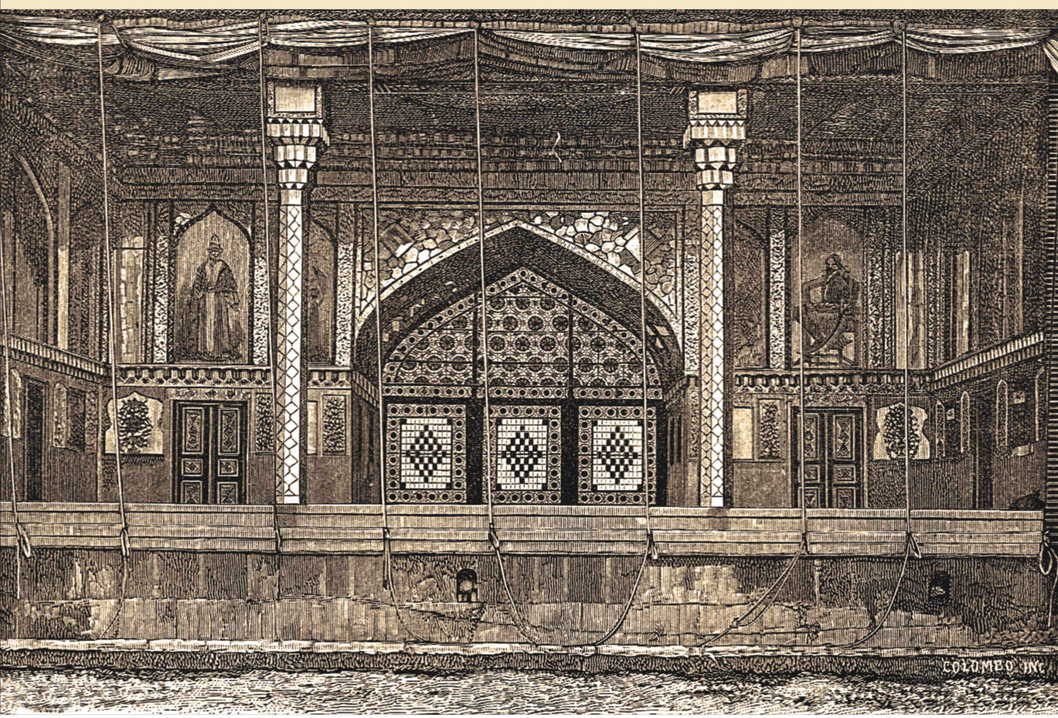
İRƏVAN XANLIĞI

Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi

AMEA A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

İRƏVAN XANLIĞI

Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi

2010, Bakı, Azərbaycan

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor
Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov

Elmi redaktor müavini *t.e.d.,*
prof. Tofiq Mustafazadə

Məsul redaktor *t.e.n.*
Güntəkin Nəcəfli

Üz qabığı
İrəvan şəhəri. Böyük məscid. Dübua de Monpere F.

MÜƏLLİFLƏR

Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov,
t.e.d., prof. Tofiq Mustafazadə, t.e.d., prof. Süleyman Məmmədov,
t.e.n. Güntəkin Nəcəfli, Nazim Mustafa, t.e.n. Gövhər Məmmədova,
t.e.n. Hacı Həsənov, t.e.n. İsrafil Məmmədov, t.e.n. Vidadi Umudlu,
t.e.n. Səidə Hacıyeva, t.e.n. İradə Məmmədova, t.e.n. Nigar Gözəlova

REDAKSİYA HEYƏTİ

Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov (elmi redaktor),
t.e.d., prof. Tofiq Mustafazadə (elmi redaktor müavini),
t.e.n. Güntəkin Nəcəfli (məsul redaktor), akademik İsmayıl Hacıyev,
t.e.d., prof. Fuad Əliyev, t.e.d. Kərim Şükürov, fəls.e.d. Sabir Əsədov,
t.e.n. Cəbi Bəhramov, t.e.n. Elmar Məhərrəmov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU

İRƏVAN XANLIĞI

Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi

Kitabın içindəkilər

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU

Ermənilərin XIX əsrdə şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi tarixi həqiqətdir

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Cənubi Qafqazın tarixində mühüm rol oynamış Azərbaycan dövlətlərindən birindən — İrəvan xanlığından (1747-1828) bəhs olunur. Bu Azərbaycan dövləti XIX əsrin əvvəllərində yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparmışdır.

İrəvan xanlığının tarixi Azərbaycan xalqının minillər boyunca yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərindən — xanlıqlarından biri idi.

Hazırda Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi yaxın keçmişdə — XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının torpaqları idi. Bu torpaqların ən qədim yerli əhalisi - aborigen sahibləri Azərbaycan türkləri idi.

İrəvan xanlığının yarandığı ərazi ən qədim türk torpaqlarıdır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü* ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda — İrəvan xanlığının ərazisində cərəyan etmişdir.

Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oğuznamədə — Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə"sində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada — Göyçə dənizi ətrafındakı torpaqlarda yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar.[1]

İrəvan xanlığının ərazisi, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu torpaqlar həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə və ən sıx şəkildə yaşadığı regionlardan biri idi.

XIX əsrin əvvəlində baş vermiş Rusiya işğallarına qədər İrəvan xanlığı əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan

*1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Göyçə gölünün adı 1930-cu ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib "Sevan" adlandırılmışdır.

[1] Geniş məlumat üçün bax: Əbubəkr Tehrani. Kitabi-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi Rahilə Şükürova. Bakı, 1998, s.46-47.

(Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilsə (Valarşabad*) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmışdı.**

Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığını Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış məşhur Qacarlar adlanan türk sülaləsindən olan xanlar idarə etmişlər. Xanlığın bütün idarəçilik sistemi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhalinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. İrəvan xanlığı öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə həmin dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan xanlıqlarından heç nə ilə fərqlənmirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində, tarix boyu, Azərbaycan xalqına məxsus çoxsaylı yaşayış məskənləri — kəndlər, şəhərlər salınmış, minlərlə tarixi abidələr — qalalar, məscidlər, minarələr ucaldılmış, karvansaralar, hamamlar inşa olunmuşdu.*** Bölgədəki bütün yer adları — toponimlər Azərbaycan xalqına məxsus idi. Bu inkarolunmaz həqiqəti hətta erməni mənbələri də təsdiq edir.**** Xanlığın ərazisində saysız-hesabsız qədim oğuz-türk qəbiristanları və bu qəbiristanlarda Azərbaycan xalqına məxsus külli miqdarda qoç heykəlləri, qəbirüstü abidələr vardı. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət möhürləri idi…

Lakin XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın tarixində qanlı faciələr dövrü başlandı. Regionu ələ keçirməyə çalışan Rusiya imperi-

---

* "Valarşabad" toponimi Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən olan Sanatürkün (Sanatrukun) oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövr ərzində "Valarşabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhrif olunaraq "Vağarşabad" formasına salınmışdır. Valarşabadın əsası Valar şah tərəfindən qoyulmuşdu [bax: 95,116; 190, 29].

** Bax: bölmə 2, cədvəl 1.

*** Bax: bölmə 4, cədvəl 2, 3.

**** Bax: bölmə 2, əlavə 2.

yası Azərbaycan xanlıqlarına qarşı müharibələrə başladı. Çox çəkmədən Cənubi Qafqaz Rusiya imperiyasının Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətinə qarşı apardığı qanlı müharibələr meydanına çevrildi.

Osmanlı dövləti və Qacarlar İranı ilə sərhəddə yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarının mühüm tərkib hissəsi idi. 1804-1813-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının işğalı uğrunda gedən Birinci Rusiya — İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığı iki dəfə (2 iyul-3 sentyabr 1804-cü il; 3 oktyabr-30 noyabr 1808-ci il) Rusiya qoşunlarının güclü hücumlarına məruz qaldı. Lakin İrəvan xanlığı Rusiyaya təslim olmadı və öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Xanlığın əhalisi müdrik və cəsur dövlət xadimləri olan Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın (1784-1805) və Hüseynqulu xan Qacarın (1806-1827) başçılığı ilə doğma vətəninin müdafiəsinə qalxaraq çar qoşunlarına qəhrəmanlıqla müqavimət göstərdi. Böyük itkilər verən Rusiya imperiyasının hakim dairələri İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün şirnikləndirici vasitələrə əl atdı. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin baş komandanı general Qudoviç İrəvan sərdarının (Hüseynqulu xan Qacar — ***red.***) qardaşı Həsən xan Qacara qalanı könüllü təslim edəcəyi halda onu sərbəst buraxaraq, İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına Rusiya imperatoru adından vəd verdi.[1] Həsən xan Qacar Rusiya imperatoru adından verilən bu təklifi rədd etdi.

Çar Rusiyası Azərbaycan torpaqlarının işğalında ermənilərin köməyindən, erməni xəyanətindən dövlət səviyyəsində istifadə edirdi. Məsələn, çarın həmin dövrdə verilmiş bir fərmanına bununla bağlı ayrıca bənd daxil edilmişdi: "…Hər cür nəvazişlə erməniləri öz tərəfinizə çəkməyi xüsusi olaraq sizin ixtiyarınıza buraxıram".[2]

---

[1]Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею (АКАК), т.III, Тифлис, 1869, sənəd 447, s.239-240.
[2]АКАК, т. I, Тифлис, 1866, sənəd 548, s.436.

Bütün bunlara baxmayaraq, Birinci Rusiya — İran müharibəsi zamanı Rusiya imperiyası İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal edə bilmədi. Hər iki xanlığın yerli əhalisi olan Azərbaycan vətənpərvərləri doğma yurdun azadlığı uğrunda işğalçılara və onlara kömək edən ermənilərə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi aparıb və qələbə çaldılar.

İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətindən əl çəkməyən I Nikolay İrəvan və Sərdarabad qalalarını ələ keçirməyin hərbi - strateji əhəmiyyətini nəzərə alır, bunu tez-tez general Yermolova xatırladırdı. Rusiya imperatoru 1826-cı il oktyabrın 21-də Yermolova yazırdı: "Əgər İrəvanı ya silah gücünə, ya İrəvan Sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da onunla gizli münasibətlər qurmaqla ələ keçirmək mümkündürsə, bu imkanı əldən verməyin".[1]

İkinci Rusiya — İran müharibəsi (1826-1828) zamanı İrəvan xanlığının işğalına xüsusi önəm verən çar I Nikolay (1825-1855) Yermolova göndərdiyi 1826-cı il 1 avqust tarixli fərmanında işğalçı generala xüsusi olaraq tapşırırdı: Təcili olaraq İrəvan Sərdarı üzərinə yürüş edin. Tezliklə sizdən belə cavab gözləyirəm: "Allahınköməkliyi ilə Sərdar daha yoxdur və İrəvan vilayəti tamamilə tutulub". Siz və 15 min nəfərlik rus ordusu qələbə qazanmaq üçün kifayətdir.[2]

Azərbaycan vətənpərvərlərinə başçılıq edən İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar, qardaşı "Aslanlar başı" titulunu daşıyan Həsən xan və onun nəvəsi Fətəli xan Qacar 1827-ci ildə Rusiya işğalçılarına qarşı İrəvanı (27 aprel — 23 iyun; 24 sentyabr — 1 oktyabr) və Sərdarabad qalasını (16-17 aprel; 14-20 sentyabr) dörd dəfə qəhrəmancasına müdafiə etdi. Çar generalı Benkendorfun Sərdarabad qalasını təslim etmək tələbini rədd edən Həsən xanın nəvəsi Fətəli xan Qacar işğalçılara sərt və birmənalı cavab verdi: "Qalanı təs - lim etməkdənsə onun dağıntıları altında ölməyim yaxşıdır".[3] İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəçisi Həsən xan Qacar isə son an-

[1]Шербатов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т.II, СПб., 1890, с.122.

[2]Записки Алексея Петровича Ермолова (1816-1827), ч.II, Москва, 1868, с.214; Bax: bölmə 8, sənəd 3.

[3]Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.III, вып.1-4, СПб., 1886, с.304-305.

da qalanı düşmənə təslim etməkdənsə partlatmaq məqsədilə barıt qülləsinə yanan fitil qoymuşdu. Lakin poruçik Lemyakin bunu vaxtında görmüş və əli ilə yanan fitili götürmüşdü.

Lakin xəyanət öz işini gördü. Ermənilər İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Paskeviçlə əlaqəyə girdilər və azərbaycanlıların qalanın hansı hissəsində yerləşdikləri, top atəşlərini hara istiqamətləndirmək lazım olduğu barədə işğalçılara məlumat verdilər.[1]

Erməni xəyanətindən istifadə edərək İrəvan qalasını ələ keçirən və xanlığı işğal edən rus qoşunlarının baş komandanı Paskeviç bu "qələbəyə görə" qraf titulu,[2] 2-ci dərəcəli Georgi ordeni, 1 milyon rubl məbləğində pul mükafatı və İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə "Erivanski" titulu aldı.[3] İrəvan qalasının alınması Sankt-Peterburqda bayram edildi və bu münasibətlə xüsusi rəsmi keçid düzənləndi. Bundan əlavə, İrəvan qalasının alınması münasibətilə xüsusi medallar təsis olundu [bax: bölmə 8, şəkil: 5,6].

İşğalçı Rusiya qoşunlarının İrəvanda törətdikləri dağıntılar və şəhərə vurduqları zərərlə bağlı V.Potto bu hadisənin canlı şahidinin dediklərini olduğu kimi qələmə alaraq yazırdı: "Qalanın cənub-şərq küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısı məni heyrətə saldı. Mənə elə gəlir ki, rus mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsrdə belə edə bilməzdi".[4]

Rusiya müstəmləkəçiləri İrana və Türkiyəyə qalib gəldikdən sonra, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian — istinadgah məntəqəsi yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan,* Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və indiki Gürcüstan Respublikasının məhz azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinə köçürdü. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmiş general Paskeviç

[1]Ениколопов И. Грибоедов и Восток, Ереван, 1954, с.85-86.
[2]Шербатов М. Göstərilən əsəri, s.330.
[3]Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.III, вып.1-4, СПб., 1886, с.591.
[4]Потто В.А. Göstərilən əsəri, s.516.
* Naxçıvan azərbaycanlıları dəfələrlə üsyan qaldıraraq ermənilərin Naxçıvanda qərar tutmasına yol vermədilər.

İrandan köçürülən ermənilərin hansı Azərbaycan torpaqlarına istiqamətləndirilməsi barədə konkret göstəriş də vermişdi: köçürülən erməniləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhalinin sayı mümkün qədər artırılsın.[1] Beləliklə, 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək, yəni üç ay yarım ərzində İrandan Şimali Azərbaycana — İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə 8249 erməni ailəsi, başqa sözlə, ən azı 40 min nəfər erməni köçürüldü.[2] Bundan bir az sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarına Osmanlı dövləti ərazisindən daha 90 min nəfərdən artıq erməni köçürülüb gətirildi.[3]

Ermənilərin İrandan və Türkiyədən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb gətirilməsi inkarolunmaz tarixi faktdır. Bunu çoxsaylı arxiv materialları, xüsusilə ermənilərin köçürülməsi prosesini tənzimləyən rəsmi dövlət sənədləri — təlimatlar çox aydın sübut edir.[4]

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədlə, yəni onlara daimi vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürülürdü. Bu çirkin siyasətin həyata keçirilməsində Rusiya ordusunda xidmət edən erməni zabitləri fəal iştirak edirdilər. Erməni generalları öz məqsədlərini açıq bəyan etməkdən də çəkinmirdilər. Bu qanlı siyasətin tezliklə həyata keçirilməsinə şəxsən rəhbərlik edən erməni mənşəli rus polkovniki Qazaros Lazaryan (Lazaryev) İran ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərə müraciətlə deyirdi: "… Orada (yəni Şimali Azərbaycanda — ***red.***) siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz… İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların (yəni ermənilərin — ***red.***) bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İranı tərk edəcək, bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa za-

[1]Yenikolopov İ. Göstərilən əsəri, s.129-130.
[2]Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва, 1831. с.131.
[3]AKAK, т.VII, Тифлис, 1878, sənəd 829, c.845.
[4]AKAK, т.VII, sənəd 586, c.619-620; Qlinka S.N. Göstərilən əsəri, s.107.

manda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik".[1] Daim köçəri həyat sürməyə, yerdəyişmələrə adət etmiş ermənilərə bu dəfə təlqin edilirdi ki, "İran çörəyi yeməkdənsə rus otu yemək daha yaxşıdır".[2]

Maraqlı və təkzibolunmaz tarixi faktlardan biri də budur ki, tanınmış rus rəssamı V.İ.Maşkov 1828-ci ildə ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə ayrıca rəsm əsəri həsr etmişdi.

Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. 1828-ci il.
(Rus rəssamı V.İ.Maşkovun çəkdiyi şəkil).

Ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, çar hakimiyyət orqanları İrəvan xanlığı ərazisində demoqrafik vəziyyəti birdən-birə dəyişdirə bilmədi. İrəvan xanlığının işğalını həyata keçirmiş rus generalı Paskeviç, hətta ermənilərin köçürülüb gətirilməsindən sonra belə, İrəvan bölgəsi əhalisinin dörddə üç hissəsinin Azərbaycan türkləri olduğunu etiraf edirdi.[3] Yeri gəlmişkən, işğalçı general bu faktla hesablaşmağa məcbur olmuş, cüzi azlıq təşkil edən

[1]Qlinka S.N. Göstərilən əsəri, s.107-111.
[2]Qlinka S.N. Göstərilən əsəri, s.68-69.
[3]АКАК, t.VII, sənəd 438,s.888-491; bax: bölmə 9, sənəd 1.

gəlmə ermənilərə daha yaxşı şərait yaratmaq üçün canfəşanlıq edən, regionda böyük əksəriyyət təşkil edən yerli Azərbaycan türklərinin haqqını kobudcasına tapdalayan İrəvan Müvəqqəti İdarəsinin üzvü, erməni arxiyepiskopu Nersesi vəzifəsindən kənar edib Bessarbiyaya sürgün etdirmiş, buna şərait yaradan İrəvan Müvəqqəti İdarəsinin rəisi general Krasovskini isə vəzifəsindən kənar edib Rusiyaya qaytarmışdı.[1]

Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: "Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz (yəni ruslar — ***red.***) köçürüb gətirmişik".[2]

Çar Rusiyası XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq erməniləri Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına köçürüb gətirməklə bu regionun qədim tarixi dövrlərdən bəri davam edən ənənəvi etnik-siyasi və dini mənzərəsini zorla dəyişdirdi. Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhəd torpaqlarında Cənubi Qafqaz üçün tamamilə yad olan yeni xristian etnosu yerləşdirdi.

Rusiya müstəmləkəçiləri, çox çəkmədən, Azərbaycan xalqının tarixi dövlətçilik ənənələrini və müstəqillik şüurunu məhv etmək üçün inzibati-ərazi islahatları keçirməyə başladı. 1828-ci il martın 21-də — Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günlərindən birində imperator I Nikolayın fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi və bu xanlıqların ərazisində İran və Türkiyədən köçürülməkdə olan ermənilər üçün qondarma "Erməni vilayəti" yaradıldı.[3] Bununla Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarında, daha

[1] Парсамян В.А. История армянского народа, т.I. Ереван, 1972, с.72.
[2] Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с.63.
[3] Полное собрание законов Российской империи, (ПСЗРИ) Собр. второе, т.III. 1828, СПб., 1830. с.272-273; АКАК т.VII, д.437.с.487; bax: bölmə 9, sənəd 2.

doğrusu, İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı. Yeri gəlmişkən, 1828-ci ildə, özü də ermənilərin köçürülmə kampaniyası başa çatdırıldıqdan sonra "Erməni vilayəti"ndə olan 1125 kəndin 1111-də ancaq Azərbaycan türkləri yaşayırdı.

Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini və müstəqillik şüurunu məhv etmək üçün 1840-cı ildə daha bir addım atıldı: "Erməni vilayəti" ləğv edildi və onun ərazisində bir neçə qəza yaradıldı: İrəvan, Yeni Bayazid, Gümrü, Sürməli və s. 1849-cu ildə isə həmin Azərbaycan torpaqlarında yeni inzibati-ərazi vahidi — İrəvan quberniyası yaradıldı. İrəvan quberniyasının yaradılması, əslində, Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilər üçün dövlət yaradılması yolunda növbəti addım idi. Bundan sonra ermənilərin İran və Türkiyədən İrəvan quberniyası ərazisinə, həmçinin digər Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi daha da sürətləndirildi.

Ermənilərin köçürülməsindən sonra Cənubi Qafqaz qanlı qırğınlar dövrünə qədəm qoydu. Rusiya müstəmləkəçiləri tərəfindən silahlandırılan və hərtərəfli müdafiə olunan erməni quldur dəstələri Azərbaycan xalqına qarşı, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlarına başladılar. Böyük dövlətlər özlərinin Cənubi Qafqazla bağlı geosiyasi planlarını həyata keçirmək üçün ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdilər və bunun müqabilində onlara tarixi Azərbaycan torpaqlarında — keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində dövlət yaratmaqdan ötrü hər cür köməklik göstərdilər.

Nəhayət, 1918-ci il mayın 29-da yenicə elan olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti, öz xalqının iradəsini nəzərə almadan, böyük dövlətlərin təzyiqi ilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı təqribən 9,5 min kv.km torpaqla birlikdə ermənilərə güzəştə getdi. Başqa sözlə, Vətən torpağından düşmənə pay verildi. Və pay verilmiş həmin Şimali Azərbaycan torpağında — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldı.

29 may 1918-ci il! — Bu tarix Şimali Azərbaycan ərazisində, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda tarixdə ilk dəfə erməni dövlətinin yaradıldığı gündür. Hamıya məlum olan tarixi faktdır ki, bundan əvvəl heç zaman Cənubi Qafqaz ərazisində ümumiyyətlə erməni dövləti olmamışdır.

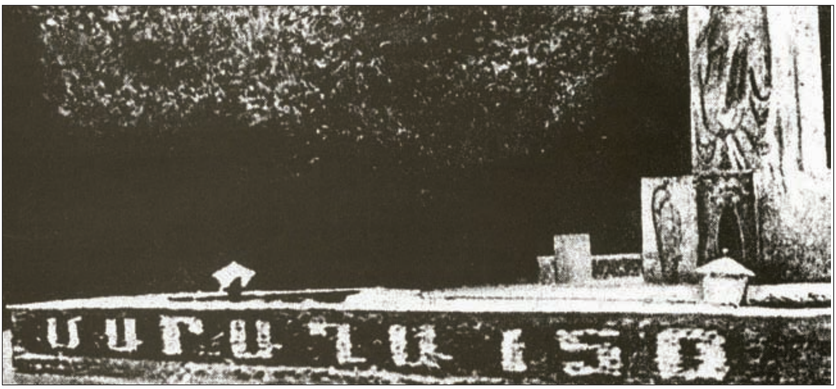
Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpağında — İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni vilayətinin yaradılmasından dərhal sonra Azərbaycan tarixinin amansızcasına saxtalaşdırılmasına başlanıldı. Erməni millətçiləri öz havadarları olan Rusiya işğalçılarının yaxından iştirakı və köməyi ilə saxta erməni tarixi yaratmağa başladılar. Bütün arxiv sənədləri, hətta Rusiya imperiyasının Azərbaycan xanlıqları, İran və Türkiyə ilə bağladığı müqavilələrin adları və mətnləri də saxtalaşdırıldı. Rusiya və Sovet İttifaqının ali rəhbərliyində, dövlət və hökumət strukturlarında mühüm mövqelər ələ keçirmiş ermənilər öz məqsədlərinə asanlıqla nail oldular. Nəticədə XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqaza kütləvi surətdə köçürülüb gətirilmiş gəlmə ermənilər bu regionun "ən qədim yerli əhalisi", ata-baba torpaqları əllərindən alınıb ermənilərə paylanmış yerli azərbaycanlılar isə "gəlmə", "köçəri yırtıcılar" kimi qələmə verilməyə başlandı. Erməni millətçiləri bütün dünyaya Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında dayanmadan saxta və qəsdən təhrif olunmuş informasiyalar yaydılar.*

Bəzi faktlara müraciət edək.

Tarixi həqiqət belədir ki, 1805-ci ildə Rusiya ilə Azərbaycan dövləti olan Qarabağ xanlığı arasında Kürəkçay sazişi adlanan saziş bağlanmışdı. Sazişin adı belədir: *"Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года".*[1] Həmin sazişə görə, Qarabağ xanlığı Rusiyanın himayəsini qəbul edir, Rusiya isə Qarabağ xanlığına daxil olan torpaqların İbrahimxəlil xana, daha doğrusu, Azərbaycana məxsus olduğunu və gələcəkdə də Qarabağ xanının varislərinə məxsus olaraq qalacağını təsdiq edirdi.[2] Erməni tarixçiləri isə real tarixi və Kürəkçay müqaviləsini saxtalaşdıraraq Qarabağ xanlığı ərazisinin guya ermənilərə məxsus olduğunu və Kürəkçay müqaviləsinin

[1] АКАК t.II, sənəd 1436, s.702-705.
[2] Əlavə məlumat üçün bax: Кюрекчайский договор — 200. Баку, 2005.
* Hətta hazırda vaxtı ilə müxtəlif internet saytlarında yerləşdirilən İrəvan xanlığına məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini də saytlardan çıxarırlar.

də guya ermənilərlə Rusiya arasında bağlandığını iddia edirlər. Halbuki ermənilərin İran və Türkiyədən Azərbaycana, o cümlədən Qarabağ xanlığının ərazisinə köçürülməsinə Kürəkçay sazişinin imzalandığı 1805-ci ildən çox sonra — 1828-ci ildə başlanmışdı. Və gəlmə Qarabağ erməniləri 1978-ci ildə özlərinin İrandan bura, yəni Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyini bayram etmiş, bu münasibətlə Dağlıq Qarabağda — Ağdərə rayonunun Marquşevan kəndində bir xatirə abidəsi də inşa etmişdilər. 1988-ci ildə erməni separatçı-terrorçu dəstələri "tarixi həqiqətin izini itirmək" məqsədilə ermənilərin Qarabağa gəlmə etnos olduğunu təsdiq edən bu abidəni dağıtmışlar. Hazırda həmin abidənin qalıqları Azərbaycan Respublikasının Ağdərə rayonu ərazisindədir.

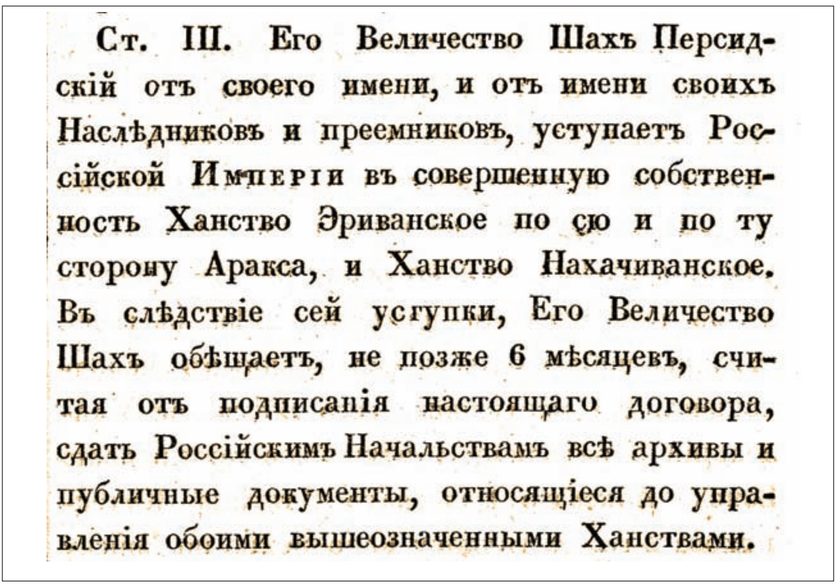

Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə qoyduqları **“Marağa — 150”** abidəsi. Ağdərə rayonu. Azərbaycan Respublikası, 1978-ci il

Həmin abidənin ermənilərin köçürülməsi tarixini göstərən **“Marağa — 150”** hissəsinin ermənilər tərəfindən 1988-ci ildə söküldükdən sonrakı görünüşü

Digər bir fakt: XIX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı işğal etməyə başlayanda burada heç bir erməni dövləti yox idi. Cənubi Qafqazda Azərbaycan xanlıqları hökmranlıq edirdi. Regionda Azərbaycan xanlıqlarından başqa bir də gürcü çarlığı vardı. O zaman indiki Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazidə Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı yerləşirdi. Və 1826-1828-ci illər Rusiya — İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra, Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən, Azərbaycanın iki xanlığı — İrəvan xanlığı və Naxçıvan xanlığı Rusiya imperiyasına qatıldı. Bu tarixi fakt 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin bütün mətnində və məzmununda da öz əksini tapmışdır.[1] Konkret olaraq müqavilənin III maddəsində məhz İrəvan xanlığının və Naxçıvan xanlığının Rusiya imperiyasına ilhaq olunduğu qeyd edilir:

Ст. III. Его Величество Шахъ Персидскій отъ своего имени, и отъ имени своихъ Наслѣдниковъ и преемниковъ, уступаетъ Россійской Имперіи въ совершенную собственность Ханство Эриванское по сю и по ту сторону Аракса, и Ханство Нахачиванское. Въ слѣдствіе сей уступки, Его Величество Шахъ обѣщаетъ, не позже 6 мѣсяцевъ, считая отъ подписанія настоящаго договора, сдать Россійскимъ Начальствамъ всѣ архивы и публичные документы, относящіеся до управленія обоими вышеозначенными Ханствами.

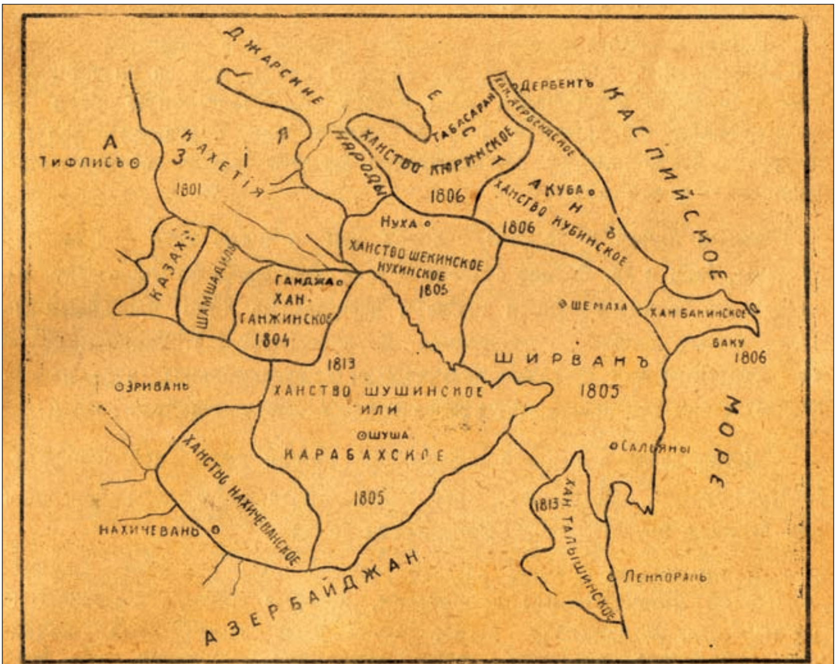
Müqavilənin nə bu maddəsində, nə də digər maddələrində — heç yerdə "Ermənistan" sözü yoxdur. Və ola da bilməzdi. Çünki o zaman Cənubi Qafqazda "Ermənistan" adlanan ərazi və ya dövlət yox idi. Erməni "tarixçiləri" bütün bu real tarixi faktları saxtalaşdıraraq

[1]Bax: ПСЗРИ, т.III. 1828, СПб., 1830, s.125-126.

İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunması faktını bütün dünyaya guya "Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi" kimi təqdim edirlər. Buna xüsusi niyyətlə düşünülmüş saxtakarlıqdan başqa nə ad vermək olar?!

Daha bir fakt: erməni alimləri tarix elmini akademik səviyyədə saxtalaşdırırlar. Məsələn, erməni tarixçisi akademik S.P.Ağayan böyük Azərbaycan mütəfəkkiri A.A.Bakıxanova həsr etdiyi əsərdə XVIII əsr Şimali Azərbaycan xanlıqlarının xəritəsini vermişdir.[1]

Lakin erməni akademiki həmin xəritəyə saxtakarlıq edərək Şimali Azərbaycan xanlıqlarından birinin — məhz İrəvan xanlığının ərazisini daxil etməmişdir:

Карта ханств Северного Азербайджана во II половине XVIII века (Из книги проф. П. И. Ковалевского „Завоевание Кавказа Россией", С ПБ, 1811).

[1]Агаян Ц.П. А.Бакиханов. Баку, 1948, с.9.

Ağayan öz əsərində, özü də həmin xəritənin altında verdiyi qeyddə yazır ki, göstərilən xəritəni guya P.İ.Kovalevskinin "Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı"[1] əsərindən olduğu kimi götürüb öz əsərinə daxil etmişdir. Bununla Ağayan oxuculara yalan satır, həm də peşəkar saxtakar olduğunu sübut edir. Çünki, P.İ.Kovalevskinin əsərindəki xəritədə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının hamısının əraziləri, o cümlədən İrəvan xanlığının ərazisi də öz əksini tapmışdır.

Erməni tarixçisi akademik S.P.Ağayanın təqdim etdiyi xəritənin əksinə olaraq P.İ.Kovalevskinin "Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı" əsərində Şimali Azərbaycan xanlıqlarının təsvir olunan xəritəsi

Göründüyü kimi, erməni akademiki öz xalqına "xidmət etmək üçün" tarixi həqiqəti təhrif etməklə yanaşı, rus alimi P.İ.Kovalyevskinin xəritəsini saxtalaşdırmaqdan da çəkinməmişdir…

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun müəlliflər heyəti tərəfindən hazırlanmış "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" kitabı bütün bu saxtakarlıqları ifşa etmək, dünyaya elmi həqiqəti, daha doğrusu real tarixi olduğu kimi çatdırmaq məqsədilə yazılmışdır. Beləliklə, kollektiv tədqiqat əsəri olan həmin kitab daha bir erməni saxtakarlığının üstünü açır. Təkzibolunmaz ilk mənbələr, o cümlədən çoxsaylı arxiv sənədləri əsasında yazılmış "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı

[1]Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных). с.65, 113.

və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" kitabı sübut edir ki, bu gün Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin yerləşdiyi ərazi yaxın keçmişə qədər, bütün tarix boyu həmişə Azərbaycan torpağı olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində həmin ərazidə Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı yerləşirdi. Yalnız 1828-ci ildə Rusiya ordusu tərəfindən bu Azərbaycan xanlığı işğal olunduqdan sonra ermənilər Türkiyədən və İrandan Şimali Azərbaycana köçürülüb gətirildilər. Və bu gün Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi 180 il bundan əvvəl Azərbaycan torpağı idi. Bu torpağın aborigen əhalisi azərbaycanlılar idi. Ermənilər isə Cənubi Qafqaza gəlmə, daha doğrusu, gətirilmə etnosdur. Bu etnosun yaşadığı "Ermənistan Respublikası" adlanan ərazi isə Azərbaycan torpağıdır. Azərbaycan xalqı yaşadıqca, bu həqiqət də yaşayacaqdır.

***

"İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" kitabının işıq üzü görməsi gərgin elmi axtarışlar və böyük zəhmət bahasına başa gəlmişdir. Kitabın müəllifləri tarixi həqiqəti üzə çıxarmaq üçün ilk mənbələr üzərində yorulmadan işləmişlər. Redaksiya heyətinin üzvləri kitabda verilən faktları ilk mənbələr və elmi ədəbiyyatla təkrar-təkrar yoxlamalı olmuşlar. Əsərin işıq üzü görməsində zəhməti olanların və bu gərəkli işdə iştirak edənlərin hamısı ən xoş sözlərə layiqdir. Lakin uzun sürən və çox ağır redaktə prosesində elmi həqiqət axtarışı naminə verilən bütün tapşırıqları xüsusi məsuliyyətlə yerinə yetirən, ilk mənbələri ələk-vələk edib olduqca maraqlı faktlar aşkara çıxaran, elmi şərhlərlə və tərtib etdiyi cədvəllərlə bu qiymətli əsərin yüksək səviyyədə çıxması üçün əlindən gələni əsirgəməyən tarix elmləri namizədi Güntəkin Nəcəflinin zəhmətini ayrıca qeyd etməyi özümə borc bilirəm.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu kitabın ərsəyə gəlməsi üçün köməyini əsirgəməyən hər kəsə, o cümlədən

institutun əməkdaşları t.e.n. Tofiq Nəcəfliyə, Aynur Əmənovaya, Sərlan Həsənova, Milli Arxiv İdarəsinin rəisi, t.e.d. Ataxan Paşayev başda olmaqla "Elmi məlumat kitabxanası" şöbəsinin əməkdaşlarına, AMEA Mərkəzi elmi kitabxanasının müdiri, fil.e.n. Aybəniz xanım Kəngərli başda olmaqla kitabxananın bütün əməkdaşlarına, BDU-nun elmi kitabxanasının müdiri Sara xanım İbrahimova başda olmaqla "Nadir fond"un və "Şərq bölməsi"nin əməkdaşlarına, M.F.Axundov adına Milli Dövlət kitabxanası "Nadir fond" şöbəsinin əməkdaşlarına, t.e.d. Fəzail Ağamalı, Əvəz Ələkbərov və b. həmvətənlərimizə dərin minnətdarlığını bildirir.

AMEA-nın Tarix İnstitutu *"İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi"* kitabının çapını öz üzərinə götürən və bu gərəkli əsərin nəfis tərtibatda nəşri üçün əlindən gələni əsirgəməyən Regionların İnkişafı İctimai Birliyinə ayrıca minnətdarlıq etməyi özünə borc sayır.

Yaqub MAHMUDOV,

əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor

1

İrəvan xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir

Böyük Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şahın yaratdığı Əfşar* imperatorluğunun dağılmasından sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranmış yerli dövlətlərdən — Azərbaycan xanlıqlarından biri də İrəvan** xanlığı*** idi. İrəvan xanlığı Şimali Azərbaycanın qərbində — keçmiş Səfəvi imperatorluğunun inzibati-ərazi vahidlərindən biri olan Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazisində yaranmışdı.

İrəvan xanlığının ərazisini əhatə edən Çuxursəd**** vilayətinin adı ilə bağlı elmi fikirlərin hamısı həmin bölgənin adının qədim Azərbaycan türk tayfalarının adından götürüldüyünü təsdiqləyir. Bu, inkarolunmaz tarixi faktdır ki, Azərbaycan tayfalarından biri olan Sədli və ya Sədlilər Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil idi. Dövrə aid mənbədə Əmir Teymurun yürüşlərindən bəhs olunarkən Əmir Səədin Çuxursəd hakimi olduğu qeyd olununur [91, 17-18]. "Sədli" etnoniminin XIV əsrdə yaşamış Qaraqoyunlu tayfa başçısı Əmir Səədin adından götürülməsi faktını erməni mənşəli C.Bornoutyan da təsdiq edir [200, 2].

1411-ci ildə dünyasını dəyişmiş Sədli hakimi Əmir Səəd İrəvan yaxınlığında dəfn olunmuşdur [164,139]. Əmir Səədin ölümündən sonra Çuxursəd vilayətinin hakimi onun oğlu Pirhüseyn oldu [164, 139].

* Əfşarlar Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarından biridir. Hazırda əfşarların nəsilləri Azərbaycan, Türkiyə və İran ərazisində yaşayır. Nadir şah əfşarların Qırxlı oymağından idi [bax: 196,24,191].

Qədim Urartu tarixinə şərik çıxmağa çalışan erməni müəllifləri "İrəvan" toponiminin əsassız olaraq Urartu mənbələrində adı çəkilən "Yerebuni" qalasının adından götürülməsi fikrini irəli sürürlər. XIX əsr rus müəllifi İ.Zelinski isə "İrəvan" toponimini həm ermənilərin qondarma "Nuh əfsanəsi" ilə bağlı "yerevum" — "görünən", həm də tatarların (Azərbaycan türkləri — ***red.*) "teçet" "axan", "rəvan" mənasında işlətdiyini qeyd edir [82,1]. Lakin bu fikirlər elmi əsasa söykənmir. "İr" toponiminin erməni dilində izahı yoxdur. İr ("Yer") qədim türk sözü olub "Yerin günəşə baxan üzü"nə deyilir [7,218]. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, "İrəvan" toponimi türk dillərindəki "İr" "dağın gündüşən tərəfi", "dalğavari dağ zirvəsi" və farsca "van" "yer" sözlərindən ibarətdir [bax: 110, 270]. İrəvan toponiminin qədim türk teonimlərindən (ilahi adlar) törənən etnik adlar sırasına daxil edilməsi və onun qədim türklərin İr ("Yer") Tanrısı ilə eyniləşdirilməsi fikri daha düzgündür [bax: 111,28].

***Nadir şah 1747-ci il iyunun 19-dan 20-nə keçən gecə qətlə yetirildikdən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında 20-dən çox xanlıq və sultanlıq adlanan xırda dövlətlər yarandı. O zaman Azərbaycanın şimalında Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Cavad, Salyan, Lənkəran, Şəki, Gəncə, Qarabağ, qərbində Naxçıvan, İrəvan, cənubunda Ərdəbil, Sərab, Zəncan, Təbriz, Qaradağ, Urmiya, Xoy, Marağa və Maku xanlıqları yaranmışdı.

****Bəzi məlumatlara görə, Çuxursəd vilayətinin adı hələ e.ə. VII yüzillikdə burada məskunlaşmış türk mənşəli Sak tayfalarının adı ilə bağlı olub əvvəllər "Saka Yurdu" — Saka Çuxuru, orta əsrlərdə isə "Çuxursəd ölkəsi" adlanmışdır [bax: 190,19].

Pirhüseynin dövründə də İrəvan (Rəvan) qalası əmirliyin paytaxtı idi [164,139-140].

Əmir Səədin hakimiyyəti altında birləşmiş Azərbaycan-türk tayfaları XIV əsrin sonlarından başlayaraq **Sədli** adlandı. Elə bu dövrdən də Şimal-Qərbi Azərbaycanın Arazyanı **Sürməli** vadisindəki ərazisi (indiki Ermənistan Respublikasının Yerashadzor* kəndi və onun ətrafı) **Çuxursəd** (چخورسعد) adlanmağa başladı [164,140]. Çuxursədin tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu erməni mənbələri də təsdiq edir. Erməni mənbələri buranı ***"Sahata pos"*** — *"Səhədin çuxuru"*, yaxud da ***"Yerkrin Sahat"*** — ***"Səhədin ölkəsi"*** adlandırırlar [214,26; 164,140].

Çuxursəd toponimi rəsmi sənədlərdə ilk dəfə 1428-ci ildə Üçkilsə (Valarşabad) kəndinə sahibliklə bağlı ərəbdilli sənəddə xatırlanır [164,140]. Arpaçayın Arazla qovuşduğu yerdən Naxçıvan və Arazın sağ sahilində yerləşməklə Ağrıdağa qədər əraziləri əhatə edən Sürməli Sədli tayfasının qədim yurdu idi. XV əsrdə Arazboyu torpaqları əhatə edən və Ağrıdağla Alagöz dağları arasındakı vadi də Sədli oymağına daxil idi. Teymuri tarixçisi Hafiz Ebru Sultan Şahruxun Azərbaycana yürüşlərindən bəhs edərkən Naxçıvan və Sürməli bölgəsinin Səədli oymağının qədim yurdu olduğunu qeyd etmişdir [18,562; 195,22]. Bu vadi böyük bir çuxura bənzədiyinə görə ona el arasında ***"Çuxur"*** da deyirdilər. İrəvan vilayətinin düzənlik bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar çox sonralar — XVIII - XIX əsrlərdə də bu vadini ***Səhəd Çuxuru*** adlandırmaqda davam edirdilər [44, 11-12].

1410-cu ildə Azərbaycan sülaləsi Qaraqoyunlular Təbrizdə hakimiyyətə gələrkən Sədlilər sülaləsi İrəvan bölgəsinin sahibi idi. Bunu bölgədən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri də təsdiq edir [bax: bölmənin sonu, şəkil: 1, 2, 3, 4]. 1420-ci ildə Qaraqoyunlu taxtına çıxan İsgəndər onun taxt-tac rəqibi olan qardaşı Əbu Səidin tərəfini saxladıqları üçün Əmir Pirhüseynin xələflərini vilayətin idarəçiliyin-

* Yerashadzor (Երասխաձոր) kəndinin adı Azərbaycan dilindən erməncəyə tərcümə olunub və mənası "Arazyanı çuxur", "Arazyanı dərə" deməkdir.

dən kənarlaşdırmış və Çuxursədin idarəsini birbaşa mərkəzi hakimiyyətə tabe etmişdi [164,142]. Bu zaman Çuxursəd vilayəti şimalda Gürcüstanla (Gürcüstan 1469-cu ildə parçalandıqdan sonra Kartli çarlığı ilə), şərqdə Qarabağ vilayəti ilə, qərbdə Samsxe-Saatabaqo,* Pasin, Ələşgird və Bayazidlə, cənubda isə Naxçıvan, Qapan və Maku ilə həmsərhəd idi.

Tarixi şəraitdən asılı olaraq Çuxursəd vilayətinin sərhədləri dəfələrlə dəyişmişdir.

Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə Çuxursəd vilayətinin tarixində sonralar bütün Azərbaycan üçün son dərəcə ağır problemlər yaradan bir hadisə də baş verdi: Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın icazəsi ilə 1441-ci ildə erməni katolikoslarının fəaliyyət mərkəzi Kilikiyanın Sis şəhərindən Azərbaycana — İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsə (Üçmüədzin**) monastırına köçürüldü [51,87;138,255]. Bununla Cənubi Qafqazda qriqorianlığı yayan erməni missionerləri üçün əlverişli şərait yarandı. Qaraqoyunlu hökmdarları erməni katolikoslarını himayə etdilər və onlara sərbəstlik verdilər. Bu vaxtdan Azərbaycanın Çuxursəd diyarında yerləşən Üçkilsə bütün ermənilərin dini mərkəzinə çevrildi.

Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunlulara sığınan Üçkilsə katolikoslarının mövqeyi daha da möhkəmləndi. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində — Çuxursəd diyarında Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu hökmdarlarının icazəsi ilə erməni kilsələri tikildi.

XVI əsrin əvvəlində mərkəzi Təbriz şəhəri olan mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandı. Azərbaycanın başqa bölgələri ki-

* Samsxe-Saatabaqo bölgəsinin adı Azərbaycan dilindən gürcü dilinə tərcümə olunub və mənası "Üçqala-Atabəy yurdu" deməkdir.

** Ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq "Eçmiədzin" adlandırılan bu məbədin (sonralar kilsənin) adının erməni dilində heç bir mənası olmadığından erməni müəllifləri uzun-uzadı izahlardan istifadə edirlər [bax: 51, 374]. Üçkilsə və ya Üçmüədzin qədim Azərbaycan-Alban monastırı idi. Sözün tərkibindəki "üç" Azərbaycan türkcəsində say, "müədzin" isə ərərəb dilində "azan verən" deməkdir. Matenadaranda saxlanılan orta əsrlərə aid alqı-satqı sənədlərində də məbədin adı "Üçkilsə" şəklində yazılır [bax: 72; 73].

mi, Çuxursəd də Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil oldu [[bax: bölmənin sonu, şəkil: 6, 7, 8, 9]. XVI əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən 13 vilayətə — bəylərbəyiliyə bölündü. Bunlardan biri də mərkəzi İrəvan (Rəvan) qalası olan Çuxursəd bəylərbəyiliyi idi.

Çuxursəd bəylərbəyiliyinə Maku, Sədərək, Naxçıvan (XVII əsrin əvvəllərindən) vilayətləri, Zaruzbilə, Bayazid qalası, Şadılı tayfasına məxsus torpaqlar, Osmanlı fəthləri zamanı bu bölgələrə köçürülmüş Dümbuli kürdlərinin yaşadıqları torpaqlar* və Mağazberd daxil idi [174, 14]. Çuxursəd bəylərbəyiliyini Səfəvi şahlarının təyin etdikləri iki Azərbaycan tayfasının — ustaclı və rumlu tayfalarının nümayəndələri idarə edirdi.

Çuxursəd bəylərbəyiliyini Osmanlı imperatorluğu ilə həmsərhəd olduğu üçün həmişə tanınmış Azərbaycan türk sərkərdələri idarə etmişlər. Belə ki, Çuxursəd bəylərbəyiliyinin Həsən bəy Rumlunun "Əhsən-üt təvarix" əsərində 1538-ci ildə xatırlanan ilk bəylərbəyi Bədir xan Ustaclı olmuşdu. Sonra onu Şahqulu Sultan Ustaclı əvəz etmişdi. 1554-cü ildə Sultan Süleyman Qanuni İrəvana yürüş edərkən Çuxursəd bəylərbəyi Hüseyn xan Rumlu idi. Ondan sonra həmin vəzifəyə Şahqulu Sultan Ustaclı təyin olunmuşdu. Daha sonra onu Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı və başqaları əvəz etmişlər [174, 121-122; 170, 52-53].

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Səfəvi — Osmanlı sərhədində yerləşən Çuxursəd bəylərbəyiliyinin tarixində ən ağır dövr başlandı. Bəylərbəyiliyin ərazisi və onun mərkəzi olan İrəvan qalası öz aralarında qanlı müharibələr aparan iki qardaş türk imperiyaları olan Səfəvilərlə Osmanlılar arasında müharibə meydanına çevrildi, dəfələrlə

---

*Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində məskunlaşdırılan kürd tayfaları bu yerlərə Osmanlı sultanları tərəfindən XVI əsrin sonlarında Diyarbəkr və Dəclə çayı sahillərindən köçürülmüşdü. Osmanlı sultanları kürdləri sünni olduqları üçün Səfəvi — Osmanlı müharibələri zamanı buradan ***köçməyə məcbur olmuş şiə məzhəbli Azərbaycan türklərinin — qızılbaşların torpaqlarında yerləşdirdilər.*** "Diyarbəkrdən və s. yerlərdən sünni məzhəbli "Kurmanc" adlanan Dəclə kürdləri … Maku, İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə gətirilərək buradan köçmüş Qızılbaş-türkmənlərdən və Oyrat xalqından boşalan kənd və qəsəbələrə yerləşdirildi" [bax: 17; 192, 437-438].

əldən-ələ keçdi. 1590-cı il İstanbul sülh müqaviləsinə əsasən, Çuxursəd bəylərbəyiliyi Osmanlı idarəçiliyinə keçdi, bu zaman bəylərbəyiliyin inzibati-ərazi quruluşu dövrün mənbəsində — 1590-cı il tarixli "Müfəssəl dəftər"ə görə aşağıdakı kimi təqdim olunur: Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazisi iki livaya — İrəvan və Naxçıvan livalarına bölünmüşdü. İrəvan livasına 10 nahiyə daxil idi: İrəvan, Qərbi, Gərni, Vedi, Aralıq, Talın, Ərmus, Abnik, Abaran, Şərabxana. Naxçıvan livası isə 16 nahiyədən (Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad) və 1 qəzadan — Naxçıvan qəzasından (sancağından) ibarət idi [6; 8-9]. 100 ildən çox davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1639-cu ildə Qəsri-Şirin müqaviləsi ilə başa çatdı. İki imperiya arasında 1723-cü ilə kimi davam edən uzunmüddətli sülh dövrü başlandı. Yaranmış əmin-amanlıq Çuxursəddə sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərdi.

Çuxursəd bəylərbəyiliyini əvvəlki kimi yenə Səfəvi hökmdarlarının təyin etdikləri hakimlər idarə edirdi. Bölgəni osmanlılardan azad edən I Şah Abbas (1587-1629) bu döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə "Sarı Aslan" ləqəbini almış Əmirgünə xan Qacarı* Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyi təyin etdi. 1625-ci ildə Əmirgünə xanın ölümündən sonra bu vəzifəyə onun oğlu, I Şah Abbasın ən tanınmış sərkərdəsi Təhmasibqulu bəy Qacar təyin edildi [105,155-156; 174,125]. Bütün XVII əsr ərzində bu bölgənin idarəçiliyi Azərbaycanın qədim tayfası olan Ağcaqoyunlu Qacarların əlində qaldı.

1663-cü ildə II Şah Abbas (1642-1666) keçmiş Çuxursəd hakimi Əmirgünə xanın oğlu Abbasqulu xanı İrəvana hakim təyin etdi. O, Çuxursəd bəylərbəyiliyini XVII əsrin 70-ci illərinin əvvəlinə kimi idarə etdi. Onu bu vəzifədə islamı qəbul etmiş gürcü əsilli Səfi xan əvəz etdi. Səfi xanın ölümündən sonra Çuxursəd bəylərbəyiləri Səfiqulu xan Alxas Mirzə oğlu və Səfiqulu xan Rüstəm oğlu oldular [bax:104,100-101; 105,156; 164,111; bax: bölmənin sonu, əlavə: 1].

*Əmirgünə xan Azərbaycanın qədim Ağcaqoyunlu Qacar tayfasından idi [bax: 174,125; 196,186-187].

Bu iki bəylərbəyinin zamanında əhalinin vəziyyəti xeyli ağırlaşdı. Nəticədə iki il məvacibsiz qalan Qacar və Bayat tayfalarından olan döyüşçülər 1677-ci ildə Səfiqulu xana qarşı üsyana qalxdılar [181,195-196]. Vəziyyəti nəzərə alan Şah II Səfi (Süleyman) (1666-1694) Çuxursəd bəylərbəyiliyinə özünün etibarlı adamlarından biri olan Zal xanı təyin etdi. Onun hakimiyyəti illərində — XVII əsrin son rübündə bütün Yaxın Şərq ölkələri kimi, Səfəvi dövləti də dərin tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Bu, Çuxursəd bəylərbəyiliyi üçün də təsirsiz qalmadı. Bununla belə, Azərbaycanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Çuxursəddə də ənənəvi iqtisadi həyat davam etməkdə idi. Vilayətin mərkəzi İrəvan şəhəri Osmanlı imperiyasının ticarət mərkəzlərini Tiflis, Gəncə, Şamaxı və İsfahan şəhərləri ilə əlaqələndirən ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi [187,28]. İrəvan digər Azərbaycan şəhərləri ilə daha geniş ticarət əlaqəsi saxlayırdı. "İrəvana hər yerdən tacirlər gəlir, istədiklərini alıb aparırdılar…" [187,28].

Səfəvi — Osmanlı müharibələri nəticəsində Çuxursədin tarixi sərhədlərində ciddi dəyişiklik baş verdi. 1635-1639-cu illər Səfəvi — Osmanlı müharibələri nəticəsində Çuxursəd bəylərbəyiliyi öz ərazisinin təqribən yarısını itirdi. XIV-XVI əsrlərdə ona məxsus ərazilərdən yalnız İrəvan və Şərqi Şörəyel bəylərbəyiliyin əlində qaldı. I Şah Abbasın ölümündən sonra da Çuxursədin ərazisində dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, I Şah Səfi 1629-1634-cü illər arasında bir sıra vilayətlərin sərhədlərində dəyişikliklər etdi. Bu zaman o, Naxçıvan və Makunu Çuxursədin tərkibinə keçirmiş, Pəmbək və Borçalını isə onun tərkibindən çıxararaq Qarabağ bəylərbəyiliyinin tərkibinə daxil etmişdi [182,53]. E.Çələbinin məlumatına görə, Maku İrəvan (Çuxursəd) bəylərbəyliyinin tərkibində ayrıca sultanlıq idi [96,107].

XVII əsrin 30-cu illərindən XVIII əsrin 20-ci illərinə qədər olan dövrdə Çuxursəd bəylərbəyiliyi **İrəvan, Şərqi Şörəyel, Naxçıvan** və **Maku*** əyalətlərini əhatə etmişdir. XVI əsrdən XVIII əsrin birinci rübü də daxil olmaqla ərzində İrəvan əyaləti sabit sərhədlərə malik ol-

* Bəzi mənbələrdə Maku mahalının İrəvan xanlığı işğal olunan zamanda da onun tərkibində olması haqda məlumat var [bax: 59, 49-50].

muşdur. Bu əyalətin ərazisi Arazın hər iki sahilində (çox hissəsi sol sahilində) yerləşirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət çox zəifləmişdi. Artıq dövlətin digər əraziləri kimi, Azərbaycanın da ayrı-ayrı bölgələrini idarə edən hakimlər, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyiləri mərkəzi hakimiyyətdən ayrılıb müstəqil hakimlərə çevrilirdi.

Yerli hakimlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün xalq üsyanlarından istifadə edirdilər. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimalında ən güclü üsyan Şirvan bəylərbəyiliyində baş verdi. Üsyançılar Hacı Davudun başçılığı ilə 1721-ci ilin avqustunda Şamaxı şəhərini ələ keçirərək Şirvan bəylərbəyini qətlə yetirdilər. Bununla Azərbaycanın şimalında ilk dəfə olaraq müstəqil dövlət qurumu — xanlıq yarandı [136,28-36]. Bundan təşvişə düşən və mərkəzdən kömək ala bilməyən Çuxursəd bəylərbəyi Mehrəli xanla Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xanın birləşmiş qoşunu Şamaxıya doğru hərəkət etdi. Onlar Bərdə yaxınlığında — Kür sahilində görüşərək 30 min nəfərlik qoşun toplasalar da, şah onlara gömək göndərə bilmədi. Bundan xəbər tutan Hacı Davud Dağıstandan gəlmiş müttəfiqləri ilə birlikdə onları Kür çayını keçməyə qoymadı və qəflətən hücuma keçərək məğlub etdi [52, 28-29].

Səfəvilərin zəifləməsindən istifadə edən əfqanlar 1722-ci ildə dövlətin paytaxtı İsfahan şəhərini ələ keçirdilər. Belə bir vaxtda yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən erməni din xadimləri I Pyotrla əlaqəyə girərək onu Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən İrəvanın işğalına şirnikləndirdilər [bax: 126,86-93]. Tiflisdəki erməni yeparxiyasının başçısı arxiyepiskop Minas Pərvazyan 1722-ci ilin dekabrında vardapet Minasa yazırdı: "Sənə məlumdur ki, İrəvan İran (Səfəvi — ***red.***) torpaqlarının açarıdır və bizim niyyətimiz İrəvan qalasını ələ keçirməkdir. Əgər o bizim əlimizdə olarsa, nə türklər, nə də iranlılar bizə heç nə edə bilməyəcəklər" [35, XXXI; 126,93]. Rusiya 1722-1723-cü illərdə Səfəvi dövlətinin Xəzərsahili vilayatlərini işğal etdi [169,38-

64]. Bundan narahat olan Osmanlı dövləti Rusiyanı qabaqlamaq üçün 1723-cü ildə öz qoşunlarını Azərbaycana yeritdi.

Rusiya Osmanlı dövləti ilə müharibəyə girməkdən çəkindi. Nəticədə 1724-cü ildə İstanbulda Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Rusiya işğal etdiyi Xəzərsahili vilayətləri əlində saxlamaqla kifayətləndi. Osmanlı dövləti isə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qalan ərazilərini işğal etmək üçün Rusiyanın bitərəfliyini təmin etdi. İstanbul müqaviləsindən sonra hücuma keçən Osmanlı imperatorluğu Ərdəbilədək bütün Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi.

İrəvan qalasının mühasirəsi və qəhrəmancasına müdafiəsi (6 iyul —7 oktyabr 1724-cü il).

İrəvan bölgəsinin işğalı zamanı osmanlılar ciddi müqavimətlə qarşılaşdılar. Osmanlı ordusunun İrəvan bölgəsini işğal etməsi haqda ən dəqiq məlumat bu əməliyyatların iştirakçısı olan Kəmani Mustafa Ağanın "Rəvan fəthnaməsi"ndə verilir [22].

1724-cü ilin yazında Osmanlı sərkərdəsi Arifi Əhməd paşa 60 min nəfərdən artıq qoşunla Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi və mayın 29-da Arpaçay vadisinə yetişərək burada mövqe tutdu [22,33-34]. Dövrün digər mənbəsi sayılan "Anonim erməni xronikası"nda isə İrəvana hücum edən 75 minlik Osmanlı ordusuna Abdulla paşa Köprülünün* başçılıq etdiyi qeyd olunur [38,8]. Osmanlı ordusu İrəvan qalası ətrafında ciddi müqavimətlə qarşılaşdı. Vətən torpağının müdafiəsinə qalxan bütün Çuxursəd əhalisi başda bəylərbəyi Əliqulu xan** olmaqla Osmanlı qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərdi.*** İrəvanın müdafiəsi zamanı şəhərin əhalisi bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət idi. İrəvan qalasını mühasirəyə alan Osmanlı qoşununa mərkəzdən dəfələrlə hərbi kömək göndərilməsi**** qalanın qəhrə-

---

*Hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan Kəmani Mustafa Ağanın məlumatları həqiqətə daha uyğundur. Çünki Abdulla paşa Köprülü İrəvana deyil, Təbriz üzərinə yürüşə başçılıq etmişdi.

** Dövrə aid mənbədə Osmanlı qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə alan zaman Çuxursəd bəylərbəyi Əliqulu xanın olduğu göstərilir [bax: 22,50,61 və s.].

*** İrəvan müdafiəçilərinin 2 dəstəyə ayrılaraq hətta qaladan çıxıb osmanlılara zərbə endirməsi haqda maraqlı məlumatlar var [bax: 22,56].

**** İrəvanı mühasirəyə alan Arif Əhməd paşanın müraciətinə cavab olaraq Osmanlı sultanı öncə 35 min nəfərlik [38,11], sonra Kütahya paşasının başçılığı ilə 10 minlik qüvvə [38,12;204,261], daha sonra isə Misirdən 3 min nəfərlik hərbi qüvvə göndərmişdi [38,13].

mancasına müdafiə olunmasına parlaq sübutdur. L.Lokhart Osmanlı ordusunun şiddətli hücumlarına İrəvan müdafiəçilərinin qəhrəmancasına müqaviməti, osmanlıların çoxlu sayda itki verməsi və bununla əlaqədar olaraq "ölüləri dəfn etmək üçün Arif Əhməd paşanın müvəqqəti atəşkəs təklif etməsi" barədə məlumat verir [204,261].

Üçkilsə və onun ətrafında məskunlaşan, əsasən qriqorian missionerlərindən ibarət olan erməniləri öz vətənləri olmadığı üçün Çuxursədin və İrəvan qalasının taleyi əsla maraqlandırmırdı. Əksinə, onlar bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün ölkəyə hücum edən hər hansı xarici qüvvə ilə sövdələşməyə hazır idilər.* Buna görə də nə katolikos, nə də erməni missionerləri İrəvanın müdafiəsində iştirak etdilər. Əksinə, ermənilər Osmanlı hərbi hissələri ilə əlaqə yaratdılar və səbirsizliklə Azərbaycana müdaxilə edən Osmanlı qoşunlarının qələbəsini, İrəvan qalasının təslim olmasını gözlədilər.** Heç şübhəsiz ki, məhz bu "xidmət" müqabilində Sultan III Əhməd ermənilər barədə xüsusi fərman verdi. İrəvan qalasının mühasirəsindən bir həftə sonra, Sultan III Əhmədin Arif Əhməd paşaya göndərdiyi fərmanda ermənilərin dini mərkəzi olan "Üçkilsəyə hücum etmək qadağan olunur, onun dağıntıya və sakinlərinin qarətə məruz qalmasına yol verilməməsi" [38,11] tələb edilirdi. Hətta, Arif Əhməd paşa sultan fərmanına uyğun olaraq Üçkilsənin qorunması üçün xüsusi bir alay da ayırdı [38,11].

Sultan III Əhmədin İrəvanın mühasirəsi zamanı qalanın müdafiəçiləri olan Azərbaycan türklərini qırmağa razılıq verməsi, ermənilərə isə toxunmamaq barədə xüsusi fərman göndərməsi müasir erməni millətçilərinin guya hələ orta əsrlərdən türklərin ermənilərə qarşı soyqırımları həyata keçirmələri barədə böhtançı təbliğatının heç bir əsası olmadığını sübut edir. Əksinə, bu fakt təsdiq edir ki, türklər həmişə erməniləri himayə etmişlər.

---

*Üçkilsə katolikosu Osmanlı paşasına Səfəvi şahı Təhmasib haqqında qeyri-dəqiq məlumatlar çatdırmaqla yanaşı, həm də İrəvan qalasının müdafiəçilərini təslim olmağa çağırırdı [22,54-55].
** "Anonim erməni xronikası"nda ciddi tarixi səhvlərlə yanaşı, İrəvan qalasının müdafiəsində guya ermənilərin də iştirak etdiyi qeyd olunur. Bunu başqa mənbələr təsdiq etmir. Digər tərəfdən, əgər ermənilər Osmanlı qoşununa müqavimət göstərib, İrəvan bəylərbəyinə köməklik göstərmiş olsaydılar, İrəvan qalası alındıqdan dərhal sonra onlar Osmanlı sultanı tərəfindən mükafatlandırılmazdılar [bax: 22, 56; 38,17].

İrəvan qalasının müdafiəçiləri Osmanlıların şiddətli top atəşi altında dəfələrlə qalaya olan hücumları qəhrəmancasına dəf etdilər. Mühasirə uzandı. Osmanlılar İrəvan qalasını ala bilmədilər. Qala müdafiəçilərinin müqavimətini qıra bilməyəcəyini görən Osmanlı komandanı əlavə kömək almaq üçün yenidən Sultan III Əhmədə aşağıdakı məzmunda məktub göndərdi: "Bu şəhərdə külli miqdarda qoşun vardır, biz artıq xeyli əsgər itirmişik. Əmriniz necə olacaqdır? Kömək göndərəcəksiniz, yoxsa geri qayıdaq?" [38, 11].

Sultan müraciətə cavab olaraq İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Osmanlı qoşunlarına kömək üçün əlavə hərbi qüvvələr göndərdi. Kütahya paşasının başçılığı altında yeni qüvvələrin gəlişi də osmanlıların vəziyyətini dəyişdirmədi. Lakin mühasirə uzandıqca qalada ərzaq, sursat çatışmazlığı getdikcə daha çox hiss olunmağa başladı. Şəhərin müdafiəçilərinə köməyə heç bir qüvvə gəlmədiyindən İrəvan komandanlığı Arif Əhməd paşa ilə danışıqlara girməyə məcbur oldu [204,261]. Mərkəzdən aramsız olaraq kömək alan Osmanlı qoşunları 92 gün mühasirədə* saxladığı İrəvan qalasını, nəhayət ki, böyük çətinliklə** ələ keçirə bildi [22,69].

İrəvanı ələ keçirdikdən dərhal sonra Osmanlı paşası ermənilərin dini başçısı, Üçkilsə katolikosu həmədanlı I Astvasaturu yanına dəvət edərək göstərdiyi "xidmət" müqabilində ona xələt və ənam verdi [38,17]. Bununla öz xəyanətkarlıq ənənələrinə sadiq qalan ermənilər növbəti dəfə təcavüzkarın tərəfinə keçərək onları 200 ildən çox himayə edən Səfəvi dövlətinə xəyanət etdilər.

---

* "Anonim erməni xronikası"nın müəllifi qalanın 60 gün mühasirədə saxlandığını qeyd edərək Osmanlı qoşunlarının İrəvan qalasına 1724-cü il iyunun 7-də daxil olduğunu yazır [38,17]. Qərb tarixçiləri qalanın mühasirəsinin 24 iyundan 28 sentyabra qədər davam etdiyini yazırlar [204, 261].

** "Rəvan fəthnaməsi"nin müəllifi İrəvan qalasının mühasirəsinin 1724-cü il iyulun 6-da başlandığını (1136-cı il 13 şəvval) [22, 46] və oktyabrın 7-də (1137-ci il 18 məhərrəm) başa çatdığını [22, 69] yazır.

İrəvan qalası ələ keçdikdən sonra Anadolu valisi Osman paşa İrəvana hakim təyin olundu [22,70].

L.Lokhartın fikrincə, İrəvanın alınması Osmanlı dövləti üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğu qədər də baha başa gəlmişdi. Burada osmanlıların itkisi xəstəlikdən ölənlərlə birlikdə 20 min nəfərdən artıq, qala müdafiəçilərinin itkisi isə daha çox idi [204,261]. A.İoannisyan isə İrəvanın mühasirəsində osmanlıların itkisinin xəstəlikdən ölənlərdən savayı 20 min nəfərdən çox olduğunu qeyd edir [34,LXXX]. L.Lokhart isə maraqlı bir faktı — İrəvan qalası təslim olan zaman qala qarnizonunun sağ qalmış müdafiəçilərinə şəhəri şərəflə tərk etməyə icazə verildiyini qeyd edir [204, 261].

İrəvanın itirilməsindən sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi 10 ildən çox osmanlıların hakimiyyəti altında qaldı. Osmanlılar işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində öz inzibati idarə sistemlərini tətbiq edərək əyalətləri sancaqlara, onları isə nahiyələrə bölmüşdülər.

1728-ci il tarixli İrəvan əyalətinin "Müfəssəl dəftər"inə görə, bu zaman Maku, İğdır, Sürməli nahiyələri ilə yanaşı Zar, Zəbil və Şərur nahiyələri də Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxarılaraq İrəvan əyalətinə birləşdirilir. Eyni zamanda, İrəvan əyalətinin ərazisində Göyçə, Məzrəə, Xınzirək, Qırxbulaq, Dərəçiçək, Sədərək nahiyələri və Şörəyel livası yaradılmışdı. XVI əsrin sonunda mövcud olmuş Talın, Ərmus, Abnik, Şərabxana nahiyələri, eləcə də Naxçıvan sancağının ərazisindəki Bazarçay və Ağcaqala nahiyələri ləğv olunmuşdu [6;9].

Beləliklə, 1728-ci ildə osmanlılar siyahıyaalma keçirərkən İrəvan əyalətinin və Naxçıvan sancağının ərazi-inzibati quruluşu aşağıdakı kimi idi: İrəvan əyaləti — İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Qərbi, Maku, Xınzirək, Gərni, Vedi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrəə, Sürməli,

İğdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zərzəmin nahiyələri və Şörəyel livası; Naxçıvan sancağı — Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Dərələyəz və Sisyan nahiyələri [6;9].

Səfəvi dövlətinin süqutu yaxınlaşmaqda idi. 1726-cı ildən başlayaraq Əfşar tayfasından olan görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadirqulu xan Səfəvi dövlətində nizami qoşunlara başçılığı tədriclə öz əlinə aldı. Yeni sərkərdə İsfahanı ələ keçirmiş əfqanları ölkədən qovdu və 1730-cu ildə şəhəri azad etdi. Bunun ardınca o, rus qoşunlarının Xəzərsahili ərazilərdən çıxarılmasına nail oldu. Nəticədə bir istiqamətdə — osmanlılara qarşı sərbəst müharibə aparmaq üçün əlverişli şərait yaratdı.

Nadirqulu xan Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyata Azərbaycanın cənubundan başladı. 1731-ci ilin əvvəllərində Marağa, Təbriz və Ərdəbil şəhərləri azad olundu. Lakin Nadirqulu xanın Naxçıvan və İrəvan istiqamətində hücuma hazırlaşdığı bir zamanda Xorasanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam baş verdi. Bununla o, Osmanlı qoşunlarına qarşı apardığı uğurlu hərbi əməliyyatları yarımçıq qoyaraq Xorasana yürüş etdi. Bundan istifadə edən Səfəvi hökmdarı Şah II Təhmasib xalq içərisində, xüsusilə orduda itirilmiş nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə özü Səfəvi qoşunlarının başında İrəvan və Naxçıvan istiqamətində hücuma keçdi [219;116;115,19]. Lakin şah Osmanlı qoşunları ilə ilk toqquşmadaca məğlub oldu və geri çəkildi. Osmanlı komandanlığı ilə yenidən ölkə üçün əlverişsiz və ağır sülh müqaviləsi bağlandı. Beləliklə, 1732-ci il yanvarın 16-da Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında imzalanan Kirmanşah sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Azərbaycanın bir çox cənub bölgələri ilə yanaşı, İrəvan və Naxçıvan da Osmanlı imperiyasının tərkibində qaldı.

Xorasan yürüşündən qələbə ilə qayıdan Nadirqulu xan yeni müqavilənin şərtlərini qəbul etmədi. O, orduya arxalanaraq həmin ildə Şah II Təhmasibi taxtdan salıb onun qundaqda olan oğlunu III Abbas adı ilə şah elan etdi və yeni "şah" üzərində qəyyumluğu öz öhdəsinə götürdü. Bununla, faktiki olaraq, Səfəvi dövlətində bütün hakimiyyət Nadirqulu xanın əlinə keçdi [136, 106].

Nadirqulu xan hakimiyyət başına keçən kimi Osmanlı dövlətindən qoşunlarını 1723-cü ildən bəri işğal etdikləri bütün Səfəvi torpaqlarından geri çəkməsini tələb etdi. Buna rədd cavabı alan Nadirqulu xan Osmanlı qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatı bərpa etdi. Görkəmli sərkərdənin başçılıq etdiyi Səfəvi qoşunlarının zərbələri altında Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başladı. Növbə İrəvana çatdıqda qaladakı Osmanlı qarnizonu döyüşə girməkdənsə müdafiə olunmağı üstün tutdu. Lakin tezliklə Osmanlı qarnizonu bunun da mənasız olduğunu nəzərə alaraq Nadirqulu xanla danışıqlara girdi. Nəticədə İrəvan qalasındakı Osmanlı qarnizonu heç bir itki vermədən 1735-ci il oktyabrın 3-də qalanı tərk etdi [203,89].

Nadirin uğurlarının qaçılmaz olduğunu görən erməni katolikosu bu dəfə osmanlılardan üz döndərərək onun tərəfinə keçdi.

İrəvandan sonra Nadirqulu xan 1735-ci il iyulun 9-da Gəncəni Osmanlı qoşunlarından azad etdi. 1736-cı ildə Nadirqulu xan bu vaxtadək formal olaraq "şah" sayılan Səfəvi sülaləsinin sonuncu nümayəndəsini — 4 yaşlı III Abbası rəsmi surətdə hakimiyyətdən kənar etdi və həmin ilin martında Muğan qurultayında özünü şah "seçdirdi". Yeri gəlmişkən, həmin qurultayda iştirak edən erməni katolikosu Nadirin şah "seçilməsi" mərasimində xüsusi canfəşanlıq nümayiş edirdi!

Nadir şahın dövlət daxilində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri inzibati idarəçilik islahatı oldu. O, tarixi Azərbaycan torpaqlarında bu vaxtadək mövcud olan inzibati-ərazi bölgüsünu — Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan və Çuxursəd bəylərbəyiliklərini ləğv etdi. Dörd bəylərbəyiliyin əvəzinə mərkəzi Təbriz şəhəri olmaqla vahid Azərbaycan vilayəti yaradıldı. Beləliklə, Nadir şah bütün Azərbaycan torpaqlarını inzibati cəhətdən vahid vilayətin tərkibində birləşdirdi. Nadir şah yeni vilayətin idarə olunmasını qardaşı İbrahim xana həvalə etdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nadirin şah "seçildiyi" Muğan qurultayında iştirak edən və onun namizədliyini canfəşanlıqla müdafiə edən erməni katolikosu Abraham Kretasi bu barədə öz xatirəsində yazırdı ki, Nadir şah qardaşını Azərbaycan adlanan Atrpatakana rəis və sərdar, yəni sərkərdə təyin edərək Naxçıvanın, İrəvanın və bütün Ararat vilayətinin (Çuxursəd bölgəsi — ***red.***), Gürcüstanın idarəsini ona tapşırdı və onu başqa xanlar üzərində bəylərbəyi və hakimimütləq təyin etdi [23, 244].

Maraqlıdır ki, Abraham Kretasi əsərinin bir çox yerində Nadir şah Əfşarla olan danışıqlarını erməni hərflərilə Azərbaycan dilində vermişdir [23, 198, 199-120, 214, 215, 220, 244, 250 və s.]. Bu faktdan aydın olur ki, Nadir şahın yaratdığı böyük imperiyada nəinki xalq danışıq dili, hətta rəsmi danışıqlar və ziyafətlər də Azərbaycan türkcəsində aparılırdı. Abraham Kretasinin Azərbaycan türkcəsində danışması bu dilin imperiya daxilində mühüm ünsiyyət vasitəsi olduğunun parlaq sübutudur.

Muğan qurultayı ərəfəsində Nadirqulu xan özünün etibar etdiyi Pir Mahmud xanı İrəvan xanı və eyni zamanda bu bölgənin bəylərbəyi təyin etdi [23, 245].

Xarici müdaxiləçilərə qarşı müharibədə qazandığı qələbələr Nadir şahın orduda və bütün ölkədə nüfuzunu daha da artırsa da, onun yeni müharibələrə hazırlaşması, bunun üçün şəhər və kənd əhalisindən

alınan vergilərin durmadan artırılması ümumxalq narazılığını son həddə çatdırdı. Bütün ölkəni xalq hərəkatları bürüdü. Azərbaycan isə böyük imperiyanın tərkibindən çıxaraq öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə can atırdı. Azadlıq hərəkatı güclənməkdə idi. Xalqın günü-gündən ağırlaşan güzəranı, taxıl qıtlığı və aclıq vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı [115, 24-25, 51].

Elə bu səbəbdən Nadir şah onun hakimiyyətinə qarşı bütün imperiyanı bürümüş üsyanları yatırıb ölkədə sabitliyi bərpa edə bilmədi. 1747-ci il iyunun 19-dan 20-nə keçən gecə o, saray əyanları tərəfindən qətlə yetirildi [203, 261].

Nadir şahın ölüm xəbəri imperiya ərazisində hərc-mərcliyin daha da artmasına səbəb oldu. Azərbaycanda azadlıq hərəkatı daha da gücləndi. Azərbaycan torpaqlarında bir-birinin ardınca müstəqil yerli dövlətlər — xanlıqlar və sultanlıqlar yarandı.

Nadir şahın qətlə yetirilməsindən sonra İrəvan əhalisi Mehdi xanın başçılığı ilə üsyan qaldırdı. Mehdi xan özünü müstəqil hakim elan etdi [115,52]. Lakin yenicə müstəqillik qazanmış İrəvan xanlığının ərazisi keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyinin bütün ərazisini əhatə etmirdi. Onun bir hissəsi əvvəlki inzibati islahatlar zamanı Naxçıvan xanlığının və digər xanlıqların tərkibinə daxil edilmişdi.

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində uzun sürən azadlıq hərəkatından sonra müstəqillik qazanmış 20-dən çox dövlət qurumundan — xanlıqlardan biri idi.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoyan Mehdi xan Qasımlı* (Əfşar) [221,93] digər Azərbaycan xanları kimi, öz xanlığının ərazisini genişləndirmək

*Farsdilli mənbə Mehdi xanı Əfşarların Qasımlı qoluna aid edir və onun hələ Nadir şahın sağlığında İrəvan hakimi olması haqda məlumat verir [bax: 221,93-94].

siyasəti yeridirdi. O, bu məqsədlə 1748-ci ildə Urmiya xanlığına hücum etdi. Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar məğlub olaraq öz xanlığının müəyyən ərazilərini Mehdi xana güzəştə getməyə məcbur oldu [221, 93-94; 112, 111]. Lakin onun hakimiyyəti uzun sürmədi, 1748-ci ildə onu Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı əvəz etdi [221, 94, 97-98].

Çox keçməmiş öz nüfuzunu bərpa etməyə çalışan digər Azərbaycan xanı, urmiyalı Fətəli xan Əfşar əfqanıstanlı Azad xanla ittifaq bağladı və onların birləşmiş qoşunları İrəvan istiqamətində hücuma keçdi. 1751-ci ildə İrəvan qalasını ələ keçirərək güya İrəvan xanını müdafiə etməyə gəlmiş II İraklinin qoşunlarını məğlub etdi. Azad xanın II İraklini məğlub etməsindən sonra İrəvan xanlığına dair rəsmi sənədlərdə Azad xanın nümayəndəsi kimi Xəlil xan Özbəkin* adına rast gəlinir [105,136,194] və onun 1752-ci ildən İrəvan xanlığını idarə etdiyi qeyd olunur [82,5]. Mərhum prof. F.Əliyevin də fikrinə görə, Azad xanın nümayəndəsi olan Xəlil xan Özbək bir müddət İrəvan xanlığını idarə etmişdi [115,55]. Lakin dövrün digər mənbəsində — A.A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərində müəllif 1752-ci il hadisələrindən bəhs edən zaman İrəvan xanı kimi yerli Qacar tayfasının nümayəndəsi olan Hüseynəli xanın adını çəkir ** [39, 156]. Ola bilsin ki, Azad xanın nümayəndəsi olan Xəlil xan Özbək yalnız İrəvan xanlığının kargüzarlıq işlərinə nəzarət etmişdi.

---

* Dövrə aid mənbədə — "Cambr"da göstərilir ki, Üçkilsə katolikosları 1750-1751, 1752-1753, 1754-1755-ci illərdə Azad xandan və onun nümayəndəsi Xəlil xandan mülklərinin maaf olması haqda sərəncam almışlar [bax: 105,136,149].
**A.A.Bakıxanovun Həsənəli xan Qacarı Hüseynəli xan Qacarla dəyişik salması ehtimalı böyük olduğu halda, Xəlil xan Özbəklə səhv salınması ehtimalı qeyri-mümkündür. "Cambr"da isə artıq 1755-ci ilə aid rəsmi sənədlərdə də Həsənəli xan Qacarın adı çəkilir [bax: 105,136].

Lakin bu hadisədən çox keçməmiş, 1755-ci ildə artıq yerli qacarlar sülaləsinin nümayəndəsi Həsənəli xan Qacarın* İrəvan xanlığında hakimiyyəti idarə etməsini ilk mənbələr təsdiq edir [105,136; 95,161; 82,5;]. Həsənəli xan Qacar hələ Nadir şah dövründə İrəvan xanı (hakimi — ***red.***) olmuş və şah tərəfindən cəzalandırılaraq hər iki gözü çıxarılmışdı [105,231]. Həsənəli xanın yenidən hakimiyyətə qayıtması İrəvanın qədim yerli tayfası olan Ağcaqoyunlu** Qacarlarının əhali arasında nüfuzunun böyük olduğunu sübut edir. İ.Şopenin qeyd etdiyi kimi, Həsənəli xan Qacarın hakimiyyətə gəlməsi ilə İrəvan xanlığında hakimiyyət irsi xarakter aldı [95,161]. Həsənəli xandan sonra onun qardaşı Hüseynəli xan Qacar [105,137,232; 95,163; 82,5;] hakimiyyətə gəldi. Lakin ilk mənbədə Hüseynəli xan Qacarın İrəvan xanı kimi adı 1759-1760-cı illərdən başlayaraq xatırlanır [105,137]. 1783-cü il noyabrın 9-da Hüseynəli xan Qacar vəfat etdi və onu böyük oğlu, 15 yaşlı Qulaməli xan Qacar əvəz etdi [95,164; 37,267; 150,40]. Lakin Qulaməli xanın hakimiyyəti uzun sürmədi.

* Qədim Azərbaycan türkləri olan qacarlar mənşə etibarilə oğuzların Bayat boyunun Şam Bayatı oymağının bir qoludur. Bu qol Yivə, Ağcalı və Ağcaqoyunlu oymaqları ilə birlikdə Qacar boyunu əmələ gətirmişdi. Bəzi tədqiqatçılar qacarları 465-ci ildə Azərbaycanda məskunlaşan, Bizans qaynaqlarında da adı çəkilən Hun tayfasının hakim zümrələrindən biri olan, xəzərlər və bulqarlarla yaxın olduğu söylənilən Ağacərilərlə bağlayırlar. Azərbaycanda Ağacərilər sonralar Qacar adlanmış və Xalxal bölgəsində məskunlaşmışlar. Z.V.Toğanın fikrincə, Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix"inin Peterburq nüsxəsində Ağacərilərdən bəhs edilərkən xüsusi bir qeyd verilmişdi: "Ağacəri adı bu gün türklərin və digərlərinin tələffüzündə Qacar şəklini almışdır. Hülaku xan Ələmut ismaililərinə və Suriyaya hərbi yürüşlərində Azərbaycanın qədim sakinləri olan qacarlardan da istifadə etmişdi". Mirzə Balanın fikrincə, Qacarların Azərbaycandan Anadoluya və Suriyaya, eləcə də Ələmuta yaxın olan Astrabad bölgələrinə yayılması bununla bağlıdır [bax: 209,137-147].

** Çuxursəd vilayətində yaşayan qədim Qacar tayfaları mənbələrdə Ağcaqoyunlu Qacarlar kimi qeyd olunur [196,186-187]; İrəvan xanlarının qacarlar nəslindən olmasını digər tədqiqatçılar da təsdiq edir [82,5; 39,185; 200,8]. Hələ XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq qədim Azərbaycan tayfası olan Ağcaqoyunlu Qacarlar Çuxursəd bəylərbəyliyinin idarə olunmasında mühüm rol oynamışlar. Nadir şahın öldürülməsindən sonra yaranmış digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, müstəqil İrəvan xanlığını da idarə edənlər məhz Ağcaqoyunlu Qacarların nümayəndələri idi [bax: bölmənin sonu, əlavə: 2].

1784-cü ilin yayında o qətlə yetirildi və taxta Hüseynəli xan Qacarın 12 yaşlı oğlu Məhəmməd Hüseyn xan Qacar* çıxdı [95, 164; 166, 205; 115, 70-71; bax: bölmənin sonu, şəkil 5]. 1797-cı ildə Ağa Məhəmməd şah rus qoşunları ilə əlaqə saxladığına görə İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı həbs edərək Tehrana göndərdi [95, 164; 115, 84]. Q.P.Butkova görə isə, İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Ağa Məhəmməd şaha itaətini bildirmək üçün onun yanına gəldiyi zaman, qohumu olmasına baxmayaraq, şah onu (İrəvan xanını — ***red.***) həbs edərək ailəsi ilə birlikdə Qəzvinə göndərdi [41, II, 428]. Məhəmməd Hüseyn xanın yerinə Ağa Məhəmməd şah öz qardaşı Əliqulu xan Qacarı İrəvan xanlığında hakimiyyətə gətirdi [95, 164; 41, II, 426; 200, 9]. Lakin Əliqulu xanın vergiləri artırması səbəbindən İrəvan əhalisi üsyan edib onu xanlıqdan qovdu [41, II, 431; 214, 185]. C.Bornoutyan isə bu hadisəni fərqli təqdim edərək yazır ki, Əliqulu xan Qacar qardaşı Ağa Məhəmməd xanın ölümündən (1797) dərhal sonra Tehrana şah taxt-tacı iddiası üçün tələsdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Həsən xan Makulu İrəvan xanlığında hakimiyyəti ələ keçirdi və xalqdan ağır vergilər tələb etdi [214, 185; 200, 9]. Ağa Məhəmməd şah Qacarın qətlindən sonra hakimiyyəti ələ alan varisi Fətəli şah Qa-

*Mənbədə xanın adı tam şəkildə Məhəmməd Hüseyn xan kimi qeyd olunur [60,6]. Qərb mənbə və ədəbiyyatlarında Məhəmməd Hüseyn xan Qacar haqda maraqlı məlumatlar verilir. H.Busse V.Zubovun 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşündən bəhs edilərkən Məhəmməd Hüseyn xanı Ziyadoğlu kimi təqdim edir [99,67]. Mənbənin digər yerində isə Məhəmməd Hüseyn xan Qacar Qoyunlu kimi təqdim edilir [99,107,108,109] və iri dodaqları olduğuna görə onun "Dodaq" ləqəbi daşıdığı qeyd olunur [99,109]. G.Bornoutyan isə Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı qacarların Qoyunlu (Ağcaqoyunlu — ***red.***) boyuna aid edir və ana xətti ilə Ağa Məhəmməd xan Qacarın qohumu hesab edir [200,8]. Q.P.Butkov Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın hakimiyyətə gəlməsini 1785-ci ildən [41,II,177], digər mənbə isə, hətta, 1779-cu ildən [82,5] götürür. Lakin Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın ögey qardaşı Hüseynəli xan öldürüldükdən dərhal sonra hakimiyyətə gəldiyini nəzərə alsaq, 1784-cü il variantı daha dəqiqdir.

car (1797-1836) İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı həbsdən azad etdi [115, 85]. Üç aylıq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Məhəmməd Hüseyn xan geri qayıdaraq bölgədə öz hakimiyyətini bərpa etdi [200, 9]. Lakin Fətəli şah Qacarın gözlədiyinin əksinə olaraq, Məhəmməd Hüseyn xan ondan asılı olmaq istəmədi. Buna görə də bir müddət sonra — 1805-ci ilin iyununda şahzadə Abbas Mirzə Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı həbs edib İrana göndərdi [26, sənəd 1256, s.626; 188, 113]. Bəzi məlumatlara görə, Məhəmməd Hüseyn xan ikili mövqeyinə görə [95, 167], digər məlumatlara əsasən isə məhz Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olduğu üçün (bu zaman Qacarların Osmanlı dövləti ilə münasibətləri pisləşmişdi) vəzifəsindən kənarlaşdırıldı [200, 14-15]. Əslində, Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın müstəqil siyasət yeritməsi (bu haqda V fəsildə ətraflı məlumat verilir — ***red.***) Qacarlar İranının hökmdarı Fətəli şahı və şahzadə Abbas Mirzəni qane etmirdi. Onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün daim fürsət axtarırdılar və buna nail oldular.

Bəzi məlumatlara görə Məhəmməd Hüseyn xanı 1805-cü ildə Pirqulu xan Qacar əvəz etdi [95, 167; 200, 14-15]. Lakin, əslində, İrəvan xanlığında Məhəmməd Hüseyn xandan sonra (1805-ci ilin yayında) hakimiyyətə Mehdiqulu xan Qacar* gəlmişdi [26, sənəd 1256, s.626; 82, 5; 200, 14-15]. Pirqulu xan Qacar isə əslində İrəvan xanı deyil, İrəvan şəhərinin hərbi rəisi olmuşdur. "Qarabağnamə" müəllifi Mir Mehdi Xəzani Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın Mehdiqulu xan Qacarla əvəz olunmasını təsdiq edir və Pirqulu Qacarı ordu sərkərdəsi

* Bəzi mənbələrdə Mehdiqulu xan qacarların Dəvəli boyuna aid edilir [bax: 98,193]. Mehdiqulu xan Qacar Fətəli şahın seçilən sərkərdələrindən idi. Sonralar Rusiya ilə müharibələrdə böyük şücaətlər göstərmişdi [bax: 127,30].

kimi təqdim edir [8, II, 156]. Hətta, digər bir mənbədə Mehdiqulu xanın daha əvvəl — 1804-cü ildən İrəvan xanlığını idarə etdiyi qeyd edilsə də [98, 222], bu, reallıqdan uzaqdır. Mənbələrdə məhz 1805-ci il iyunun ortalarına kimi İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın olması təsdiqini tapır.

1806-cı ilin avqustunda irəvanlılar əhali üzərinə ağır vergilər qoyan və xalqı qarət edən Mehdiqulu xana qarşı üsyan qaldırdılar [26, sənəd 1256, s.626-627]. Həmin ilin avqustunda Mehdiqulu xan Qacarı Təbriz və Marağa xanı Əhməd xan əvəz etdi [82, 5; 74, 368-369]. Əhməd xan Təbrizdən çoxsaylı piyada və süvari qoşunla İrəvana gəldi və hakimiyyətdə Mehdiqulu xanı əvəz etdi. O, əhalinin rəğbətini qazansa da, cəmi üç aya yaxın hakimiyyətdə oldu. İrəvanda epidemiya baş qaldırdığı üçün xan ağır xəstələndi və dövlət işlərini lazımi şəkildə icra edə bilmədi. O, şahzadənin (Abbas Mirzə — ***red.***) ən etibarlı və görkəmli nümayəndəsi olduğu üçün bu hadisə onu çox məyus etdi [98, 285-286]. Əhməd xan Marağalı 1806-cı il oktyabrın 17-də vəfat etdi. Fətəli şahın tələbi ilə xanlıqdan uzaqlaşdırılan Məhəmməd Hüseyn xan Qacar yenidən İrəvan xanlığına geri qayıtsa da [bax: 27, sənəd 792, s.421], hakimiyyətini davam etdirə bilmədi.

Çox keçmədən İrəvan xanlığında yerli hakimiyyət* yenidən möhkəmləndi və hakimiyyətə müstəqil İrəvan xanlığının sonuncu xanı Hüseynqulu xan Qacar (Qoyunlu)** gəldi [bax: 27, sənəd 129, s. 69-70; sənəd 424, s.232; 95, 167; 82,5; 200, 16-17]. Fətəli şah İrəvanın yeni xanı Hüseynqulu xan Qacara "sərdar" — yəni, Araz çayının sol sahilindəki bütün hərbi qüvvələrin sərkərdəsi titulunu verdi [200, 17]. İrəvan sərdarı təyin edilən Hüseynqulu xan Qacara vilayətin bütün hərbi və mülki hakimiyyəti verilməklə yanaşı, o, çoxsaylı süvari və pi-

---

*C.Bornoutyan Hüseynqulu xan Qacarın atasının XVIII əsrdə İrəvan xanı olduğunu qeyd edir [bax: 200,17-18]. Bu fakt bir daha yerli Qacarlar sülaləsinin İrəvan xanlığında mühüm rol oynadığını sübut edir.

** Qacarların Qoyunlu (Ağcaqoyunlu — ***red.***) boyundan olan Hüseynqulu xan Qacar Fətəli xanın sarayında əyanların başçısı vəzifəsində çalışmış, Ağa Məhəmməd şah Qacar qətlə yetiriləndən sonra Fətəli şahın hakimiyyətdə möhkəmlənməsinə yaxından kömək etmişdi. 1800-1802-ci illərdə Qəzvində paytaxta gedən yolun mühafizə dəstəsinin rəisi olmuş, şəxsi igidliyinə görə "Qəzvini" təxəllüsü almışdı. 1802-ci ildə əfşarlar arasında yaranan ixtişaşları yatırmaq üçün Xorasana göndərilmiş və beş il Xorasanı idarə etmişdi [bax: 200,17-18].

yada qoşunla da təmin edildi [98, 295]. Məhz buna görə də dövrün mənbələrində sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar "İrəvan sərdarı" kimi qeyd olunur. Hüseynqulu xan Qacarın qardaşı, "Aslanlar başı"* fəxri adını daşıyan Həsən xan Qacar Rusiya işğalçılarına qarşı aparılan mübarizədə İrəvan xanının ən yaxın silahdaşı idi [bax: 8, II, 63; 177, 515; 127, 96; 200, 18].

Beləliklə, ilk mənbələrin məlumatları təsdiq edir ki, 1747-ci ildən 1827-ci ilə qədər mövcud olmuş Azərbaycan dövlətini — İrəvan xanlığını əsasən Azərbaycanın yerli türk Qacar tayfasının nümayəndələri olan xanlar idarə etmişlər və onlar İrəvan xanlığının müstəqilliyi uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparmışlar.

* Fars dilində "baş" mənasını bildirən "sər" terminini bəzi müəlliflər "sarı" kimi tərcümə edərək Həsən xan Qacarın "Sarı Aslan" titulu daşıdığını qeyd edirlər [8,II, 63; 127, 96; 200, 18]. Lakin dövrün digər mənbə və ədəbiyyatlarında bu söz düzgün olaraq "Aslanlar başı" kimi təqdim edir [bax: 59, 62; 177, 515].

ƏLAVƏ №1.

Azərbaycanın Çuxursəd (İrəvan) bölgəsini idarə edən əmirlər və bəylərbəyiləri:

Əmir Səəd (XIV əsrin sonlarından 1410-cu ilə qədər)
Pir Hüseyn (1410-1413)
Pir Yaqub (Pir Hüseyn oğlu) (1420-ci illər)
Əbdül (Pir Hüseyn oğlu) (1440-cı illər)
Yaqub bəy (1440-cı illər)
Həsənəli Qaraqoyunlu (1460-cı illər)
Div Sultan Rumlu (1515-dən)
Hüseyn xan Sultan Rumlu (1550-ci ildən)
Şahqulu Sultan Ustaclı (1550-1575)
Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı (1576-1583)
Xıdır paşa (1583)
Lələ paşa (1577)
Məhəmməd Şərif paşa (1604-cü ilədək)
Əmirgünə xan Qacar (1604/5-1625)
Təhmasibqulu xan Qacar (1625-1635)
Fərhad paşa (1635)
Kalbalı xan (1636-1639)
Çağata Kötük Məhəmməd xan* (1639/40-1648)
Xosrov xan** (1648-1652/53)
Məhəmmədqulu xan Lələ bəy (1652/53-1659/60)
Nəcəfqulu xan (1659/60-1663)
Abbasqulu xan Qacar (Əmirgünə xan Qacarın oğlu) (1663-1666)
Səfi xan (Alxas Mirzə)*** (1666/67-1674)
Sarıxan bəy (1674-1675)

---

* XVIII əsrə aid mənbədə — "Cambr"da Kötük Əhməd xan kimi [105,156], dövrün mənbəsində isə Cağata Kötük Mhəmməd xan kimi təqdim olunur və onun Səfəvilərlə Osmanlılar arasında imzalanmış Qəsri-Şirin sülh müqaviləsi (1639) danışıqlarının ilkin mərhələsində iştirak etdiyi qeyd olunur [66,129].
** Mənbədə mənşəcə gürcü olduğu göstərilir [66,140].
*** Bəzi mənbələrdə ləzgi olduğu göstərilir [105,156; 82,4]. Əylisli Zəkəriyyə onu Səfiqulu xan Teymur Qaybək kimi qeyd edir [104,63], əsərinin digər yerində isə Səfiqulu xan Alxas Mirzə kimi təqdim edir [104,80,84,88].

Səfiqulu xan**** (1675-1679)
Zal xan***** (1679-1688)
Murtuzaqulu xan****** (1688-1691)
Məhəmmədqulu xan (1691-1694)
Zöhrab xan (1694-1699)
Fərzəli (Fətəli) xan Qacar (1699-1705)
Əbdül Məhəmməd xan (1705-1709)
Mehrəli xan (1709-1719)
Allahqulu xan (1719-1725)
Rəcəb paşa (1725-1728)
İbrahim paşa və Mustafa paşa (1728-1734)
Əli paşa dəftərdar (1734)
Hacı Hüseyn paşa (1734)
Məhəmmədqulu xan (1735)
Pir Məhəmməd xan (1736)

****"Cambr"da gürcü olduğu qeyd olunsa da [105,156], digər mənbələr bunu təsdiq etmir. Dövrün mənbələrində Təbrizli Rüstəm xanın oğlu olduğu qeyd olunur [66,182; 104,102]. Bu faktı XIX əsr rusdilli mənbə də təsdiq edir [82,4].
***** Mənşəcə gürcü olduğu göstərilir [82,4]. Dövrə aid mənbədə Abbasqulu xan Qacarın kürəkəni olduğu qeyd olunur [66,195].
****** Naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğludur [66,224; 82,4].

Mənbələr:
Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրութիւն: Երեվան,1938: [Əylisli Zəkəriyyə. Gündəlik. İrəvan, 1938].
Канакерци З. Хроника. Москва, 1969.
Аракел Даврижеци. Книга Историй, (перевод с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян). Москва, 1973.
Սիմէօն Երեւանցիոյ: Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնավից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌՅԻԳ: [Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarşapad, 1873].
СМОМПК, вып.I. Тифлис, 1881.

ƏLAVƏ №2.

İrəvan xanları:

Mehdi xan Qasımlı (Əfşar)* (1747-1748)
Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı** (1748-1751)
Xəlil xan Özbək*** (1751-1755)
Həsənəli xan Qacar (1755-1759)
Hüseynəli xan Qacar (Həsənəli xan Qacarın qardaşı)
(1759/60**** - 1783, noyabr)
Qulaməli xan Qacar (Hüseynəli xan Qacarın oğlu)
(1783 -1784, yay*****)
Məhəmməd Hüseyn xan Qacar (Hüseynəli xan Qacarın oğlu)
(1784-1805, iyun******)
Əliqulu xan Qacar (Ağa Məhəmməd şah Qacarın qardaşı)
(1797, iyun)
Həsən xan Makulu (Ağa Məhəmməd şah öldürüləndə qarışıqlıqdan istifadə edərək İrəvan xanlığında hakimiyyətə gəlmişdir) (1797, yay)
Mehdiqulu xan Qacar (1805, yay — 1806, avqust)
Əhməd xan Marağalı (1806, avqust-oktyabr)
Hüseynqulu xan Qacar (Qoyunlu) (atası vaxtilə İrəvan xanı olub)*******
(1806, dekabr******** — 1827, oktyabr)

* Farsdilli qaynaqlar Mehdi xanı Əfşarların Qasımlı qoluna aid edir [bax: 221,93].
** Farsdilli qaynaqlar Mehdi xan Əfşardan sonra hakimiyyətdə yerli nümayəndə Məhəmməd xan Gəraylının olmasını qeyd edir [bax: 221,93].
*** Xəlil xan Özbəkin İrəvan xanı olması haqda məlumatlar yetərli deyil [əlavə məlumat üçün bax: bölmə I, s.51].
**** İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın hakimiyyətə gəlməsi bir mənbədə 1764-cü ildən göstərilsə də [82, 5], dövrə aid mənbədə — "Cambr"da 1759-1760-cı illərdən başlayaraq xatırlanır [105,137].
***** Hüseynəli xanın oğlu Qulaməli xan Qacar cəmi 8 ay hakimiyyətdə olmuşdur.
****** İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın hakimiyyəti dövründə 1797-ci ildə üç aylıq fasilə yaranmışdı [əlavə məlumat üçün bax: bölmə I, s.53].
******* C.Bornoutyanın verdiyi məlumata görə Hüseynqulu xan Qacarın atası Məhəmmədxan Qacar XVIII əsrdə İrəvan xanı olub [bax: 200, 17].
******** C.Bornoutyanın Hüseynqulu xan Qacarın hakimiyyətini 1807-ci ildən götürməsi düzgün deyildir. Dövrə aid sənədlərdən birinin 10 dekabr 1806-cı il məlumatından bəlli olur ki, Hüseynqulu xan Qacar artıq İrəvan xanıdır [bax: 27, sənəd 129, s.69-70].

Mənbələr:

Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, 1989.

Qarabağnamələr, II kitab. Bakı, 1991.

AKAK, т. II. Тифлис, 1868.

AKAK, т. III. Тифлис, 1869.

Бакиханов А.А. Гюлистани-Ирам. Баку, 1991.

СМОМПК, вып.I. Тифлис, 1881.

Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

Brydges H.J. The dynasty of the Kajars, translated from original Persian manuscript. New York, Arno Press, 1973.

Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica.. Costa Mesa, California and New York, 1992.

میرزا رشید. تاریخ افشار. تحران ۱۳۲۹. [Mirzə Rəşid. Tarixe-Əfşar. Tehran, 1329].

Սիմէօնէ Երեւանցիոյ: Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի յիշակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնավից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌՃԻԳ: [Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı. Vağarşapad, 1873].

Şəkil 1.
Səədli Əmir Həsən xarici ölkədən gəlmiş elçini qəbul edir (XIII əsr).
Mənbə: Очерки по истории Армении. Сб. статей. М.1939, с. 101

Şəkil 2.
Səədli Əmir Həsən ovda (XIII əsr).*
Mənbə: Очерки по истории Армении. Сб. статей. М.1939, с. 102
* Abidənin üzərindəki erməni hərfləri sonradan qoyulmuşdur

Şəkil 3. Qoç fiquru* (orta əsrlər)
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus
külli miqdarda qoç fiqurları və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir

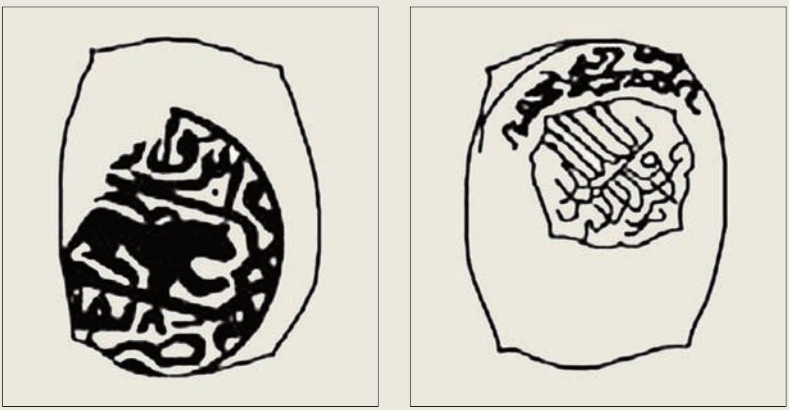
Şəkil 4. Qəbirüstü abidə* (orta əsrlər)
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus
külli miqdarda qəbirüstü abidələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir

Şəkil 5.
Məhəmməd Hüseyn xan Qacar
(1784-1805)
Mənbə: G.Alişan. Ayrarat (erməni dilində).
Venesiya, 1890, s.308

Şəkil 6.
İrəvan şəhərində zərb olunan Azərbaycan (Səfəvi) pulu
http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Iravan-copper/jpg

Şəkil 7.
İrəvan şəhərində zərb olunan Azərbaycan (Səfəvi) pulu
Mənbə: Государственный музей изоброзительных исскуств имени А.С.Пушкина Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11-15 апреля 2005г. с. 70-71. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 2005.
www.nuseum.ru/GMII/tezisi.pdf

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba044a.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba053.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba047.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba054.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba049.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba055.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/bi051.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba056.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba059.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba058.jpg

Şəkil 8. İrəvan bölgəsində və İrəvan xanlığında dövriyyədə olan Azərbaycan (Səfəvi) pulları

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba060.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba063.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba064.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba067.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba070.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/ba071.jpg

http://www.rustypennies.com/catalog/pix/bh001.jpg

http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Iravan_1144_AbbasIII.jpg

Şəkil 9.
İrəvan bölgəsində və İrəvan xanlığında dövriyyədə olan
Azərbaycan (Səfəvi) pulları

2

Xanlığın əhalisi

Erməni katolikosluğunun Qərbi Azərbaycana köçürülməsi və ermənilərin Üçkilsə ətrafında məskunlaşmağa başlaması. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan xanlığının ərazisi ən qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan türklərinin elliklə ən sıx yaşadığı bölgələrdən biri olmuşdur. Azərbaycan xalqı bu diyarda öz tarixinin ən zəngin və ən şanlı səhifələrini yaratmışdır. Qriqorian missionerləri istisna edilməklə, ermənilərin bu Azərbaycan torpaqlarında peyda olması prosesi 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun Kilikiyadan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə — Üçkilsəyə köçürülməsindən [34,326-327;105,19] sonra başlamışdır. Bunu Üçkilsə katolikoslarının Azərbaycan hökmdarlarının qılığına girərək onlardan aldıqları kəndlərin, torpaqların və digər əmlakın Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri tam açıqlığı ilə sübut edir [bax: bölmənin sonu, cədvəl 1].

İrəvan bölgəsindəki Azərbaycan torpaqlarını ermənilərin hansı yollarla ələ keçirmələri ilə bağlı Matenadaranda saxlanılan 1687-ci il tarixli bir sənəd olduqca əhəmiyyətlidir. Həmin sənəddə qeyd olunur ki, biz (yəni ermənilər — ***red.***) Azərbaycan türklərinə məxsus olan torpaqları "…ya satın alır, ya zəbt edir, ya sahibinin əlindən çıxarır, ya rüşvət verib alır, ya bəxşiş kimi əldə edir və yaxud da zorla ələ keçiririk" [51,28]. Erməni müəllifi qeyd edir ki, məhz bu yollarla XV-XVIII əsrlərdə erməni kilsəsinin və dünyəvi feodallarının torpaq mülkiyyəti formalaşmışdı [51,28].

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə Çuxursəd (İrəvan) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta, erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilsə (Valarşabad*) kəndi belə

* Erməni dilində heç bir izahı olmayan "Valarşabad" toponimi Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən olan Sanatürkün (Sanatrukun) oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövr ərzində "Valarşabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhrif olunaraq "Vağarşabad" ("Վաղարշապատ") formasına salınmışdı. Valarşabadın əsası Valar şah tərəfindən qyulmuşdu [bax: 95,116; 190, 29].

1443-cü ildən başlayaraq hissə-hissə müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan türklərindən alınmışdı. Məsələn, Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın razılığı ilə Üçkilsə katolikosu təyin olunan (1443) Qriqor Makulu, tanınmış azərbaycanlı nəslinin nümayəndəsi, azyaşlı Səid bəyin mülkü olan Üçkilsə (Valarşabad) kəndinin bir hissəsini 8 min 40 dinara [105,100], 3 il sonra isə qalan hissəsini və əlavə 6 kəndi müsəlman Rüstəmdən 90 min dinara satın ala bilmişdi [105,102; bax: bölmənin sonu, cədvəl: 1].

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən istifadə edən Üçkilsə katolikosları və onların Avropadakı havadarları Azərbaycanın bu hissəsində ermənilərin kök salıb çoxalmasına başçılıq etmişlər. Belə ki, erməni keşiş Q.Kiğamiyans ermənilərin "qurtuluş hərəkatı"nın onların Qriqorian kilsəsi tərəfindən vahid mərkəzdən idarə olunduqları zamandan başlandığını qeyd edərək yazırdı ki, avropalı missionerlər qriqorianlara müraciətlə deyirdilər: "Əgər siz də bizim kimi Papa ilə birlikdə olsanız, siz də bizim kimi əziz olarsınız və onda hətta istiqlaliyyətinizi də ələ alarsınız". Bununla Şərqə əl uzatmağa çalışan avropalılar XVI-XVII yüzilliklərdə Kilikiyadan İrana (Səfəvi dövləti ərazisinə — ***red.***) köç edərək burada məskunlaşan ermənilərin dini duyğularını alovlandırırdılar [117, 3-4; 126, 33]. İlk dövrlərdə ermənilər İrəvan şəhərinin özündə deyil, ələ keçirə bildikləri Üçkilsə katolikosluğunun ərazisində və ona bitişik torpaqlarda məskunlaşmışdılar.

Beləliklə, xaricdəki havadarlarının və xristian missionerlərinin hesabına varlanan erməni kilsəsi Azərbaycan hakimlərindən pulla ermənilərə yeni-yeni torpaqlar və kəndlər alaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarında özlərinə daimi məskənlər yaradırdılar.

Ermənilərin Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyiliyinin ərazisində məskunlaşmasına təkan verən amillər. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Çuxursəd bəylərbəyiliyinin ərazisində məskunlaşmasına təkan verən amillərdən başlıcası XVI-XVII əsrlərdə və XVIII əsrin I yarısında baş vermiş Səfəvi — Osmanlı müharibələri idi.

Çünki qeyd olunan müharibələr zamanı yerli müsəlman əhali — Azərbaycan türkləri ya qırılıb tələf olur, ya da şiə məzhəbindən olduqlarına görə Osmanlı ordusunun hücumları zamanı doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur olurdular. Məsələn, dövrün ilk mənbələri əsasında aparılmış tədqiqatlar təsdiq edir ki, 1583-cü ilin avqustunda Fərhad paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı ordusu İrəvan bölgəsinin Şörəyel və Talın mahallarına daxil olan zaman yerli əhali öz torpaqlarını tərk edib Ağrıdağ və onun yaxınlığındakı yaylaqlara çəkilmişdi [192,346]. Belə hallarda yaranmış fürsətdən istifadə edən erməni kilsəsi osmanlıların işğal etdikləri Azərbaycan kəndlərini onlardan əlverişli qiymətə satın alır və Türkiyənin müxtəlif vilayətlərindən buraya axışan erməniləri həmin ərazilərə yerləşdirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Üçkilsə və onun ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan ermənilərin burada daha da möhkəmlənməsinə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629) geniş imkanlar yaratmışdır. Belə ki, onun fərmanı ilə ermənilərə Səfəvi dövlətinin xarici ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində geniş imtiyazlar verilmiş, dövlətin ərazisində yerləşən erməni kilsələrinə xüsusi güzəştlər* edilmişdi [174, 181-182; 126, 29, 32].

Bunu o zaman Üçkilsədə məskunlaşan ermənilərin özləri də təsdiq edirdilər. Bununla bağlı bir fakta diqqət yetirək. Üçkilsədəki erməni icmasının başçısı Filippos II Şah Abbasa (1642-1667) müraciətində yazırdı: "Hazırda bizim vilayətdə yaşayanların (yəni ermənilərin — ***red.***) əksəriyyəti buraya müxtəlif vilayətlərdən siz Əlahəzrət hökmdarın tükənməz qayğısı və sevgisi nəticəsində köçürülüb. Üçkilsədəki

* Səfəvi şahlarının xristianlara, o cümlədən ermənilərə belə qayğı göstərməsi Avropa dövlətlərinin Şərqin müsəlman ölkələrində yaşayan "xristianları himayə" siyasətinin və I Şah Abbasın Osmanlı imperiyasına qarşı apardığı müharibələrdə qərb dövlətlərindən odlu silahlar almaq siyasətinin nəticəsi idi.

300 mömin gecə-gündüz sizə dua edir ki, onlar burada yaşamaları üçün tamamilə Əlahəzrət hökmdarın mərhəmətinə borcludurlar" [73,368-369; 126,32, bax: bölmənin sonu, sənəd 2].

XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş Səfəvi — Osmanlı müharibələrinin Azərbaycan üçün ən acı nəticələrindən biri azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarını tərk etməsi idi. İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli "Müfəssəl dəftər"in məlumatına görə, İrəvan əyalətinin türk-müsəlman əhalisinin sayı azalaraq 67,5%-ə [6,13], 1728-ci il tarixli "İcmal dəftər"inin məlumatına əsasən isə 61,2%-ə enmişdir [6,18].

XVIII əsrin I yarısında isə bu proses bir az fərqli şəkildə davam edirdi. Məsələn, 1735-ci ildə Nadir xan İrəvan əyalətini osmanlılardan azad etdikdən sonra bu əyalətdən 300 ailəni Xorasana köçürdü [82,6-7]. Bu hadisələrdən yararlanan Üçkilsə katolikosları isə İrəvanda ermənilərin sayını artırmaq üçün əllərinə düşən hər bir imkandan istifadə edirdilər. Məsələn, Nadir şah Muğanda tacqoyma mərasimindən sonra (1736) Azərbaycan xanlarının hamısına erməni əsirləri payladı. Bu zaman şahın qılığına girən katolikos Kənəkirli Abraham xristian məliklərinin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin sayını artırmaq üçün Xorasandan və müxtəlif yerlərdən alınmış erməni əsirlərin bir qismini İrəvan bölgəsinə göndərdi [23, 252-255]. Bütün bunların nəticəsində İrəvan bölgəsi əhalisinin demoqrafik tərkibində ermənilərin xeyrinə nəzərəçarpacaq dəyişikliklər baş verirdi.

İrəvan xanlığının əhalisi. Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də əhalinin etnik tərkibində mühüm yeri Azərbaycan türkləri tuturdu. Bunu dövrün mənbələri bir daha təsdiq edir. XVIII yüzilliyn əvvəlində missionerlik məqsədilə İrəvana gəlmiş iezuitlər ordeninin üzvü, missioner Monye yazır: "Evlərdən daha çox bağçalar və üzüm bağlarına qərq olmuş şəhər ikiqat qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Əhalinin 1/4-i ermənilərdir" [100,154]. XVIII yüzillikdə İrəvanda olmuş Ma-

mi-Klerak Monyenin faktlarından təkcə faydalanmamış, hətta onu redaktə də etmişdir. Erməni tədqiqatçısı A.Q.İoannisyan da bu faktla razılaşaraq fransız tarixçisi, mühəndis Mami-Kleraka istinad edərək yazır ki, "qaynaqların məlumatına görə, ermənilər İrəvan şəhəri əhalisinin 1/4-ni, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdi" [100,153; 34, LXXVII]. Beləliklə, bəhs olunan dövrdə də Azərbaycanın qədim Çuxursəd (İrəvan) bölgəsində və İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Bunu yuxarıda göstərilən erməni mənbələrinin məlumatları, həm də İrəvanda olmuş Avropa səyyahları və missionerlərinin verdiyi konkret faktlar, dövrün mənbələrindəki toponimlər və azərbaycanlılara məxsus mülklərin siyahısı da təsdiq edir [bax: bölmənin sonu, sənəd 1, əlavə 2].

Bundan əlavə, Nadir şahın dəftərində təsvir olunan İrəvan kəndlərinin siyahısına nəzər saldıqda Şörəyel məntəqəsində yerləşən 109 kəndin, demək olar ki, hamısının Azərbaycan türklərindən ibarət olması həmin kəndlərin adlarından da bəlli olur [58,42,43; bax: bölmənin sonu, əlavə 1]. XVIII əsrin II yarısının mənbəsi sayılan "Cambr"da qeydə alınmış toponimlərimiz də Üçkilsə və onun ətrafındakı torpaqlarda yaşayan ermənilərin yerli deyil, Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının ərazisinə gəlmə olduqlarını bir daha təsdiq edir [bax: bölmənin sonu, cədvəl 1, əlavə 2].

1813-cü ildə İrəvanda olmuş ingilis diplomatı Ceyms Moryer İrəvan xanlığı əhalisinin 100 min nəfər olduğunu göstərir və onun 25 min nəfərinin yaylaq-qışlaq (yaylaq-aran) təsərrüfatı ilə bağlı olduğunu qeyd edir [102,256]. Məhəmməd Həsən Vəlili də qeyd olunan dövrdə İrəvan xanlığında 115 min nəfər əhalinin yaşadığını yazırdı [133, 22].

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında əhalinin sayını və etnik mənsubiyyətini müəyyən etmək üçün başlıca mənbə İrəvan xanlığının işğalından sonra qraf İ.F.Paskeviçin göstərişi ilə

İ.Şopen* tərəfindən (1829-1832- ci illərdə) tərtib olunan Kameral Siyahıyaalmadır [95]. Lakin bu mənbənin məhz İrəvan xanlığının işğalından sonra tərtib olunmasını daim nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvan xanlığının bütün xristian** əhalisinin ümumi sayı 20%-dən çox olmamışdır. Bu faktı İ.Şopenin tədqiqatlarına əsaslanan erməni mənşəli qərb tarixçisi G.Bornoutyan da öz tədqiqatlarında etiraf edir [bax: 200, 59; 201,78; 145,121]. Bundan əlavə, müəllif İrəvan xanlığı ərazisindəki ermənilərin sayı ilə bağlı yazır: "Hər bir halda fars hakimiyyəti dövrünün (müstəqil İrəvan xanları dövrü — ***red.***) heç bir vaxtında erməni əhalisi nə çoxluq təşkil etmiş, nə də sayca müsəlmanlara bərabər olmuşdur. Tədqiqat bəzi mahallarda erməni çoxluğunu göstərsə də, bu həmin ərazidən 25.000-dən çox müsəlmanın getməsindən sonra baş vermişdi, buna görə də fars hakimiyyəti dövründə ermənilərin çoxluğu barədə heç bir dəlil yoxdur" [200, 59-60].

İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan və əhalinin 80%-dən çoxunu təşkil edən müsəlman əhali*** haqda ilk mənbələrdə zəngin məlumatlar vardır. Qədim dövrdən Çuxursəd vilayətində yaşayan Sədli, Rumlu, Ustaclı, Alpout, Bayat və başqa Azərbaycan tayfaları İrəvan bölgəsinin idarəçiliyində mühüm rol oynayırdı. I Şah Abbasın dövründən isə bölgənin idarəçiliyində aparıcı rol buranın qədim sakinləri olan Ağcaqoyunlu Qacar tayfasına keçdi [173,141].

İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, İrəvan xanlığı ərazisində öz saylarına görə bir-birindən fərqlənən aşağıdakı Azərbaycan-türk tayfa-

---

* Şopen İvan İvanoviç (1798-1870) — uzun müddət Qafqazda hərbi xidmətdə olmuş alman mənşəli bu şəxs Qafqazın hərbi hakimi İ.F.Paskeviçin tapşırığı ilə bölgənin siyahıyaalmasını tərtib etmiş və həmin əsərini 1852-ci ildə çap etdirmişdi. Həmin əsər Rusiya işğalı ərəfəsində və işğaldan sonra İrəvan xanlığında demoqrafik vəziyyətin və etnik tərkibin öyrənilməsində əvəzolunmaz mənbədir. Bu haqda IX bölmədə ətraflı məlumat verilir.

** İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin sayını süni şəkildə artırmaq məqsədilə əksər erməni müəlliflərinin əsərlərində burada yaşayan bütün xristianlar (qaraçılar, gürcülər, yəhudilər, aysorlar, xristian kürdləri və s.) erməni kimi qələmə verilir və bununla İrəvan bölgəsinin tarixi bilərəkdən ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırılır. Məsələn, İrəvan şəhərində varlı xristian qaraçılardan ibarət 100 ailənin yaşadığı qeyd olunur [38,12].

*** Mənbələrdə çoxsaylı Azərbaycan türkləri və əsasən Səfəvi — Osmanlı müharibələri zamanı osmanlılar tərəfindən bölgəyə köçürülmüş müsəlman kürd tayfaları "müsəlman əhali" adı altında qeydə alınmışdır.

ları yaşayırdı: 5000-ə yaxın Qarapapaq, 3000-ə yaxın Ayrumlı, hər biri min nəfərdən çox olan Böyük Çobanqara, Sədli, Seyidli — Axsaqlı (Ağsaqqallı — ***red.***), Muğanlı, Qacarların Şahdilli* və Sədərəkli oymaqları, Cəlali və b. [95,535-538; Bax: cədvəl 2]. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu tayfaların sayı Rusiya işğalından sonrakı dövrdə Qarapapaq və Ayrumlı tayfalarının və həmçinin digər tayfaların xeyli hissəsinin xanlıq ərazisini tərk etməsindən sonra hesablanmışdır.

İ.Şopenin məlumatlarına görə, işğal ərəfəsində İrəvan xanlığında 49.875 nəfər müsəlman (azərbaycan türkü — ***red.***), 324 nəfər kürd, 20.073 nəfər isə erməni yaşayırdı [95,635-642]. İrəvan xanlığında yaşayan müsəlman (azərbaycanlı) əhalinin sayını dəqiq müəyyən etmək üçün bu faktı da nəzərə almaq lazımdır. İrəvan xanlığında mövcud olan 521 kənddən 153-də müsəlman (azərbaycanlı) əhalinin yaşadığı qeydə alınmamışdır [200,38]. Şübhəsiz ki, bu kəndlərin azərbaycanlı əhalisi ya hərbi əməliyyatlar zamanı həlak olmuş, ya da Rusiya işğalından sonra xanlığı tərk etməyə məcbur olmuşdu. Əgər bu kəndlərin hər birində orta hesabla 25 ailənin və hər bir ailənin minimum 5 nəfərdən** ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onda həmin kəndlərdə ən azı 19125 nəfərin yaşadığını ehtimal etmək olar.

İ.Şopenin digər məlumatına görə, "İrəvan xanlığında 521 yaşayış məskəni və 310 tərk edilmiş*** kənd var idi" [95,509-517]. Əgər bu kəndlərin hər birində orta hesabla 25 ailə və hər bir ailədə minimum 5 nəfərin olduğunu nəzərə alsaq, onda hər kənddə 125 nəfərin yaşadığını və tərk edilmiş 310 kəndin əhalisini də nəzərə alsaq, təqribən 38750 nəfərin yaşamış olduğunu qeyd etmək olar.****

Beləliklə, İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı ərəfəsində bu diyarın müsəlman-türk əhalisinin sayı azı 107.750 nəfər olmuşdur. Rusiya işğalı ərəfəsində erməni əhalinin sayı isə ümumi əhali sayının 18%-ə qədərini təşkil etmişdi.

---

* C.Bornoutyan öz əsərində "Şahdəli" kimi təqdim edir [bax: 200, 231].
** Məlumdur ki, müsəlman ailələrində uşaqların sayı çox olurdu və hər bir ailənin minimum 5 nəfər hesablanması şərti olaraq götürülmüşdür.
*** Şübhəsiz, həmin tərk edilmiş 310 kəndin əhalisi Azərbaycan türkləri idi. Onlar öz doğma kəndlərini tərk etməyə ya məcbur olmuş, ya da güclə çıxarılaraq qovulmuşdular.
**** Bu İrəvan xanlığını təkcə 1828-1832-ci illərdə məcburi şəkildə tərk etmiş Azərbaycan türklərinin təqribi hesablanmış sayıdır.

Bundan başqa, erməni mənşəli qərb tədqiqatçısı G.Bornoutyan da qeyd edir ki, İrəvan xanlığında ermənilər heç zaman nəinki üstünlük təşkil etmiş, hətta sayca azərbaycanlılara bərabər belə olmamışlar.* Mənbələrdə bu faktı təkzib edəcək heç bir məlumat yoxdur [200,60]. Çoxsaylı faktlar sübut edir ki, bu əzəli Azərbaycan torpağından minlərlə müsəlman (Azərbaycan türkləri — ***red.***) mühacirət etmiş, ermənilər isə İrandan və Osmanlı imperiyasından bu torpaqlara köçürülmüşdür. Nəticədə xristian əhali əhəmiyyətli sayda artmışdı (bu haqda IX bölmədə ətraflı məlumat verilir).

İrəvan şəhərinin əhalisi. İrəvan bölgəsindən fərqli olaraq, qeyd olunan demoqrafik proseslər İrəvan şəhəri əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişiklik yaratmadı. İrəvan şəhərində daimi yaşayan əhalinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını ilk mənbələr də təsdiq edir. Məsələn, XVII əsr fransız səyyahı Şardən İrəvanda olarkən (1673) Səfiqulu xan Çuxursəd bəylərbəyi və İrəvan hakimi idi. Şardən onun incəsənəti və elmi sevdiyini, hamının ona hörmət etdiyini göstərir [10,23]. Səyyahın məlumatına görə, "...İrəvan qalası təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı qızılbaşlar (yəni Azərbaycan türkləri — ***red.***) yaşayırlar" [10,21].

Bununla yanaşı, digər avropalı səyyah — 1700-cü ilin yazında İrəvanda olmuş alman səyyahı Kaspari Şillinger də təsdiq edir ki, İrəvan şəhərində sayca və siyasi cəhətdən Azərbaycan türkləri tam üstünlük təşkil edirdi. O yazır: "İrəvan şəhərinin daxilində (yəni şəhərin qala divarları içərisində — ***red.***) yalnız iranlılar** (Azərbaycan türkləri — ***red.***), şəhərin nisbətən iri qəsəbəsində (görünür, Üçkilsədə — ***red.***) və müxtəlif yerlərdə kilsəyə xidmət üçün erməni tacir və sənətkarları yaşayır. Onlar iranlılara (Azərbaycan türklərinə — ***red.***) vergi verirlər"

---

* İrəvan xanlığının bütünlüklə 15 mahalındakı əhalinin sayı 115.155 nəfər olmuşdu [bax: 95,635-638].

** Avropa ölkələrindən Səfəvi dövləti ərazisinə gələn səyyahlar bir qayda olaraq məlumatları Üçkilsə katolikosundan alırdılar. Onların təsiri ilə bu missioner-səyyahlar Səfəvi dövlətini "İran dövləti", Azərbaycan türklərini isə "iranlılar" adlandırırdılar. İrəvan xanlığının real tarixi, təkzibolunmaz ilk mənbələr, xüsusilə bölgədəki bütün yer adlarının məhz Azərbaycan türkcəsində olması sübut edir ki, burada yaşayan qədim əhali məhz Azərbaycan türkləri idi.

[224,118]. "Qədim İrəvan" kitabında İrəvan əhalisindən bəhs edən Y.Şahəziz 1673-cü ildə İrəvanda olan fransız səyyahı Şardənin İrəvan qalasında yaşayan əhali haqda məlumatını bir daha təsdiq edir və daha maraqlı bir məqama toxunur. O yazır ki, ermənilərin orada (İrəvan şəhərində — ***red.***) yalnız dükanları var idi, onlar orada gündüzlər alver edir, axşamlar isə dükanlarını bağlayıb evlərinə gedirdilər [215,34; 116,5-6].

Ermənilər tərəfindən Rusiyaya və Avropanın digər xristian dövlətlərinə çatdırılan məlumatların təhrif olunmasını, ermənilərin sayının həmişə süni şəkildə şişirdilməsini nəzərə alsaq, demək olar ki, İrəvan şəhərinin özündə oturaq erməni əhalisi yaşamamışdır. Hələ, XVIII əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində oturaq erməni əhalinin yaşamadığını həmin dövrdə tərtib olunmuş arxiv sənədləri də təsdiq edir. Erməni-rus əlaqələrinə həsr olunmuş sənədlər toplusunun II cildinin I hissəsinə daxil edilmiş sənədlər içərisində maraqlı bir məlumat verilir. 1701-ci il 25 iyul tarixli "Yaddaş qeydləri" adlanan həmin sənəddə erməni avantüristi İsrail Ori rus qoşunlarını Cənubi Qafqaza yürüşə həvəsləndirmək üçün I Pyotra 18 bənddən ibarət layihə təklif edir. Layihənin 7-ci bəndində Rusiya imperatoruna İrəvan şəhəri haqda kəşfiyyat xarakterli məlumatlar çatdırılır və göstərilir ki, İrəvan şəhərində cəmi 300 nəfərdən bir az artıq erməni yaşayır və onlar da ticarətlə məşğul olurlar [35,213;126,31].

Nəzərə almaq lazımdır ki, İrəvanda olan avropalılar, o cümlədən missionerlər şəhərin xristian əhalisi barədə məlumatı Üçkilsə katolikosundan alırdılar. Buna görə də həmin məlumatlar çox zaman biləRəkdən şişirdilir və həqiqəti əks etdirmirdi. Bununla belə, Avropa səyyahları Şardən, Şillinger, XVIII əsr arxiv sənədləri və hətta erməni müəllifi Şahəziz də İrəvan qalası əhalisinin bütünlüklə, şəhər əhalisinin isə böyük əksəriyyətinin azərbaycanlılardan ibarət olduğunu yazır.

İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin sayı haqda digər məlumatlar da var. C.Perri qaynaqların məlumatına əsaslanaraq Kərim xan Zəndin hakimiyyəti dövründə (1759-1779) İrəvan şəhəri əhalisinin 20 min nəfər olduğunu qeyd edir [210,230]. A.Muriel isə İrəvanı Cənubi Qafqazın ən sıx əhalisi olan şəhəri kimi göstərir [197,12].

Göründüyü kimi, İrəvan xanlığında əhalinin əksəriyyətini yerli Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Onlar siyasi hakimiyyətə tam sahib olmaqla xanlığı idarə edirdilər.

Lakin məhz yuxarıda qeyd olunan səbəblər üzündən ermənilər zaman keçdikcə Azərbaycanın qərb torpaqlarında — əvvəlcə Çuxursəd bəylərbəyiliyinin, sonra isə İrəvan xanlığının ərazisində məskunlaşa bildilər.

Ümumiyyətlə, XIX yüzilliyin əvvəlində — Rusiya işğalına qədər ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında toplu halında yaşamasını dövrün heç bir qaynağı təsdiq etmir.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən rəsmi sənədlərin, müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuş arxiv materiallarının, dövrün xristian missionerlərinin və səyyahlarının, erməni müəlliflərinin, eyni zamanda, elmi ədəbiyyatda toplanmış məlumatların müqayisəli təhlili İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin etnik tərkibi barədə aşağıdakıları təsdiq edir:

— XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq davam edən Səfəvi — Osmanlı müharibələri nəticəsində Azərbaycanın qərb bölgəsinin şiə məzhəbli əhalisinin xeyli hissəsi öz doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuş və bu səbəbdən də həmin bölgələrdə Azərbaycan türklərinin sayı müvəqqəti də olsa azalmışdır;

— hakimiyyət dəyişikliyindən yararlanan erməni kilsəsi boşalmış türk (Azərbaycan — ***red.***) kəndlərini və torpaqlarını rüşvət və hədiyyələrlə ələ keçirərək burada erməniləri yerləşdirmişdir [bax: 126,219];

Yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən artıq XVIII əsrin əvvəllərində mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyinin Üçkilsə

və ona yaxın kəndlərində ermənilərin sayı artmışdı. Bununla belə, göstərilən dövrdə də İrəvan şəhəri və ona yaxın bölgələrdə ermənilər elliklə məskən sala bilməmiş, yalnız müvəqqəti olaraq ticarətlə, habelə missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar.

Cədvəl 1.

Erməni katolikosluğunun 1441-ci ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə — Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqları

sıra №	erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqları	erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqlarının yerləşdiyi ərazi	ilk mənbə səh.	erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqlarının əsl sahibləri və ermənilərin həmin mülkü hansı yollarla ələ keçirməsi haqda məlumat
1	**2**	**3**	**4**	**5**
1	Valarşabad* kəndi və onun mülkləri**	Qərbi mahalı	99-108	Kənd ilk dəfə tanınmış azərbaycanlı nəslinin nümayəndəsi, azyaşlı Səid bəyə məxsus idi. 1443-cü ildə Üçkilsə katolikosu Makulu Qriqor (1443-1455) bu kəndin bir hissəsini ondan satın ala bilir. Lakin çox keçməmiş mübahisə yaranır, azərbaycanlı Mələk xatun və 14 nəfər miras sahibi iddia qaldıraraq satılan mülkü geri qaytara bilir. 1445-ci ildə katolikos Qriqor yenidən müsəlman Rüstəmdən bu kəndin bir hissəsini ala bilir. XVII əsrdə Üçkilsə katolikosu Serdpion (1603-1625) İrəvan bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacara (1604-1625) kəndin və onun mülklərindən alınan verginin Üçkilsəyə məxsusluğunu təsdiq etdirə bilir. İrəvan bəylərbəyi Təhmasibqulu xan (1625-1635) kəndin mülklərini geri qaytarıb xəzinə torpaqlarına qatır və Valarşabad kəndini şəxsi mülk kimi satıb-bağışlamaq hüququnu yalnız onun ilk sahibləri olan müsəlmanlara (Azərbaycan türklərinə — ***red.***) verir.

* Erməni dilində heç bir izahı olmayan "Valarşabad" toponimi Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən olan Sanatürkün (Sanatrukun) oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövr ərzində "Valarşabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhrif olunaraq "Vağarşabad" ("Վաղարշապատ") formasına salınmışdır. Valarşabadın əsası Valar şah tərəfindən qoyulmuşdu [bax: 95,116; 190, 29].
** Üçkilsə katolikosunun ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqları olan Masdara, Oşakan, Frankatos, Kirəcli, Dibəkli və Keşişkənd haqqında cədvəlin ayrı-ayrı hissələrində məlumat verilir.

1	2	3	4	5
				II Şah Abbas (1642-1667) dövründə Üçkilsə katolikosu Flippos (1633-1655) şahın qılığına girərək kəndin guya kilsəyə məxsusluğunu təsdiqlədə bilir. Əmirgünə xanın oğlu Abbasqulu bəy (1663-1666) Valarşabad kəndinin mülklərini yenidən geri qaytarıb xəzinə torpaqlarına qatır. Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop (1655-1682) Süleyman şahın (1667-1694) qılığına girərək kəndi raqam olaraq ala bilir. Üçkilsə katolikosu Naxapet (1691-1709) Şah Sultan Hüseyndən (1694-1722) bu kəndi və onun mülklərini yenidən rəqam alaraq möhkəmləndirə bilir. Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşanın (1724-1727) qılığına girən Üçkilsə katolikosu Astvasatur (1714-1730) Valarşabad kəndi və kəndin mülklərinin kilsəyə məxsusluğunu təsdiqlədə və digər kəndləri** də ələ keçirə bilir. Nadir şahın (1736-1747) qılığına girən Üçkilsə katolikosu Kənəkirli Abraham (1734-1736) bu kəndlərin guya Üçkilsəyə məxsus olmasını təsdiqlədə bilir.
2	Oşaqan* kəndi	Qərbi mahalı	37, 108-112	Kənd ilk dəfə olaraq Üçkilsə tərəfindən Səədlu tayfasından olan Sultan bəydən alınıb. Kənd muğanlı tayfasından olan Azərbaycan türklərinin irsi mülkiyyəti olub. Yerli Azərbaycan türkləri — Baba, Bəngəli və Bəyim kəndi geri qaytara bilsələr də, yenidən katolikosa satmağa məcbur olurlar. Bu alqı-satqı sənədi türk dilindədir.

*"Oşaqan" və yaxud "Uşaqan" mənşəcə İrəvan bölgəsində yerləşən eyniadlı dağla [170,197] eyni kökdəndir. Tədqiqatçıların fikrincə, Altay dillərində oşiq — "külək tərəfindən çox aşınmış dağ süxuru" deməkdir [110,351].

1	2	3	4	5
				Sonra ayrı-ayrı vaxtlarda yerli sakinlər Həsən və Hüseyn, Sultan bəyin nəvəsi İsmayıl bəy, Məclumqulu bəy, Zeynəbşah, Təhmasib bəyin oğlu Məclum bəy, Əmiraslan bəyin oğlu Hüseyn bəy və digərləri bu kəndi və onun mülklərini geri qaytara bilirlər. Lakin Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşanın (1724-1727) qılığına girən katolikos Astvasatur kəndi ələ keçirərək kilsəyə məxsusluğunu təsdiqlədir.
3	Franqanos*	Qərbi mahalı	112-114	İrəvanlı Əmir bəyin oğlu Abdullanın mülküdür. O, kəndi Hacı Xızır oğlu Hacı İbrahimə və Süleymana satdı. Bundan sonra kənd digər Azərbaycan türklərinə — Aralıq kənd sakini Əli ağaya, onun ölümündən sonra oğlanları İbrahim, Yaqub və Məhəmmədə, qızı Hüri xanıma və ölən qardaşları Teymur xanın arvadına, daha sonra isə Hüseyn xanın qızı Bəyim xanıma məxsus olub. Lakin kəndi Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop ələ keçirə bilir. Katolikos Abrahamın dövründə kənd yenidən öz keçmiş sahiblərindən olan Mustafa bəy tərəfindən geri alınır. Səfəvi — Osmanlı müharibələri nəticəsində kənd xaraba qalır. 1760-cı ildə Üçkilsə katolikosu Şamaxılı Hakop (1759-1763) müxtəlif yerlərdən ermənilərin bu kəndə köçürülməsinə İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacardan (1759-1783) icazə alır. Beləliklə, Üçkilsə monastırı yenidən kəndi zəbt edərək öz mülkiyyətinə keçirə bilir.

* Franqanos — 1728-ci il İrəvan əyalətinin İcmal dəftərində Firəng kimi qeyd olunur. XIV əsrdə İtaliya katolik misssionerləri İrəvan əyalətinə gələrək katolik məzhəbini yaymış, bəzi kəndlərdə bu məzhəbi qəbul etdirmiş və Azərbaycan türklərinin "Firəng" adlandırdığı monastırı tikmişlər. Lakin erməni kilsəsi bu kəndləri tədricən qriqorianlaşdıra bilmişdir [bax: 95, 327; 110, 397].

1	2	3	4	5
4	Məsdərə*	Qərbi mahalı	114-115	XVI əsrdə kəndin sakini Müqəddəm Bağır xanın oğlu Məhəmməd ağa kəndi Tərxan Sarkis oğlu adlı bir erməniyə satır. Dəfələrlə əldən-ələ keçən bu kənd XVIII əsrin əvvəlində Üçkilsə katolikosu Culfalı Aleksandr (1707-1714) tərəfindən ələ keçirilir. Alqı-satqı sənədi türk dilindədir.
5	Kirəşli və ya Piridərviş	Aparan mahalı	116-117	Kəndi katolikos Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Sonralar katolikos Culfalı Hakopun dövründə Qasım adlı müsəlman kəndin ona aid olduğunu bildirən şikayət edir, lakin İrəvan xanı və şeyxülislam bu şikayəti təmin etmir. XVII əsrin sonlarında Hacıbəy Şahgəldinin oğlu Allahverdi bəy Qacar kəndin mülklərini geri qaytara bilir. XVIII əsrin əvvəllərində İrəvanlı Eminin oğlu Əliqulu və Zeynalabdin anasından qalma alqı-satqı sənədlərini məhkəməyə təqdim edərək kəndin onlara məxsusluğu haqda iddia qaldırır. Katolikos Naxapet pul ödəyərək kəndi əlində saxlaya bilir. Nadir xan Əfşarın qılığına kirən katolikos Abraham 1735-ci ildə kəndi yenidən ələ keçirərək Üçkilsəyə məxsusluğunu təsdiqlədə bilir.
6	Muğni**	Qərbi mahalı	117-119	Kəndi ilk dəfə katolikos Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Lakin Culfalı Hakopun dövründə İrəvanlı Əbdülbaqi və oğlu Əlidostu II Şah Abbasa (1642-1667) kəndin mülklərinin onlara aid olduğunu və katolikosun qeyri-qanuni istifadə etdiyi haqda şikayət edir.

* "Məsdərə" toponiminin birinci tərəfindəki "məs" sözü türk dillərində "dağın və ya yüksəkliyin cənub, meşəsiz tərəfi" anlamında [165,369], yəni "meşəsiz dərə", "çılpaq dərə" mənasındadır. Gədəbəydə Masxit, Ordubad rayonunda Masnis dağ adları ilə mənaca eyniköklüdür [bax: 110, 332].

** Muğni — İrəvan bölgəsinin qədim əhalisi olan Muğanlı tayfasının adı ilə bağlıdır. Məsələn, XVIII əsrə aid mənbədə — "Cambr"da dəfələrlə Muğanlı tayfasının adı çəkilir [105,37,105 və s.].

1	2	3	4	5
				II Şah Abbas İrəvan xanı Nəcəfqulu bəyə bu məsələni həll etməyi tapşırır. Ancaq Əbdülbaqinin ölümü şikayətin həll olunmasını yarımçıq qoyur. Əbdülbaqinin arvadı Şəhribanu xanım qardaşı Yusiflə bu məsələni yenidən qaldırır. Lakin müxtəlif vasitələrlə şeyxülislamı ələ alan Üçkilsə xadimləri məsələni kilsənin xeyrinə həll edə bilirlər. 1760-cı ildə İrəvanlı Hüseynəli xanın vəziri İbrahim ağa kəndin mülklərini geri qaytara bilsə də 1768-ci ildə Üçkilsə bu kəndi yenidən ələ keçirir.
7	Dibəkli	Aparan mahalı	119	XVI əsrin sonlarında kəndin mülklərini Qoyulhisarlı Vəli ağanın oğlanları Məhəmməd ağa və Əhməd ağa xəlifə Alpout Xəlilin oğlu İbrahim xəlifəyə satır. 1682-ci ildə Qacarlar tayfasından olan Hacıbəyli Şahgəldinin oğlu Allahverdi Qacar bu kəndin mülkləri ilə yanaşı Kirəşli və Keşişkəndi də geri qaytara bilir. Lakin XVIII əsrin əvvəllərində Vardapet Stepan İrəvan xanına (Çuxursəd bəyləribəyi — ***red.***) şikayət edərək kəndin mülklərini yenidən satın ala bilir. Nadir şahın (1736-1747) qılığına girən Üçkilsə katolikosu Abraham Kənəkirli (1734-1736) bu kəndin Üçkilsəyə məxsus olmasını təsdiqlədə bilir.
8	Keşişkənd* və ya Aydındəvriş ya da Çələbikənd	Qırxbulaq mahalı	120	Kənd Gülfərhad ağaya məxsus olub. XVII əsrin 70-ci illərində katolikos Hakop onun oğlu Gülismayıl ağadan kəndin mülklərini satın almışdır. Bir müddət sonra Gülismayıl ağa İrəvan xanı Səfi xana şikayət edir.

* Keşişkəndin əvvəlki adı Aydındəvriş və ya Çələbikənd olmuşdur [105,120].

1	2	3	4	5
				Kəndin mülklərini satın alan Üçkilsə katolikosları həm də onun qədim alqı-satqı sənədlərini əldə edə bilmişdilər.
9	Noraq-yuq*	Qırxbulaq mahalı	121	Əvvəllər Məhəmmədqulu xanın olub, Sarkisin oğlu Hakopcan (türkcə ona Manşır və ya Sarı xan deyirlər) II Şah Abbasa (1642-1667) şikayətə gedərək kəndi ələ keçirə bilir və 1660-cı ildə Üçkilsəyə satır.
10	Nork**	Qırxbulaq mahalı	122	Təbrizli Əhməd bəyin oğlu Əlidost və İrəvanlı Müslümün oğlu Məhəmməd Sadiq və Məhəmməd Maqsud Əmirgünə xanın oğlu Nəzərgünə xana satmışdır. 1674-cü ildə Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop (1655-1682) bütün mülkü ilə bərabər kəndi Sarıxan adlı bir nəfərdən alan zaman onun qədim sənədlərini də əldə edə bilmişdir.
11	Eqvard***	Qırxbulaq mahalı	122-123	Kəndin mülkləri ilk öncə Murad bəyə məxsus idi. II Şah Abbasa şikayət edən erməni Hakopcan kəndi əlinə keçirir. Sonralar bu kəndin mülkləri xalisə olaraq dövlətin ixtiyarına keçmişdi. Lakin 1768-ci ildə — Hüseynəli xanın (1759-1783) dövründə yenidən Üçkilsə katolikosları tərəfindən ələ keçirilir.
12	Yayıcı	Dərəçiçək mahalı	124-125	Bu kənd vaxtilə İrəvanlı Xoca Setə (Sarıxana) məxsus olub. 1660-cı ildə Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop kəndi ələ keçirə bilmişdir.

* Noraqyuq kəndinin adı Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümə olunub "Yeni kənd" deməkdir.
** Nork — orta əsrlərdə ermənicə mənbələrdə Nork (türkcə Noruq) kimi yazılmışdır. Əhalisi çölməkçiliklə (dulusçuluqla) məşğul olduğundan kəndin əsl adı Çölməkçidir [bax: 110,348].
*** "Eqvard" — qədim türk dillərinə məxsus olan bu toponim dövrün mənbələrində müxtəlif cür, "Eqaverd", [6,36], "Yeqvard" [95,55] kimi təqdim olunur. Sürməli mahalında Aqavard, Qars əyalətinin Oltin dairəsində Zuvard və s. formaları var. Azərbaycanın "Salvartı" (dağ adı) toponimləri ilə sıra təşkil edir [bax: 110,242].

1	2	3	4	5
13	Əmirqyuq*	Dərəçiçək mahalı	124-125	Kənd əvvəlcə Məhəmmədqulu xana məxsus olub. Xoca Hakopcan II Şah Abbasın yanına şikayətə gedərək kəndi ələ keçirə bilir və bir az sonra kəndi Üçkilsəyə satır.
14	Məlik-qyuq**	Aparan mahalı	125	Kənd əvvəlcə Alpoutlu İbrahimin oğlu Rzaquluya məxsus olub. Lakin kəndi Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop ələ keçirə bilmişdir.
15	Bətrinc	Qərbi mahalı	125-126	Bətrinc kəndini Üçkilsə katolikosu Makulu Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Ölkədə vəziyyət gərginləşən kimi müsəlmanlar kəndin mülklərini geri qaytara bilirlər. Qədim alqı-satqı sənədinə görə isə Hüseyn bəyin oğlu Əlican bəy kəndin mülklərini Yaqub bəyin oğlu İbrahim bəyə satmışdı. Lakin Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop kəndi Şahəhmədin oğlu Bayram bəydən alaraq kilsənin mülkiyyətinə qata bilir.
16	Çaşırlı	Qərbi mahalı	126-127	Kənd əhalisi kəndi qədimdən öz razılığı ilə vəqf olaraq kilsəyə verib. Ehtiyacları olduğu dövrdə isə kənd əhalisi mülklərini geri alıb. Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop dövründə isə kənd tamamilə kilsənin mülkiyyətinə keçib.
17	Çopanis***	Qərbi mahalı	127	Əvvəlcə Babi oğlu Edqar kəndin mülklərini Həmədanlı Mollayusif oğlu Amanallaha satmışdır. XVII əsrdə Üçkilsə katolikosu Yeqiazarın dövründə, 1687-ci ildə Hacıbəyli Yusif ağa kəndin mülklərinin ona məxsus olduğu haqda iddia qaldırır.

* Əmirqyuq kəndinin adı Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümə olunub "Əmirkənd" deməkdir.
** Məlikqyuq kəndinin adı Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümə olunub "Məlikkənd" deməkdir.
*** Çopanis — ümumtürk dillərinə məxsus olub, mənşəcə peçeneqlərin Çopan (Çupan) tayfasının adını əks etdirir [bax: 110,426].

1	2	3	4	5
				Lakin katolikosun müavini vardapet Petros şeyxülislama buğda və arpa ödəyərək kəndin mülklərini və sənədlərini ələ keçirə bilir.
18	Qaraqoyunlu və ya Yolkəsən	Qərbi mahalı	127-128	Kənd Xoca Sukiaza məxsus idi. XVII əsrdə kəndin mülkləri Üçkilsə katolikosu Filippos tərəfindən satın alınıb.
19	Əştərək*	Qərbi mahalı	128-129	Kəndi ilk dəfə Üçkilsə katolikosu Makulu Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Müəyyən dövrlərdə müsəlmanlar tərəfindən geri alınıb. Lakin XVII əsrdə Üçkilsə katolikosu Flippos kəndi yenidən ələ keçirə bilir.
20	Ağavnatun**	Qərbi mahalı	129	Bu, Üçkilsə katolikosu Makulu Qriqorun satın aldığı 7 kənddən biridir. 1768-də kilsə onu İrəvanlı Süleyman bəy Qacardan satın ala bilmışdır.
21	Noraqovit***	Qırxbulaq mahalı	129	Ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin dəqiq tarixi haqda məlumat əldə etməmişik.
22	Byurakan	Qərbi mahalı	129	Ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin dəqiq tarixi haqda məlumat əldə etməmişik.
23	Hacılar	Qərbi mahalı	129	Ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin dəqiq tarixi haqda məlumat əldə etməmişik.

Mənbə:
Սիմէօնէ Երեւանցիոյ: Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնավից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌՀԻԳ:
[Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı. Vağarşapad, 1873].

* Əştərək — Azərbaycan türklərinin yaşadığı qədim kənd. Qars əyalətinin Kağızman dairəsindəki Xaş-Terek kəndi, Xaş-tarak qışlağı, Qazax qəzasında Həştərək kəndi Albaniyada erkən orta əsrlərdə Arsaqda Aqterek toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, toponimin erkən forması məhz Xaş-Terek olmuş, sonralar Əştərək formasını almışdır. Kəndin adı Xaç Daş və qədim türkcə Terek — "Şam ağacı" sözlərindən ibarətdir [bax: 110, 259].
** "Ağavnatun" və "Ağavyurd" toponimlərindəki Ağav sözünün erməni dilində mənası yoxdur. Ola bilsin ki, bu toponim Azərbaycan albanlarına məxsusdur.
*** Noraqovit — toponim Azərbaycan türkcəsindəki "Yeni oba", "Yeni nəsil" sözünün ermənicəyə təhrif olunmuş tərcüməsidir. "Nor" — yeni, "ovit" — "oba", "nəsil" deməkdir. Ümumiyyətlə, türk dillərinə aid olan "ova", "nəsil" sözü, rus dilinə də tərcümədə "ovit" kimi verilir [bax: 111,6].

Имена и прозвания	Отметка
1. Гаджи Наджаф Эиив оглы	Куплено место уже тем Гаджи Наджафа имеет купчую крепость на русском языке 1842 года
2. Гаджи Али Эйваз оглы	Имеет купчую с 1830 года на русском и татарском языках, данную Шариатом
3. Гаджи Джафар Таптых оглы	Имеет купчую крепость с 1805 года, данную Шариатом
4. Машади Имам Кули Гарабагли	Имеет купчую с 1812 года, данную Шариатом
5. Калантар бек Улуханлинский	Имеет купчую на татарском языке, он находится ныне в деревне, а купчая еще не представлена.
6. Машади Сафар Калбалай Апкер оглы	Имеет купчую крепость с 1826 года от Шариата
7. Согутлу, занимаемая под огород полковником Клинем	
8. Юзбаши Асатур Челабов	Купчую не имеет.
9. Машади Сафар Келбалай Апкер оглы	Имеет купчую крепость от Шариата.
10. Гаджи Джафар Таптых и Машади Сафар Хафар Калбалай Алапкер оглы	
11. Гаджи Садых Гаджи Ибрагим оглы	Имеет купчую на русском и татарском языках, которая находится в палате главного и гражданского суда.
12. Гаджи Али Усуп оглы	Имеет купчую на русском языке 1837 и 1840 года.
13. Машади Ибрагим Калбалай Иман верды оглы	Имеет купчую с 1805 года от Шариата
14. Гаджи Мамад Кули Пишиаз	Имеет купчую на татарском языке с 1796 года от Шариата.
15. Майор Ахмед Хан	Имеет [купчую] от Шариата, которая у сына его, находящегося теперь в г. Тифлисе...

15а. Гаджи Кярим Султан	Имеет купчую с 1734 года от Шариата.
16. Имам Мирза Баба оглы	Имеет купчую на русском и татарском языках с 1817 года от Шариата.
17. Казенная земля, называемая Ханлуг	Находится на откупе эриванского жителя Клук бека.
18. Тоже таковая	
19. Калбалай Зейнаб жена Гасан Калбалая	Имеет купчую старую, но неизвестно, где оная находится.
20. Калбалай Каландар Калбалай Гусейн оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1826 года от Шариата.
21. Али Мамад Мамад Али оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1837 года.
22. Есаул Улухан бек	Купчую не имеет, а владеет местом с 1800 года.
23. Калбалай Каландар Калбалай Гусейн оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1826 года от Шариата.
24. Гаджи Мусаджин Али оглы	Купчую не имеет
25. Улухан бек Юнжилук	Купчую не имеет, а владеет местом с 1800 года
26. Казенный Юнжилуг	Находится на откупе у Касум бека
27. Арсентий Подтумянов	Купчих крепостей никаких не имеет на общем положении... пользуется с 1828 года.
28. Калантар бек Улуханлинский	Купчую не имеет
29. Квартальный Челябов	Купчую не имеет, а владеет местом полковник Киль.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 133, д. 214, л. 12—13

Sənəd 1.
XIX əsrin I yarısında İrəvan şəhəri sakinlərinə məxsus mülklərin siyahısı
Mənbə: ЦГИА Арм. ССР, ф. 133, д. 214, л. 12-13; В книге: Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (сб.документов, 1801-1917 гг.). Составил: Т.Х.Акопян. Ереван, 1978, с.110-111.

Əlavə 1.

"Nadir şahın dəftəri"nə görə İrəvan bölgəsinin
Şörəyel distansiyasındakı kəndlərin siyahısı

Şörəyel distansiyası 109 kənddən ibarətdir. Həmin kəndlər bunlardır: 1) Məliki, 2) Quqarlı, 3) Başkənd, 4) Savucbulaq, 5) Tuləkli, 6) Dərəkənd, 7) Boğazkəsən, 8) Yenikənd, 9) Qulucan, 10) Qaraqışlaq, 11) Qurukənd 12) Yenikənd, 13) Kəndümə, 14) Cöyərçinliülya, 15) Korhəsən, 16) Qaratəpə, 17) Tünkeçi, 18) Şiştəpə, 19) Qaramlı, 20) Sarıqaya, 21) Dərbənd, 22) Əlikli, 23) Qonaqpiran, 24) Yuva, 25) Cəyirli, 26) Üçtəpə, 27) Ortakilsə, 28) Rincame, 29) Duztəpə, 30) Qarakilsə və Tatarlı, 31) Anurdərə, 32) Ağuran-Tatarlı, 33) Gülablı, 34) Hurqala, 35) Qəfəsəli, 36) Qarabulaq-Muğanlı, 37) Bağdacıq, 38) Gümrü, 39) Qapılı, 40) Ərtik, 41) Qıpçaq, 42) Arxvəli, 43) Bəykəndi, 44) Horum, 45) Məscidli, 46) Dəmirdaş, 47) İlanlı, 48) Tağacıq, 49) Yuvamlı, 50) Yeniqalaça, 51) Qabaqtəpə, 52) Gülkəndi, 53) Malkəndi, 54) Günbəzli, 55) Abnus, 56) Xalqverdi, 57) Təpədölək, 58) Duzkəndülya, 59) Şirəli, 60) Yolkeçən, 61) Ağkilsə, 62) Sulukənd, 63) Çiləkli, 64) Şiştəpə, 65) Büzük, 66) Verpilər, 67) Nəcəfbulaq, 68) Mehdiqulu, 69) İsaxanlı, 70) Pukiqıran, 71) Qarahəmzəli, 72) Qarakələ, 73) Ağbulaq, 74) Həsənkəndi, 75) Kürkübulaq, 76) Qoşayataq, 77) Kökörən, 78) Qarakilsə, 79) İlanlı-Muğanlı, 80) Ağcakənd, 81) İshaq, 82) Ərmə, 83) Qat, 84) Porsuxlu 85) Xarçəkəsən, 86) Ağbulaq, 87) Cülkəndi, 88) Çobangirməz, 89) Qaraqotur, 90) Qırxdəgiranlar, 91 Nəzərəlikəndi, 92) Qalaça, 93) Xasmənli, 94) Saf, 95) Muncisli, 96) Əlikiçik, 97) Əsradür, 98) Qızılqoç, 99) Şə - rəbxana, 100) Sərək, 101) Şəkərabad, 102) Əlifəna, 103) Bulaqçox, 104) Xanımkəndi, 105) Göyərçinli, 106) Qaramabad, 107) Başxaraba, 108) Qarabulaq, 109) Çinikənd

Список Эриванским деревням по журналу Надир-шаха (к рапорту № 358)

Шурагельская дистанция состоит из 109-ти деревень, а именно: 1) Мелику, 2) Гугерулу, 3) Баш-кент, 4) Савудж-булах, 5) Тулекку, 6) Деректент, 7) Богаз-кесен, 8) Эин-кент, 9) Кулиджан, 10) Кара-кишлак, 11) Кури-кент, 12) Эин-кент, 13) Кендуме, 14) Кукерчинлу-улья, 15) Тун-кечи, 16) Кара-тепе, 17) Кор-Асан, 18) Шиш-тепе, 19) Гарамлу, 20) Серикаи, 21) Дербенд, 22) Аликлу, 23) Кунак-Пиран, 24) Юва, 25) Чаирлу, 26) Уч-тепе, 27) Орта-Килиса, 28) Рин-джаме, 29) Дуз-тепе, 30) Кара-Килиса и Татарлу, 31) Анур-дере, 32) Ак-Уран-Татарлу, 33) Гюлаблу, 34) Хур-кала, 35) Кафас-Али, 36) Карабулаг-Муганлу, 37) Багдаджук, 38) Гумри, 39) Капул-ли, 40) Артик, 41) Кипчак, 42) Арх-вели, 43) Бек-кенти, 44) Горум, 45) Мечетлу, 46) Томар-таш, 47) Иланлу, 48) Тагаджук, 49) Ювамлу, 50) Эин-Калаче, 51) Кабак-тепе, 52) Гюль-кенти, 53) Мал-кенти, 54) Кунбедлу, 55) Абнус, 56) Халкверди, 57) Тепе-долек, 58) Дуз-кент-улья, 59) Ширали, 60) Йол-кечен, 61) Ак-килиса, 62) Суикент, 63) Чилеклу, 64) Шиштепе, 65) Пусик, 66) Верпилер, 67) Неджеф-булак, 68) Мехти-Кули, 69) Исаханлу, 70) Пукикрань, 71) Кара-Гемзелу, 72) Кара-Келе, 73) Ак-булак, 74) Асан-кенти, 75) Курку-булак, 76) Коша-Ятак, 77) Кок-Уран, 78) Кара-Килиса, 79) Иланлу-Муганлу, 80) Агдже-кент, 81) Исаак, 82) Арма, 83) Кат, 84) Порсухлу, 85) Харчекесен, 86) Ак-булак, 87) Гюль-кенти, 88) Чобан-Кирмез, 89) Кара-Кутур, 90) Кирх-Декиранлар, 91) Назарали-кенти, 92) Калаче, 93) Хасманлу, 94) Саф, 95) Мунджислу, 96) Али-Кучек, 97) Асрадур, 98) Кизил-Коч, 99) Шарабхана, 100) Серек, 101) Шекерабад, 102) Али-Фена, 103) Булак-чок, 104) Ханум-кенти, 105) Кукерчинлу, 106) Гарамабад, 107) Баш-хараба, 108) Карабулак, 109) Чиникенти.

Mənbə: Кавказский Сборник, т. XX, (Рапорт князя Северсемидзе ген. Ермолову, 15-го июля 1825 г. № 358. Сел. Большой Караклис). Тифлис, 1900, с.42-43.

Əlavə 2.

XVIII əsrin II yarısında İrəvan xanlığı ərazisində qeydə alınmış bəzi Azərbaycan toponimləri

Ağcaqala
Ağpara
Alabər
Alacakilsə
Altuntaxt
Axsaxlı
Armudağacı
Apadar
Aparan
Arpaçay
Arpat
Aydındərviş
Aylakak
Azat
Balaxata
Başaparan
Bazaraşan
Bənd
Bətrinc
Bəzirganyolu
Bicni
Böyük Əncəluq (meydan)
Böyük Dizaq
Böyük Qlan
Buğdatəpə
Buzxana
Büraxan
Bürəkan
Cəfərabad
Canıbəy (dəyirman)
Culud
Çapar
Çaşırlı
Çatqıran
Çayqaytaran (monastır)
Çələbikənd
Çırpılı
Çobanitək
Çubuqlu
Damcılı
Daştağ
Dərəçiçək
Dərəkənd
Dəmirbulaq
Dəliqardaş
Dibəkli
Dəlilər
Dilənçi
Düdəngi
Elar
Eşşəkquduran
Eyvazlı
Ələtli
Əlibəyli

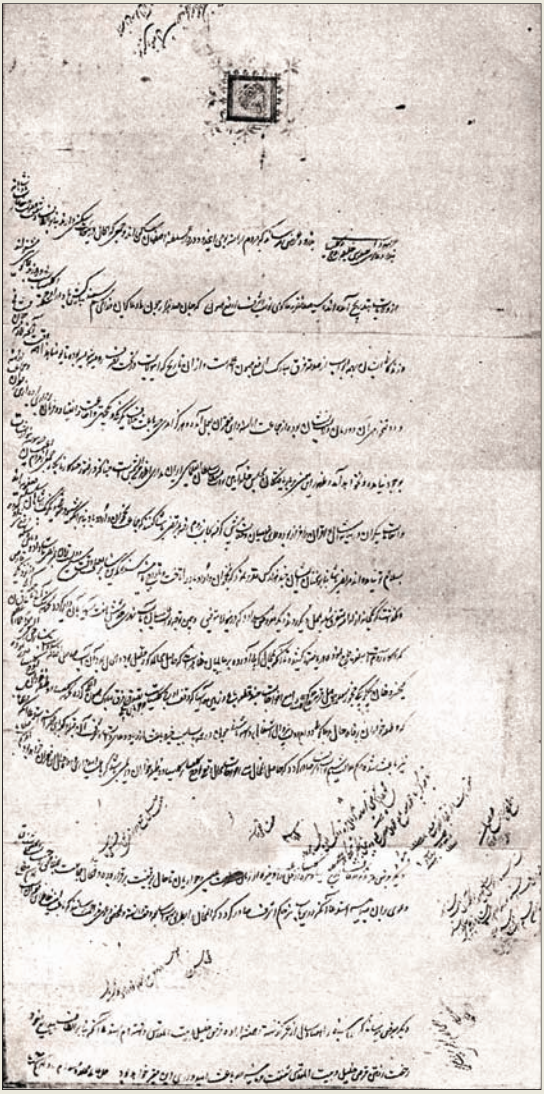
Əlibaba
Əliqucaq
Ərincə
Əmiri
Əmirkənd
Əmirbar
Ərinc
Ərkəcli
Əştərək
Gedərgöl
Gəlişən
Gərnibasar
Gərni (yer və çay)
Goğb
Gölkənd
Göykilsə
Göykümbəz
Gözəldərə
Gözlü
Gülablı
Güləli
Güllücə
Hacılar
Hacıqara
Hacıbəyli
Hacı Niyaz (üzüm bağı)
Həgrigöl
Həcər
Həsənbulaq
Hamamlı
Xəndək (arx)
Xanbağı
Xatunarxı
Xanbağı
Xanlıq (üzüm bağı)
Xarbənd
Xaluc
Xabul
İlxıçı
İmamarx
İlanlı
İmamşarlu
İrişad
İlkəvəng
Kirəşli
Keşişkənd
Kültəpə
Karakit
Kasax (çay)
Kzloran
Köndələn meydan
Kolanı
Kankan
Kamal
Kənəkir
Kiçik Qılan
Kəməndbulaq
Karvansara
Korbel
Kiçik dizaq
Korkotan
Karvansaray

Kümbəzli
Qərbibasar
Qərbi
Qorux
Qırxbulaq
Qaraqoyunlu
Qarakilsə
Qalar
Qaraxaç
Quzuludərə
Qaradaş
Qoyulhissar
Qıpçaq — monastır
Qeçaris — monastır
Qarakit
Qaraçay
Qalar əndi
Qoşatəpə
Qaragöz
Qaratəpə
Qarapaklıq
Qızılvəng kəndi
Qaraörən
Qarakəpənək
Qurdarx
Qışlaq
Qaraörən
Qaradəli
Qarakilsə
Qıpçaq
Qızılvəng
Qızılqala
Qızıloran
Qaranlıqdərə
Qorqoç
Qarabulaq
Qalacıq
Qızılburun
Qurdalı
Qoturbulaq
Məsdərə
Muğni
Molladursun
Mollabəyazid
Meydan
Mülk
Mollaqasım
Noraqyuq
Nork
Noraqavit
Nurməhəmməd
Ozan
Parakərə
Pərəkər
Pətək
Paonbəy
Palçıqlı
Piridərviş
Saatlı
Sürməli
Seyidli-Axsaxlı
Sərdarabad

Sadaxlı
Sarvanlar
Səfiabad — kanal
Sarac-Salman — üzümlük
Salaməlik
Solaq
Sarıbulaq
Şərur
Şirək düzənlik
Şorlu
Şaharxı
Şəhribanlu
Şəfaqat dəyirmanı
Şahab kəndi
Şorlu
Şorakənd — meydan
Şorak
Şirək düzü
Şəhriyar
Şirəkqala
Şərabxana
Talın
Turabıhasarı
Taçarapak
Tülkütəpə
Tərəkəmə kəndii
Təkəlük
Tut
Tezxarab
Talın
Uluxanlı kəndi
Üçkilsə
Üçtəpə
Yayıcı
Yuxarı bağ
Yuxarı Abdal
Yüzbaşlı
Yanşaq
Yelqovan
Yolkəsən
Yastıyolum
Yaycılar
Zəngibasar
Zəngibasar — üzümlük
Zəngi

Mənbə:

Սիմէօնէ Երեւանցիոյ: Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնավից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌՀԻԳ: [Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarşapad, 1873].

Sənəd 2, fars dilində.
Mənbə: Персидские документы Матенадарана. Указы, вып.II, 1601-1650 гг., сост. А.Д.Папазян. Ереван, 1959, с.368-369.

ДОКУМЕНТ 39

Прошение католикоса Филиппоса шаху Аббасу II от 1650 г., в котором по поводу поставленных в нем различных вопросов шах выносит свое решение в соответствующих надписях там же или на полях и в кратком указе, написанном в верхней части документа, предписывает привести их в исполнение

Папка 1а, документ № 87, оригинал, размер 108×30,5 см, письмо шикастэ

Печать шаха Аббаса II

Пусть поступают согласно ответам, данным на отдельные вопросы, не отклоняются от их содержания и смысла и считают своей обязанностью.

Написан в месяце сафар 1060 г. (3 февраля—3 марта 1650 г.) и благополучно завершен.

Прошение
слуги молящегося, католикоса Учкилисы, Филиппоса.

Сим покорно докладываем Вам, что многие из коренных армян этих мест проживают в престольном Исфахане и многие [из тех], что ныне живут в нашем **вилайете** прибыли сюда по частям из различных **вилайетов** благодаря неисчерпаемой августейшей любви и заботе. И триста богомольцев его святейшества августейшего величества—пусть сто тысяч душ подобных нам богомольцев станут жертвами священных копыт его коня,— в Учкилисе день и ночь проводят в молитвах и прожитием своим обязаны целиком милосердию его святейшества, августейшего величества.

Sənəd 2, rus dilində.
Mənbə: Персидские документы Матенадарана. Указы, вып.II, 1601-1650 гг., сост. А.Д.Папазян. Ереван, 1959, с.368-369.

Cədvəl 2.

İrəvan xanlığında qeydə alınmış əsas Azərbaycan-türk tayfaları

№	tayfanın adı	ailə	nəfər
1	Qarapapaqlı	840	4.619
2	Böyük Çobanqara	159	988
3	Saraşlı	90	541
4	Dəmirçili	31	228
5	Kərimbəyli	55	357
6	Qafarlı	98	652
7	Şeyxlər	34	232
8	Qarabağlı	12	68
9	Cəfərli (Qafarlılardan)	16	82
10	Əli Şərurlu	12	75
11	Gödəkli (Kərimbəyli)	24	158
12	Cəmilli	10	65
13	Çaxırlı	57	308
14	Kürkübaşlı	13	72
15	Ayrumlu	631	3.484
16	Seyidli-Axsaxlı	311	1.754
17	Taşanlı	124	565
18	Səədli	160	565
19	Muğanlı	200	1.100*
20	Şahdilli (Qacar)	164	959
21	Sədərəkli (Qacar)	149	940

Mənbə: Шопен. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852. с.535-537. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa. California and New York, 1992, p. 231.

* Muğanlı tayfasının ümumi sayını C.Bornoutyan hesablamışdır.

3

Sosial-iqtisadi həyat

İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı bütövlükdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi münasibətlərinin tərkib hissəsi idi. XVIII əsrdə Azərbaycanın qərbində — Ağrı vadisində, Naxçıvanda, Qapanda və ətraf əyalətlərdə də əmtəə istehsalı kifayət qədər geniş inkişaf etmişdi və ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırdı. İrəvan xanlığı digər Azərbaycan xanlıqları ilə və xarici ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Hələ XVIII əsrin əvvəlində Rusiya səfiri Volınski İrəvanda olarkən yazmışdır: Bütün İrandan Türkiyə sərhədinədək yerləşən nahiyələr içərisində ən yaxşısı İrəvan və Təbrizdir. Onlarda çörək boldur və ticarətlə İrana (Səfəvi dövlətinə — ***red.***) çoxlu gəlir gətirirlər [155,11]. 1782-ci ildə İrəvanda olan Rusiya agenti Reyneqs də İrəvan xanlığının Qarabağ və Qaradağ kimi çox zəngin olması, burada pambıq parça, ipək, yazlıq buğda, şərab və bol miqdarda keyfiyyətli məhsulların istehsalı haqda məlumat verir [37,215-216].

Kənd təsərrüfatı və maldarlıq. İrəvan xanlığından ixrac olunan mallar əsasən kənd təsərrüfatı* məhsulları idi. Bu məhsullar içərisində buğda və arpa istehsalı başlıca yer tuturdu. İrəvan ətrafındakı bölgələr, Qırxbulaq, Sərdarabad, Şörəyel, Pəmbək taxıl istehsalı ilə məşhur idi. Əkin sahələri əsasən yazlıq və payızlıq olurdu. Taxıl məhsulları dağlıq yerlərdə əsasən payızda, aran yerlərində isə yazda əkilirdi [bax: 95,738-740; 71,IV,278]. Hüseynqulu xan Qacarın zamanında İrəvan

* Maraqlıdır ki, işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarında ermənilərə dövlət yaratmağa çalışan rus məmuru qraf Paskeviçin tapşırığı və ermənilərin təsiri ilə İ.Şopen qələmə aldığı əsərində belə kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyətinin adını yerli əhalinin dilində — Azərbaycan türkcəsində vermişdir. Məsələn: arpa, buğda, küncüt, pambıq, gənəgərçək və s. [bax: 95,738-746]. Bütün bunlar İrəvan bölgəsinin qədim əkinçilik mədəniyyətinə sahib olan yerli əhalisinin məhz Azərbaycan türkləri olmasını bir daha sübut edir.

xanlığında hər il 34.185 xalvar* buğda, 11.500 xalvar arpa istehsal olunurdu [71,IV,280]. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində çəltik istehsalı da mühüm yer tuturdu. Çəltik əsasən aran və çox su tələb edən yerlərdə əkilirdi. Zəngibasar və Şərur mahalları çəltik istehsalına görə xüsusilə fərqlənirdi [71,IV,278]. Saatlı, Qərbibasar, Gərnibasar mahallarının aran yerləri də bu bitkinin istehsalı ilə fərqlənirdi [95,741]. İrəvan xanlığında hər il 18.400 xalvar çəltik istehsal olunurdu [71,IV,280].

İrəvan xanlığında texniki bitkilərdən pambıq əsasən aran yerlərində becərilirdi. Zəngibasar, Sərdarabad və Sürməli mahalları pambıq istehsalına görə fərqlənirdi [95,743;71,c.IV,278-279]. İrəvan xanlığında hər il orta hesabla 2100 xalvar pambıq istehsal olunurdu [71,IV,280]. İrəvan xanlığında əhali tütün istehsalı ilə də məşğul olurdu. Tütün daha çox yerli tələbatı ödəmək üçün istehsal olunurdu [95,745]. Bundan əlavə, İrəvan xanlığının dağlıq və aran bölgələrində kətan, aran bölgələrində isə küncüt istehsal olunurdu. Hər iki bitkidən əldə olunan yağ qida və yanacaq kimi istifadə olunurdu [95,741-742]. Hüseynqulu xan Qacarın zamanında İrəvan xanlığında hər il orta hesabla 12 xalvar kətan toxumu, 24 xalvar küncüt istehsal olunurdu [71,IV,280; bax: bölmənin sonu, cədvəl 6,7].

İrəvan xanlığının kənd təsərrüfatında ipəkçilik də geniş yayılmışdı. İ.Şopen qeyd edir ki, bütün xanlıq ərazisində toxmaçarlıqların çox olması burada vaxtilə ipəkçiliyin böyük rol oynamasından xəbər verir [95,753].

İrəvan xanlığı ərazisində bağçılıq qədim tarixə malik idi. Xanlıq daima zəngin meyvə və üzüm bağlarının olması ilə fərqlənirdi. Lakin müharibələr nəticəsində bu bağların çoxu qırılaraq məhv edilmiş və ya sahibsiz qalmışdı. Rusiya işğalından sonra İrəvan xanlığı ərazisin-

*1 xalvar — 28 pud (1pud —16 kq — ***red.***) 4 funta bərabərdir.

dəki meyvə və üzüm bağlarının sayı, tutduğu sahə, gəlirləri haqda məlumatlar XIX əsrin rusdilli mənbələrində öz əksini tapmışdır (bax: bölmənin sonu, cədvəl 8,9). Lakin Göyçə, Dərəçiçək və Abaran mahallarındakı bağlar siyahıda göstərilməmişdir. Bunun səbəbi isə Rusiya işğalı zamanı bu mahalların daha çox dağıntıya məruz qalması idi [bax: 95,747; 71,IV,281-282].

İrəvan şəhərində və şəhərətrafı kəndlərdə, ölkənin başqa şəhərlərində, mahallarında müxtəlif növ bağ-bostan bitkiləri və tərəvəz məhsulları yetişdirilirdi [bax: 95,745-746]. Dövrün mənbələrində İrəvana bostan bitkilərinin toxumunu əldə etmək üçün hətta qonşu ölkələrdən nümayəndələrin gəlməsi haqda məlumat var. 1782-ci ilin martında bayazidli İsak paşanın xahişi ilə İrəvandan Bayazidə 7000 dinar 2 abbası dəyərində qara qarpız, göy qarpız, mürsəqulu, xiyar, sürahı, reyhan, xına tozu, badımcan və s. toxumları göndərilmişdi. 1784-cü ildə isə II İrakli Arqutlu Zöhrabı Üçkilsə katolikosunun yanına toxum gətirmək üçün göndərmişdi [214,41-42]. Maraqlıdır ki, Üçkilsə monastırının məxaric dəftərində qeyd olunan bu toxumların adlarının hamısı Azərbaycan türkcəsindədir. Dövrün mənbələrində bu toxumların adlarının Azərbaycan türkcəsində yazılması burada qədimdən Azərbaycan türklərinin yaşadığını, oturaq təsərrüfatla, xüsusən əkinçilik və kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə məşğul olduğunu, ermənilərin isə bu bölgəyə sonradan gəldiyini bir daha sübut edir.

Ağrı vadisində bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olan yaylaq-qışlaq (aran-yaylaq) maldarlığı inkişaf etmişdi. İrəvan xanlığında maldarlardan alınan vergilər hesabına böyük gəlir əldə edilirdi. Maldarlıqla məşğul olan əhali vergi ödəməkdən əlavə, öz atları və silahlı dəstələri ilə xana hərbi xidmət də göstərirdi. Məsələn, böyük Çobanqara nəsli (300 ailə) 100 tümən vergi ödəyirdi. Bu nəsildən 300 süvari hər-

bi xidmətə getməli idi. Xan öz heyvanlarını saxlamağı da bu nəslə etibar edirdi. Onlar saxlanılan hər baş qoyundan yarım batman yağ və pendir verməli idilər. Saxlanılan qoyunların yunu isə heyvanı saxlayanlara peşkəş verilirdi [141,235;214,43]. Bundan başqa, maldarlar öz ağalarına da vergi ödəməli, onların və qohumlarının işlərini görməli, bayram günlərində öz ağalarına hədiyyələr verməli idilər [141,228-229; 214,43].

XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanlığında maldarlıqla məşğul olan əhalinin bir hissəsi bazarda satmaq üçün yağ, pendir və digər süd məhsulları istehsal edirdi. Heyvandarlığın başqa sahələrinə nisbətən qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Qırxbulaq, Göyçə, Abaran, Dərəçiçək, Gərnibasar, Vedibasar, Talın, Sürməli və Dərəkənd-Parçenis mahallarının otlaqları maldarlıq üçün daha əlverişli idi [bax: 95,523-525]. Xanlığın bütün əhalisi öz həyatində iri və xırda buynuzlu mal-qara saxlayırdı [bax: bölmənin sonu, cədvəl 10]. Maldarlıq əsasən yaylaq-qışlaq və qismən köçəri madarlığa bölünmüşdü. Yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan ailələrin üzvlərinin bir hissəsi yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olur, digər ailə üzvləri isə daimi yaşayış yerində qalaraq əkinçiliklə məşğul olurdu. Bunlar əsasən Azərbaycan türkləri idi. Xanlığın az miqdarda əhalisinin daimi yaşayış yeri yox idi və yalnız köçəri maldarlıqla məşğul olurdular. Bunlar əsasən gəlmə kürdlər idilər [bax: 95,519-523].

Sənətkarlıq və ticarət. Zəkəriyyə Kənəkirli yazır ki, Ağrı diyarı məhsuldardır, müxtəlif məhsullarla boldur, həm də ucuzdur; ona görə də hər yerdən İrəvana gəlir, nə lazımdırsa alır və öz yerlərinə qayıdırlar; eynilə də Təbrizdən çoxlu karvanlar gəlir, onlar düyü, pambıq, əridilmiş yağ, pendir, quyruq yağı, piy, bitki yağı, gön-dəri və digər istədikləri malları alıb aparırlar [66,153]. İrəvandan Tiflisə, Ərzuruma,

Axalsıxa, Qarsa pambıq, Təbriz, Xoy, Bayazid və Vana düyü, buğda və arpa, Qarsa, Bayazidə və Gürcüstanın müxtəlif yerlərinə duz aparılırdı. Bütün bu məhsulların ixracı hər il 3000 gümüş rubla çatırdı. Bundan başqa, taxıl — arpa, buğda, darı və s. də ixrac olunurdu [71,IV, 284; 214, 46].

İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlıq müxtəlif sənət sahələrini əhatə edirdi. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq sahələri olan toxuculuq və dulusçuluq İrəvan xanlığında da inkişaf etmişdi. Bunların içərisində toxuculuq, o cümlədən xalça-palaz məmulatı istehsalı xüsusilə seçilirdi. Xanlığın əsas əhalisi olan Azərbaycan türkləri ənənəvi olaraq donuz deyil, qoyun saxladıqları üçün gözəl xalçalar, kisə, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltarlar, əlcək, corab və s. toxuyurdular [bax: 71, IV, 282-283]. Məhz buna gərə də İ.Şopen hər ailədə toxucu dəzgahının* olması haqda məlumat verirdi [bax: 95,851-853]. Xanlıqda dulusçuluq məmulatı istehsalı yerli xammala əsaslanırdı. Bəzi kəndlər, hətta, bu sahədə ixtisaslaşmışdılar. Məhz buna görə də İ.Şopen İrəvan xanlığının bütün mahallarında dulusçuluq emalatxanalarının fəaliyyət göstərdiyini qeyd edirdi [bax: 95, 862].

Toxuculuqla bağlı digər sənət sahəsi boyaqçılıq idi. Xanlıq ərazisində qırmız ("koşenil")** adlanan boyaq maddəsinin müxtəlif növlərindən geniş istifadə olunurdu. Bu boyaq maddəsi haqda xüsusi tədqiqat aparan Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Qammel İrəvan qırmızını yararlılığına görə Meksika qırmızı ilə müqayisə edirdi [bax: 71,IV,259-266; 95,859-860].

---

* İ.Şopenin bu məlumatına əsasən demək olar ki, xanlığın əsas əhalisi Azərbaycan türkləri idi. Çünki bir qayda olaraq xristian əhali yalnız donuz saxladığından toxuculuqla məşğul ola bilməzdi.

** Əsasən qırmız böcəyindən alınan bu bitki rusdilli mənbələrdə "koşenil" adlanır.

İrəvan xanlığında gön-dəri məmulatı emalı da tərəqqi etmişdi. Burada təkcə yerli gön-dəri deyil, Bayazid və Makudan gətirilən xammaldan da istifadə edilirdi [95;857-858]. Gön-dəri məmulatları istehsalı süvari ordunun tələblərini də ödəyirdi. Bundan əlavə, İrəvan xanlığında şüşə istehsalı, sabunbişirmə, yağçəkmə və s. sənətkarlıq sahələri var idi [bax: 95,858,856,861-862].

İrəvan xanlığında sənaye istehsalı da inkişafa başlamışdı. İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Goğb* (Qoğb) duz mədəni [bax: bölmənin sonu, şəkil 10] Naxçıvanın duz mədəni ilə birlikdə bütün Cənubi Qafqazı duzla təmin edirdi. Goğbdan Gürcüstana, İmeretiyaya, Axalsıxa və digər yerlərə duz göndərilirdi [42,72; 214,43-44]. İ.Şopen yazır ki, duza tələbat çox olduğundan Qulp (Goğb —***red.***) dağının ətəyində bir-birindən 50 sajen məsafədə yerləşən iki mədən fəaliyyət göstərirdi [95,824; bax: şəkil 9]. Bu mədənlərə nəzarət etmək üçün Hüseynqulu xan Qacar özünün yaxın adamlarından üç nəfər ayırmış və onlara yaxşı məvacib təyin etmişdi. İ.Şopen Hüseynqulu xanın dövründə duz istehsalından külli miqdarda — ildə 14.000 gümüş rubl dəyərində gəlir əldə edildiyini yazırdı [bax: 95,827]. Qulp (Goğb — ***red.***) kəndində yerləşən eyni adlı duz mədənindən bir neçə növ duz çıxarılırdı. Bu duz tərkibinə və keyfiyyətinə görə fərqlənirdi. Həmin duzun çox hissəsi Qarabağ, Gürcüstan və Bayazid paşalığına ixrac olunurdu [71,IV,268-269].

* "Goğb" (Qoğb) toponiminin erməni dilində heç bir izahı yoxdur. Goğ qədim türk sözü olub "işıq", "günəş şüaları" mənasındadır [7,148]. Duz dağı günəş şüaları altında parladığı üçün belə adlanmışdı. Bu cür toponimlər məhz qədimdən bu ərazilərin türk torpağı olduğunun sübutudur. (Hazırda həmin duz mədəninin əsas hissəsi Tuzluca adlanır və Türkiyə Respublikasının ərazisindədir. Arazın sol sahilində qalan hissəsini isə ermənilər "Ağverən" adlandırır. "Ağverən" toponimi də Azərbaycan türkcəsindədir. Ermənilər duza Azərbaycan türkcəsindən götürərək "ağ" deyirlər. Məhz buna görə də sonralar bu mədən Ağ verən adlanmışdır). Bu duz mədəninin adı rus mənbələrində Qulp (Kulp) və ya Koxp variantında verilir [60,16; 71,IV,267-268; 95,283,284,824 və b.]. Erməni müəllifi B.R.Qriqoriyan isə mədənin adını Qoğb kimi təqdim etmişdir [214,43]. Mədənin Araz çayının sağ sahilində Sərdarabad qalasından 30, İrəvan qalasından isə 50 verst aralıda dağda yerləşdiyi və ətrafı ilə birlikdə 8 verstdən çox ərazini əhatə etdiyi qeyd olunur [71,IV,268].

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da iqtisadiyyatın ən mühüm və gəlirli sahələrindən biri xarici və daxili ticarət idi. İrəvan xanlığında karvan yollarından və onların qorunmasından xeyli gəlir əldə olunurdu. Belə ki, xanlığın ərazisindən Azərbaycanın digər ticarət mərkəzlərinə və xarici ölkələrə bir neçə mühüm karvan yolu keçirdi. Hələ XVII əsrdə tacir Əylisli Zəkəriyyə öz gündəliyində bu yolların bəzilərini təsvir edir, qorunan yollardakı rəhdarxana və gömrük dayanacaqları barədə maraqlı məlumatlar verirdi. O, bu dayanacaqlarda üç pillədən olan məmurların xidmət göstərdiyini qeyd edir: rəhdar, baccı və gömrükçü.* Onlardan birincisi yolu qorumaq üçün böyük və kiçik inzibati məntəqələr və dayanacaqlarda fəaliyyət göstərir, qalanları isə sərhəd gömrüyündə xidmət edirdilər [104,7-8].

İrəvan (Çuxursəd) bölgəsi müxtəlif ölkələrə gedən ticarət yollarının qovuşuğunda yerləşdiyindən Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində yaxından iştirak edirdi. Məhz bu səbədən İrəvan xanlığı ərazisində çoxsaylı körpülər, karvansaralar, zəbxanalar və bazarlar var idi [bax: bölmənin sonu, şəkil 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9]. Bunlardan birincisi Hindistan, Mərkəzi Asiya və İranı Təbriz və Naxçıvan vasitəsilə İrəvan xanlığına bağlayan karvan yolu idi. Bu yol İrəvan, Valarşabad və Kağızman üzərindən keçib Ərzuruma gedirdi. Bu karvan yolu "Ərzurum yolu" və ya "Bəzirgan yolu" adlanırdı. İrəvandan Ərzuruma gedən digər karvan yolu Abaran və Alagöz dağının şimal ətəyindən keçib Qarsa, oradan da Həsənqalaya yetişir və burada ana xəttə qovuşurdu [104,7-8]. İrəvandan Tiflisə gedən karvan yolu Üçkilsə, Sərdarabad, Hamamlı, Cəlaloğlu və Şulaverdən keçirdi [214,46]. Bu yol barədə hələ XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden də

* Əylisli Zəkəriyyə öz əsərində "rəhdar, baccı və gömrükçü" terminlərini Azərbaycan dilində işlətdiyi halda [104,7], əsərin rus dilinə tərcümə olunan variantında həmin terminlərin yalnız rus dilinə tərcüməsi təqdim olunmuşdur [bax: Закария Акулисский. Диневник, Ереван, 1939, s.16]. Bu bir daha təsdiq edir ki, ilk mənbələri başqa dillərə tərcümə edən erməni müəllifləri bir qayda olaraq mənbələrdə onlara sərfəli olmayan məlumatları məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırırlar.

məlumat vermişdir. Həmin yolun uzunluğu təxminən İrəvan — Ağstafa yoluna bərabər idi. Şarden bu yol üzərində aşağıdakı yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyini qeyd edir: Bjni, Qarakeşiş, Dəlican, Qara Daş, Məlikkənd, Körpükənd [223,141-156]. İrəvan bu yol vasitəsilə Gəncə ilə əlaqə saxlayır, həm də Şamaxıda Azərbaycandan Rusiyaya gedən baş ticarət yoluna bağlanırdı. Karvan yolları üzərində gömrük məntəqələri və rəhdarxanalar həddən artıq çox idi. Təkcə Əylisdən Kağızmana gedən ticarət yolu üzərində altı gömrük məntəqəsi və rəhdarxana vardı [104,7].

XVII əsrə aid olan bu sistem XVIII əsrin ikinci yarısında, xanlıqlar dövründə daha da inkişaf etdi. 1829-1832-ci il kameral təsvirində keçmiş İrəvan xanlığının əsas ticərət yolları bunlardır: 1. Gümrü — Məsdərə — Sərdarabad — Üçkilsə — İrəvan — Naxçıvan — Ordubad; 2. Sərdarabad — Cəfərağa — Bayazid paşalığı; 3. Sərdarabad — Goğb — Arazsahili ilə Kağızman — Ərzurum; 4. İrəvan — keçmiş Qarabağ xanlığının sərhədinə qədər. Bu yolun uzunluğu 161 verstdir; 5. İrəvan — Üçkilsə — Qars. Bu yol Qızılkilsə və Qoşavəng kəndlərindən keçirdi [bax: 95, 718-721]. Xanlıqda başlıca ticarət mərkəzi İrəvan şəhəri idi. Xarici ölkələrdən gətirilən ticarət malları əsasən şəhərin anbarlarında toplanırdı. İrəvan xanlığından ixrac olunan müxtəlif növ məhsullar isə xarici ölkələrə aparılırdı [71,IV,285; 95,883-884].

İrəvan xanlığında xarici ticarətlə bərabər daxili ticarət də inkişaf etmişdi. Daxili ticarətin inkişafında dükanlar, zərbxanalar, meydanlar və karvansaralar mühüm rol oynayırdı [bax: bölmənin sonu, cədvəl 1, 2, 3; şəkil 5]. İrəvan şəhərinin müxtəlif yerlərində yerləşən dükanların [bax: cədvəl 4] ümumilikdə sayı 851-ə çatırdı [bax: cədvəl 1, 2, 3].

İrəvan xanlığında ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müxtəlif çəki və uzunluq vahidlərindən istifadə olunurdu [bax: bölmənin sonu, cədvəl 4].

İrəvan xanlığında həm daxili, həm də xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müxtəlif pullardan istifadə olunurdu. Xanlıqda qarapul adlanan yerli mis pullar mühüm rol* oynayırdı. Bundan əlavə, keçmiş Səfəvilər dövləti (1501-1736) dövründən qalma pullardan, Azərbaycanın digər xanlıqlarında kəsilmiş pullardan və həmçinin xarici pullardan istifadə olunurdu [95,851,888-891]. XVII-XVIII əsrlərdə İrəvan Azərbaycanın ən iri pul zərbi mərkəzlərindən biri idi. İrəvan xanları pul kəsilən zərbxanaları icarəyə verirdilər. İcarədarların kəsdikləri pul keyfiyyətinə görə xarici pullardan üstün idi [bax: 95, 888-889; bax: bölmənin sonu, cədvəl 5].

İrəvan xanlığı ərazisində çoxlu su dəyirmanının olması burada taxılçılığın yüksək inkişafını, İrəvan şəhərində çoxlu yağ zavodlarının olması isə xanlıqda bitki yağı istehsalının genişlənməsini sübut edir. Mənbənin məlumatına görə, İrəvan əyalətində 25 yağçəkən müəssisə, 340 su dəyirmanı, 85 ding və 1 kərpic zavodu vardı [bax: 71, IV, 283-284].

İrəvan xanlığının Göyçə gölünə axan Adıyaman, Qızılvəng, Balıqçay, Toxluca, Əyricə, Zəngi və s. çayları balıqla zəngin idi [71, IV, 283-284].

Torpaq mülkiyyət fomaları. Xanlıqlar dövründə, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da ənənəvi torpaq mülkiyyət formasında ciddi dəyişiklik olmamışdı. Torpaq sahələri mülkiyyət formasına görə 5 qrupa bölünürdü: dövlət (divan) və saray (xalisə) torpaqları, mülk, tiyul, vəqf, icma torpaqları.

Dövlət torpaqları. İlk mənbələrdə dövlət torpaqları iki adla xatırlanır — divan və xalisə. Məhsulu xanın məmurları arasında bölünən

*General Velyaminovun 1825-ci il sentyabr tarixli yazısında İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacarın və şahzadə Abbas Mirzənin Dağıstan feodallarını da Rusiya işğalçılarına qarşı qaldırmaq istəyi haqda məlumat verilir. Həsən xan Qacar bu işi həyata keçirmək üçün Qarapapaqlı tayfasından 3 nəfər təyin edir və onlara 1000 rubl İrəvan pulu verir [bax: 58, 60].

torpaqlar xalisə, dövlət torpaqları isə divan adlanırdı [171,14]. Səfəvilər dövründə mövcud olan divan və xalisə torpaqları arasındakı fərq XVIII əsrin ikinci yarısında tədricən aradan qalxdı və hər iki kateqoriyadan olan torpaq birləşərək xan torpağı adlanmağa başladı. Bu torpaqlardan toplanılan bütün məhsul xanın sərəncamına keçirdi. Xanın çox geniş səlahiyyətləri vardı və divan torpaqlarından gələn gəlir bütünlüklə onun sərəncamında idi. İrəvan xanları hər vasitə ilə xalisə və divan torpaqlarını genişləndirməyə çalışırdılar [bax: 95, 989-990; 160, h.1. s.102].

Mülk torpaqları. Xüsusi mülkiyyətə məxsus mülk torpaqları azad şəkildə alqı-satqı obyekti ola bilərdi. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, mülk torpaqları irsən nəsildən-nəslə keçirdi. Mülk sahibləri xana qulluq etməyə borclu deyildi [bax: 95,926-928]. İlk mənbələrdə İrəvanda mülkün 3 formasının olduğu göstərilir: 1) gəlir gətirən və daşınmaz əmlak olan mülklər. Bura təkcə yaşayış məntəqələri deyil, həm də dəyirmanlar, dinglər, üzüm və meyvə bağları, hamamlar daxil idi. Örüşlər də xüsusi mülk hesab edilirdi; 2) renta — vergi olaraq məhsulun 1/10-ni ödəyən kənd; 3) 1/10 renta —vergisinə cəlb olunmuş kəndli torpaqları [bax: 51, 107, 174, 287; 174, 222-248]. İrəvan xanlığında mülk torpaqları əsasən iki qismə ayrılırdı: irsən keçən və bağışlama yolu ilə yaranan — mülk xalisə. İrsən keçən mülklərin qədim tarixi vardı. Mülk xalisə isə bağışlamaq və satılmaq yolu ilə yaranırdı [bax: 160, h.1. s.122].

Mənbələrin məlumatına görə, Üçkilsə monastırının XVII-XVIII əsrlər ərzində, müxtəlif vaxtlarda bir hissəsini satın almaq, digər hissəsini isə bağışlanma yolu ilə 22 kəndin mülkiyyətinə sahiblik hüququ əldə etdiyi qeyd edilir [174,234].

Tiyul torpaqları. XVIII əsrin II yarısında şərti torpaq mülkiyyəti forması olan tiyul geniş yayılmışdı. Xan tərəfindən müəyyən şəxslərə

vəzifəyə və hərbi xidmətə görə divan torpaqlarından bəxşiş olaraq ömürlük tiyul verilirdi. Tiyul sahibi xidmətini başa vurduqda və ya-xud vəfat etdikdə bağışlanmış kəndlər yenidən xəzinəyə qaytarılırdı [bax: 95, 928-929; 160, h.1. s.124].

XVIII əsrin sonunda Azərbaycan xanlıqlarında, o cümlədən İrəvan xanlığında tiyul hüququ bir qədər dəyişikliyə uğramışdı. Belə ki, əvvəllər verginin qalığını xanın vergitoplayanları yığırdısa, indi tiyuldarlar təkcə renta — verginin bir hissəsini deyil, həm də bütün vergiləri toplaya bilərdi. Tiyul qaydası ilə verilmiş kəndlərin sakinləri tiyuldardan tamamilə asılı idilər və bütün öhdəlikləri onun xeyrinə yerinə yetirirdilər. Tiyuldar çox vaxt kənddə yaşayır və kəndin bütün işlərini şəxsən özü idarə ediri [174,218-219].

Vəqf torpaqları. Vəqf torpaqları müxtəlif vaxtlarda həmişəlik dini müəssisələrə — məscidlərə, mədrəsələrə və ya kilsələrə verilmiş torpaqlar idi. İrəvan xanlığının ərazisindəki Azərbaycan məscidlərinə və digər dini idarələrə məxsus vəqf torpaqları ilə yanaşı dini idarələrin digər mülkiyyəti — evlər, dükanlar, karvansaralar, dəyirmanlar, dinglər, yağ zavodları və s. də vəqf ola bilərdi. Onların xidmətçiləri vergilərdən azad idilər.

İrəvan xanlığında mövcud olan vəqf torpaqları hələ Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda məscid və mədrəsələrə, dini idarələrə məxsus torpaq mülkiyyəti kimi yaranmışdı. Lakin 1441-ci ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın razılığı ilə erməni katolikosluğu mərkəzinin İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçrülməsindən sonra burada çoxsaylı məscidlərlə yanaşı, bir neçə qriqorian kilsəsi də fəaliyyətə başladı. Qriqorian kilsəsinə münasibətdə dözümlülük siyasəti yeridən və onu himayə edən Azərbaycan hökmdarları bununla həm də Azərbaycan ərazisində erməni feodal təsərrüfatının inkişafı üçün şərait yaradırdılar [115,29]. Tarixi faktlar bu qüsurlu siyasətin acı nə-

ticələrini çox aydın sübut edir. Kilikiyanın Sis şəhərindən Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə köçürüldükdən sonra bölgədə bir qarış belə torpağı olmayan erməni katolikosluğu 1443-cü ildən başlayaraq azərbaycanlılara məxsus kəndləri, əkinə yararlı geniş torpaq sahələri ilə yanaşı meyvə, üzüm bağlarını da ələ keçirməyə və bununla onların əsl sahiblərini ata-baba mülklərindən məhrum etməyə çalışırdı [bax: 51;72;73]. XVII əsrin əvvəlində artıq iri monastır təsərrüfatına çevrilmiş Üçkilsə Azərbaycan türklərinin ata-baba mülklərinin satın alınmasını daha da intensivləşdirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında məhz Azərbaycan türklərinin ata-baba mülklərinin satın alınması hesabına monastırın 190 xalvar (təxminən 375 hektar) torpaq sahəsi var idi ki, onun da hər il 103 xalvarı əkilib becərilirdi. Bütün bunların nəticəsində Üçkilsə monastır təsərrüfatı genişlənərək XVIII əsrdə, bir növ, dövlət içərisində dövlətə çevrilmişdi [115,29].

1763-cü ildə katolikos Simeon Üçkilsənin maaflığı üçün Hüseynəli xandan qəbalə almışdı [51,208]. Bu zaman Ecmiədzin kilsəsinin ixtiyarında Valarşabad kəndindən əlavə, Azərbaycan türklərindən nağd pula alınmış Oşaqan, Əştərək, Qamışlıq, Ağunatun, Çiçəkli, Müğni, Kirəcli kimi 7 kənd* vardı. Kilsə bu kəndlərdən ümumi məhsulun onda birini alırdı [139,3].

Üçkilsə monastırı XVII əsrdə olduğu kimi, xanlıqlar dövründə də Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqları ya satınalma yolu ilə, ya da zorla zəbt edirdi. Məsələn, 1797-ci ildə Azərbaycan türklərinin torpağına yiyələnmək üçün yerli mülkədarlarla erməni-kilsə təsərrüfatı arasında Oşaqan kəndi yaxınlığındakı Gedər torpaq sahəsi üstündə böyük mübahisə yaranmışdı. Q.Qarnesi bu mübahisə barədə həmin il dekabrın 24-də İstanbul katolikosunun nümayəndəsi Qalust varda-

* 1443-cü ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah tərəfindən Üçkilsə katolikosu təyin edilən Qriqor Makulu ilk olaraq Valarşabad, sonra isə digər kəndləri mülkləri ilə birgə ciddi mübahisələrdən sonra, dəfələrlə, hissə-hissə Azərbaycan türklərindən satın ala bilmişdi [bax: bölmə 2, cədvəl 1].

petə yazırdı: "Qonşu Qızıl Teymur kəndinin muğanlı sakinləri Oşaqanın yaxınlığındakı Gedər adlı kəndin mülklərinə yiyələnmək istəyirlər. Mülkün bəyi Hacı Həsənin oğlu buradakı dağıntıları görərək şeyxülislamın yanına gedir və mülkün Məhəmmədabad kəndinə məxsus olduğunu və öz əcdadlarından ona miras qaldığını bildirir. Bundan sonra o, həmin torpaq sahəsini Vəli bəyin oğlu Məhəmməd Həsən bəyə (yaxud Məşədi Sadığa) sata bilir. Şeyxülislam ona qəbalə verir. Lakin katolikos bu işi pozur" [214,51]. Kilsə azərbaycanlıların ata-baba yurdları olmuş Qızıl Teymur, Gedər və digər kəndlərin ona məxsus olmasını müxtəlif yollarla sübut etməyə çalışmış, nəticədə ermənilər azərbaycanlılara məxsus Gedər kəndini zəbt edə bilmişdilər.

İcma və yaxud camaat torpaqları. Bu torpaq sahələri əsasən kənd icmasına məxsus olurdu [173,72;115,28]. İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığında 8 icma vardı. İcmalara məxsus kəndlər mulk hüququ ilə həmin icmanın üzvü olan rəiyyətə məxsus idi [bax: 95, 967-980]. İcmaların böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi.

Vergi və mükəlləfiyyətlər. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da mövcud olan vergilərin sayı və miqdarı müxtəlif idi. Bu vergilər əsasən məhsulla, qismən isə pulla alınırdı. Bir qayda olaraq vergiləri kəndlilər ödəyirdi (bütün feodallar vergi verməkdən azad idi). Kəndli kateqoriyaları əsas etibarilə rəiyyət, rəncbər və elatlardan ibarət idi [95,967; 115,30-31]. Hələ XVII əsrdən buradakı otlaqlar əsasən qızılbaş tayfası olan ağcalı-qacar, Ustaclı və bayatların nəzarətində olmuşdu [174,311]. İrəvan xanlığında mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlər barədə ətraflı məlumatı 1828-ci ilin sonunda Rusiya çar məmurlarının tərtib etdiyi "İrəvan əyalətində pul və məhsul vergisi barədə siyahı"dan əldə etmək mümkündür. 1939-cu ildə N.Q.Boqdanovanın nəşr etdirdiyi bu sənədlərdə İrəvan xanlığındakı köçəri və yarımköçəri tayfaların ödədikləri vergi və mükəlləfiyyətlər öz əksini tapmışdır [141, bax: 174,313-314].

İrəvan xanlığında əsasən bəhrə (malcəhət), çöpbaşı, çobanbəyi, mancanaq pulu, toxucu pulu, bağpulu, bayramlıq və s. adda vergilər mövcud idi.

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da iki müxtəlif təsərrüfat forması mövcud idi: oturaq əkinçilik və aran-yaylaq (və ya yaylaq-qışlaq) maldarlıq təsərrüfatı. Bu da kəndlilərdən alınan vergilərin sayca çox olmasına səbəb olurdu.

Bəhrə (malcəhət). Torpaqdan istifadə müqabilində məhsulla alınan əsas vergi — bəhrə (malcəhət) idi. İrəvan xanlığında bu vergi məhsulla ödənildiyi üçün bəhrə adlanırdı [174, 266]. Taxılçılıqla məşğul olan rəiyyətlər üçün bəhrə məcburi vergi idi. Xəzinə torpaqlarından toplanmış məhsulun hər 10 hissəsindən 3,5 hissəsi xanın, qalanı isə torpağı becərənlərin idi. Mülkədar torpaqlarından toplanmış məhsulun isə 1,5 hissəsi mülkədarın, iki hissəsi xəzinənin, qalan hissəsi torpağı becərənin payına düşürdü [115, 37].

Çöpbaşı. Maldarlar heyvanlarını dövlətə məxsus otlaqlarda otardıqları üçün bu vergini ödəyirdilər. Onlardan eyni zamanda çobanbəyi vergisi də toplanırdı. Bundan başqa, maldarlar xana yağ, yun və başqa məhsullar da verməli idilər [115, 38].

Şəhərlilərin ödədiyi vergilərə mancanaq pulu, toxucu pulu, bağ pulu, bayramlıq və s. daxil idi [115, 38].

Xanlığın əhalisi göstərilənlərdən başqa örüş pulu, tüstü pulu verir, süvari dəstəsinin xərclərini (arpa, yəhər-yüyən xərcləri) ödəyirdilər. Xanın öz vəzifəli məmurları, demək olar ki, vergidən azad idilər. Xanlığın əhalisi mülkədarlara və xana ödədikləri vergilərdən əlavə müxtəlif mərasimlərlə və bayramlarla əlaqədar "peşkəş", yaxud "bayramlıq" da verirdilər [174,281].

İrəvan sakinləri şəhərin gecə mühafizəsinin təmin olunması üçün ildə 72 tümən xüsusi vergi verirdilər [95,978].

İrəvan xanlığında ermənilərdən dini vergi — cizyə alınmırdı. Çünki xanlığın ərazisində ermənilər olduqca az idi və onlardan alınacaq

cizyənin dövlət üçün ciddi bir iqtisadi əhəmiyyəti yox idi. Digər tərəfdən, Azərbaycan hökmdarları ənənəvi olaraq Üçkilsə katolikoslarını və erməniləri himayə edirdilər.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra çar məmurları canfəşanlıq edərək ermənilərin onlara göstərdiyi "xidmət" müqabilində İrəvan xanlığı ərazisindəki ermənilərin "vergidən azad edilməsi" məsələsini qaldırmışdılar. Belə ki, 1828-ci il martın 22-də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə yeni yaradılmış qondarma "Erməni vilayəti"nin hakimi knyaz Aleksandr Çavçavadze Nerses Əştərəkliyə məktub yazaraq Qafqazın xüsusi korpusunun komandanı Paskeviçin 1828-ci il 17 mart tarixli 458 saylı əmrinin yerinə yetirilməsi məqsədilə əvvəlki hakimiyyət dövründə İrəvan xanlığında ermənilərdən xüsusi bir vergi alınıb-alınmaması barədə məlumat istəmiş və belə bir verginin mövcud olduğu halda ləğv olunmasını tələb etmişdi [214,54]. Lakin, 1828-ci il martın 29-da Nerses Əştərəkli bu məktuba cavab olaraq bildirirdi ki, "əvvəlki hakimiyyət dövründə İrəvan xanlığında ermənilərdən dini dönüklük üçün heç bir vergi alınmayıb" [214, 54]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu, xanlığın Rusiya tərəfindən işğalına qədər burada yaşayan ermənilərin sayının çox az olması ilə bağlı idi. Buna görə də İrəvan xanları həmin verginin ödənilməsini lüzumsuz saymışlar. Ermənilərin İrəvan xanlığında sayca az olmalarını vergi ilə bağlı belə bir fakt da sübut edir ki, ilk mənbələrdə dövlətə və mülkədarlara vergi verən əhali kateqoriyalarının sırasında ermənilər barədə heç bir məlumata təsadüf olunmur. İ.Şopenin yazdığına görə, ətraf beş mahalda yaşayan ermənilər şərab çəkməklə məşğul olduqlarına görə cəmi-cümlətanı 680 tümən vergi ödəmişlər [95, 975].

Mükəlləfiyyətlər iki şəkildə olurdu: biyar və əvariz (iməcilik). Mülkədarlara məxsus torpaqlar kənd icmaları tərəfindən becərilirdi. Biyar hər bir ailənin ildə 3-6 gün mülkədar təsərrüfatlarında havayı

olaraq işləməsi idi. Bundan əlavə, icma üzvləri ildə 2 gün əvariz (iməcilik) qaydasında torpaq sahibi üçün işləməli idilər [174,278-279].

A.Araratlının məlumatına görə, əkin vaxtı Valarşabad (Vağarşabad) kəndinin sakinlərini mülk sahiblərinin torpaqlarına apararaq, istirahət günləri istisna olmaqla, gecə-gündüz işlədirdilər [53,183]. Maraqlı cəhət odur ki, A.Araratlı Valarşabad kəndliləri içərisində bir nəfər də olsun erməni adı çəkmir. Deməli, buranın sakinləri yalnız azərbaycanlılar idi.

Üçkilsəyə məxsus torpaqlar vəqf torpaqları hesab olunduğundan vergilərdən azad idilər. Bu torpaqların mülkiyyətçiləri, hətta, müxtəlif xidmətləri müqabilində maaflıq hüququ da alırdılar.

İlk mənbələrdə qeyd olunan XVIII əsrə aid bütün vergi adları, bütün təsərrüfat terminləri göstərir ki, İrəvan xanlığında ümumi sosial-iqtisadi mənzərə əsasən Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi idi. Daha doğrusu, Azərbaycanın bundan əvvəlki ənənəvi tarixi inkişafının davamı idi.

Cədvəl 1.

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış meydanların adları

№	meydanın adı	əlavə məlumatlar
1	Xan bağı meydanı	
2	Fəhlə bazar meydanı	Bura əsasən iş axtarmağa gələn qara fəhlələr toplaşırdı.
3	Zal xan meydanı	Meydanın ətrafında bir neçə dükan və iri çinar ağacları vardı.
4	Bazar meydanı	Bazarla İrəvan qalası arasında yerləşirdi. Bu meydana əsasən kənd əhalisi satmaq üçün ərzaq və digər məmulatlar gətirirdi.
5	Hüseynəli xan meydanı	Hüseynəli xan məscidinin qarşısında yerləşdiyi üçün belə adlanır. Dairəvi şəkilli bu meydanın ətrafında dükanlar yerləşirdi.
6	Tağ meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
7	Çörəkçi meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
8	Çölməkçi meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
9	Ticarətçi meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
	Qeyd:	İrəvan şəhərindəki meydanlar əsasən əhalinin söhbət etmək üçün cəmləşdiyi yer olduğundan onlardan ticarət məqsədilə istifadə olunurdu.

Mənbələr:

1. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852 с.877-878.
2. СМОМПК, вып.I, Тифлис, 1881, (kitabın arxasına əlavə olunmuş xəritə).
3. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992, p.207.

Cədvəl 2.

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış dükanlar*

№	dükanların yerləşdiyi ərazi	dükanların sayı
1	Karvansaraların ətrafında	252
2	Bazarların yanında və ya ayrı-ayrı cərgələrdə	543
3	İrəvan qalasında	32
4	Təpəbaşı məhəlləsində	4
5	Şəhər məhəlləsi və məscidin ətrafında	18
6	Dəmirbulaq məhəlləsində	2
	Cəmi	851

Mənbələr:

1. ОРВЗ ч.IV. СПб., 1836, с.290-291.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.469, 881.
3. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992, p.204.

* Erməni müəllifi Şahəziz çox maraqlı məlumat verərək qeyd edir ki, ermənilərin İrəvan şəhərində yalnız dükanları var idi, onlar orada gündüzlər alver edir, axşamlar isə dükanlarını bağlayıb evlərinə gedirdilər [bax: 215,34].

Cədvəl 3.

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış karvansaralar*

№	karvansaranın adı	əlavə məlumatlar
1	Gürcü karvansarası	Əsasən Rusiyadan və Gürcüstandan gətirilən mallar üçün anbar rolunu oynayırdı və 78 dükanı var idi, bunlardan 24-ü şəxsi dükan idi.
2	Culfa karvansarası	Əsasən İrandan gətirilən mallar üçün anbar rolunu oynayırdı və 38 dükanı var idi.
3	Zöhrab xan karvansarası	38 dükanı var idi.
4	Tahir karvansarası	74 dükanı var idi.
5	Sulu karvansarası	74 dükanı var idi.
6	Susuz karvansarası	İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşir, hamamı yoxdur və 74 dükanı var idi.
7	Hacı Əli karvansarası	40 dükanı var idi.
	Qeyd:	İrəvan şəhərindəki karavansaralar əsasən bazar və meydanlarda yerləşirdi.

Mənbələr:

1. ОРВЗ ч.IV. СПб., 1836, с.290-291.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.468-469, 878-880.
3. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992, p.207.

---

* C.Bornoutyanın əsərində İrəvan şəhərindən başqa xanlığın digər ərazilərində yerləşən karvansaralar haqqında da məlumat vardır:
— Talın mahalındakı karvansara Gümrü və Sərdarabada gedən yolun üzərində yerləşir;
— Dərəçiçək mahalındakı karvansaralardan üçü Tiflis — İrəvan, Səlim adlı digər karvansara isə Dərəçiçək-Göyçə yolu üzərində yerləşir;
— Göyçə mahalındakı karvansaralardan biri Gil kəndinin yaxınlığında, digəri isə Qarahisar yolunun şimalında yerləşir.

Cədvəl 4.

İrəvan xanlığının əsas çəki və ölçü vahidləri

çəki vahidinin adı	dəyəri	əlavə məlumat
xalvar*	100 batman** və ya çanax	
batman	4 çərik	
çərik	5 stil***	
stil	4 çərik və ya 50 misqal	
misqal****	89 rus funtu	
tilani	2 batman	
Təbriz batmanı	640 misqal və ya 7 17/89 rus funtu	İpəyin, misin, qalayın, şəkər tozunun, ədviyyatın, həna və s.-nin satışı zamanı istifadə edilirdi.
təcri	6 kod	Taxılın çəkisi üçün istifadə olunurdu.
çanax	müxtəlif çəkidə olub, İrəvan batmanından böyük və ya kiçik olurdu	Taxılın çəkisi üçün istifadə olunurdu.
kod		Taxılın çəkisi üçün istifadə olunurdu.
buğdanın, noxudun, mərcinin xalvarı		
10 somar*****		
arpanın xalvarı	12 somar	
gənəgərçək və kətan toxumunun xalvarı		
mizan (böyük tərəzinin adı)		
bu tərəzidə ipək və xaricdən gətirilən mallar çəkilirdi	$12^{1/2}$ somar	
Əttar — kiçik əl tərəzisi idi. Bu tərəzidə ətriyyat və əczaçılıq malları çəkilirdi		

ölçü vahidinin adı	uzunluğu	əlavə məlumat
xan arşını	24 rus verşokuna bərabər idi	Parça və s. toxucu məmulatlarının ölçüsündə istifadə olunurdu.
ağac	7 km-ə bərabərdir	Uzaq məsafələrin ölçüsündə istifadə olunurdu.
xalvar		Əkin və bağ sahələrinin ölçüsündə istifadə olunurdu.
somar		Əkin sahələrinin ölçüsündə istifadə olunurdu.
batman		Əkin sahələrinin ölçüsündə istifadə olunurdu.

Mənbələr:

1. ОРВЗ (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.286-288.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её соединения к Российской империи. СПб., 1852, с.886-888.
3. Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրությին: Երեվան,1938: [Əylisli Zəkəriyyə. Gündəlik. Yerevan, 1938].

* xalvar — 28 pud, (pud — 16 kq. — ***red.***) 4 funta bərabərdir.
** batman - 4500 qrama bərabərdir.
*** stil — 139 qrama bərabərdir. Satıl sözündəndir. 24 stil (satıl) 9 funtluq batmana bərabər idi [bax: Əliyev F. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964,53]. XVII əsr mənbəsində "istil" şəklində təqdim olunur [104,114]. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında işlənən əsas ölçü vahidi olub, 1 stil — 139 qrama, 50 stil — 6,95 kiloqrama bərabər idi [bax: Закария Акулисский. Дневник. Ереван, 1939, s.144].
**** misqal — 5 qrama bərabərdir.
***** somar — 3 puda bərabərdir.

Cədvəl 5.

İrəvan xanlığında dövriyyədə olan əsas pul vahidləri

№	pul vahidinin adı	dəyəri*	əlavə məlumat
1	qarapul	4 qarapul 7 rus gümüş qəpiyinə bərabər idi	İrəvan xanlığında işləyən əsas yerli pul vahidi idi. Misdən hazırlanırdı
2	tümən	10 sahibqıran	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi
3	pənahabad	10 şahı və ya 500 dinar	Qarabağ xanlığının pul vahidi
4	şahı	2 gümüş qəpik	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi
5	mahmudi	1-ci növ-4, 2-ci növ-2, 3-cü növ-1 gümüş rubl	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi, 3 növü vardı
6	bisti	20 dinar	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi
7	sahibqıran və ya minaltun	35 gümüş qəpik	Qacarlar İranının pul vahidi
8	quruş	1 növ-2 gürcü abbasısı; 2 növ-1,5 abbası və 6 rus mis pulu; 3 növ-1 gürcü abbasısı	Osmanlı pul vahidi, 3 növü vardı
9	real	50 qəpik	
10	abbası		Gürcü pul vahidi
11	İran sahibqıranı	2 gürcü abbasısı	Qacarlar İranının pul vahidi
12	darülxliafi	1 rubl, 34 qəpik	Osmanlı pul vahidi
13	Holland çervonu	16 cürcü abbasısı və ya 8 İran minaltunu	Hollandiya pul vahidi, bəzən bacaqlı da adlanır
14	imperial	10 gümüş rubl	Rusiya pul vahidi

Mənbələr:

1. ОРВЗ (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.287-288.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.888-890.

* Pulların dəyəri rus gümüş pulu ilə ölçülür.

Cədvəl 6.

İrəvan xanlığında becərilən əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri

bitkilərin adı	əkildiyi yerlər	götürülən məhsulun miqdarı	keyfiyyətli məhsulun becərildiyi yerlər
1	*2*	*3*	*4*
buğda, arpa	dağlıq ərazilərdə, düzənlikdə	34.185 xalvar buğda	
11.500 xalvar arpa	Zəngibasar mahalının Yağvərə və Əlipara kəndləri		
çəltik	ancaq çökəkliklərdə	18.400 xalvar	
	Saatlı, Qarbi, Şərur və Zəngibasar mahalları		
darı	düzənlikdə	50-dən 100-dək və daha çox xalvar	
pambıq	çökəklik mahallarda	2100 xalvar	Zəngibasar, Sərdarabad və Sürməli mahalları
gənəgərçək	pambıq tarlaları ətrafında	1 batman gənəgərçəkdən 50 batman alınır, ondan da 12,5 batman yağ alınır	
tütün	Sürməli mahalında	60 xalvar	
1 funt tütün toxumdan 1 xalvar toxum alınır	Sürməli mahalının Ərhacı kəndi		

1	2	3	4
küncüt	düzənlikdə	24 xalvar	
4 batman küncüt toxumundan 1 batman yağ alınır			
kətan	həm aran, həm də dağlıq ərazilərdə	12 xalvar	
4 batman kətan toxumundan 1 batman yağ alınır			
qovun	düzənlikdə	çox əkilir	
xaşxaş	ancaq ermənilər əkir	az miqdarda	

Mənbələr:

1. ОРВЗ (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.278-280.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.739-741,745-746.

Cədvəl 7.

Hüseynqulu xan Qacarın hakimiyyəti dövründə becərilən
kənd təsərrüfatı bitkiləri

adı	miqdarı (xalvarla2)	illik gəlir
buğda	34.185	830.000 gümüş rubl
arpa	11.500	
darı	3.200	
çəltik	18.400	
gənəgərçək	40	
küncüt	24	
kətan toxumu	12	
tütün	60	
pambıq	2.100	

Mənbə:
1. ОРВЗ (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.280-281.

Cədvəl 8.

İrəvan xanlığında qeydə alınmış bağlar və onların gəliri

	sayı	ölçü vahidi	Üzüm bağlarının gəliri pul vahidi	meyvə bağlarının gəliri pul vahidi
İrəvan şəhəri	1.473	1.233	2.608 x34b	2.982x3b
Qırxbulaq	259	172	390 -	150 -
Zəngibasar	199	38	80 -	115 -
Gərnibasar	54	36	1 -	68 50
Vedibasar	76	15????	- -	19 50
Şərur	284	78	2 -	320 -
Sürməli	375	110	95 -	279 -
Dərəkənd Parçenis	96	21	10 -	76 20
Saatlı	80	16	9 50	72 60
Talın	4	4	- -	- -
Seyidli-Axsaxlı	9	2	- -	3 -
Sərdarabad	62	34	160 -	245 -

Mənbə:

1. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.747.

Cədvəl 9.

İrəvan xanlığında bağçılıq

bağ bitkisinin adı	harada	qiyməti	cəmi
ərik, şaftalı, xurma, heyva, üzüm, nar, tut			5000 bağ
ərik — təzəsi		kisəsi 1 rubla	
ərik — qurusu		batmanı — 40 qəpik gümüşə	
buğda ilə mübadilə edilən ərik		1 batman quru ərik 4 batman buğdaya	
üzüm bağları	Çölməkçi-110 Kanakir- 120 Əştərək-132; Parakər və Şarabad-46 Üçkilsə-107 Uşaqan-46 və 34 müxtəlif kiçik bağlar		

Mənbə:

1. ОРВЗ (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.281-282.

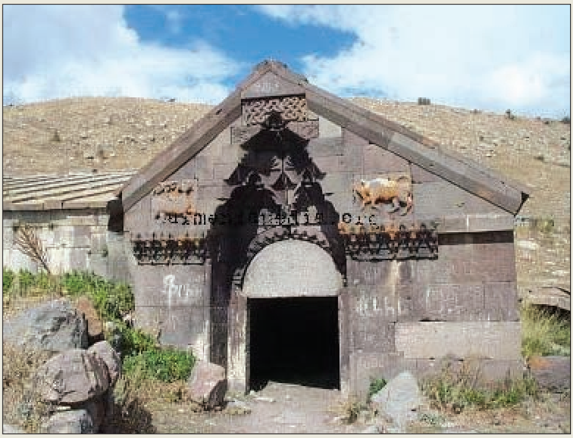
Cədvəl 10.

İrəvan xanlığında maldarlıq

atçılıq	iri mal-qara	qoyun və keçi	dəvə	uzun-qulaq	donuz
Ən yaxşısı qarapapaq və kürdlərdə 20 min	100 minədək	290 minədək	400-dək	5 minədək	cüzi miqdarda (Üçkilsədə)

Mənbə:

1. ОРВЗ, (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.282-283.

Şəkil 1.
Azərbaycan türklərinə məxsus Səlim karvansarası (XIV əsr)
Mənbə: www.armeniapedia.org/index.php.title=/Rediscov

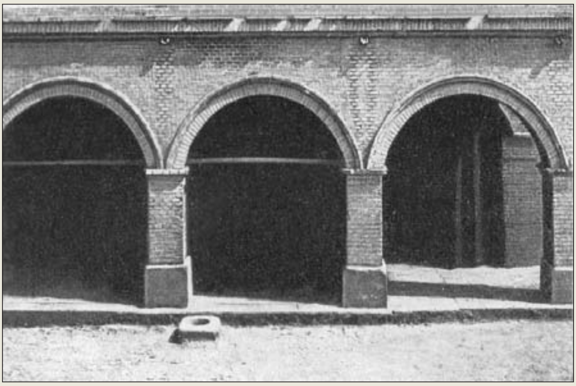
Şəkil 2.
Azərbaycan türklərinə məxsus Talın karvansarasının xarabalıqları
Mənbə: Якобсон А.Л. Очерки истории зодчества Армении V-XVII веков.
М., 1950, с. 105

Şəkil 3.
Azərbaycan türklərinə məxsus karvansaranın (Gürcü karvansarası) qalıqları
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.69

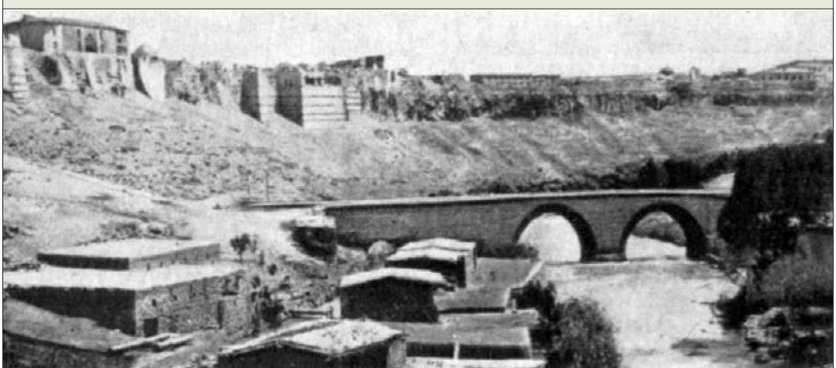
Şəkil 4.
Köhnə İrəvan bazarı. 1905-ci ilə aid foto
Mənbə: Luigi Villari. Fire and Sword in the Caucasus. London, 1906, p.220

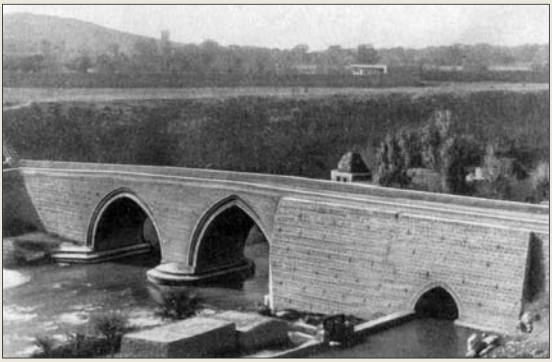
Şəkil 5.
Zərabxanada ticarət köşkləri. İrəvan şəhəri
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.68

Şəkil 6.
İrəvan şəhərində Dəmirbulaq körpüsü
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.68

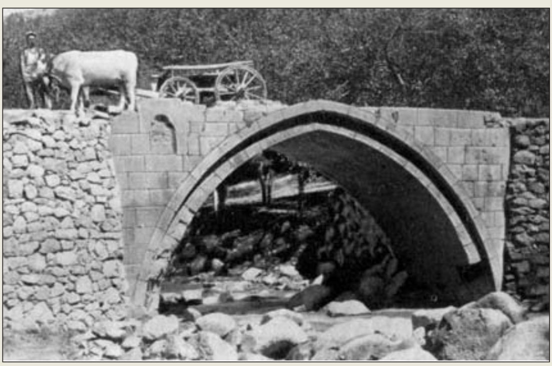

Şəkil 7.
Zəngi çayı üzərində körpü və İrəvan xanları sarayının görünüşü
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.66

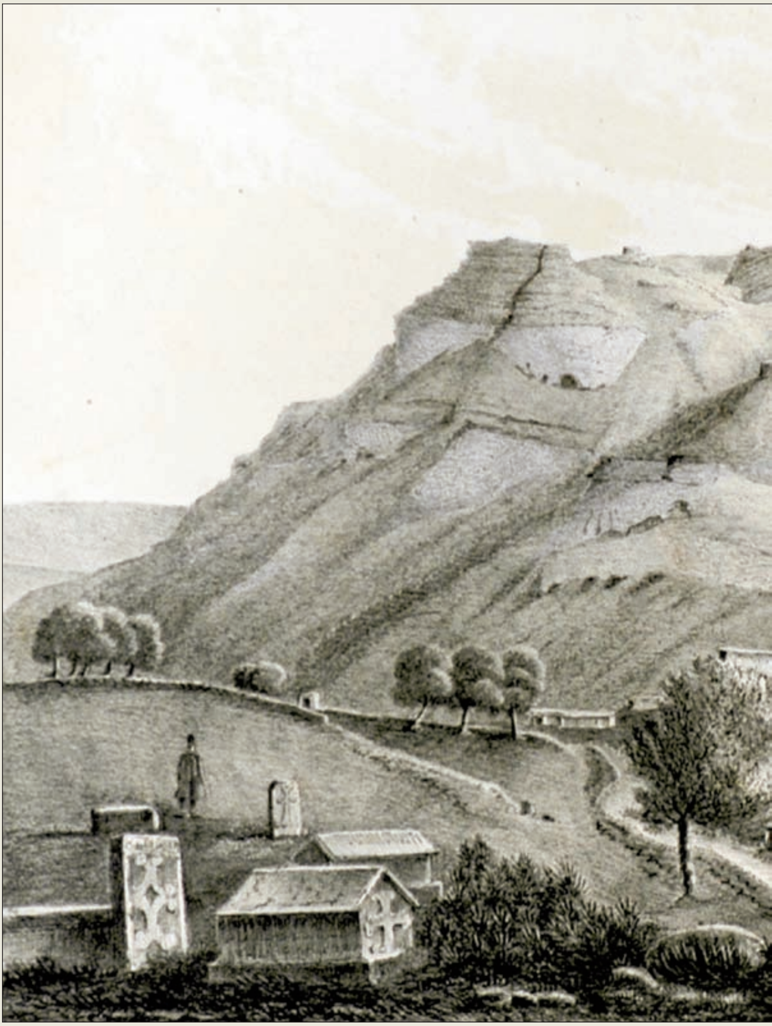
Şəkil 8.
Zəngi* çayı üzərində Qırmızı körpünün görünüşü. İrəvan.
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.67

* Müəlliflər Azərbaycan türklərinə məxsus "Zəngi" toponimini erməniləşdirərək "Razdan" sözü ilə əvəz etmişlər

Şəkil 9.
Qırxbulaq* çayı üzərində körpü. İrəvan
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.67

* Müəlliflər Azərbaycan türklərinə məxsus "Qırxbulaq" toponimini dəyişərək "Qedar" sözü ilə əvəz etmişlər.

Şəkil 10. İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra
Goğb (Qoğb) duz dağının və duz mədənlərinin görünüşü
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

4

Xanlığın sərhədləri, inzibati bölgüsü və idarəçilik sistemi

Tarixi-coğrafi sərhədləri

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranan müstəqil dövlət qurumlarından biri olan İrəvan xanlığı XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarını əhatə edərək Araz çayının hər iki sahilində yerləşirdi.

İrəvan xanlığının tarixi-coğrafi sərhədləri haqda müxtəlif məlumatlar mövcuddur.

N.Dubrovin, qısa da olsa, İrəvan xanlığının sərhədləri haqqında məlumat vermişdir. O, xanlığın şimaldan Pəmbək, Şəmşəddil, Qazax sultanlıqları və Gəncə xanlığı, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənub və qərbdən isə İran və Osmanlı əraziləri ilə həmsərhəd olduğunu yazır [149, 327]. S.D.Burnaşev haqlı olaraq Azərbaycan xanlıqlarının siyasi-coğrafi sərhədlərinin fasiləsiz müharibələr nəticəsində daim dəyişdiyini* qeyd edir [40, 25-26]. Lakin müəllif İrəvan xanlığının qonşu dövlətlərlə sərhədlərini təsvir edərkən yanlış olaraq xanlığın yalnız Arazın sol sahilində yerləşdiyini göstərir [40, 17]. Müxtəlif mənbələrin təsvirlərində İrəvan xanlığının Araz çayının əsasən sol sahilində, qismən isə sağ sahilində yerləşdiyini izləmək mümkündür** [95, 351-353; 149, 327; 71, V, 253; bax: bölmənin sonu, xəritə 3,4].

61°-64° şərq uzunluq dairəsi və 41°-39° şimal en dairəsi arasında yerləşən İrəvan xanlığı məhsuldar Ağrı vadisini öz hüdudları daxilinə almaqla şimaldan Şörəyel, Pəmbək, Şəmşəddil, Qazax sultanlıqları, şimal-şərqdən Gəncə, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənubdan Xoy xanlığı, Maku xanlığı və Bayazid paşalığı, qərbdən Kağızman və Qars paşalıqları ilə həmsərhəd idi. Ümumilikdə İrəvan

* Şörəyel və Pəmbək ərazisi xanlığın əlindən alınaraq sultanlıq şəklində Rusiya imperiyası tərəfindən Kartli-Kaxetiyə verilmişdi [71, I, 294].
** İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra tərtib olunmuş xəritələrdə belə xanlığın ərazisinin Araz çayının hər iki sahilində yerləşdiyini izləmək mümkündür [bax: xəritə 1, 2, 3].

xanlığının ərazisi 11,000 kv.verstə bərabər idi* [bax: 71, IV, 253; 106, 34].

Xanlığın siyasi-coğrafi sərhədləri qərbdə Arpaçaydan, Qızılkilsə kəndinin yanından şimaldan cənuba doğru uzanır, sonra bir qədər şərqə tərəf dönməklə Arpaçayın aşağı axarı üzərindəki Hacı Bayramlı kəndinə doğru gedir, buradan çayı keçib qərbə doğru uzanır və Qəribdağ silsiləsinə çatırdı. Burada sərhəd Arazı keçir və həmin dağ silsiləsi ilə şimal-qərbə tərəf — Koroğlu dağına qədər uzanırdı. Sonra əvvəlcə şimal-şərqə, daha sonra isə azacıq şimala dönməklə, su paylanan yüksəkliyə — Kiçik Ağrıya, bundan sonra isə şimal-qərbə — Araza qədər uzanırdı [bax: bölmənin sonu, şəkil 12]. Burada Arazın sərhədini kəsərək Naxçıvanı Şərur düzənliyi ilə ayıran dağ silsiləsi ilə uzanır, daha sonra Gözəldərə dağ silsiləsi ilə Zəngəzur dağlarının şimal parçası ilə Göyçə gölünü və onun şərqindəki dağları öz içərisinə alırdı. Bundan sonra isə xanlığın sərhədləri Pəmbək dağlarını və Alagözün şimal yamacını Arpaçayla birləşdirən xətlə Bazarcıq kəndinin üstündən keçərək Qızılkilsə kəndinə qədər gəlib çatırdı** [95, 351-352; 214, 31-32].

Hüseynəli xanın hakimiyyəti illərində (1762***-1783) İrəvan xanlığının sərhədləri daha da genişlənərək Şörəyel bölgəsini də əhatə etmişdi [214, 31-32]. Melikset bəyin "Gürcü mənbələri"nə əsaslanan A.R.Qriqoryan yazır: "1779-cu ildə gürcü knyazı II İrakli İrəvan xanlığına qarşı hücuma keçərək Şörəyeli işğal etdi və onun hakimi Sultan Qəhrəmanı özünə tabe etdi". Bu işğaldan sonra Şörəyelin yenidən azad olunub İrəvana qaytarılması məsələsi xanlığın xarici siyasətində daim diqqət mərkəzində olmuşdur [105, 178; 214, 32].

*Təsvir Dimitri Zubarevə məxsusdur [bax: 71, IV, 253].
**İrəvan xanlığının ərazisi və sərhədlərindən bəhs edən bütün əsərlərdə, bir qayda olaraq, bütün yer adları, toponimlər yalnız Azərbaycan türkcəsindədir, daha doğrusu, Azərbaycan xalqına məxsus adlar və yaşayış məskənləridir. Erməni mənbəsi sayılan "Cambr"da bu cür toponimlər yüzlərlədir [bax: bölmə 2, əlavə № 4]. Erməni müəllifi V.A. Qriqoryan belə öz əsərində bütün toponimlərin əksəriyyətinin əvvəlcə Azərbaycan türkcəsində, sonra isə mötərizə içərisində fars dilindən götürmə sözlərlə erməniləşdirilmiş şəklini vermişdir. Məsələn: Arpaçay (Axuryan), Gözəldərə (Vardenis) və s. [214, 31-32 və s.].
*** İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın hakimiyyətə gəlməsi dövrün mənbəsində "Cambr"da 1759-1760-cı illərdən başlayaraq xatırlanır [105, 137].

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan xanlığını özündən asılı hala saldı. Bundan sonra Pəmbək, Qazax və Borçalını xüsusi fərmanla irəvanlı Məhəmməd xana verdi [149, 65]. Lakin az sonra — 1796-cı ildə V.Zubovun başçılığı ilə Rusiya qoşunları Azərbaycana hücum etdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar İranın içərilərinə çəkilməyə məcbur oldu. Bunun nəticəsində İrəvan xanı Məhəmməd xan Ağa Məhəmməd xan Qacarın ona verdiyi Azərbaycan torpaqlarını — Pəmbək, Qazax və Borçalını öz hakimiyyəti altında saxlaya bilmədi.

1797-ci ilin yazında Ağa Məhəmməd şah Qacar Azərbaycana ikinci dəfə yürüş edərək Pəmbək və Borçalını yenidən İrəvan xanına verdi, Şəmşəddil və Qazaxı isə gəncəli Cavad xana verməyi İraklidən tələb etdi [149, 207; 214, 33] Ağa Məhəmməd şahın həmin ilin iyul ayında Şuşada qətlə yetirilməsi bu planın reallaşdırılmasına imkan vermədi. Digər tərəfdən, irəvanlı Məhəmməd xan həbs olunaraq İrana aparıldı. İrəvanlı Məhəmməd xan İrandan qayıtdıqdan sonra 1801-ci ilin əvvəlində Şörəyeli tutdu. Şörəyel 1805-ci ilin yazında Rusiya tərəfindən işğal edilənə qədər İrəvan xanlığının tərkibində qaldı.

İnzibati ərazi bölgüsü

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığı da inzibati-ərazi quruluşuna görə mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünmüşdü [bax: bölmənin sonu, xəritə 3].

İrəvan şəhəri şimaldan Qırxbulaq, qərbdən və cənubdan Zəngibasar mahalları ilə, şərqdən isə onu Qərbibasar (Körpübasar) mahalından ayıran Oxçuberd dağının daşlı pillələri ilə həmsərhəd idi. İrəvan şəhəri onu əhatə edən bağlarla birgə geniş ərazini əhatə edirdi. Onun sahəsi 28 verstə bərabər idi [95, 463-464; Bax: bölmənin sonu, şəkil 5, 6, 7, 8, 11]. İrəvan xanlığının paytaxtı, müstəqil inzibati mərkəz olan İrəvan şəhəri iki hissəyə – içəri şəhər (qala) və bayır şəhər hissəsinə bölünmüşdü [bax: bölmənin sonu, xəritə: 2, 4].

İçəri şəhər əsasən İrəvan qalasından ibarət idi. İrəvan qalası 1583-cü ildə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşa tərəfindən tikilmiş, sonralar dəfələrlə dağıdılmış, yenidən bərpa edilmiş, XVIII əsrin sonunda isə kifayət qədər möhkəmləndirilmiş və dəfələrlə ağır mühasirələrə tab gətirmişdi. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilində yerləşirdi. Qala üç tərəfdən dərin xəndəklə, digər tərəfdən isə Zəngi çayının sol sahilində sıldırımda tikilmiş 2 hündür divarla əhatə olunmuşdu. Qalanın iki qapısı vardı: şimalda məşhur Şirvan qapısı, cənubda isə Təbriz qapısı. Mühasirə zamanı sudan istifadə etmək üçün qaladan Zəngi çayına çıxış da var idi [71,IV,290; 200,41].

1813-cü ildə burada olan Qaspar Druvil yazırdı: «İrəvan qalası iki divarla əhatə olunub, şəhərdən yarım top atəşi məsafəsində yerləşir. Qala uzun müddət Türkiyə və İran arasında mübahisəyə səbəb olmuş, nəhayətdə İranın (Səfəvilərin — ***red.***) hakimiyyəti altında qalmışdı. Qalanı xan idarə edir. Xan qalanın içərisində üç nizami tabor, qalanı qoruyan 60 top və süvari artilleriya bölüyünün yarısını saxlayır [49,8]».

İrəvan qalasının içərisində sərdarın sarayı, hərbçilərin evləri, dükanlar və iki məscid vardı.* Qalanın içərisinə 2 yerdən — Zəngi çayından və cənub-şərq tərəfdən — Qırxbulaq çayından yeraltı yolla su çəkilmişdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 3, 4]. Rusiya işğalına qədər İrəvan qalasında 800 ev vardı. Lakin işğaldan sonra bu evlərin çoxu dağıdılmışdı [71, IV. 290].

Bayır şəhər əsasən üç böyük məhəllədən ibarət idi. Həmin məhəllələr bunlar idi:

Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsi — şəhərin şimal-şərq hissəsini əhatə edərək Qırxbulaq çayının sağ sahili ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları

* İrəvan şəhərində qeydə alınan məscidlər bölmənin sonundakı cədvəldə verilmişdir [bax: cədvəl 2; şəkil 1, 2, 15].

və hamamları bu hissədə yerləşirdi [95, 464; 200, 46; Bax: bölmənin sonu, cədvəl 3; şəkil 9, 10, 14].

Təpəbaşı məhəlləsi — Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Bu məhəllə şəhərin qərb hissəsini əhatə edirdi. Təpəbaşı məhəlləsini Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseynqulu xana məxsus məşhur Xan bağı da burada yerləşirdi [95, 464-465; 200, 46].

Dəmirbulaq məhəlləsi — Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və hamamı, həmçinin Həsənəli hamamı və Susuz karvansarası burada yerləşirdi [95, 465; 214, 40; 200, 47]. Yuxarıda göstərilən məhəllələrin sakinləri Azərbaycan türkləri idi [200, 47].

XVI əsrdə osmanlı yürüşləri zamanı sultanın katibi olmuş İbrahim Rəhimizadə İrəvan şəhərini “Azərbaycan mülkünün gözü” adlandırmışdı [9, 169]. XIX əsrin I qərinəsində Rusiya tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, sonrakı dövrlərdə də İrəvan şəhəri öz gözəlliyini və Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu saxlayırdı. B.Jelixovskaya bu haqda yazır: "İrəvan görünüşünə görə bütünlüklə tatar (Azərbaycan — ***red.***) şəhəridir, uzaqdan çox gözəldir. Şəhərin yerləşdiyi düzənlik nəhəng çiçək səbətinə bənzəyir. Ağ evlər, qüllələr, qalanın xarabalıqları, rəngbərəng kaşılarla üzlənmiş məsçid və təmtəraqlı minarələr: bunların hamısı bağların içərisində itir, piramidaşəkilli sərvlərin xiyabanı ilə dövrələnir, hər şey üzüm tənəkləri, sarmaşıq xalçaları ilə əhatə olunmuş, hamısı qızılgül və nar kolları ilə bəzədilmişdi. Zəngi çayı yüksək dağdan şəlalə kimi düzənliyə tökülür və qayalarda dərin yataq açaraq şəhərə doğru yönəlir və hər cür yaşıllığın keçilməz cəngəlliyində itir" [154, 40-42]. 1836-cı ildə Leqkobıtov tərəfindən tərtib olunmuş mənbənin məlumatına görə, İrəvan qalasının

ətrafında — bayır şəhərdə 1736 ev, 5 meydan, 8 məscid, 5 kilsə,* 6 karvansara, 1670 dükan, 9 ictimai hamam, 1470 üzüm və meyvə bağı, 40 dəyirman, 6 ding vardı [71, IV. 291]. Leqkobıtovdan fərqli olaraq, İ.Şopen İrəvan şəhərində 1730 ev olduğunu göstərir. Bu evlərdən 792-si Şəhri (Əski şəhər), 622-si Təpəbaşı, 322-si isə Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşirdi [95,468].

Sərdarabad qalası İrəvan qalasından sonra ikinci ən böyük qala-şəhər olmaqla bərabər Azərbaycanın ən möhtəşəm orta əsr qalalarından biri idi. İ.Şopenin məlumatına görə, bu qalanın əsası İrəvan xanı Hüseyn xan (Hüseynqulu xan Qacar — ***red.***) tərəfindən təqribən 1810- cu ildə qoyulub [95,255]. Araz çayının sol sahilində yerləşən Sərdarabad qalasının ikiqat hörgülü, hündür divarları uzunsov dördbucaqlı formasında idi. Top yerləşdirmək üçün uzun (yan) divarlarda 6, qısa divarlarda isə 4 bürcü var idi. Dərin xəndəklə əhatə olunan qalanın dövrəsi 4 verstə yaxın idi. Burada sərdarın sarayından başqa 700-dək ev, 1 məscid, 33 dükan, 16 dəyirman, 1 ding, 4 yağçəkən zavod, 1 boyaqxana və sərdara məxsus geniş bağ vardı. Əhalisi əkinçilik, maldarlıq, xırda ticarət, bez toxuculuğu, dəmirçilik, dərzilik və digər sənət sahələri ilə məşğul olurdu [71,IV.291-292].

Digər mənbənin məlumatında Sərdarabad qalası dairəvi qülləsi olan çiy kərpicdən tikilmiş divarlarla əhatə olunmuşdu. Keçmiş Sərdarabad kəndi qalanın içərisində yerləşirdi [59,28]. Sərdarabad qalası üç tərəfdən ikiqat divarlarla əhatə olunmuşdu, yalnız cənub tərəfdən təkqat divara malik idi [32,564].

Xanlıq inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü [bax: 95,442-446; 50,31]. Mahalları mahal bəyləri və ya naiblər idarə edirdi. Mahal bəyi və ya naib vəzifəsi irsi idi. Lakin yeni mahal bəyi və ya naib hər də-

* Bu kilsələr İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra, ermənilərin xüsusi məqsədlə Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranından köçürülərək İrəvan şəhərində yerləşdirilməsindən sonra inşa edilmişdi.

fə xan tərəfindən təsdiq edilirdi. Naiblər mahalın inzibati, mühafizə və bəzən məhkəmə işlərinə də cavabdeh idilər.

Kəndlər ***yüzbaşı*** və ***kəndxudalar*** tərəfindən idarə olunurdu. Xanlığın idarəetmə sistemində çalışanlar, demək olar ki, aylıq məvacib almırdılar. Onlara xidmətləri müqabilində məvacib xəzinə üçün toplanan vergi hesabına ödənilirdi.

İrəvan xanlığının ərazisi əvvəllər inzibati cəhətdən 12 mahala bölünmüşdü. Sonralar Hüseynqulu xan Qacar daha 3 yeni mahal yaradaraq mahalların sayını 15-ə çatdırdı [200,33]. Xanlıq mahallara bölünərkən xanlıq ərazisindəki suvarma sistemindən bütün mahalların istifadə edə bilməsi nəzərə alınmışdı. Bu da xanlıq ərazisində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malik idi.

İrəvan xanlığına aşağıdakı mahallar daxil idi [bax: bölmənin sonu, cədvəl 2].

Qırxbulaq mahalı. Bu mahal İrəvan şəhərinin şimal və cənubunu əhatə edirdi. Cənubdan Araz çayı, şimaldan Dərəçiçək, qərbdən Gərnibasar, şərqdən Gərni — Vedibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. XVIII əsrin sonunda bu mahal ayrı-ayrılıqda Qırxbulaq və Zəngibasar mahalları kimi verilir. İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacara məxsux mülklərin siyahısından da məlum olur ki, Zəngibasar kəndlərinin çoxu Qırxbulaq mahalının içərisində verilmişdir [214,33]. XIX əsrin birinci rübünə aid mənbədə Qırxbulaq mahalı artıq iki adla təqdim olunur: Qırxbulaq mahalı və Zəngibasar mahalı [95, 442]. İ.Şopen Qırxbulaq mahalına məxsus 48 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 26-nın artıq dağıldığını qeyd edir [bax: 95, 509-510, 543-544]. Məhz bu məlumata əsaslanan C.Bornoutyan mərkəzi ***Kənəkir*** olmaqla bu mahala 22 kəndin daxil olduğunu qeyd edir [200, 38].

XVIII əsrdə Qırxbulaq mahalının tərkibində olan ***Zəngibasar*** mahalı da, artıq, XIX əsrin əvvəlində tamamilə ondan ayrılmışdı. İ.Şo-

pen Zəngibasar mahalına məxsus 33 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 7-nin artıq dağıldığını qeyd edir [bax: 95, 510, 547-548]. Məhz buna görə C.Bornoutyan Zəngibasar mahalına mərkəzi ***Uluxanlı*** olmaqla 26 kəndin daxil olduğunu yazır [200, 35].

Gərni — Vedibasar mahalı. Matenadaranda saxlanılan sənədlər siyahısına əsasən, bəhs edilən dövrdə bu mahal birləşmiş mahal olub Azad (Gərniçay) çayından suvarılan və Arazdan şimala tərəf olan torpaqları, həmçinin Vediçay və Qapançay hövzəsindən suvarılan vadiləri əhatə edirdi. Şimaldan Göyçə, şərqdən Şərurla həmsərhəd idi [214,34]. Bu mahal da sonralar iki yerə — ***Gərnibasar*** və ***Vedibasar****** mahallarına bölünmüşdü [95, 442-443].

Araz çayının sol sahilində yerləşən ***Gərnibasar*** mahalı şimaldan Qırxbulaq, qərbdən Zəngibasar, cənubdan qismən Araz çayı və Vedibasar mahalı, şərqdən isə Göyçə mahalını ondan ayıran yüsək dağlarla həmsərhəd idi. İ.Şopen Gərnibasar mahalına məxsus 95 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 43-nün artıq dağıldığını qeyd edir [Bax: 95,442,510-511,547-555]. C.Bornoutyan isə dağılmayan kəndləri nəzərdə tutaraq Gərnibasar mahalına mərkəzi ***Qəmərli*** olmaqla 52 kəndin daxil olduğunu yazır. Ərazisindən axan Gərni çayı bütün mahalı su ilə təmin edirdi [200, 35].

Araz çayının sol sahilində yerləşən ***Vedibasar*** mahalı şimaldan Gərnibasar, qərbdən Araz çayı, cənub və cənub-şərqdən Şərur mahalı və Naxçıvan xanlığı, şərqdən Göyçə mahalı ilə həmsərhəd idi. Vediçay və Qapan çayı mahalı su ilə təmin edirdi [95,442-443]. İ.Şopen Vedibasar mahalına məxsus 54 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 33-nün artıq dağıldığını qeyd edir [95,511-512,555-556]. Məhz buna

---

****Vedibasar*** toponimi iki komponentdən — "vedi" — ərəbcə vadi, "basar" — Azərbaycan türkcəsində basmaq (çayın daşaraq ətrafları basması) felindən düzəlmişdir. İrəvan bölgəsində Vedi adlı kiçik çayın olması məlumdur [171,50]. Bundan əlavə, İrəvan bölgəsində Böyük Vedi adlı kənd olmuşdur. Rusdilli mənbədə kəndin adı ərəbcə Vedi Ulya formasında verilir [95,537]. Kəndin aborigen əhalisi — Azərbaycan türkləri 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən zorla qovulmuş, əvəzində 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdi [bax: 110, 162, 169-170].

görə də C.Bornoutyan mərkəzi ***Dəvəli*** olan Vedibasar mahalına 21 kəndin daxil olduğunu yazır [200,35].

Şərur mahalı. İrəvan xanlığının cənub-şərqində yerləşən bu mahal şimaldan Vedibasar mahalı, qərbdən Araz çayı, cənubdan və cənub-şərqdən Naxçıvan xanlığına aid ərazilərlə həmsərhəd idi. Şərq hissəsi Arpaçay vasitəsilə iki yerə bölünürdü [95,443,]. İ.Şopenin siyahıyaalmasında 61 kənddən ibarət olan bu mahalın 11 kəndi tamamilə dağıdılmışdı [95, 512,555-563]. C.Bornoutyana görə, mərkəzi ***Əngiçə*** olan bu mahal 50 kəndə nəzarət edə bilirdi. Arpaçay mahalın bütün suvarma sistemini təmin edirdi [200,35].

Sürməli mahalı. İrəvan xanlığının cənub-qərb ərazilərini əhatə edən bu mahal Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Mahal şimal və şimal-şərqdən Araz çayı ilə, qərbdən Dərəkənd — Parçenis mahalı, cənubdan onu Bayazid paşalığından ayıran Ağrıdağ silsiləsi ilə həmsərhəd idi. Əsas suvarma mənbəyi Araz çayından çəkilən arxlar olan bu mahalın, İ.Şopenin təsvirinə görə, 78 kəndindən 28-i tamamilə dağıdılmışdı [95, 443, 512-513, 563-567]. Sürməli İrəvan xanlığının ən sıx əhalisi olan mahalı idi. Əhalisi əsasən qoyunçuluqla məşğul idi. C.Bornoutyan mərkəzi ***İğdır*** olan bu mahalın 49 kəndi əhatə etdiyini qeyd edir [200,35]. Lakin İ.Şopen ***Sürməli*** mahalında 50 kəndin yararlı olduğunu göstərir [Bax: 95,563-567].

Dərəkənd — Parçenis mahalını Hüseynəli xan Qacar Sürməli mahalından ayıraraq təşkil etmişdi. Bu mahal İrəvan xanlığının cənub-qərb qutaracağında, Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dərəkənd — Parçenis mahalı şimaldan Səədli mahalı, cənub-qərbdən Osmanlı dövləti, şərqdən isə Sürməli mahalı ilə həmsərhəd idi. Yeni mahal Bayazid sərhədindən Araz çayına doğru uzanan Parçeniş, Dərəkənd, Parnaud dərə vadilərini əhatə edirdi. Dağıdılmış 8 kənddən savayı, Parçeniş dərəsində 26, Dərəkənd dərəsində isə 54 yararlı kənd qeydə alınmışdı [95, 443, 513, 571-574]. Məşhur ***Goğb*** (Qulp) kəndi və eyni

adlı duz mədəni burada yerləşirdi. Bu kənd artıq mahal mərkəzinə çevrilmişdi [200, 35-36].

Səədli mahalı.* İrəvan xanlığının ən kiçik mahalı sayılan Səədli xanlığın qərb qurtaracağında yerlşirdi. Arpaçay mahalı iki hissəyə ayıraraq Araz çayına qovuşurdu. Səədli mahalı şimadan Talın, qərbdən Osmanlı dövləti, cənubdan Dərəkənd — Parçenis, şərqdən isə Sərdarabad mahalı ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Səədli mahalına məxsus 14 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 5-nin artıq dağıldığını qeyd edir [95, 444, 513, 575-576]. Məz buna görə də C.Bornoutyan, əsasən, Səədli tayfasının yaşadığı Səədli mahalının mərkəzi ***Xeyribəyli*** olmaqla 9 kəndi əhatə etdiyini qeyd edir [200, 36].

Talın mahalı. İrəvan əyalətinin şimal-qərbində Alagöz dağı ilə Arpaçay arasında yerləşirdi. Bu mahal şimaldan Şörəyel, qərbdən onu Qars paşalığından ayıran *Arpaçayl*a, cənubdan *Sərdarabad* və *Səədli* mahalları ilə, şərqdən isə *Seyidli-Axsaxlı* mahalı ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Talın mahalına məxsus 47 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 27-nin artıq dağıldığını qeyd edir [95, 444, 513-514, 575-576]. C.Bornoutyan Talın mahalı əhalisinin çox olmadığını və yararlı 20 kəndin olduğunu qeyd edir. Mahalın mərkəzi ***Talından*** keçən ticarət yolu Tiflis vasitəsilə Qara dənizə və Rusiyaya gedirdi [200, 36]. Məşhur Talın karvansarası burada yerləşirdi [Bax: şəkil 9].

Seyidli-Axsaxlı mahalı. ** İki tayfanın adından götürülmüş mahal Talın mahalı sərhədlərindən başlayaraq Alagöz dağının cənub və şərq ətəkləri ilə Abaran mahalına qədər əraziləri əhatə edirdi. Şimal-

*"Səədli" qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan ərazisində onlarca "Səədli" adlı yaşayış məntəqələri var. Bütün bu yaşayış məntəqələri eyni adlı türk tayfasının yadigarlarıdır. XVII əsrə aid mənbədə Səədin ölkəsi kimi qeyd olunur [34, 90, 193, 485 və s.].

**Seyidli — Arsaxlı mahalının adının birinci hissəsi — "Seyidli" sözü qədim Səədlu tayfasının adı ilə bağlıdır. Hətta erməni mənşəli Qərb tarixçisi C.Bornoutyan da öz əsərində bu sözü Səidli şəklində yazmışdır [bax: 200, 36]. Mahalın adının ikinci hissəsindəki "Axsaxlı" sözü "axsaq", "topal" mənasında deyil. Bu ad Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələri və yer adlarında qorunub saxlanılan qədim Sak tayfalarının adı ilə bağlıdır və əvvəllər "Ağsaklı" kimi işlənmişdir. Məsələn: Şəki — Saki, Zakatala — Sak talası, Axsaxlı — Ağ Saklı, Ərsak (Arsak) — ər Sak və s. Bundan əlavə, həmin söz Axcalı-Ağacəri qədim Azərbaycan Qacar tayfalarının adı ilə də bağlı ola bilər. İrəvan bölgəsinin qədimdən Ağcaqoyunlu Qacarların vətəni olmasını mənbələrin məlumatları təsdiq edir.

dan Abaran, qərbdən Talın, cənub-qərbdən az bir hissəsi Sərdar-abad, cənub-şərqdən isə tamamilə Qərbibasar mahalı ilə həmsərhəd idi [95, 444]. Mərkəzi ***Uşi (Üşü)*** olan bu mahal cəmi 20 kənddən ibarət idi. Bunlardan 11 kənd Seyidli tayfasına, 9 kənd isə Axsaxlı tayfasına məxsus idi. Burada dağıdılmış kənd qeydə alınmayıb [95, 575-580; 200, 36].

Sərdarabad mahalı. Bu mahal İrəvan xanlığının ən böyük mahallarından biri idi. Sərdarabad mahalı Araz çayının şimal sahillərində, Sürməli mahalının qarşısında yerləşirdi. Mahal şimaldan Talın, qərbdən Səədli, cənubdan onu Sürməli mahalından ayıran Araz çayı, şərqdən isə Zəngibasar və Qərbibasar mahalları ilə həmsərhəd idi. İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın göstərişi ilə yaradılan bu mahalda Hüseynqulu xan Qacarın göstərişi ilə 1810-cu ilə yaxın məşhur ***Sərdarabad qalası*** tikildi. Hüseynqulu xan Qacar burada yaşayırdı [95, 255]. Mərkəzi Sərdarabad şəhər-qalası olan bu mahalda 30 kənd qeydə alınmışdır. Bu kəndlərdən 8-i dağıdılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar bu mahalda yaşayan ermənilər məhz Rusiya işğalından sonra buraya əsasən Bayazid paşalığından köçürülənlər idi [95, 444, 514, 579-584].

Qərbibasar (Körpübasar) mahalı. Bu mahal şimaldan Seyidli-Axsaxlı mahalı, qərbdən Sərdarabad, cənubdan Zəngibasar, şərqdən onu Qırxbulaq mahalından ayıran Zəngi çayı ilə, şimal-şərqdən isə qismən Dərəçiçək mahalı ilə həmsərhəd idi. Gərni çayı ilə suvarılan bütün torpaqlar bu mahala daxil idi. Qərbibasar mahalında 49 kənd qeydə alınmışdır. Bu kəndlərdən 9-u dağıdılmışdı. [95,445,514,583-588]. Abaran-su, Qərbi çayı və Araz çaylarının qolu mərkəzi ***Əştərək*** olan Qərbibasar mahalını su ilə təmin edirdi. C.Bornoutyana görə, xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri və erməni katolikosluğunun dini mərkəzi Üçkilsə bu mahalda yerləşirdi. [200,37]. Lakin mənbələrin təsvirlərində İrəvan şəhəri heç bir mahala tabe olmayan müstəqil inzibati ərazi kimi təqdim olunur [bax: bölmənin sonu, xəritə 1, 3].

Abaran* mahalı. İrəvan xanlığının şimal qurtaracağında yerləşən Abaran mahalına böyük Alagöz dağlarından şimala və şimal-şərqə doğru uzanan torpaqlar, Alagöz və Pəmbək dağları arasındakı ərazilər daxil idi. Mahal yüksəklikdə yerləşən torpaqları əhatə edərək Abaran-su çayının sahilində yerləşirdi. Abaran mahalı şimaldan Pəmbək, şimal-qərbdən Şörəyel, cənubdan Seyidli-Axsaxlı, şərqdən isə Dərəçiçək mahalları ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Abaran mahalına məxsus 61 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 22-nin artıq dağıldığını qeyd edir [95, 445, 514-515, 587-591]. Mahalın ərazisinin, demək olar ki, daimi sakinləri az idi. Bura Gürcüstanla sərhəddə yerləşdiyindən zaman-zaman işğalçılara qarşı hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilirdi. Mahalın 39 kəndində Böyük Çobanqara tayfası yaşayırdı. Mərkəzi ***Baş Abaran*** idi [200, 37].

Dərəçiçək mahalı. Dərəçiçək mahalı gözəl iqliminə görə digər mahallardan seçilirdi. Mahal Göyçə gölündən başlayaraq Zəngi çayı və Misgənsu** mənsəbindən Alapars kəndinə qədər uzanan dərədən ibarət idi. Dərəçiçək mahalı şimaldan Pəmbək, qərbdən Abaran, cənubdan Qırxbulaq, şərqdən Göyçə gölünün qərbində yerləşən torpaqlarla həmsərhəd idi. İ.Şopen burada qeydə aldığı 53 kənddən 16-nın dağıdılmış olduğunu yazır [95,445,515-116,591-596]. Mülayim iqlimə malik olan bu mahal İrəvan xanlığı əyanlarının yayda dincəldiyi yer idi. 37 kəndi əhatə edən Dərəçiçək mahalının mərkəzi Dərəçiçək və ***Bijni*** idi. Mahalın suya olan tələbatını Misgənsu və Zəngi çayları ödəyirdi [200,37].

---

*Abaran, Aparan və ya Avaran — hər üç toponim Azərbaycan türkcəsindədir. Abaran forması daha qədimdir və ümumtürk dillərinə məxsusdur. Şimali Qafqazın Kuban əyalətində Abaran adlı çayın olması məlumdur [bax: 171, 1]. Abaran qədim türk mənşəi tayfanın adıdır. İrəvan xanlığında Baş Abaran kəndi və Abaran-su adlı çay da vardı. Avaran isə erkən orta əsr hun mənşəli avarların adı ilə bağlıdır [bax: 110, 96-97].

** Misgənsu çayının adı XIX əsrə aid rusdilli mənbədə Misxana çayı kimi təqdim olunur [bax: 95, 445].

Göyçə* mahalı. İrəvan xanlığının şimal-şərq hissəsində yerləşən ən böyük mahalı Göyçə idi. Bu mahal Göyçə gölü hövzəsindəki Azərbaycan torpaqlarının əksər hissəsini (qərb torpaqları Dərəçiçək mahalının ərazisinə düşürdü — ***red.***) əhatə edirdi. Mahal şimaldan Şəmşəddil sultanlığı, Gəncə xanlığı, şimal-qərbdən Dərəçiçək mahalı, qərbdən Qırxbulaq və Gərnibasar mahalları, cənub-qərbdən Vedibasar mahalı, cənubdan Naxçıvan xanlığı, şərqdən isə Qarabağ xanlığı ilə həmsərhəd idi. Ərazisinin böyük olmasına baxmayaraq, müharibə meydanı olduğu üçün əhalisi az idi. İ.Şopen Göyçə mahalına məxsus 126 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 67-nin dağıldığını və onların çoxunun adlarının artıq unudulduğunu qeyd edir. Mahalın yalnız 59 kəndində yaşayış qeydə alınmışdı [95, 446, 515-517, 595-600]. Əhalisi əsasən maldarlıqla məşğul olan bu mahalın mərkəzi ***Kəvər***** idi [200, 37].

Hər bir mahal ayrılıqda bir inzibati vahid idi. Mahalların idarəsi ilə iri torpaq sahiblərindən təyin olunan mahal bəyləri və ya naibləri məşğul olurdu. Qeyd olunduğu kimi, bu vəzifə irsi olsa da, hər dəfə xan tərəfindən yenidən təsdiq edilirdi.

İrəvan xanları mahal bəylərini adətən qeyri-müəyyən müddətə təyin edirdi. Lakin onlar əlverişli şəraitdən və xanlıqda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək zaman keçdikcə idarə etdikləri mahalları öz irsi mülklərinə çevirirdilər [50, 81; 214, 35].

Mahal bəyləri üzərinə əsasən inzibati və polis vəzifələri qoyulurdu. Onlar mahallarda qayda-qanunun qorunmasına və yolların abad vəziyyətdə saxlanmasına nəzarət edirdilər. Mahal bəyləri tabeliklərində olan kəndlərdə mübahisəli məsələləri və münaqişələri həll edir,

* Göyçə, Göyçə gölü — 1918-ci ildə Qərbibasarda — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Göyçə gölünün adı 1930-cu ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib "Sevan" adlandırılmışdır.

** C.Bornoutyan digər erməni tədqiqatçıları kimi, "***Kəvər***" toponimini saxtalaşdıraraq ermənicə "Avan" (qəsəbə) sözü ilə eyniləşdirsə də, bu kəndin 1829-cu ildə Bayaziddən köçürülən ermənilərlə məskunlaşdırıldığını və Nor Bayazid adlandırıldığını gizlədə bilmir [200,37-38].

bu barədə müvafiq qərarlar qəbul edirdilər. Bundan əlavə, mahal bəyləri yüngül cəzalarla bağlı məhkəmə hökmü də verə bilərdilər [50, 82; 214, 35-36].

Gürcü knyazı II İraklinin İrəvan xanlığına qarşı apardığı müharibələr nəticəsində xanlığın kəndlərinin çoxu dağılmış vəziyyətdə idi. İ.Şopenin hesablamalarına görə, XIX əsrin birinci rübündə İrəvan xanlığında olan 831 kənddən 310-u talan olunmuş və sakinləri tərəfindən tərk edilmişdi [95,510-517].

İrəvan xanlığının idarə olunmasında məhkəmə sistemi mühüm yer tuturdu. Bu sahədə şəriət məhkəməsi başlıca rol oynayırdı. Bununla yanaşı, xanın özünün də müstəsna məhkəmə hüquqları vardı. Bəzi məhkəmə funksiyalarını mahal bəyləri və naiblər yerinə yetirirdilər.

Bütün mülki və cinayət işlərinə ya xan məhkəməsi, ya da şəriət məhkəməsi baxırdı. Cinayətkarlar "Quran"ın prinsipləri və ya hədislər əsasında mühakimə olunurdular. Xırda münaqişələrin çoxuna icma münsifləri baxırdı. Kənd ağsaqqallarından ibarət icma məhkəmələri yerli adətlər əsasında hərəkət edir, mübahisə edən tərəfləri barışdırmağa çalışırdılar. İcma məhkəməsinin qərarından razı qalmayan tərəf mahal hakiminə müraciət edə bilərdi. Mahal hakiminin qərarı qəti idi [50,82].

İdarəçilik sistemi

Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da idarəçilik monarxiya sistemi əsasında həyata keçirilirdi. Xanlığın başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik ***xan*** dururdu. Bütün hakimiyyət-qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti xanın əlində cəmlənmişdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 13].

Xan ölkənin bütün inzibati, hərbi və hüquqi idarəetmə sahələrini öz əlində saxlayırdı. Onun ölkənin taleyi ilə bağlı olan ən mühüm məsələlər barədə təkbaşına qərar çıxarmaq hüququ vardı. Xan ittiham edilən bütün şəxsləri mühakimə etmək, cərimələmək, fiziki cəza ver-

mək və hətta ölüm hökmü çıxarmaq hüququna da malik idi. Və bu hökm dərhal yerinə yetirilirdi.

İrəvan xanlığının idarəçilik sistemi, demək olar ki, digər Azərbaycan xanlıqlarındakı kimi idi. Belə ki, İrəvan xanının yanında da ***divan*** və ya ***xan şurası*** fəaliyyət göstərirdi. Divan və xan şurasının üzvləri mühüm dövlət vəzifələrində olan şəxslər idi. Hər iki orqan məşvərətçi rol oynayırdı. İrəvan xanlığının idarə olunmasında ***saray məmurları*** mühüm rol oynayırdı. ***Vəzir*** böyük səlahiyyətlərə malik idi. Xan sarayında vəzirdən başqa ***sərkərəli*** (maliyyə işlərinə baxan), ***eşikağası*** (xanın şəxsi təsərrüfatını idarə edən), ***sandıq ağası*** (xəzinədar), ***anbar ağası***, ***qalabəyi***, ***mühasib bəy*** və digər vəzifələr* də var idi. Hərbi işə isə xanın özü rəhbərlik edirdi [95, 451-452; 214, 38].

Maliyyə fəaliyyətinin əsasını pul sisteminin yaradılması, onun tənzimlənməsi, vergilərin toplanması təşkil edirdi. Bu sahədə naib, yasovul, kəndxudalar, xüsusi olaraq xan tərəfindən təyin olunan sərkərlər əsas rol oynayırdılar. Məhsulla alınan vergilərin yığılması ilə ***darğalar*** məşğul olurdu. Mühafizə xidməti xanın buyruqlarının vaxtında yerinə yetirilməsini təmin edir, ölkədə qayda-qanun yaradılmasında mühüm rol oynayırdı.

Xan hakimiyyətinin əsas dayağı ordu idi. Qoşunun əsas hissəsi qeyri-nizami olub ***maaflar*** və ***elatlardan*** təşkil olunurdu. Bununla yanaşı, digər Azərbaycan xanlıqları kimi, İrəvan xanlığının da daimi hərbi qüvvəsi vardı. Müharibələr zamanı qoşunun daimi hissəsi yerli silahlı qüvvələr hesabına artırılırdı.

İrəvan xanlığı qoşunlarının sayı barədə müxtəlif məlumatlar vardır. Mənbələrin məlumatlarında İrəvan xanlığının hərbi əməliyyatlar zamanı 2000 əsgər çıxara bilməsi qeyd olunur [69, 122, 127]. İrəvan

* Maraqlıdır ki, erməni müəllifi A.R.Qriqoryan İrəvan xanlığının idarəçilik sistemindəki bütün bu vəzifələrin adlarını erməni dilinə tərcümə etməmiş, Azərbaycan dilində olduğu kimi vermişdir.

xanlığının hərbi imkanları ilə daha yaxından məlumatı olan rus polkovniki S.Burnaşev isə yazır ki, xan döyüş meydanına 5000 nəfərdən ibarət qoşun çıxara bilərdi [214, 38-39].

XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan şəhəri Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Xan öz ailəsi və xidmətçiləri ilə birlikdə burada yaşayırdı. İrəvan şəhərini xan tərəfindən təyin olunan kələntər və qalabəyi idarə edirdi. Yasovullar, onbaşılar, fərraşlar onlara tabe idi.

Beləliklə, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da idarə sistemi bütövlükdə xanın qeyri-məhdud hakimiyyətinin qorunmasına, onun iradəsinin sözsüz yerinə yetirilməsinə xidmət edirdi.

Cədvəl 1

Rusiya işğalından əvvəlki dövrdə İrəvan xanlığının mahalları

№	Mahalların adı	Mahalların mərkəzi
1	Qırxbulaq	Kənəkir
2	Zəngibasar	Uluxanlı
3	Gərnibasar	Qəmərli
4	Vedibasar	Dəvəli
5	Şərur	Əngicə
6	Sürməli	İğdır
7	Dərakənd — Parçenis	Goğb (Qulp)
8	Səədli	Xeyribəyli
9	Talın	Talın
10	Seyidli-Axsaxli (Səidli)	Uşi (Üşü)
11	Sərdarabad	Sərdarabad
12	Qərbibasar (Körpübasar)	Əştərək
13	Abaran	Baş Abaran
14	Dərəçiçək	Dərəçiçək
15	Göyçə	Kəvər*

Mənbələr:

Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.441-446.

Bournoutian C.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992. p.35-38.

* Erməni müəllifləri "Kəvər" toponimini erməniləşdirərək "Avan" (mahal, dairə, nahiyə) və "Qavar" kimi təqdim edirlər. "Kəvər" toponimi Xəzərlərin "Kəbər" tayfasının adından götürülmüşdür [bax: 110,292]. 1829-cu ildə bura Türkiyənin Bayazid bölgəsindən köçürülən ermənilər yerləşdirildikdən sonra ermənicə Nor Bayazid (1850-ci ildən isə Novo Bayazid) adlandırılmışdır. 1959-cu ildə isə ermənilər tərəfindən tamamilə dəyişdirilərək Kamo adlandırılmışdır.

Cədvəl 2

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış məscidlər*

№	məscidin adı	yerləşdiyi ərazi	əlavə məlumatlar
1	2	3	4
1	Məhəmməd xan məscidi	İçəri şəhər	
2	Abbas Mirzə məscidi	İçəri şəhər	
3	Zal xan məscidi	Bayır şəhər	Məscid XVII əsrdə İrəvan (Çuxursəd) bəylərbəyi olmuş Zal xanın (1679-1688) adı ilə bağlıdır.
4	Hacı Novruzəli bəy məscidi	Bayır şəhər	
5	Hacı Hüseynəli xan məscidi və ya Göy məscid	Bayır şəhər	Göy məscid adı ilə məşhur olması onun kərpicinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlıdır. 1760-1768-ci illədə İrəvan xanı Hacı Hüseynəli xan Qacar (1759-1783) tərəfindən inşa edilən bu məscid həyətində fəvvarəli daş çarhovuzun və ətrafında sıx kölgəli ağacların olması ilə seçilirdi.
6	Hacı İmamverdi məscidi	Bayır şəhər	
7	Hacı Cəfər bəy və ya Hacı Nəsrulla bəy məscidi	Bayır şəhər, Dəmirbulaq məhəlləsində	

*Dövrün mənbələrində İrəvan şəhərində məscidlərin daha çox olması və Rusiya işğalından sonra dağılması haqda məlumat vardır. Erməni mənşəli Amerika tədqiqatçısı C.Bornoutyan İrəvan şəhərində cəmi 4 dağıdılmış məscid olduğunu, İ.Şopen isə məscidlərin çoxunun dağıdıldığını qeyd edir.

1	2	3	4
8	Sərtib xan məscidi	Bayır şəhər	
9	Şəhər məscidi	Bayır şəhər	
10	Təpəbaşı məscidi	Bayır şəhər	
11	Körpübulaq məscidi	Bayır şəhər	Körpübulaq məscidinin adı rusdilli mənbədə (Kerpi Kulaq) şəklində verilmişdir [bax: SMOMPK, vıp.I, xəritə].

Mənbələr:

1. ОРВЗ, ч.IV. СПб., 1836. с.290-291.

2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.468, 687.

3. СМОМПК, вып.I, Тифлис, 1881, (kitabın arxasına əlavə olunmuş xəritə).

4. Lynch H.F.B., Armenia, Travels and Studies, 2 vol. 1901, s.280.

5. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.205.

Cədvəl 3

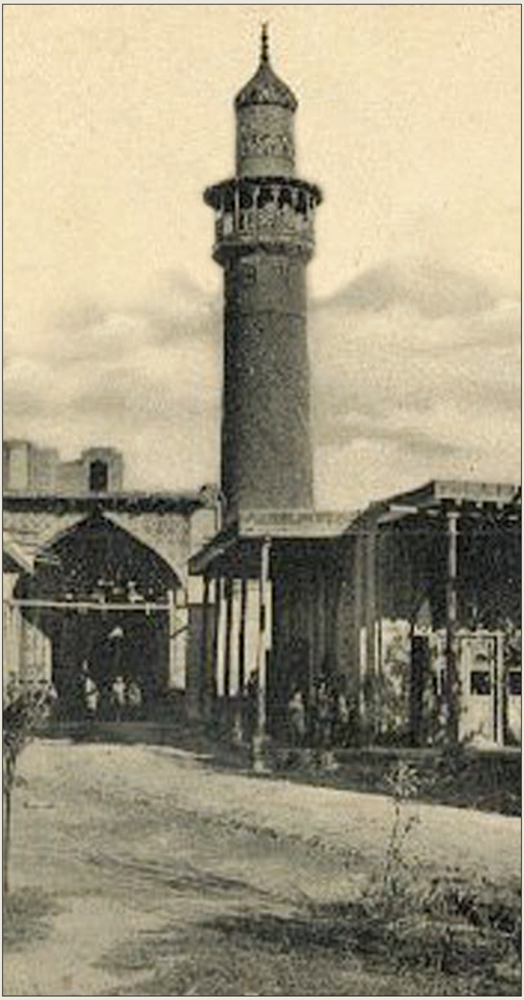
Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış hamamlar*

№	hamamın adı	yerləşdiyi ərazi	əlavə məlumatlar
1	Şəhər (Marbl) hamamı	İçəri şəhərdə (qalada)	Bu hamam xüsusi günlərdə qadınlar üçün işləyirdi
2	Şeyxülislam hamamı	Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsində	
3	Zalı xan hamamı	Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsində	
4	Mehdi bəy hamamı	Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsində	
5	Hacı Bəyim hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
6	Şeyxülislam hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
7	Hacıəli hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
8	Hacı Fətəli (Cəfər və ya Qafar) hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
9	Kərim bəy hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
10	Həsənəli (və yaxud Cəfər bəy) hamamı	Dəmirbulaq məhəlləsində	

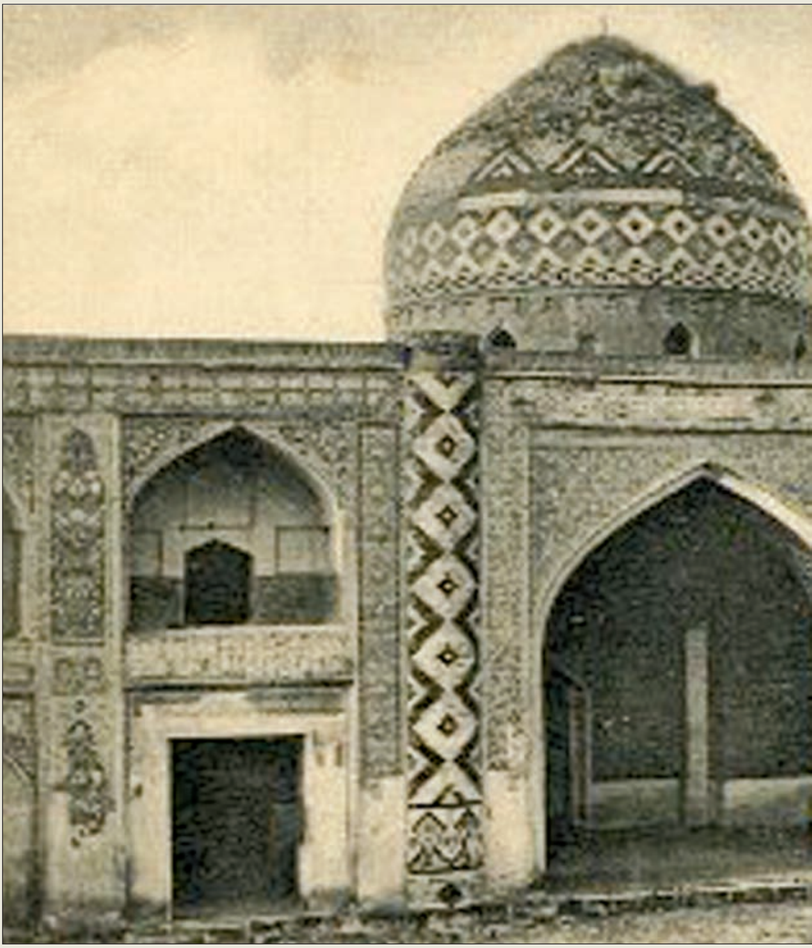
Mənbələr:

1. ОРВЗ ч.IV. СПб., 1836, с.290-291.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.469.
3. Bournoutian C.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.206.

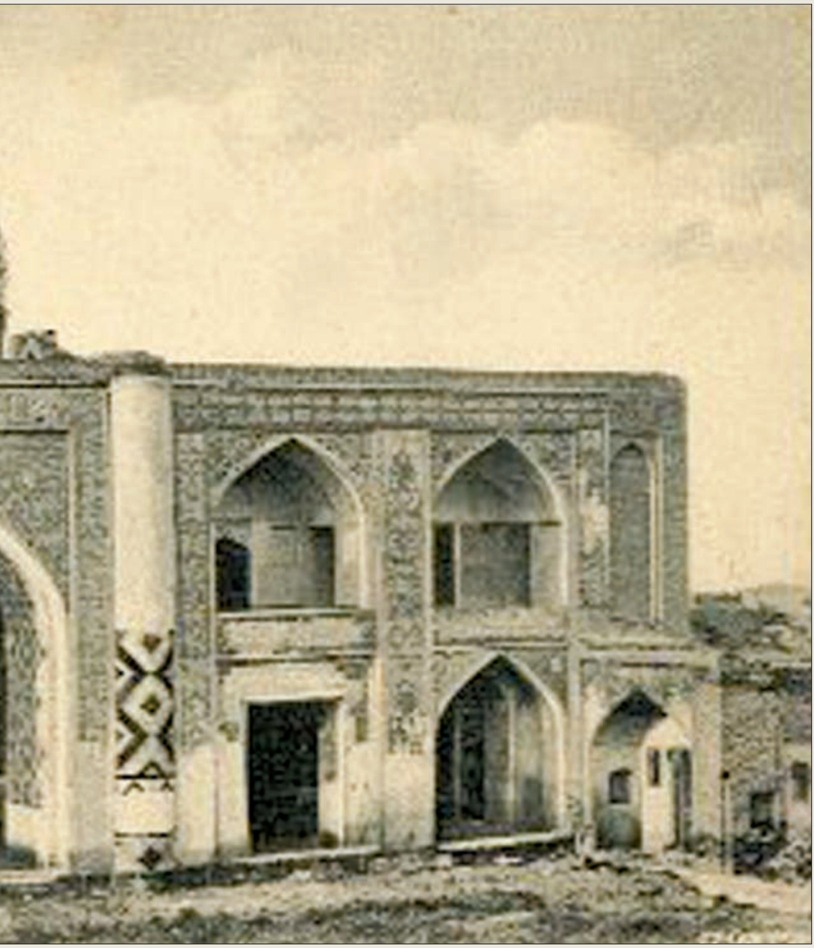
* Bütün hamamlar məscidlərə və karvansaralara məxsus idi. 1836-cı il məlumatına görə, bu hamamlardan 9-u ictimai idi.

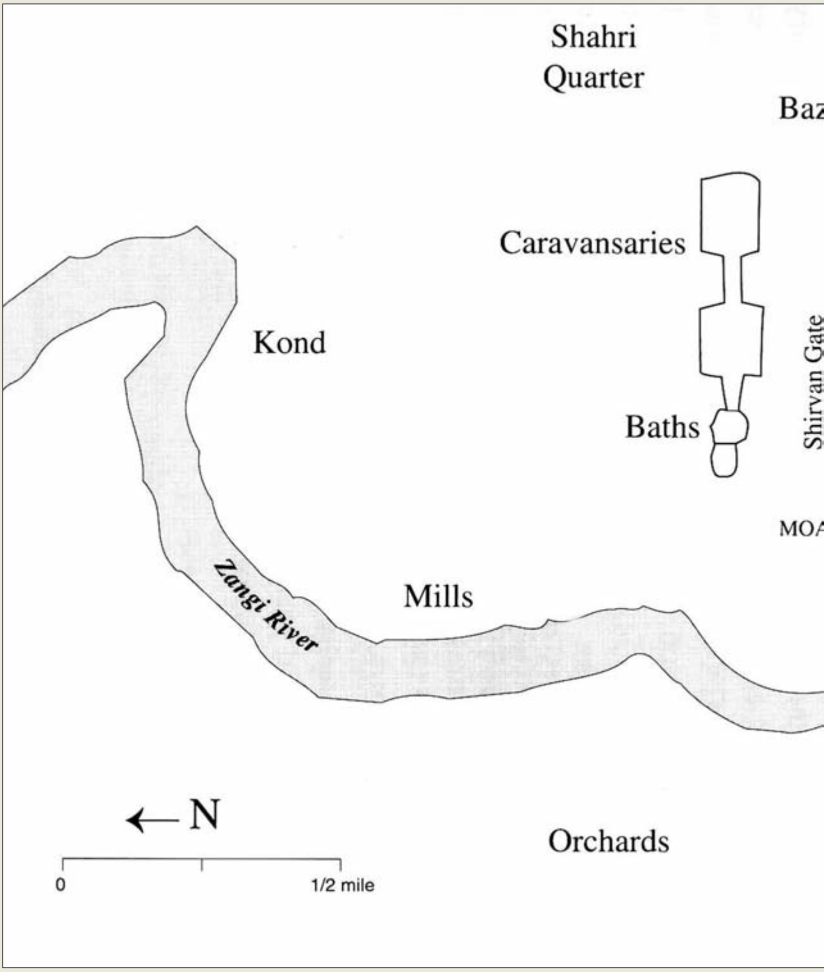

Şəkil 1.
Göy məscidin minarəsi. İrəvan şəhəri
Mənbə: Lynch H.F.B., Armenia, Travels and Studies, vol. 2, 1901, p. 213

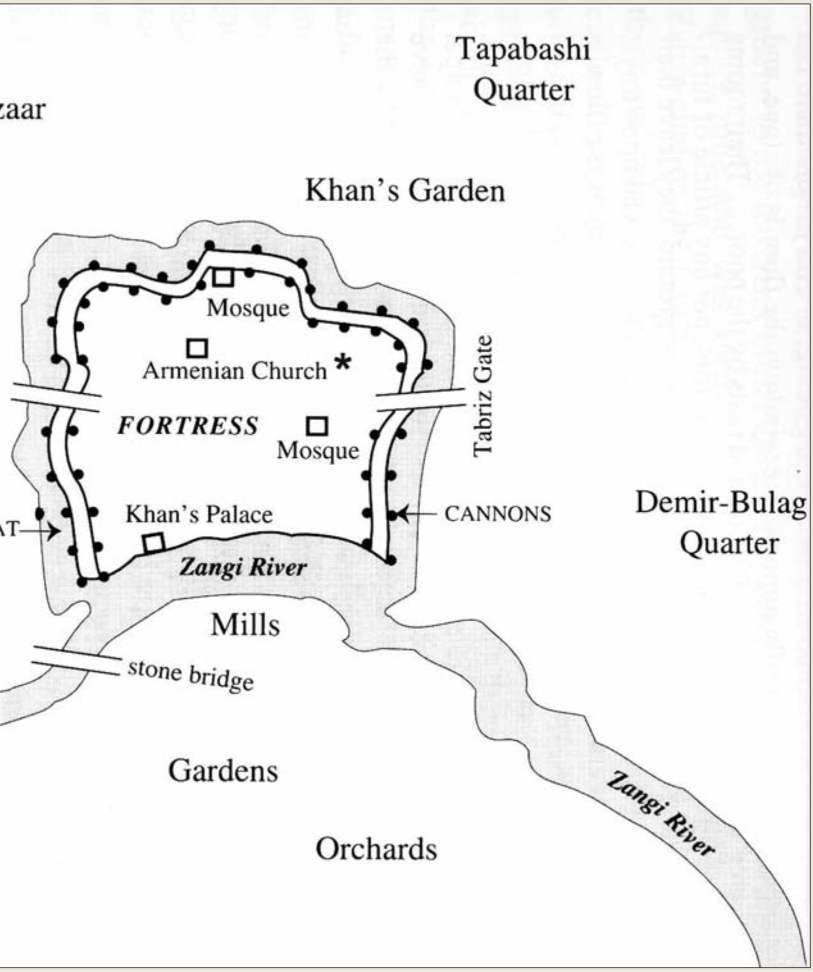

Şəkil 2.
 Göy məscid. İrəvan şəhəri
Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində). Venesiya, 1980, s.318

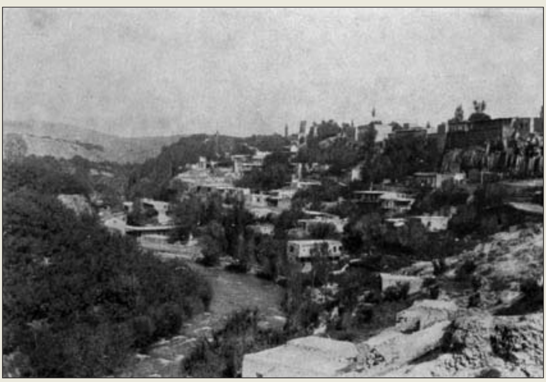
Shahri
Quarter
Caravansaries
Kond
Baths
Shirvan Gate
Mills
Zangi River
N
0
1/2 mile
Orchards

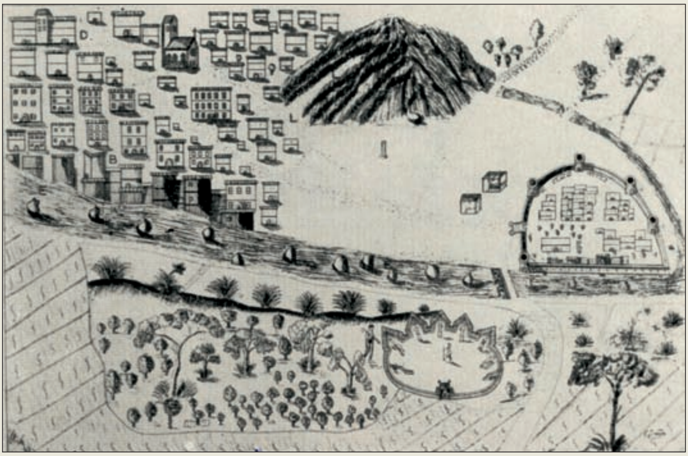
Şəkil 3.
İrəvan qalasının planı
Mənbə: Bournoutian C.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p. 41
*Rusiya işğalından sonra İrəvan qalasında ruslar tərəfindən tikilmiş provaslav kilsəsini [bax: 95, 686], C.Bornoutyan saxtalaşdıraraq "erməni kilsəsi" kimi təqdim edir

Şəkil 4.
İrəvan qalasının Zəngi çayından görünüşü
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.66

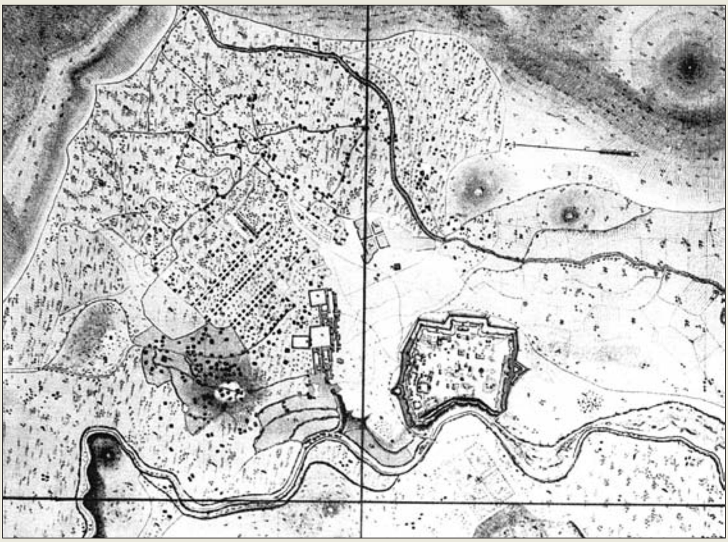
Şəkil 5.
İrəvan şəhərinin Dərəkənd məhəlləsinin ümumi görünüşü
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.75

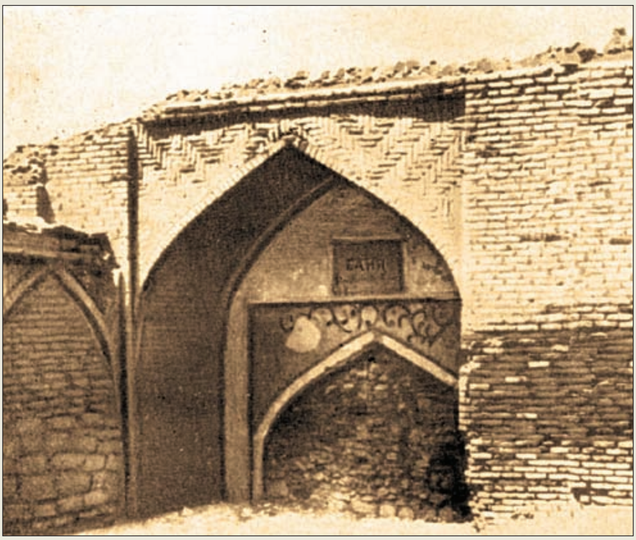
Şəkil 6.
Fransız səyyahı Tavernyeyə görə İrəvan şəhərinin görünüşü. 1655-ci il
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.62

Şəkil 7.
Fransız səyyahı Şardənə görə İrəvan şəhərinin görünüşü. 1672-ci il
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.62

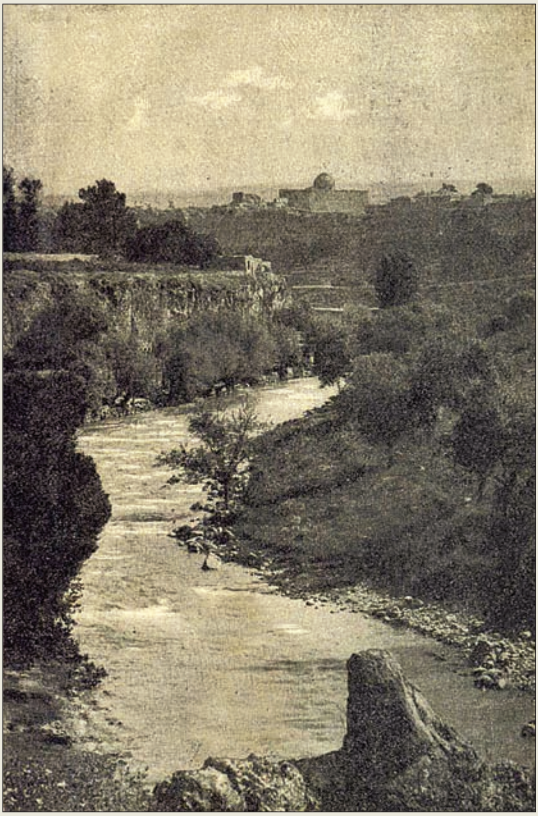
Şəkil 8.
İrəvan şəhərinin planı. 1837-ci il
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.76

Şəkil 9.
İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinə məxsus hamam. Giriş portalı
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.71

Şəkil 10.
Azərbaycan türklərinə məxsus Talın karvansarası
Mənbə: Кириллова Ю. Армения открытый музей. М., 1969 с.143

Şəkil 11.
İrəvan şəhərinin Zəngi çayından görünüşü
Mənbə: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями) Книга I-V, СПб., 1904

Xəritə 1. İrəvan xanlığının sxem-xəritəsi

Mənbə: Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.143

45
46
40
КАЗАХ
Дилижан
ШАМШАДИН
Шамхор
ГЯНДЖИНСКОЕ ХАНСТВО
Занга
оз. ГОКЧА (СЕВАН)
Гавор
ГОКЧАЙСКИЙ МАГАЛ
КАРАБАХСКОЕ ХАНСТВО
НАХИЧЕВАНСКОЕ ХАНСТВО
ШАРУРСКИЙ МАГАЛ
Аракс
Нахичевань

Xəritə 2. İrəvan şəhərinin planı.
Mənbə: СМОМПК, вып.I, Тифлис, 1881

ОРИВАНИ
ШТАБЪ
350
525 саж.
ЧОАМАКЧИ.
Р. Кирхъ-булагъ чай (Котаюкъ)
ДАМРЪ БУЛАГЪ
Названіе улицъ и переулковъ
1 Царская
2 Бебутовская
3 Тифлисская
4 Назаровская
5 Мечетская
6 Банная
7 Тархановская
8 Докторская
9 Церковная
10 Астафьевская
11 Сулейманъ ханск
12 Губернская
13 Почтовая
14 Кирхъ-Булахѣк
15 Чолмакчинская
16 Татарская
17 Училищная
18 Нахичеванская
19 Базарная
20 Кирпичная
21 Огородная
22 Полевая
23 Садовая
24 Шаріатская
25 Аптечная
26 Малярная
27 Караванъ-сарайская
28 Армянская
29 Султанская
30 Маруковская
ПЛОЩАДИ
А. Училищная
Б. Новая
В. Сѣнная
Г. Торговая
Д. Хлѣбная
Е. Чолмакчинская
Полиц. участк: Чолмакчинск., Тапабашинск., Шагарскій, Дамръ-булахск. и Дараклязскій
Церкви Армяно-Григоріанскія.
(Показаны на планѣ буквою А съ №.)
А №1 Соборъ Св. Сергія
А - 2 Св. Петра и Павла
А - 3 Катугике
А - 4 Зоравар̆ъ
А - 5 Св. Іоанна
А - 6 Св. Самсона
А - 7 Св. Богородицы (строится)
МЕЧЕТИ
(Показаны на планѣ буквою Б съ №.)
Б №1 Гусейнъ-Али-Ханъ
- - 2 Шагарская
- - 3 Тапабашинская
Б №4 Гаджи-Наврузъ-Али-бекъ
- - 5 Гаджи-Джафаръ-бекъ
- - 6 Керим-Кулагъ

Xəritə 3. İrəvan xanlığının inzibati xəritəsi. 1820-ci il

Mənbə: Bournoutian C.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p. 34

RUSSIAN EMPIRE
arachichak
Qarachichak
rk-Bulagh
dzn
Gavar
LAKE GÖKCHA
Gökcha
Basaru-Pechar
er
Kirk-Bulagh
Garni-Basar
Karanlegh
rlu
rvirab
Vedi-chai
Davalu
Vedi-Basar
Sadarak
Sharur
E. Arpa-chai
Engija
KHANATE OF NAKHICHEVAN
RSIA
N
0
30 miles

Şəkil 12. Araz çayı sahilindən Ağrı dağının görünüşü
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

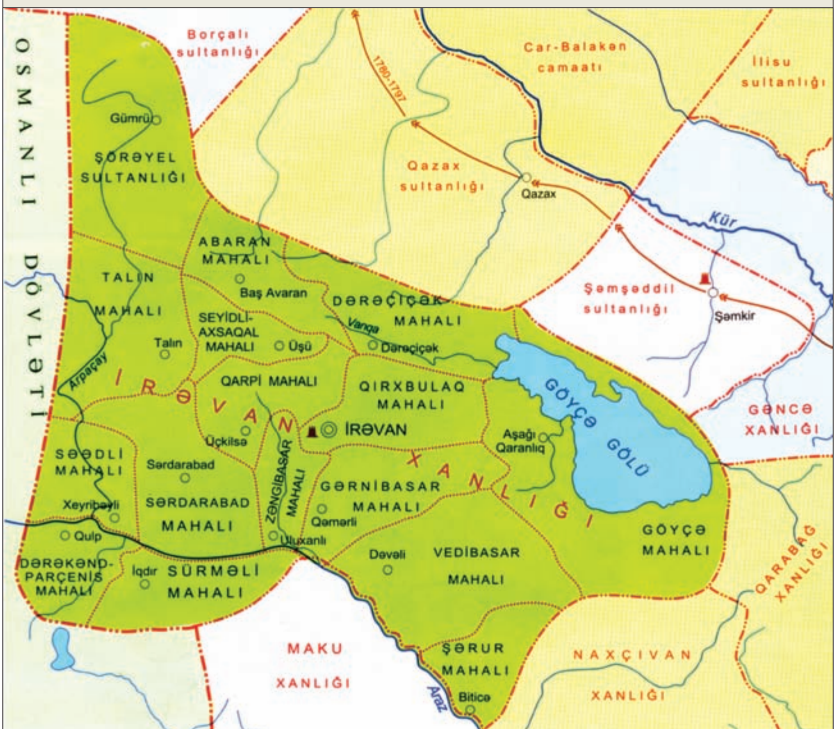

Şəkil 13. İrəvan xanı ovda
Rəssam, general-mayor Qriqori Qaqarinin (1811-1893) çəkdiyi şəkil

Şəkil 14. İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinə məxsus karvansara
Rəssam, general-mayor Qriqori Qaqarinin (1811-1893) çəkdiyi şəkil

Xəritə 4. İrəvan xanlığı XVIII əsrin ikinci yarısında
Mənbə: Azərbaycan tarixi atlası. Bakı, 2007, s.34

Şəkil 15. Zəngi çayı sahilindən İrəvan qalasının görünüşü
Uzaqdan Ağrı dağı görünür.
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

5

Mədəniyyət

İrəvan xanlığının ərazisində, xüsusən də xanlığın mərkəzi İrəvan şəhərində kiçik fasilələrlə dağıdıcı müharibələr baş versə də, elm və mədəniyyət daim inkişaf etmişdir. İrəvan xanlığının ərazisində tarixin yaddaşına çevrilmiş yüzlərlə maddi-mədəniyyət, memarlıq və incəsənət abidələri — məscidlər, türbələr, epiqrafik abidələr, qoç heykəlləri, təsviri və dekorativ tətbiqi sənət nümunələri olmuşdur. İrəvandakı Əlyazmalar İnstitutunda — Matenadaranda saxlanılan yüzlərlə əlyazma İrəvan xanlığının mövcud olduğu dövrə aiddir.

İrəvan xanlığının ərazisindəki maddi-mədəniyyət və memarlıq abidələri, o dövrün mədəniyyəti və incəsənəti, habelə təhsil sistemi barədə fransız səyyahlarından Jan Tavernye və Jan Şardənin, Rusiyanın həmin ərazini işğalından sonra isə İ.Şopenin, ingilis səyyahı H.Linçin əsərlərində kifayət qədər məlumat verilmişdir. XIX əsrin əvvəllərinədək sırf türk — azərbaycanlı yurdu olan İrəvan xanlığının ərazisində maddi-mədəniyyət abidələrinin hamısı Rusiya imperiyası tərəfindən XIX əsrin əvvəllərindən etibarən İrəvan xanlığının ərazisinə kütləvi surətdə köçürülən ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış və yer üzündən silinmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 35, 36, 37, 38, 39, 40]. Bununla belə, ilk mənbələr və ayrı-ayrı tədqiqat əsərləri İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş maddi-mədəniyyət abidələri, habelə incəsənət, maarif və ədəbi mühit haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir.

Elm və təhsil. İrəvan xanlığının ərazisində təhsil sistemi haqqında ən dolğun məlumat xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonra həmin ərazidə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistiki İ.Şopenin "Erməni vilayətinin Rusiyaya birləşdirilməsi dövrünün tarixi yaddaşı" əsərində verilmişdir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, İrəvan xanlığının ərazisindəki təhsil sistemi Azərbaycanın digər xanlıqlarındakı təhsil sisteminin analoqu olmuşdur [95, 901-911].

İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığının ərazisində təhsillə əsasən din xadimləri məşğul olurdu. Hər bir məscidin nəzdində böyük və yaxud kiçik mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Aşağı siniflərdə müəllimlər müdərris, yuxarı siniflərdə isə vaiz adlandırılırdılar. Mədrəsələrdə geniş dərs otaqları ilə yanaşı, tələbələrin yaşadıqları kiçik otaqlar — hücrələr olurdu. Bəzi məscidlərdə adlı-sanlı müctəhidlər dərs deyirdilər ki, onları dinləmək üçün ölkənin hər yerindən dinləyicilər gəlirdi. İrəvan xanlığının süqutu ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 200 şagird təhsil alırdı [95,901-911].

İ.Şopenin məlumatına görə, müsəlman alimləri bütün elmləri üç əsas sahəyə bölürdülər: Əl-ərəbiət, Əl-şəruə və Əl-hakimə. Birinci sahəyə əsasən ərəb dilinin qaydaları, tarix və "Quran"ın oxunması daxil idi. İkinci sahəyə "Quran"ın təfsiri, hadisələrin öyrənilməsi, dini hüququn əsaslarının öyrənilməsi daxil idi. Üçüncü sahəyə isə məntiqin, riyaziyyatın, həndəsə və astronomiyanın, tibbin və nəzəri fəlsəfənin öyrənilməsi daxil idi. İrəvanda gənclərin əksəriyyəti Şərqin böyük şairləri Nizaminin, Rudəkinin, Firdovsinin, Caminin, Hafizin, Sədinin və digərlərinin şeirlərini əzbərdən söyləyərdilər. İrəvan şairlərindən biri öz şeirlərini elə avazla oxuyarmış ki, onu Mirzə Əndəlif (Mirzə Bülbül) deyə çağırırmışlar [95, 903]. İstər məktəblərdə, istərsə də mədrəsələrdə hüsn-xəttə xüsusi diqqət yetirilirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində məktəb və mədrəsələrdən başqa fərdi tədris növü də mövcud idi. Xanın və yaxud sərdarın, əyanların və tacir uşaqlarının təhsili ilə onların evində ayrıca müəllimlər məşğul olurdu.

İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, məktəblərdə tədris olunan fənlərə, xüsusən də "Quran"a və şəriətə aid kitabların nüsxələrinə hər bir müsəlmanın evində, özü də hərəsindən bir neçə nüsxə rast gəlmək olar. Onun yazdığına görə, ermənilər kitab sarıdan kasıbdırlar. Yal-

nız bəzi varlı ermənilərin evlərində "İncil"ə və yaxud hansısa kitaba nadir halda rast gəlmək olar [95,917]. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, İrəvan şəhəri xanlıqlar dövründə Azərbaycanın inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Müsəlmanlardan fərqli olaraq, gəlmə ermənilərdə elm və təhsil inkişaf etməmişdi.

Epiqrafik abidələr. XVIII əsr epiqrafik abidələrinə memarlıq abidələri, məzar daşları, saxsı, metal, taxta və s. bərk materialdan düzəldilmiş məişət əşyaları üzərində rast gəlinir. Həmin kitabələr İrəvan xanlığı ərazisində mövcud olmuş müxtəlif formalı sənduqə, başdaşı, sinədaşı, at və qoç heykəlli məzar daşları, karvansara, hamam, mədrəsə, qala divarları və s. üzərində qoyulmuş lövhələrdə əks olunmuşdur. İlk mənbələrdən və epiqrafik abidələrdən məlum olur ki, İrəvan xanlığı ərazisində bir sıra tikinti işləri aparılmış, İrəvanda Sərdar (xan) sarayı, imarətlər, İrəvan və Sərdarabad qalaları tikilmişdir. Həmin qalalarda karvansaralar, məscidlər, hamamlar, bazarlar və s. inşa edilmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 24,25].

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş Azərbaycan-türk memarlıq abidələrindən bugünümüzə gəlib çatanı İrəvan yaxınlığındakı Cəfərabad (Ermənistan SSR Ali Sovetinin 04.04.1946-cı il tarixli fərmanı ilə Arqavand adlandırılmışdır) kəndindəki türbədir. Həmin türbənin üzərindəki kitabəni tədqiq edən görkəmli alim Məşədixanım Nemət bu barədə yazır ki, Cəfərabad türbəsi buraların keçmişindən söhbət açan yeganə tarixi abidə və sənət əsəridir [Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı Bakı, Elm, 1987, s.40-41 [95,917]. Yerli tuf daşdan inşa edilmiş onikiüzlü, hündürlüyü 12 metr, içəridən diametri 5 metr olan məqbərə orta əsrlər Şərq memarlıq üslubu ilə bəzədilmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 1,2]. Məqbərə Qaraqoyunlu əmiri Əmir Səədin oğlu, İrəvan çuxurunun hakimi Pir Hüseyn tərəfindən atasının qəbri üzərində 1414-cü ildə ucaldılmışdır. Məqbərənin günbəzinin altında 50 *sm* enində friz üzərində nəsx xətti ilə məq - bərənin kim tərəfindən inşa etdirildiyi qeyd edilmiş və "Quran"dan

ayələr həkk olunmuşdur. Erməni tarixçisi A.Papazyanın yazdığına görə, yerli sakinlər məlumat vermişlər ki, Əmir Səəd sülaləsinə məxsus məqbərədən başqa, həmin ərazidə nisbətən kiçik həcmdə günbəzvari daha iki məqbərə olmuşdur ki, sonradan ermənilər tərəfindən sökülən həmin məqbərələrin daşlarından yaxınlıqdakı tikililərdə istifadə edilmişdir [Папазян А. Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в селе Аргаванд. Журнал «Ближний и средний Восток». Сб. статей памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961, с. 68-75].

Epiqrafik abidələrə həmçinin məzar daşlarına həkk olunmuş yazılar — epitafiyalar da daxildir. Epitafiyalarda dəfn olunmuş şəxsin adı, ölüm tarixi və ictimai vəziyyəti haqqında məlumat verilirdi. Mərhumun başdaşında və sinədaşında adətən onun peşəsi və yaxud məşğuliyyəti ilə bağlı təsvirlər həkk olunurdu. Gözəl nəsx xətti, qabartma üsulu ilə həkk olunmuş kitabələrin əksəriyyəti nəbati ornament motivləri ilə əhatələnirdi. Bütün kitabələrdə islami naxışlar həkk olunurdu. Məsələn, Gümrü yaxınlığındakı bir azərbaycanlı-türk qəbiristanlığındakı başdaşlarının yuxarı hissəsi üçkünc və yaxud qövsvari düzəldilmişdir. Şəkildə göründüyü kimi, öndəki başdaşı üzərində iki dairəvi altıləçəkli ulduz həkk olunmuş, onların üstündə isə aypara çəkilmişdir. Dairələrin altındakı üfüqi çərçivədə Quran ayəsi həkk olunmuşdur. Həmin çərçivənin altında düzbucaqlı zolaq qabardılmışdır ki, həm qılınca bənzəyir, həm də "həyat ağacı" simvolunu ifadə edir. Həmin qəbiristanlıqda dairəvi günbəzli məqbərə də mövcud olmuşdur [Ахундов Д.А. Архитектура древного и раннесредневекового Азербайджана, Баку, 1986, s. 250-251; bax: bölmənin sonu, şəkil 4]. Lakin İrəvan xanlığının qədim ərazisində, eləcə də müasir Ermənistan Respublikasının ərazisində bütün qəbiristanlıqlar erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və yerlə yeksan edilmişdir. Müsəlman qəbiristanlıqlarının üzərində evlər tikilmiş və yaxud onlar əkin sahələrinə çevrilmişdir.

Memarlıq və incəsənət. Bir sıra yazılı qaynaqlar İrəvan xanlığının ərazisində, xüsusən də İrəvan şəhərində yüzlərlə memarlıq abidəsinin mövcudluğunu və xalq - dekorativ sənətinin geniş rəvac tapdığını təsdiq edir. Xanlıqlar dövrünün əsas cəhətlərindən biri iqamətgahların və onun müvafiq istehkamı kimi saray komplekslərinin yaradılması zərurəti olmuşdur. Şəhər ətrafında və xanlıq ərazisində müdafiə sistemlərinin inşası da mühüm idi. İbadət yerlərinin inşasında məscidlərin tikilməsi əsas yer tuturdu [107,481] İrəvan şəhərində şəxsi yaşayış evlərinin xüsusi memarlıq üsulu ilə tikilməsinə xüsusi önəm verilirdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 27, 28].

İrəvan xanlığının ərazisində müdafiə məqsədilə tikilmiş, lakin memarlıq kompleksi kimi tarixə daxil olan İrəvan və Sərdarabad qalalarından bu gün əsər-əlamət qalmamışdır. Şah İsmayılın göstərişi ilə 1510-1517-ci illərdə tikilən İrəvan qalası aramsız müharibələr nəticəsində dəfələrlə dağıdılsa da, sərdarlar və xanlar tərəfindən yenidən bərpa olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan qalasının ruslar tərəfindən işğalından sonra, tərtib edilən plana görə, qala təxminən kvadrat formasında (790 x 850 m) olmuş, 7 hektar sahəni əhatə etmişdir. İkicərgəli qala divarlarının uzunluğu 4,5 km olmuşdur. Xarici divarının hündürlüyü 10,5-12 m olan qala divarları ərazini şimal-şərq, cənub-şərq və cənub-qərb tərəfdən əhatə edirmiş. Ərazinin digər tərəfi isə sıldırımlı Zəngi çayına söykənirmiş. Qala divarlarının bir-biri ilə məsafəsi 36-42 m təşkil etmişdir.

Həm xarici, həm də daxili müdafiə divarları kifayət qədər qalın olan qala divarlarında yarımdairəvi *qüllələr* tikilmişdir. Qüllələrdə atəş üçün təqribən 2450 mazğal olmuşdur. Müdafiə divarları boyunca 53 top yerləşdirilirmiş İrəvan qalasının Təbriz və Şirvan darvazaları olmuşdur. Qala divarlarının xarici konturu boyunca torpaq səngər qazılmışdır və həmin çuxur Gedər çayının suyu ilə doldurulurmuş [bax: bölmənin sonu, şəkil 5,6].

1672-1673-cü illərdə İrəvanda olmuş Jan Şardən qeyd etmişdir ki, ancaq təmizqanlı səfəvilərin yaşadığı İrəvan qalasında daha 2 məscid və hamam olmuşdur [10,21-22]. Dövrünün möhtəşəm tikilisi olan İrəvan qalası və qalanın içərisindəki memarlıq abidələri hazırda yer üzündən silinmişdir. Şardən İrəvan qalasından bir top qülləsi məsafədə qədim bir türbə olduğunu, lakin onun nə vaxt tikildiyini öyrənə bilmədiyini qeyd etmişdir [10,21-22]. Erməni tədqiqatçıları həmin türbənin Atabəylərin Naxçıvandakı memarlıq abidəsinə bənzədiyini qeyd edirlər. Türbənin Şardən tərəfindən çəkilmiş rəsmində abidənin arxasında minarələri göylərə ucalan iki əzəmətli məscid təsvir olunmuşdur. Təsvir olunan memarlıq abidəsi də XIX əsrin əvvəllərində yer üzündən silinmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 3].

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olan memarlıq tikililərindən biri də ***Sərdarabad qalası*** idi. 1815-1817-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynqulu xan tərəfindən inşa etdirilən bu möhtəşəm qala kvadrat şəklində idi. Fransız mühəndislərinin iştirakı ilə tikilən Sərdarabad qalasının ikiqat divarı, möhkəm qüllələri və darvazası var idi. Rus rəssamı Qriqori Qaqarin 1840-cı ildə yağlı boya ilə çəkdiyi şəkildə Sərdarabad qalasının önündə döyüş mənzərəsini əks etdirmişdir [bax: bölmə 8, şəkil 4].

Bu möhtəşəm qalanı da erməni vandalları yer üzündən silmişlər.

Avropa səyyahları Kerr-Porter, Ceyms Morier, Monpere, Kameron, Linç və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayını, onun Güzgülü salonunu, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, hovuz və hamamları, Zəngi çayından enib keçən yeraltı mərmər pilləkənli yolu öz əsərlərində təsvir etmişlər.

Mülki memarlıq nümunələrindən ən diqqətçəkəni ***Sərdar sarayı,*** yaxud ***Xan sarayı*** olmuşdur. Şardən Sərdar sarayının qalada, Zəngi

çayının sahilindəki uçurumun kənarında tikildiyini və yay aylarında çox xoş təəssürat bağışladığını yazır. Yeni Xan sarayı Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə (1764-1783) görkəmli Azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoylu tərəfindən inşa edilmişdir. Sarayın əsas hissəsi olan ***Güzgülü salon*** və ***Yay köşkü*** 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan tərəfindən əlavə etdirilmiş və beləliklə, bina memarlıq baxımından monumental saray binası kimi təkmilləşmiş və tamamlanmışdır [Kərimov Kərim. "İrəvan sərdarının sarayı", "Yeni fikir" qəzeti, 18 oktyabr 1995-ci il, № 5].

1837-ci ildə Sərdar sarayının tərtib edilmiş mükəmməl planına əsasən, sarayın 1 hektar ərazini tutduğu aydın olur. Saray qala kompleksinin şimal-qərb hissəsində yerləşirmiş və qaladan saraya qapı açılırmış. Bir-birinə bitişik olan və uzun fasada malik saray və hərəmxana vahid memarlıq kompozisiyası təşkil edirmiş. Hərəmxana sarayla kiçik dəhlizlə birləşirdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 7, 8, 9, 10, 11].

Saray kompleksinin özü bir neçə saraydan ibarət olmuşdur. Rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş ən böyük ikimərtəbəli saray trapesiya (ölçüləri 36 x 35 x 31 x 25 m) formasında olmuşdur. Sarayın ortasında şahın təntənəli qarşılanması üçün böyük eyvan olmuşdur. Eyvanın qurtaracağında Zəngi çayına açılan və rəngli şüşələrlə bəzədilmiş, şəbəkələrlə ayrılan yataq yerləri — taxçalar düzəldilmişdi. Hazırda İrəvandakı tarix muzeyində saxlanılan taxçanın döşəməsində müalicəvi xüsusiyyətli damarlı əqiq daşlarından (oniks) ulduzvari hovuz düzəldilibmiş. Bundan əlavə, həmin saraya bitişik daha iki saray — biri yaşayış hissəsi, digəri yardımçı bina olmuşdur.

İkimərtəbəli düzbucaqlı formada tikilən hərəmxana cənub-qərb tərəfdən saraya bitişik olmuşdur və tikilinin ortasında çimmək üçün böyük hovuz düzəldilibmiş.

Saray kompleksinə həmçinin məscid və hamam da daxil idi. Mozaika və mərmər plitələrlə bəzədilmiş hamamın içində böyük hovuz olmuşdur. Şərq memarlığının bu möhtəşəm incisi XX əsrin əvvəllərində erməni vandalları tərəfindən yer üzündən silinmişdir.

1880-ci ildə İrəvana gələn rus arxeoloqu Praskovya Uvarova yazırdı: "Möhtəşəm qaladan qalan yalnız sərdarın Şərq üslubunda tikilmiş güzgüsü, bəzəyi, zövqü, səriştəsi ilə insanı valeh edən salondur. Bu salon bəzəkli-düzəkli çay qutusuna bənzəyir. İlahi, sini — xonça kimi bəzəkli imarətləri necə yerlə yeksan ediblər! Əsrlər boyu ucaldılmış abidələri yer üzündən silmək, yox etmək üçün gör nə qədər səy sərf etməli olmuşlar?!" [121, 571].

Həmin dövrdə təsviri incəsənətin ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sahəsi memarlıq abidələrində öz əksini tapmış divarüstü boyakarlıq olmuşdur. Avropa səyyahlarını və rəssamlarını valeh edən, tərif dolu təəssüratlarını yazmağa vadar edən də sərdar sarayının memarlığından daha çox onun zəngin bədii tərtibatı, divarları bəzəyən portret və süjetli kompozisiyalardan ibarət monumental boyakarlıq əsərləri olmuşdur.

İrəvan Xan sarayının daxili tərtibatı haqqındakı yazılar, 1828-ci ildə rus rəssamı akademik V.Maşkovun, 1840-cı illərdə arxeoloq alim və rəssam Q.Qaqarinin, XIX əsrin 60-cı illərində fotoqraf D.Yermakovun, əsrin sonunda ingilis səyyahı H.Linçin bilavasitə naturadan çəkdikləri rəsm əsərləri və fotolar sarayın bədii tərtibatı, divar rəsmlərinin məzmunu, forma və üslubu, professional sənətkarlıq və estetik xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Sarayın *Güzgülü salonu* və Yay köşkünün divarlarını bəzəyən ilkin rəsmlərin müəllifi bəlli deyil. Dekorativ və süjetli divar rəsmləri həmin dövrdə mövcud olmuş kanonlara və ənənəyə əsaslanır. Bir qayda olaraq, divarların paneldən yuxarı səthində tağlarda və tağlar - arası pannolarda həndəsi və stilizə edilmiş nəbati motivlərdən ibarət

dekorativ kompozisiyalar, gül və çiçəklərin, heyvan və quşların canlı, real təsvirləri verilmişdir [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

Sarayın bədii tərtibatının əsasını portret təsvirləri və çoxfiqurlu süjetli kompozisiyalar təşkil edirdi [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

H.Linc İrəvan xan sarayının *Güzgülü salonunu* belə təsvir edir: "Şəbəkəli tağların saysız-hesabsız güzgüləri ətrafa büllur kimi şölə saçır. Salonun tavanı başdan-başa bəzəyə qərq olmuşdur. Tavanın aşağısı bolluca nəbati naxışlarla bəzənib ki, bunlar da əsasən süsən və qızılgüllərdən ibarətdir" [101,216].

Güzgülü salonu dərin çatma tağlı formada olan ön divarında ornamental pannolarla tavan arasında qalan zolaqda oxşar və eynibiçimli çərçivə daxilində Fətəli şahın, onun oğlu Abbas Mirzənin, İrəvan xanı Hüseynqulu xanın və qardaşı Həsən xanın, qəhrəman Fərəməzin, Rüstəm Zalın, onun oğlu Zöhrabın, habelə bir qadının portretləri təsvir olunmuşdur [101, 217; 215,181].

1827-1828-ci illərdə rus ordusunun İrəvana hücumunda iştirak edən V.Maşkovun çəkdiyi rəsmdə Fətəli şahla Abbas Mirzənin portretləri arasında izdihamlı ov səhnəsi təsvir olunmuşdur [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

XIX əsrin 50-ci illərində baxımsızlıq üzündən yararsız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri korlanan, karniz və tavanın güzgüləri qopub tökülən Xan sarayında qismən də olsa bərpa işləri aparılmışdır. Bərpa işlərini Azərbaycan dəzgah boyakarlığının banisi Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) həyata keçirmişdir. Xüsusi rəssamlıq təhsili almayan M.Q.İrəvani bu sənəti bədii oyma ustası olan atasından öyrənmişdi. Yaradıcılığının ilk dövrlərində dekorativ sənətlə məşğul olmuş, bir sıra portretlər — "Süvari", "Rəqqasə", "Dərviş" (Azərbay-

can İncəsənət Muzeyi) və s. yaratmışdır. İrəvan sərdarının sarayındakı pannoları və süjetli kompozisiyaları bərpa etmiş, sarayın *Güzgülü salonunda* yağlı boya ilə bir neçə monumental portret (Fətəli şah, Abbas Mirzə və s.) çəkmişdir. Onun 1860-70-ci illərdə yaratdığı "Vəcihulla Mirzə", "Molla", "Ayaq üstə dayanmış qadın", "Oturmuş qadın", "Gənc oğlan" rəsmləri Azərbaycan İncəsənət Muzeyində, "Mah Tələt" Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, "Çiçəklər və quşlar" Sankt-Peterburqda Ermitajda saxlanılır [ASE VI, Bakı, 1980, s. 517-518; bax: bölmənin sonu, şəkil 12, 13].

Sarayın bərpadan əvvəlki və sonrakı tərtibatına aid əyani materialın müqayisəli təhlili göstərir ki, divar rəsmlərinin ancaq bir hissəsi — portretlər və dekorativ pannolar bərpa edilmişdi. Ov, döyüş və məhəbbət səhnələrini bərpa etmək mümkün olmadığından, onların yerində yeni ornamental-dekorativ pannolar çəkilmişdi. Portretləri bərpa edərkən M.Q.İrəvani işə mexaniki yanaşmamış, yeni texniki vasitələrlə, əvvəlkilərdən fərqlənən yeni əsərlər yaratmışdır. Böyük ölçülü kətan üzərində yağlı boyalarla işlənilib sonradan divara yapışdırılmış bu əsərlər, əslində, realist monumental boyakarlığın ilkin nümunələri idi. Məhz buna görədir ki, bu əsərlər yüksək qiymətləndirilir və "Asiya boyakarlığının ən yüksək nümunəsi" hesab edilir [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

Özlərini dünyanın “mədəni xalqı” kimi qələmə verməyə çalışan ermənilər Şərqin nadir sənət incisi olan *Sərdar sarayını* da 1918-ci ildə yerlə - yeksan etmişlər.

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş məscidlərin hər biri nadir memarlıq nümunəsi idi. Tədqiqatlar göstərir ki, islami dəyərlərin həyat normasına çevrildiyi İrəvan şəhərində Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə möhtəşəm məscid ucaldılmışdır. Məscidin geniş həyəti, çarhovuzu, hündür minarəsi olmuşdur. Şah İsmayıl məscidi kimi tanınan bu məscidin içərisinə ermənilər 1918-ci ildə azərbaycanlıları doldurmuş, üstlərinə neft tökərək yandırmışlar [113,449].

İrəvanda müsəlman abidələrini tədqiq edən Azərbaycan arxeoloqu İsa Əzimbəyov 1929-cu ildə dərc etdirdiyi məqaləsində qeyd edir ki, o, Sərdar sarayının yaxınlığında Şah Abbasın fərmanı ilə tikilən məscidi görmüşdür. Yarıuçuq vəziyyətdə olan məscidin həyətindəki mədrəsədə bir neçə qaçqın ailəsi yaşayırdı. O, məscidin üzərindəki aşağıdakı misranı çətinliklə oxuduğunu yazır:

"Zəmane Şah Abbas cənnətməkan,

Əz u kəşt abad mulke-cahan" [Известия Азкомистариса, выпуск 4, 1929, səh. 299].

M.Əzimbəyov həmin ərazidə Şah Abbas məscidindən daha qədim bir məscidin olduğunu da yazır. Şah Xudabəndə tərəfindən inşa etdirilən həmin məscid onun adı ilə adlandırılmışdır. Bişmiş qırmızı kərpicdən tikilən həmin məscidin üzərindəki kitabədə onun 1685-ci ildə Şah Süleyman Səfəvi dövründə təmir edildiyi göstərilmişdir [Известия Азкомистариса, выпуск 4, 1929, səh. 299].

Rusiya imperiyasının İrəvan xanlığını işğal etməsi ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 8 məscid mövcud olmuşdur. Şopenin verdiyi məlumata görə, həmin məscidlərdən 2-si qalanın içərisində, 6-sı — Zal xan, Novruzəli xan, Sərtip xan, Hüseynəli xan, Hacı İnamverdi, Hacı Cəfər bəy məscidləri isə qaladan bayırda yerləşirdi [95,468]. Məscidlərin içərisində ən möhtəşəmi və Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan Hüseynəli xan məscidi, yaxud Göy məscid idi. Divarları göy rəngli kaşı ilə üzləndiyi üçün bu məscid Göy məscid adlanırdı. İrəvandakı mərkəzi örtülü bazarla üzbəüz yerləşən həmin məscid 1760-1768-ci illərdə Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə inşa edilmişdir. Göy məscid öz kompozisiyası və əsas ibadətxanasının formasına görə 1616-cı ildə Şah Abbas dövründə Gəncədə inşa edilən Cümə məscidinə bənzəyirdi. Onun ölçüləri 97,2x66 m idi. Məscidin həyətində fəvvarəli daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi. Həmin məscidi ermənilər 1988-ci ildə yandırmışlar. Son vaxt-

lar onun yerində miqyasca on dəfə kiçik bir məscid inşa etmiş, adını da "Fars məscidi" qoymuşlar.

Qədim İrəvandakı Zal xan, yaxud şəhər məscidi (inşa edildiyi tarix məlum deyil) və Novruzəli xan məscidi bir-birinə bənzəyirdi və Göy məsciddən kiçik idi. Digər üç məscid isə XVII-XVIII əsrlərdə inşa edilmişdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 13,14,15,16,17, 18, 19, 20, 21].

Rəcəb paşa məscidi 1725-ci ildə, Abbas Mirzə məscidi isə Hüseynqulu xanın dövründə — XIX əsrin əvvəllərində inşa edilmişdi. İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidi indiki İrəvan mehmanxanasının yaxınlığında yerləşirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra məscidin təyinatı dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəssamlar evinin sərgi salonu yerləşir.

XX əsrin birinci yarısınadək İrəvanda bir neçə məscid fəaliyyət göstərmişdir. Abbasqulu xanın tikdirdiyi Təpəbaşı məscidi, İrəvan qadınlar klubunun yaxınlığında yerləşən Əsəd ağanın tikdirdiyi məscid, Körpübulaq məscidi ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silinmişdir. Hacı Müzəffər ağanın tikdirdiyi Çətirli məscid isə 1988-ci ildə yandırılaraq məhv edilmişdir [113, 452; bax: bölmənin sonu, şəkil 23].

Əvvəllər yəhudi sinaqoqu olmuş, XIX əsrin sonlarında ermənilər tərəfindən pulla alınmış və "erməni kilsəsi"nə çevrilmiş memarlıq abidəsi bu gün də Bakının mərkəzində qorunub saxlanıldığı halda, XX əsrin əvvəllərində İrəvanda mövcud olmuş 8 Azərbaycan məscidinin hamısı erməni vandalları tərəfindən yerlə - yeksan edilmişdir.

İrəvan şəhərində hər biri nadir memarlıq abidəsi olan 8 hamam mövcud olmuşdur. Erməni müəlliflərin yazdıqlarına görə, bu hamamların hamısının salonları Şərq üslubunda tikilmiş, hər birinin günbəzi olmuş və yuxarıdan işıqlandırılmışdır. Bişmiş kərpiclə və əhəng məhsulu ilə hörülmüş hamamların hamısı hazırda dağıdılmış-

dır. İ.Şopen isə hamamların adlarını belə vermişdir: 1. Şəhər (Şəhri) hamamı; 2. Şeyxülislam hamamı; 3. Mehdi bəy hamamı; 4. Hacı Bəyim hamamı; 5. Təpəbaşı hamamı; 6. Hacı Əli hamamı; 7. Hacı Fətəli hamamı; 8. Kərim bəy hamamı [95, 469].

İrəvan xanlığı dövründən bugünədək külli miqdarda dekorativ-tətbiqi incəsənət nümunələri, o cümlədən daş və ağac üzərində bədii oyma, döymə metal məmulatı, xalçalar, saxsı qablar və naxıştikmələr qorunub saxlanılmışdır. Təəssüf ki, bu cür sənət nümunələrinin böyük əksəriyyəti hazırda Ermənistan Respublikasının ərazisində mövcud olan muzeylərdə və digər saxlanan yerlərdə "ermənilərə məxsus" sənət nümunələri kimi nümayiş etdirilir.

İrəvan xanlığında dekorativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tuturdu. Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksionerlərinin malına çevrilmişdir. Bu gün "Yerevan xalçası", yaxud "erməni xalçası" adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı ilmə ustaları toxumuşlar. Xalça, kilim, palaz, şəddə və s. toxumaq tarixən qoyunçuluqla məşğul olmayan ermənilərin milli mentalitetinə yad xüsusiyyətdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 29, 30].

Bu gün İrəvandakı qədim əlyazmalar institutunda — Matenadaranda İrəvan xanlığı dövrünə aid yüzlərlə əlyazma, basma naxışlı kitablar saxlanılır. İrəvanın özündə boyakarlıqla məşğul olan məhəllə olmuşdur. Həmin məhəllə Şiləçi məhəlləsi adlanırdı. Boyaq bitkilərindən alınan al-əlvan rənglərlə basma naxışlı parçalar istehsal edilirdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 31, 32, 33].

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də bədii tikmədir. İrəvan xanlığı dövrünün bədii tikmə nümunələrindən 2-si hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası rus qoşunları tərəfindən işğal edildiyi zaman İrəvan xanlığının 4 bayrağı rus qoşunlarının əlinə keçmişdi

[177,361]. Sonralar bu bayraqlar Qafqaz Hərb Tarixi Muzeyində saxlanılırdı. Bu bayraqlardan 2-si 1924-cü ildə indiki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə verilmişdir. 461 və 473 №-li inventarlar adı altında saxlanılan bayraqlar bədii tikmə sənətinin nadir nümunələri hesab olunur. Burada yalnız bayraqlardan birinin təsvirini verəcəyik. İrəvan sərdarına məxsus üçkünc bayrağın qumaş hissəsinin ölçüləri 145x261 x 217 sm-dir. Tünd qırmızı mahud parçadan hazırlanmışdır. Bayrağın yuxarı enli hissəsində şir və günəş (şiri-xurşid) təsvirləri qurama üsulu ilə tikilmişdir. Sarıya çalan, açıq qəhvəyi rəngli quramadan hazırlanmış şir yandan təsvir olunmuş, quyruğu belinə qatlanmış, sağ qabaq pəncəsi qaldırılmışdır. Şirin gözləri qara və sarı, dişləri, dili və caynaqları sarı sapla tikilmişdir. Şirin arxasından yarımdairə formasında çıxan insan sifətli günəş sarı mahud parçadan hazırlanıb. Günəşin burnu və qaşları qara, gözləri isə qara və sarı saplardan tikilmişdir. Mavi parçadan olan günəşin şüaları açıq qəhvəyi ipək saplarla bayrağın qumaşına tikilmişdir. Şir və günəşin təsvirindən yuxarıda, ona paralel olaraq, bir birinin yanında, açıq qəhvəyi mahud parçadan iki altıguşəli kartuş quranmışdır. Şirin quyruğu yanındakı kartuşda ərəb dilində "Mən qanuna (şəriətə) uyğun hərəkət edirəm", digərində isə "Kömək Allahdandır, yaxın qələbə" sözləri təkəlduz tikməsi ilə qara ipək saplarla tikilmişdir. Bayrağa müxtəlif rəngli (qəhvəyi, açıq qəhvəyi və qızılı) ipək saplardan saçaq salınmışdır. Bayraq qumaşını bayrağın sapına taxmaq üçün tikilmiş torbacıq yaşıl mahud parçadandır. Bayraq sapının yuxarı hissəsinə gümüşü saplardan toxunmuş uzun qotaz asılmışdır. Həmin bayraq 1825-26-cı illərdə (hicri 1241) hazırlanmışdır.

Mirzə Qədim İrəvaninin çəkdiyi portretlərdə də bədii tikmənin ən zəngin nümunələri öz əksini tapmışdır.

Ziyarətgahlar, qəbirüstü abidələr və müqəddəs ocaqlar. İrəvan xanlığının ərazisində xalq tərəfindən ziyarətgaha çevrilmiş çoxlu sufi, alim, şeyx, mövlana məzarları, pirlər və müqəddəs ocaqlar mövcud

olmuşdur. Şopenin yazdığına görə, İrəvanda tatarlar (yəni azərbaycanlılar — ***red.***) öz ölülərini yaşadıqları evlərin yaxınlığında, şəhərin mərkəzindəki qəbiristanlıqda (həmin qəbiristanların hamısını ermənilər məhv etmişlər — ***red.***), bəzi hallarda öz bağlarında, həyətlərində, hətta evin astanasında dəfn edirlər. Hər il zəvvarlar Məkkəyə və Kərbəlaya gedərkən həmin məzarlardan sümükləri yığışdırıb aparır və müqəddəslərin uyuduqları qəbiristanlıqlarda dəfn edirmişlər [95,716-717]. Bu, irəvanlıların müqəddəs yerlərə həddindən artıq bağlı olmalarından irəli gəlirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində 2 dağ Ziyarət dağı adlanırdı. Onlardan biri Göycə gölü hövzəsində, digəri isə İrəvan yaxınlığında idi [170,98]. İlin bütün fəsillərində əhali həmin dağlara ziyarətə gələr, nəzir-niyaz verər, qurban kəsərdi. İrəvan şəhərinin özündə içərisində qara daş olan pir vardı. Həmin pir *Həzrət Abbas ocağı* adlanırdı. Ermənilər dəfələrlə bu müqəddəs ocağı söküb yerində nəsə tikmək istəmişdilərsə də, hər dəfə qəza baş vermiş, sökmək işini başa çatdıra bilməmişdilər. Son vaxtlar çəpərə alınmış Həzrət Abbas ocağını təkcə azərbaycanlılar deyil, ermənilər də ziyarətə gələr, şam yandırardılar.

İrəvan xanlığının ərazisindəki müqəddəs ocaqlardan biri də Dərələyəzin Ələyəz kəndindəki *Əxi Təvəkkül* məqbərəsidir. Onun qəbrini həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər ziyarət edirdilər. 1543-cü ildə tikilmiş bu məqbərənin və onun ətrafındakı tikililərin yalnız özülləri qalmışdır [Немат М. Эпиграфические памятники Азербайджана, III cild, Bakı, 2001, s. 75; bax: bölmənin sonu, şəkil: 26].

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş ocaqlardan biri də Miskin Abdal ocağıdır. Göycə aşıq məktəbinin banisi olan Miskin Abdal qızılbaşların rumlu soy birləşməsinə daxil olan Miskinli tayfasının ən nüfuzlu başçılarından olmuşdur. Rumlular şiəlik dini-fəlsəfi ideologiyasının yayılmasında səfəvilərin ən yaxın köməkçiləri olmuş-

lar. Miskin Abdalla Şah İsmayıl arasında yaxın dostluq münasibətləri olmuşdur. 1470-ci ildə Göycə mahalının Sarıyaqub (bu kəndin qədim adı Siyaqut olmuşdur) kəndində anadan olan Miskin Abdalı 500 ildən artıq xalqın qan yaddaşında yaşadan təkcə onun aşıq-şairliyi deyil, həm də övliya, müqəddəs insan, Allah-Taaladan verilən haqq vergisi olmuşdur. Hər zaman qonaq-qarası, ziyarətçisi əskik olmayan, binəsiblərin ümid yeri, şəfasızların şəfa yeri olan bu ocaq 1988-ci ilə kimi Sarıyaqub kəndində yerləşirdi. Hazırda Miskin Abdal ocağı Goranboy rayonunun Qaradağlı kəndinə köçürülmüşdur.

Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) Miskin Abdal ocağına gəlmiş, onu ziyarət etmiş və "Fatihə" oxumuşdur. Şah Sultan Hüseynin fərmanı və Şah İsmayılın verdiyi tiyul sənədi, habelə Miskin Abdal nəslinin şəcərəsinin möhürlə təsdiq edilmiş orijinalı hazırda Miskin Abdal ocağında saxlanılır [bax: bölmənin sonu, şəkil 34].

Ədəbi mühit. İrəvan xanlığının ərazisində olduqca zəngin ədəbi mühit olmuşdur. Dövrümüzə gəlib çatan yazılı nümunələr kifayət qədər olmasa da, qonşu dövlətlərin arxivlərində və kitabxanalarında saxlanılan əsərlər bunu sübut edir. Rusların işğalından sonra İrəvan ədəbi mühitini özündə əks etdirən qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan əlyazmalar yandırılmış, bir qismi isə indiyədək Azərbaycan tədqiqatçılarının üzünə bağlı şəraitdə saxlanılır.

Xanlıqlar dövrünün bir sıra əlyazmaları XX əsrin 30-40-cı illərinədək (repressiyalaradək) İrəvandakı Göy məscidin kitabxanasında saxlanılırdı. Azərbaycan tədqiqatçısı İsa Əzimbəyov 1929-cu ildə dərc etdirdiyi "Tiflis, İrəvan və Naxçıvan SSR-in müsəlman kitabələri" məqaləsində yazır ki, o, İrəvandakı Göy məsciddə olarkən Hacı Mirzə Hüseynlə (1868-1938) tanış olmuşdur. Mirzə Hüseyn ağa onu olduqca zəngin kitabxana ilə tanış etmişdir. İ.Əzimbəyov həmin kitabların bir qisminin adlarını öz məqaləsində vermişdir.

İrəvanda həkim ailəsində doğulan və istedadlı şərqşünas alim kimi tanınan Mirzə Hüseyn ağa Bağdadda və Nəcəfdə mükəmməl təhsil almışdı. Məqalələri Türkiyədə və İranda dərc olunmuşdu. 1938-ci ildə bir çox azərbaycanlı ziyalılar kimi, Mirzə Hüseyn ağa da repressiyaya məruz qoyularaq Kaluqa şəhərinə sürgün edilir və bir qədər sonra sürgündə vəfat edir. Onun zəngin kitabxanası və əlyazmaları ermənilər tərəfindən qarət edilib yandırılmışdır [121,67,73].

Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri irəvanlı şairlər tərəfindən tərcümə edilir və ədəbi məclislərdə qiraət ustaları tərəfindən oxunurdu. İrəvanlı tərcümanlar haqqında ilk məlumat Məhəmməd Hüseyn İrəvaniyə aiddir. O, 1657-ci ildə Sədi Şirazinin "Gülüstan" əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həmin tərcümə hazırda Təbrizin Mərkəzi Kitabxanasında (№2941) saxlanılır [121,545].

İstər xanlıqlar dövründə, istərsə də rusların işğalından sonrakı illərdə irəvanlı yazarların əsərləri xarici dövlətlərdə çap olunurdu. Bu, ilk növbədə İrəvanda mətbəənin olmaması ilə bağlı idi. Fazil İrəvaninin "Qızılgül və bülbül" adlı əsəri 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda erməni və rus dillərində, 1826-cı ildə Parisdə erməni dilində, 1832-1833-cü illərdə iki dəfə dalbadal fransız dilində, 1892-ci ildə alman dilində çap olunaraq İrəvanlı Xocens Markar Geğamyanın "orijinal əsəri" kimi erməni, rus, fransız, alman oxucularına təqdim edilmişdir. Əsəri fransız dilinə Vayye de Floribal, alman dilinə Yoze fon Hammer tərcümə etmişlər. Fransalı tədqiqatçı 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək bildirmişdir ki, "Qızılgül və bülbül" türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəridir. Xocens Markar sadəcə olaraq onu erməni və rus dillərinə tərcümə edəndən sonra "öz əsəri" kimi çap etdirmiş, dünya oxucularını çaşdırmışdır. Kitabın əsl müəllifi bəlli olduqdan sonra belə ermənilər "Qızılgül və bülbül"ü 1950-ci ildə yenə də erməni müəllifinin əsəri kimi Freznoda (ABŞ) çap etdirmişlər [121, 544].

Yerli müəlliflər öz əsərlərini başqa yerlərdə, başqa dillərlə yanaşı, ana dilində də çap etdirmişlər. Bu ilk təşəbbüsü Molla Hüseyn İrəvani göstərmişdir. Onun 201 səhifəlik şəkilli "Müseyibnamə" kitabı 1888-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur. Bir il sonra Təbrizdə Mirzə Ağa Əli Həkimi İrəvaninin növhə və qəzəllərindən ibarət divanı çap olunub. 239 səhifəlik bu divan Azərbaycan və fars dillərində nəşr edilib [121,544].

2001-ci ildə Tehranda "Zofa" nəşriyyatı tərəfindən Səməd Sərdariniyanın 245 səhifəlik "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabı çap olunmuşdur. Müəllifin uzun illər apardığı araşdırmalarının nəticəsi olan bu kitab tarixi Azərbaycan torpaqlarında süni surətdə bir erməni dövləti qurulduğunu, yüzilliklər boyu Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın Ermənistan Respublikasının paytaxtına necə çevrildiyini tarixi-elmi faktlarla əks etdirir. Kitabın son hissələrindəki bölmələrdə ermənilərin İrəvanda törətdiyi soyqırımlarından nicat tapmış bir sıra ailələr haqqında sənədlərə və fotoşəkillərə əsaslanan materiallar təqdim edilmiş, İrəvanın məşhur Göy məscidi və digər məscidləri, Ermənistanda qalıqları mövcud olan islam abidələri, İrəvanın alimləri və ruhaniləri, görkəmli şəxsiyyətləri, şair və yazıçıları haqqında məlumatlar verilmişdir. "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabının maraqlı cəhətlərindən biri də İrəvanın tanınmış şairi Mirzə Müslüm Qüdsinin İrəvana həsr etdiyi 300 beytlik məsnəvisinin burada dərc edilməsidir. S.Sərdariniya M.M.Qüdsinin adıçəkilən məsnəvisi də daxil olan divanının nüsxəsinin mərhum Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin kitabxanasında 2814 saylı bölmədə saxlanıldığını qeyd etmişdir. Kitaba, həmçinin, "İrəvani" imzası ilə yazan şairlərdən Aşuftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çeşmə İrəvani, Hiccət İrəvani, Dəlil İrəvani, Fəxri İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani kimi şairlərin əsasən İrəvanın vəsfinə həsr olunmuş şeirləri daxil edilmişdir [Mədətli E. Səməd Sərdariniyanın 245 səhifəlik "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabı. Tarix və onun problemləri, 2002, №2, s.196-199].

Orta əsrlərdə İrəvan xanlığının ərazisində bir sıra aşıq məktəbləri formalaşmışdır. Bunlardan ən zəngini Göyçə aşıq məktəbidir. Göyçə aşıq məktəbinin banisi Miskin Abdal (1470-1535) Şah İsmayıl Xətainin dəvəti ilə şah sarayına getmiş və orada aşıqlar məclisinə başçılıq etmişdir. Miskin Abdalın gəraylı, qoşma, divan və təcnisləri XV-XVI əsr türkdilli şeirimizin nadir nümunələri hesab edilir. Bu məktəbin parlaq simalarından biri də Ağ Aşıq adı ilə tanınan Aşıq Allahverdi (1754-1860) olmuşdur. Göyçənin Kərkibaş kəndində yaşayan Ağ Aşıq Aşıq Alının (1800-1911) ustadı olmuşdur. Bir çox saz havalarının yaradıcısı olan Aşıq Alı isə Azərbaycan aşıq sənətinin korifeyi Aşıq Ələsgərin (1821-1926) ustadı olmuşdur. Ermənilər 1918-ci ildə Aşıq Ələsgərin şagirdi Aşıq Nəcəfin belinə qaynar samovar bağlayıb ağlasığmaz bir işgəncə ilə öldürmüşlər [Sazlı-sözlü Göycə. Bakı, 1999, səh.13].

Gümrü aşıq məktəbinin ən tanınmış simalarından biri Aşıq Tüccar (1780-1860) olmuşdur. O, həm dastançı, həm də yaradıcı aşıq kimi şöhrət tapmış, çoxlu şağird yetişdirmişdir. XVIII əsrdə yaşadığı bəlli olan Aşıq Beymuraz uzun müddət Gümrüdə aşıqlıq etmiş, əfsanəvi haqq aşığı kimi şöhrət qazanmış, haqqında çoxlu rəvayətlər yaranmışdır. O, XVIII əsrin sonlarında Gümrü şəhərinin yaxınlığındakı "Beş müqəddəs" qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Onun qəbri ziyarətgaha çevrilmişdir. Erməni vandalları həmin qəbiristanlığı da yer üzündən silmişlər.

Gümrüdə yazıb-yaradan aşıqlardan biri də Şirəkli Həsən olmuşdur. 1692-ci ildə Ağbabanın Qaraçanta kəndində anadan olan Həsən ərəb, fars və gürcü dillərini mükəmməl bilirmiş. Sonralar Gümrüdə yaşayan Həsən Leyli adlı bir qıza aşiq olsa da, qızı ona vermirlər. Bundan sonra Həsən başını götürüb Sarıqamışa gedir. O, 1752-ci ildə orada vəfat etmişdir. XIX əsrdə Şirəkli Həsənin Gəncədə kitabı çap olunmuşdur.

İrəvan xanlığının ərazisində yeganə işlək dil Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Rus tarixçi-statistiki İ.Şopen İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 1829-1832-ci illərdə kameral siyahiyaalma keçirmiş və "tatar dili" — Azərbaycan dili haqqında belə qənaətə gəlmişdir: "Bu məşhur dil haqqında bir neçə söz deməmək mümkün deyildir, hansı ki, Adriatik dənizindən tutmuş Sakit, Hind və Atlantik okeanlarının sahillərinədək, Qədim Dünyanın üçdəbir hissəsində milyonlarla xalqlar bu dildə anlaşırlar" [95,911].

Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Qafqazı gəzdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdi: "Tatar dilini (yəni Azərbaycan dilini) öyrənməyə başlamışam, fransız dili Avropada zəruri olduğu kimi, bu dil də burada və ümumiyyətlə Asiyada zəruridir" [Lermontov M., Əsərlərinin tam külliyyatı (rusca),V cild, Moskva — Leninqrad, 1937, səh. 393].

Hələ xanlıqlar dövründən öncə İrəvan bölgəsində şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin nümunələri yaranmışdı. İrəvan xanının sarayında tez-tez musiqi məclisləri keçirilərmiş. Fransız səyyahı Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olarkən Sərdar sarayında Qulam şahın (həmin dövrdə İrəvana gələn şah elçisinin — ***red.***) şərəfinə düzənlənmiş bir musiqi məclisini təsvir etmişdir. Onun yazdığına görə, güləş əyləncəsi başa çatdıqdan sonra həyəti çadırlarla örtdülər, yuxarı başa gözəl xalçalar saldılar, böyük bir dəstə musiqiçilər və rəqqasələr gətirdilər. Avropa səyyahı yazır ki, "...onlar iki saatdan çox heç kimi darıxdırmadan səhnədə oldular. Hakim (yəni İrəvan sərdarı — ***red.***) bu müddət ərzində onlara baxdı, şah elçisi ilə, məclisdəkilərlə söhbət etdi, məni Avropa barədə danışmağa vadar etdi. Şah sarayındakı xidmət sisteminə uyğun olaraq, əyalət hakimləri də eyni cür mürəkkəb qulluqçu sisteminə malikdirlər. Musiqiçilər və rəqqasələr də bu cür qulluqçu sisteminə daxildir. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə xoş rəftar eləmək xatirinə rəqs etmək adətləri yoxdur. Onlarda rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcud olub, Avropadakı teatr sənətinə oxşar-

dır... Musiqiçilər və rəqqasələr Şərqin mimləri (mimik hərəkətlərlə tamaşa göstərən aktyor) və ya məzhəkəçilər idilər, daha dəqiq desək, bu, onların operasıdır" [10, 23, 28].

Deməli, hələ XVII əsrdə İrəvanda Sərdar sarayında teatr tamaşaya qoyulmuş və opera oynanılmışdır. Həmin dövrdə ermənilərin bu diyarda nə dövləti, nə dövlətçilik ənənəsi, nə də ədəbi məclisləri vardı. Ermənilər yalnız əhatəsində yaşadıqları xalqların folklorunu və musiqisini yamsılamaqla məşğul olmuşlar. Ermənilərin başqa xalqlardan istifadə etdikləri, bu xalqların təsiri sayəsində yaratdıqları nəğmələr və havalar haqqında erməni tədqiqatçısı S.Palasanyan yazır: "Bizim mahnıların havası müxtəlifdir. Türkiyədə türkün, Gürcüstanda gürcünün, İrəvan, Şuşa, Ağkilsə və İranda farsın, ümumiyyətlə hansı xalqın təsiri altında olmuşuqsa, həmin xalqın mahnılarının havalarını götürmüşük" [Bax: Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.65].

Bu gün dünyaya "Erməni havaları" kimi təqdim olunan havalar və nəğmələr haqqında erməni yazıçısı Mikael Nalbandyan təqribən 150 il bundan öncə yazırdı: "Ancaq havaların əksəriyyəti türklərdən-(azərbaycanlılardan — ***red.***) götürülübdür. Mən ermənilərin yaşadıqları çox yerləri dolaşmışam, həmişə də çalışmışam sırf ermənicə nəsə eşidəm. Lakin həmin şeyi dinləmək mənə nəsib olmamışdır" [Bax: Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.65].

Azərbaycan dilinin zənginliyi, poetikliyi, onun musiqi kimi ahəngdar olması İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan ermənilərin də bu dildə yazıb-yaratmalarına səbəb olmuşdur. Erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan yazırdı: "Türkcəni qadınlar və uşaqlar belə bilir. Buna görə də xalq içərisində məşhur və fitrətən şairlik istedadına malik olan adamların tatarca (Azərbaycan dilində — ***red.***) şeir yaratmaları çox təbii bir haldır".

Erməni aşıqlarının Azərbaycan dilindən, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının forma və məzmun zənginliyindən istifadə etmələrinin səbəblərindən biri də XV-XVI əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çox sürətlə inkişaf etməsi olmuşdur. Digər səbəb isə XIX əsrin birinci yarısınadək erməni ədəbi dilinin — aşxarabarın formalaşmaması olmuşdur. Erməni yazarlarının əksəriyyəti əski erməni ləhcəsində — qrabarda yazıb-yaratdıqlarından həmin əsərləri erməni xalqı başa düşmürdü. Erməni tarixçisi Leo (Arakel Babaxanyan) belə qənaətə gəlmişdir ki, erməni dilinin yoxsulluğu üzündən erməni aşıqları öz mahnılarını Azərbaycan dilində qoşmuşlar. O yazır: "Aşıqlar üçün nağıllarda, mahnılarda təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün türk dili (Azərbaycan dili — ***red.***) erməni ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngindir".

Azərbaycan dilinin köməyi ilə erməni aşıqları özlərinə çoxlu dinləyici və tamaşaçı toplaya bilirdilər. Professor A.Arşaruni də təsdiq edir ki, Azərbaycan dili "...demək olar ki, erməni aşıqlarının və erməni xalqının doğma dili olmuşdur. Əks təqdirdə onlar (yəni, erməni aşıqları) dinləyicilər qarşısında müvəffəqiyyət qazana bilməzdilər və onların dili dinləyicilər üçün anlaşılmaz olardı" [Bax: Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.102].

Azərbaycan dilində yazıb-yaradan XVII əsr erməni aşıqları haqqında xeyli məlumat vardır. Onların əsərlərindən bəzi nümunələr Matenadaranda və Ermənistan Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində saxlanılır. XVIII əsrdə Azərbaycan dilində nəğmələr qoşan Sayat Nova, Miran, Bağıroğlu, Əmiroğlu, Qul Yeqaz, Turab Dədə, Şamcı Meleko, Kiçik Nova, Qul Hovanes və b. erməni aşıqlarının adları məlumdur. İrəvanda Aşıq Şirinin və Gümrüdə Aşıq Bavenin başçılığı ilə Azərbaycan dilində yazıb-yaradan aşıq məktəbləri olmuşdur [Yerevanlı Ə. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. İrəvan, 1968, s. 282].

Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrini dərindən araşdıran, Matenadaranda və Ermənistan arxivlərində uzun illər tədqiqat aparan filologiya elmləri doktoru İsrafil Abbasov qeyd edir ki, XVII-XVIII əsrlərə, daha çox isə XIX əsrə aid elə bir erməni əlyazması yoxdur ki, orada Azərbaycan xalqının qədim nəğmələrinə təsadüf edilməsin. İ.Abbasov, həmçinin, Matenadaranda saxlanılan və Azərbaycan folkloru nümunələrini, habelə bir sıra yazılı ədəbiyyat materiallarını özündə əks etdirən qiymətli əlyazmaların inventar nömrələrini göstərməklə onların yazılma tarixini müəyyənləşdirən cədvəl tərtib etmişdir. Ermənilərin Azərbaycana aid sənədlərin, ilk mənbələrin izini itirməkdə peşəkar olduqlarını nəzərə alaraq həmin cədvəli olduğu kimi veririk.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı olduqca zəngin tarixə, təkrarsız və qədim mədəni irsə malik olmuşdur. Bu irsin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması günümüzün ən vacib və aktual elmi problemlərindən biridir.

Matenadaranda saxlanılan və Azərbaycan folkloruna aid bəzi əlyazmaları haqqında məlumat

Sıra №-si	Əlyazma	Sənədin inventar №-si	Aid olduğu tarix
1	**2**	**3**	**4**
1	"-"	2394	XVII əsr
2	"-"	2842	XIX əsr
3	"-"	2845	XIX əsr
4	"-"	3055	1831-ci il
5	"-"	3581	1617-ci il
6	"-"	3228	XIX əsr
7	"-"	3229	1885-ci il
8	"-"	3411	XVII əsr
9	"-"	3417	XVIII əsr
10	"-"	3443	XVIII əsr
11	"-"	3751	XIX əsr
12	"-"	3998	1640-cı il
13	"-"	4355	XVIII əsr
14	"-"	4529	XIX əsr
15	"-"	5954	XVIII əsr
16	"-"	6438	XIX əsr
17	"-"	6640	XIX əsr
18	"-"	6998	XIX əsr
19	"-"	7009	XVIII əsr
20	"-"	7197	XIX əsr
21	"-"	7315	XIX əsr
22	"-"	7316	XIX əsr
23	"-"	7318	XIX əsr

210

1	2	3	4
24	"-"	7351	XIX əsr
25	"-"	7653	XIX əsr
26	"-"	7693	XIX əsr
27	"-"	7694	1876-cı il
28	"-"	7667	1759-cu il
29	"-"	7702	1831-ci il
30	"-"	7707	1611-ci il
31	"-"	7709	1620-ci il (1608)
32	"-"	7715	1687-ci il (1688)
33	"-"	7716	XIX əsr
34	"-"	7717	1695-ci il
35	"-"	7782	1784-cü il
36	"-"	7891	XVII-XVIII əsrlər
37	"-"	7997	?
38	"-"	8021	1802-ci il
39	"-"	8084	1810-cu il
40	"-"	8099	XIX əsr
41	"-"	8338	XIX əsr
42	"-"	8361	1696-cı il
43	"-"	8397	1666-cı il
44	"-"	8540	1799-1807-ci illər
45	"-"	8605	1676 (1667)-ci il
46	"-"	8715	XVIII-XIX əsrlər
47	"-"	8725	XIX əsr
48	"-"	8738	XVII-XVIII əsrlər
49	"-"	8741	XIX əsr
50	"-"	8764	XIX əsrr
51	"-"	8820	XIX əsr
52	"-"	8831	XIX əsr
53	"-"	8967	XVII-XVIII əsrlər
54	"-"	8968	1556-cı il
55	"-"	9003	XIX əsr

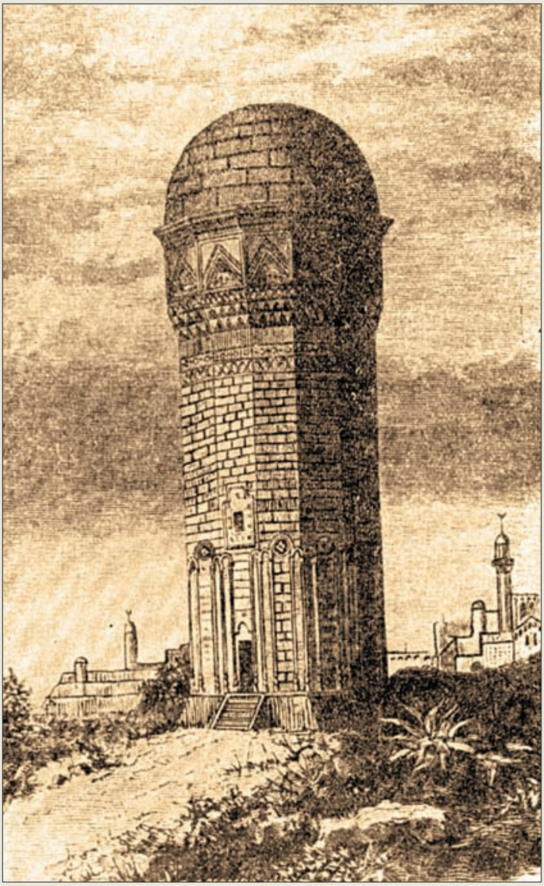
Mənbə: Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, s.46-47.

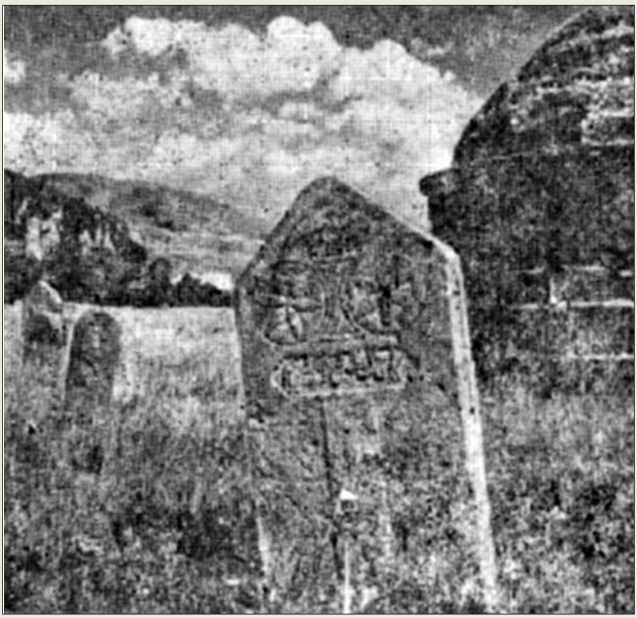
Şəkil 1.
İrəvan yaxınlığında Azərbaycan Qaraqoyunlu əmirlərinə məxsus
Cəfərabad türbəsi
Mənbə: Папазян А.Д. Арабская надпись на гробнице
Туркменских Эмиров в селе Аргаванг. “Ближний и средний Восток”
Сб. статей. Памяти Б.И.Заходера. М., 1961, с.72

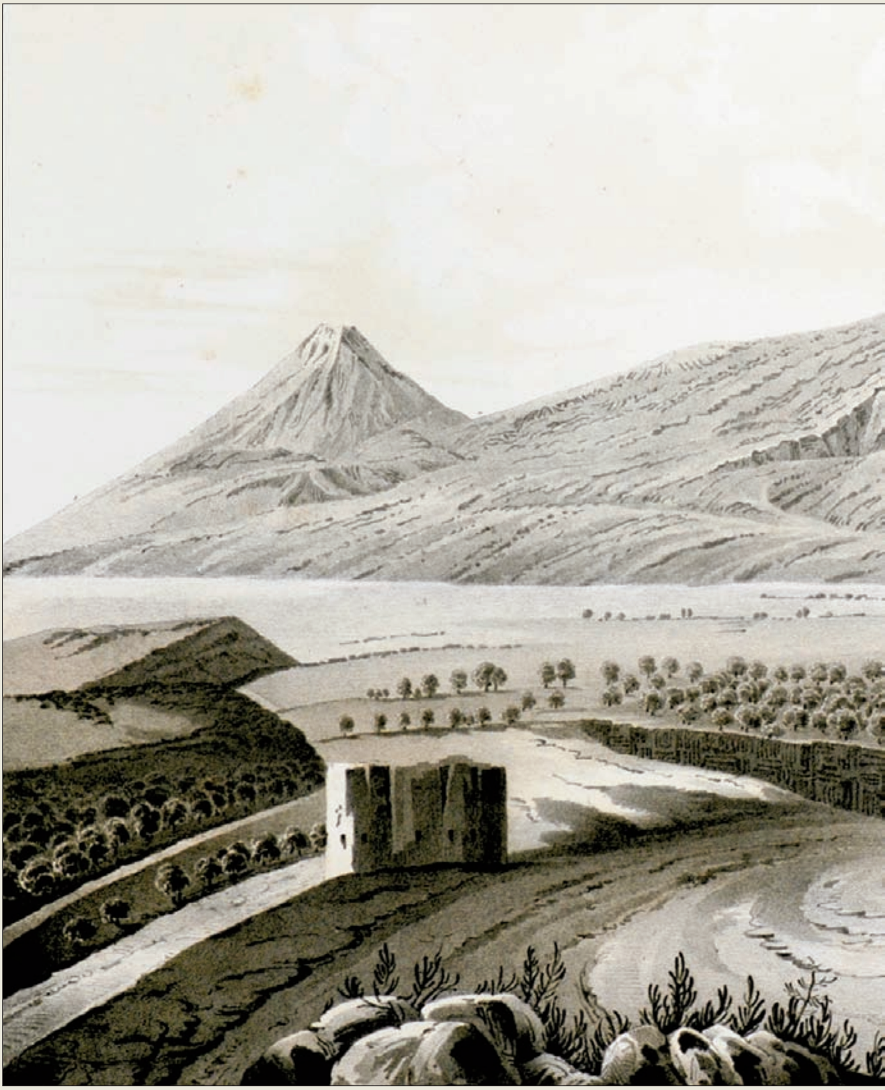
Şəkil 2.
Cəfərabad türbəsi üzərində yazı
Mənbə: Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т, 3. Баку, 2001, с.175

Şəkil 3.
İrəvan bölgəsində Azərbaycan türklərinə məxsus türbə
Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində).
Venesiya, 1890, s. 275

Şəkil 4.
İrəvan bölgəsində Azərbaycan türklərinə məxsus qədim başdaşı
Mənbə: Axundov D. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986, с. 311

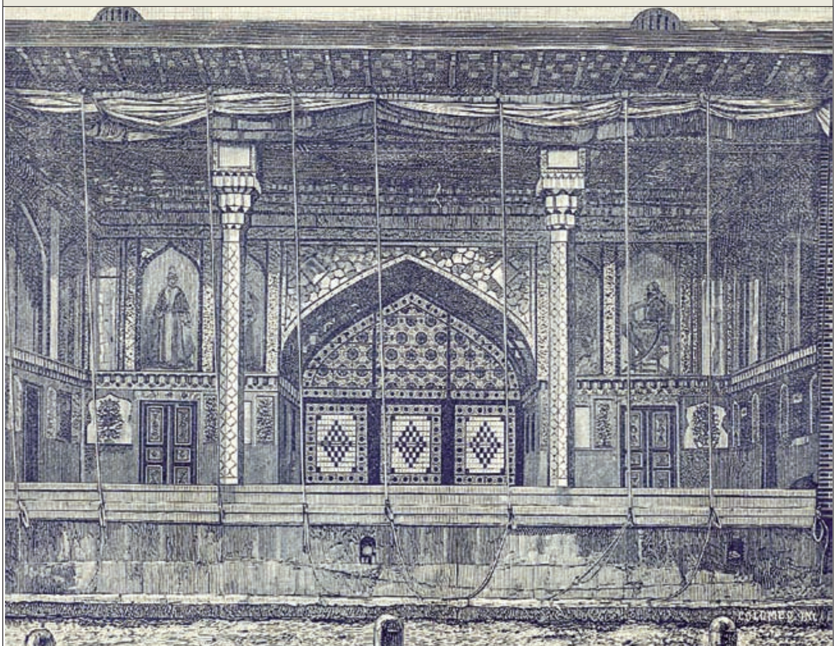

Şəkil 5.
İrəvan qalasının, Böyük və kiçik Ağrı dağının görünüşü
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

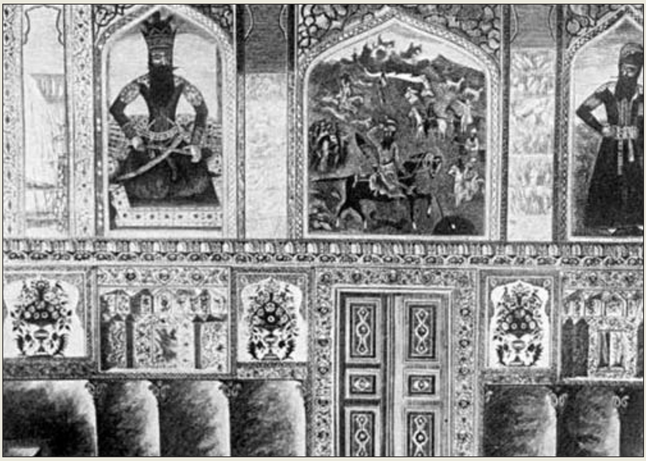

Şəkil 6.
İrəvan qalasının görünüşü.
Mənbə: Alişan G. Ayrarat. (erməni dilində). Venesiya, 1890, s.455.

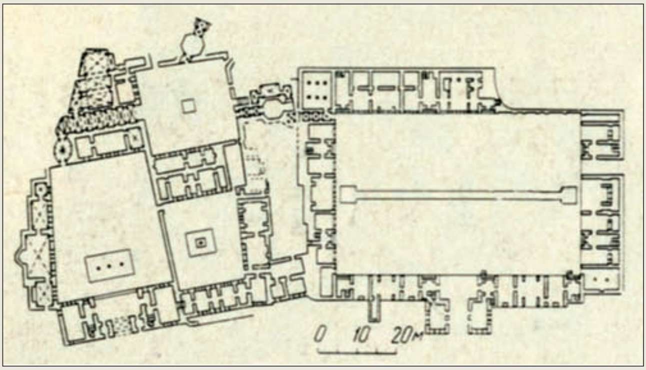
Şəkil 7.
İrəvan xanları sarayının ümumi görünüşü
Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində).
Venesiya, 1890, s. 309.

Şəkil 8.
İrəvan Sərdar sarayının Güzgülü salonu
Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində).
Venesiya, 1890, s. 310

Şəkil 9.
İrəvan Sərdar sarayının dəhlizindən bir görünüş
Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində).
Venesiya, 1890, s. 310

Şəkil 10.
İrəvan xanları sarayının planı
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1068, с. 66

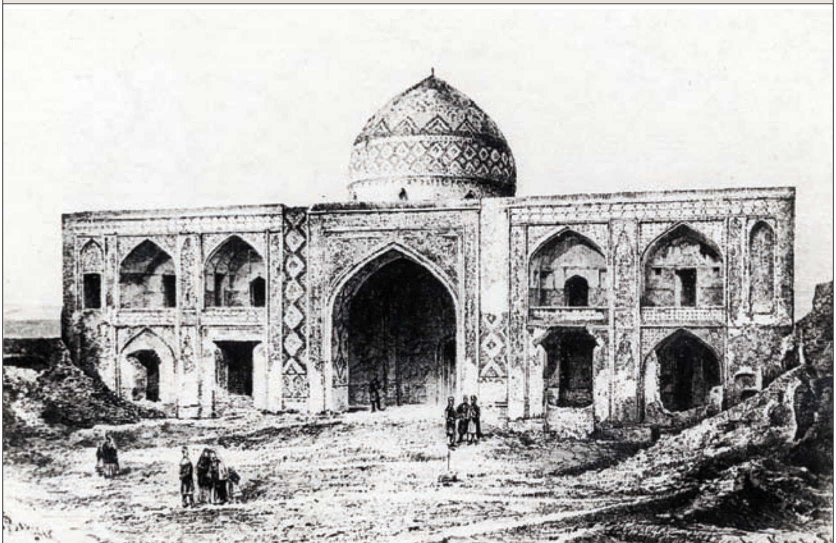
Şəkil 11.
İrəvan qalası, Xan sarayı içərisində xanın igamətgahı
Mənbə: Kiyasi C., Bozyel I. Armenian Acts of Cultural Terrorism.
Ankara, 1997, p. 46

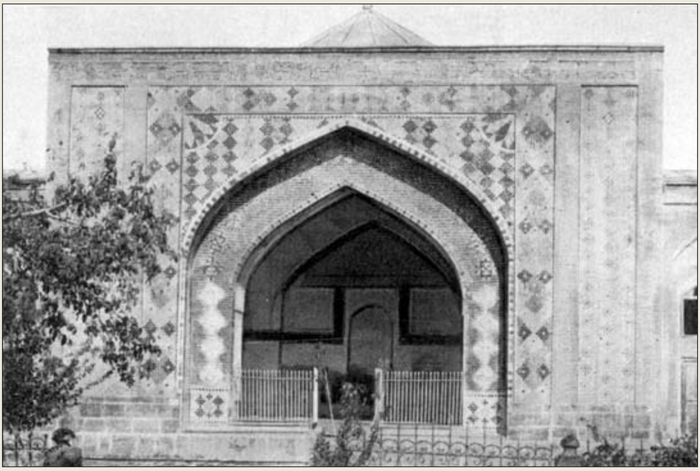
Şəkil 12.
"Ayaq üstə dayanmış oğlan" portreti
Rəssam Mirzə Qədim İrəvaninin çəkdiyi şəkil
Mənbə: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), c. VI, s.312

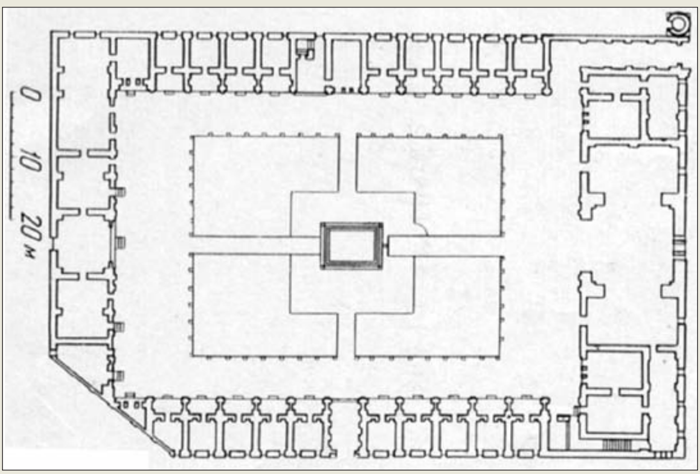
Şəkil 13.
"Oturmuş qadın" portreti
Rəssam Mirzə Qədim İrəvaninin çəkdiyi şəkil
Mənbə: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), c. VI, s.313

Şəkil 14.
Göy məscidin ümumi görünüşü. İrəvan şəhəri XVIII əsr.
AMEA TİEA, İ.P. Şeblıkinin şəxsi fondundan

Şəkil 15.
Göy məsciddəki Baş ibadətgahın portalı. İrəvan şəhəri
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 64

Şəkil 16.
İrəvan şəhərindəki Göy məscidin planı
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 64

Şəkil 17.
İrəvan şəhərindəki Göy məscidin çarhovuzu
Mənbə: Lynch H.F.B., Armenia, Travels and Studies,
vol. 2, 1901, p. 214

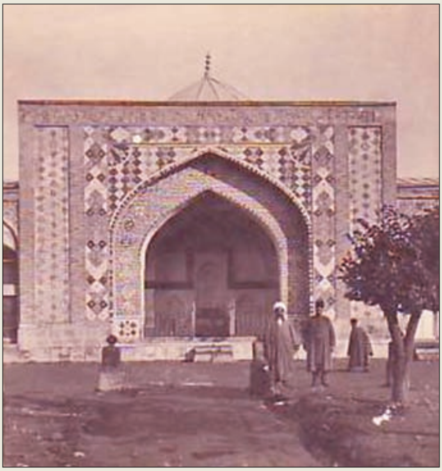
Şəkil 18.
Azərbaycan türklərinə məxsus qədim Göy məscidin
əsas giriş qapısı və minarəsi
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 65

Şəkil 19.
Azərbaycan türklərinə məxsus qədim məscid. İrəvan qalasının içərisində
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

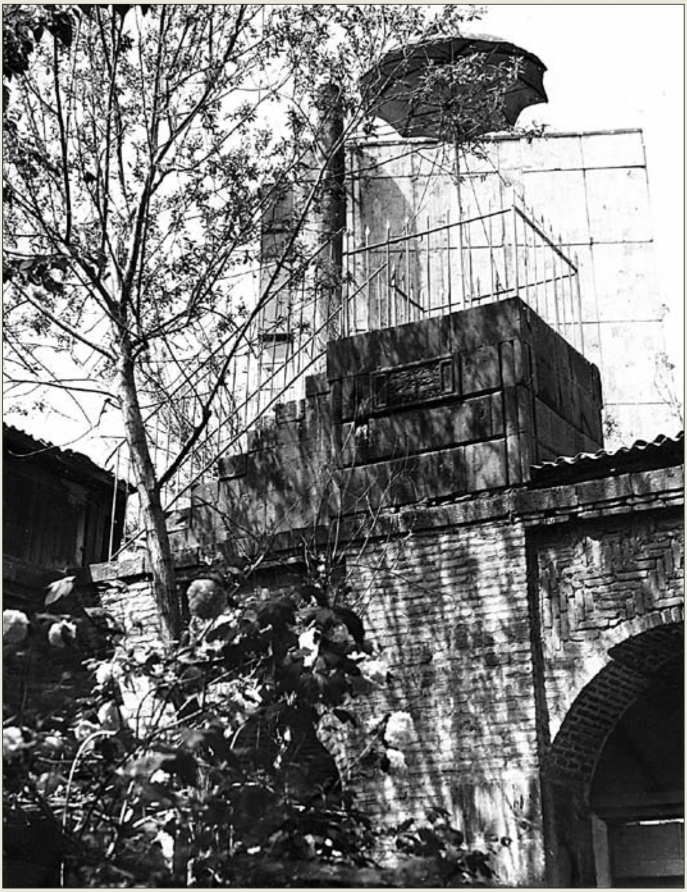
Şəkil 20.
Azərbaycan türklərinə məxsus qədim Göy məscidin ümumi görünüşü
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

Şəkil 21.
Azərbaycan türklərinə məxsus qədim
Göy məscidə həsr olunmuş poçt markası. 1910-cu il
Mənbə: http://www.baku.ru/cmm-gir-list.php?cmm_id=564&id=124124

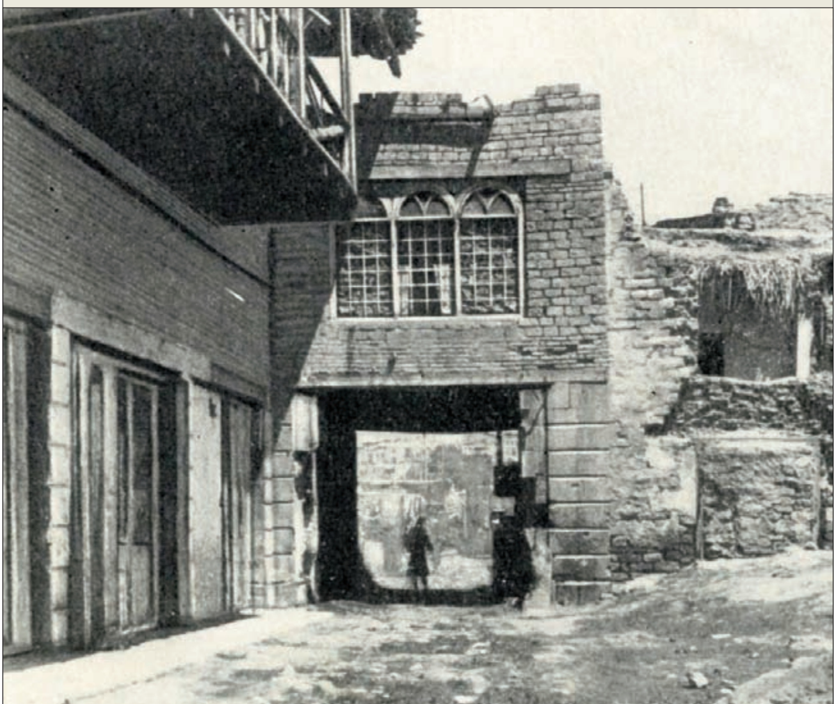
Şəkil 22.
1988-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış İrəvandakı
gədim Göy məscidin yerində xarici ölkələrdən gələn müsəlman iş adamları
üçün tikilmiş fars məscidi (və ya “kiçik Göy məscid”)
Mənbə: www.wikipedia.org/wiki/category: Blue-Mosgue

Şəkil 23.
Dəmirbulaq məhəlləsindəki Azərbaycan türklərinə məxsus
Çətirli məscid. İrəvan şəhəri.
Məscidin baxıcısı Əkbər Babayevin şəxsi arxivindən. Foto 1988-ci ildə çəkilib.

Şəkil 24.
Fəhləbazara gedən yol. İrəvan şəhəri
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван.
М., 1968, с. 71

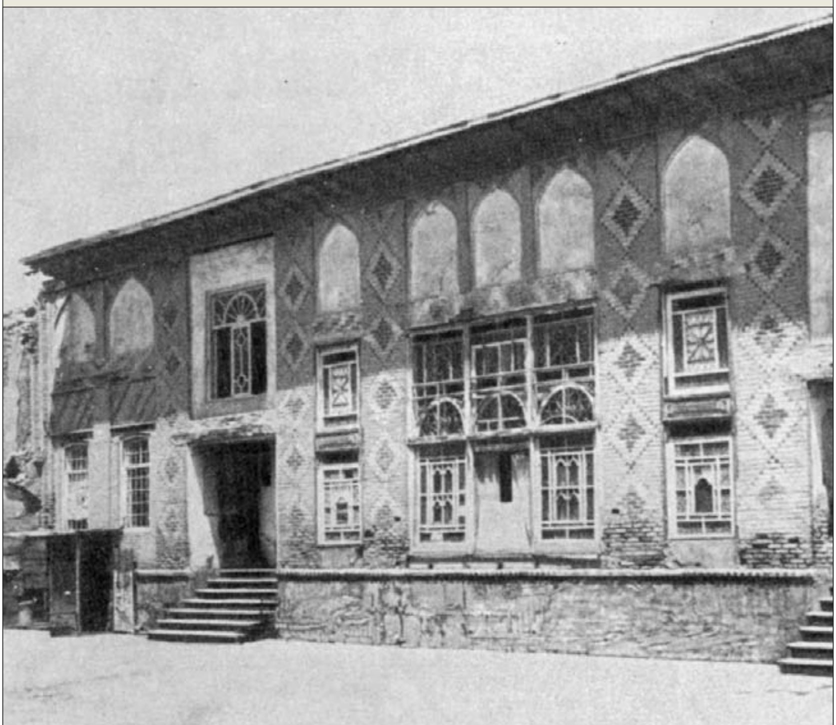
Şəkil 25.
Azərbaycan türklərinə məxsus Əfşar karvansarası. İrəvan şəhəri
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван.
М., 1968, с. 70

Şəkil 26.
Əxi Təvəkkül zaviyəsinin xarabalıqlarının görünüşü (XII əsr).
Mənbə: Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı
Bakı, 2004, s.192

Şəkil 27.
Əli xanın evi. İrəvan şəhəri
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 74

Şəkil 28.
Pənah xanın evi. İrəvan şəhəri
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 89

Şəkil 29.
Qədim İrəvan xalçası.
Şəxsi kolleksiyadan

Şəkil 30.
Qədim İrəvan xalçası*
Mənbə: http://www.gudman-stroy.ru/article2/images/kover_armen.jpg
*Azərbaycan türklərinə məxsus bu qədim İrəvan xalçası da ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq internet saytında “Erməni xalçası” kimi təqdim olunub.

Şəkil 31.
İrəvanda azərbaycanlılara məxsus bədii parça nümunəsi
Mənbə: Армянская набойка. Альбом. М., 1950, с.56
*Azərbaycan türklərinə məxsus bütün bədii parça nümunələri
erməni müəllifləri tərəfindən təhrif olunaraq "erməni bədii parçaları"
kimi təqdim olunur.

Şəkil 32.
İrəvanda azərbaycanlılara məxsus bədii parça nümunəsi
Mənbə: Армянская набойка. Альбом. М., 1950, с.61
*Azərbaycan türklərinə məxsus bütün bədii parça nümunələri erməni müəllifləri tərəfindən təhrif olunaraq "erməni bədii parçaları" kimi təqdim olunur.

Şəkil 33.
İrəvanda azərbaycanlılara məxsus rəngkarlıq nümunəsi
Mənbə: Армянская набойка. Альбом. М., 1950, с.61
*Azərbaycan türklərinə məxsus bütün rəngkarlıq nümunələri
erməni müəllifləri tərəfindən təhrif olunaraq "erməni rəngkarlıq nümunəsi"
kimi təqdim olunur.

Şəkil 34.
Məşhur İrəvan aşığı (XVI əsr) Miskin Abdal nəslinin şəcərəsi
Mənbə: "Haqq yolu" qəzeti, 6 sentyabr 2000-ci il

Şəkil 35.
Azərbaycan türklərinə məxsus qoç heykəli.* Orta əsrlər
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qoc heykəlləri və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 36.
Azərbaycan türklərinə məxsus qoç heykəli.* Orta əsrlər
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qoc heykəlləri və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 37.
Azərbaycan türklərinə məxsus sənduqə.* Orta əsrlər
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda daş sənduqələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 38.
Azərbaycanlılara məxsus qəbirüstü abidə.* Orta əsrlər
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qəbirüstü abidələr və qibiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 39.
Azərbaycan türklərinə məxsus sənduqə.* Orta əsrlər
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda daş sənduqələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 40.
Azərbaycanlılara məxsus qədim qəbirüstü abidə.* Orta əsrlər
*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qəbirüstü abidələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

6

Xarici siyasət

Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən də İrəvan xanlığı Cənubi Qafqazla bağlı beynəlxalq münasibətlərin olduqca kəskinləşdiyi bir tarixi şəraitdə yaranmışdı. XVIII əsrin II yarısında inkişaf etmiş qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqaz regionuna maraqları daha da artmışdı. Həmin dövrdə regionda mənafeləri toqquşan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasındakı münasibətlər daha da kəskinləşmişdi. Buna görə də İrəvan xanları şəraitdən asılı olaraq çevik xarici siyasət yürüdürdülər.

Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, İrəvan xanlığı da mürəkkəb tarixi şəraitdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda çətin mübarizə aparırdı. Bu mübarizənin əsasını xanın hakimiyyətini möhkəmləndirmək, yadelli təcavüzlərinin qarşısını almaq, xarici iqtisadi əlaqələri gücləndirmək, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər qurmaq təşkil edirdi [xanlığın dövlət atributları haqda bölmənin sonunda verilmiş şəkillərə bax].

İrəvan xanlığının xarici siyasətində **üç mərhələ** nəzərə çarpır:

I. 1747-ci ildən 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasına qədərki dövr;

II. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından XVIII əsrin sonlarına qədərki dövr;

III. XIX əsrin başlanğıcından xanlığın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalına qədərki dövr (bu dövr haqqında növbəti fəsillərdə geniş məlumat verilir).

İrəvan xanlığının xarici siyasətinin **ilk mərhələsində** aparıcı xətti Azərbaycanın digər xanlıqları və qonşu dövlətlərlə — xüsusən də Kartli-Kaxeti çarlığı və Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı münasibətlər təşkil edir.

İrəvan xanlığı müstəqillik əldə etdikdən dərhal sonra öz sərhədlərini genişləndirmək uğrunda mübarizəyə başladı. 1748-ci ilin əvvəllə-

rində Mehdi xan Əfşar (1747-1751) digər Azərbaycan xanlığı olan Urmiya xanlığına hücum edərək onun bəzi ərazilərini tutdu və İrəvan xanlığının ərazisini xeyli genişləndirdi [112, 111]. Lakin 1749-cu ilin yayında İrəvan xanlığının özü digər Azərbaycan xanlığının — Qarabağ xanlığının hücumuna məruz qaldı: qarabağlı Pənahəli xan 4 minlik qoşunla İrəvan xanlığının sərhədlərini keçərək Üçkilsə ətrafındakı torpaqlara yürüş etdi [41,c.I,237-238;115,52]. İrəvan xanlığında azlıq təşkil edən gəlmə ermənilər bu hadisələrdən öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə etdilər. Onlar guya "özlərini müsəlmanlardan qorumaq" məqsədilə* Kartli çarı Teymuraza və onun oğlu, Kaxeti çarı II İrakliyə yardım üçün müraciət etdilər [105, 172, 187; 214, 30]. II İrakli qoşun toplayaraq Pənahəli xana qarşı göndərdi. Döyüşdə öz yaxınlarını itirən Pənahəli xan geri qayıtdı.

Daim Azərbaycanın qərb torpaqlarına, o cümlədən İrəvana göz dikən gürcü çarları** heç bir səbəb olmadan 1751-ci ilin sentyabrında gözlənilmədən İrəvan xanlığına basqın edərək xanın qoşununu məğlubiyyətə uğratdılar və buradan da Təbrizə tərəf irəlilədilər [41, c.I, 237-238; 387-388, 389; 115, 53].

Müdaxiləçilərlə danışıqlara girən İrəvan xanı bundan sonra gürcü çarları ilə "müttəfiq" olacağına razılıq verdi. Həmin razılığa əsasən, o, 1751-ci ildə qonşuluqdakı Şəki xanlığının qüvvətlənməsindən narahat olan Teymurazın və II İraklinin çağırışı ilə Gəncə xanı ilə birlik-

---

* İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan azsaylı ermənilər xanlıqda hakim mövqe tutmaq məqsədilə fürsət düşən kimi gürcü çarına müraciət edərək onları İrəvana dəvət edirdilər. Məqsəd gürcü çarının köməyi ilə İrəvan xanını zəiflətmək və hakimiyyəti ələ almaq idi.

** 1736-cı ildə Muğan qurultayında tacqoyma mərasimində Gəncə-Qarabağ hakimləri Nadirqulu xanın Səfəvi dövlətinə son qoyması ilə razılaşmayıb, onun şah seçilməsinin əleyhinə çıxmışdılar. Həmin qurultayda iştirak edən gürcü və erməni feodalları isə əksinə, gələcək şahın namizədliyini dəstəkləmişdilər. Nadirqulu xan şah seçildikdən sonra Gəncə-Qarabağ bəylərini cəzalandırmaq üçün onları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmış, bir sıra Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Qazax, Şəmşəddil və Borçalının idarəsini gürcü çarı I Teymuraza həvalə etmişdi. Bu torpaqlarla qane olmayan gürcü çarları daim Azərbaycanın şimal-qərb və cənub-qərb torpaqlarını bütünlüklə ələ keçirməyə can atırdılar.

də gürcülərə qoşularaq şəkili Hacı Çələbi xana qarşı yürüşdə iştirak etdi. Bu yürüşü təşkil edən gürcü çarının əsas məqsədi onun Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını işğal etmək planlarına qarşı başlıca maneə olan Şəki xanlığını zəiflətmək idi. Lakin gürcü çarının planı puça çıxdı. Hacı Çələbi xan işğalçı gürcü çarının və ona qoşulmuş Azərbaycan xanlarının hərbi qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğratdı [41, I, 389-390; 115, 53].

Bu hadisədən sonra İrəvan xanlığı cənubdan hücuma məruz qaldı. Mehdi xan Əfşar tərəfindən 1748-ci ildə məğlubiyyətə uğradılmış urmiyalı Fətəli xan Əfşar keçmiş məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün İrəvanı ələ keçirmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, vaxtilə Nadir şahın, sonra isə Əmiraslan xanın yanında qulluq etmiş, indi isə Urmiya xanının xidmətində olan əfqanıstanlı Azad xanın başçılıq etdiyi hərbi qüvvələri Urmiya döyüşçüləri ilə birlikdə (ümumilikdə 30 min nəfər) 1751-ci ildə İrəvan xanına qarşı göndərdi. Bu qoşunların ön dəstəsi İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. İrəvan xanı yardım üçün "müttəfiqi" gürcü çarı II İrakliyə müraciət etdi. Gürcü çarı yenə fürsəti əldən vermədi və dərhal İrəvana doğru hərəkət etdi. Gürcü qoşunları* qalanı mühasirəyə almış əfşar-əfqan qoşunlarının sayca az olan ön dəstəsini məğlubiyyətə uğratdı [41, I, 238; 115, 53-54].

Lakin az sonra Urmiya və əfqan qoşunlarının əsas qüvvələrinin yaxınlaşdığını eşidən gürcü çarı tələsik İrəvan ətrafını tərk edərək Gürcüstana doğru üz tutdu. Azad xan İrəvan qalasını ələ keçirdi və bundan dərhal sonra II İraklini təqib etdi. Gürcü qoşunlarını haqlayan Azad xan ilk toqquşmadaca II İraklinin hərbi qüvvələrini darmadağın etdi. Gürcü çarı özü üçün ağır şərtlərlə barışıq bağlamağa

* İlk mənbələrin məlumatından aydın olur ki, II İraklinin İrəvan xanlığına "kömək" məqsədilə topladığı qoşunların əksəriyyətini Qazax və Borçalı mahallarından səfərbər edilmiş azərbaycanlılar təşkil edirdi [bax: 123, 200-201].

məcbur oldu. O, 200 gürcü döyüşçüsünü, habelə Zal bəy və Aslan bəy adlı iki nüfuzlu gürcü sərkərdəsini girov verdi [41, I, 238; 112, 111-112]. Mənbələrdə II İraklinin bacısının da girov verilənlərin içərisində olduğu qeyd edilir [220, 42; 112, 111-112].

Azad xanın başçılıq etdiyi əfşar və əfqan qoşunları Azərbaycanın şimalını tərk edən kimi II İrakli yenidən Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətini davam etdirdi. R.V.Qriqoryan 1752-ci ildə II İraklinin guya İrəvan xanığına yürüş etdiyini yazır [214,30]. Əslində isə, qeyd olunan vaxt II İrakli İrəvan xanlığına deyil, Azərbaycanın o zaman ən nüfuzlu xanı olan və Azərbaycanı vahid dövlət halında birləşdirməyə çalışan şəkili Hacı Çələbiyə qarşı yenidən yürüş təşkil etdi. Hacı Çələbi xanla təkbətək qarşılaşmaqdan ehtiyat edən gürcü çarı bir sıra Azərbaycan xanlarını, o cümlədən İrəvan xanını, guya "Hacı Çələbi xana qarşı hərbi əməliyyat planını müzakirə etmək" üçün Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsinə dəvət etdi. II İrakli danışıqlar zamanı hiylə işlədərək öz müttəfiqlərinə xəyanət etdi. O, Qızılqaya adlı yerdə onunla danışıqlar aparmaq üçün gəlmiş müttəfiqlərini — Azərbaycan xanlarını əsir alaraq Gürcüstana üz tutdu. Ona qarşı düşmənlə ittifaqa girmiş xanlardan fərqli olaraq, Azərbaycanın ümumi siyasi mənafeyini üstün tutan Hacı Çələbi xan bu xəbəri alan kimi gürcü qoşunlarına qarşı hücuma keçərək II İraklini Tiflis yaxınlığında haqladı və ağır məğlubiyyətə uğratdı. II İrakli Azərbaycan xanlarını sərbəst buraxaraq bir qrup süvari ilə Tiflisə qaçdı. Gürcü çarının piyada qoşunlarından min nəfər öldürüldü və əsir götürüldü [41, I, 238-239, 390-391; 115, 57-58]. II İrakli ilə "dostluğun" "dadını" görmüş Azərbaycan xanları, o cümlədən İrəvan xanı bundan sonra gürcü çarından üz çevirib Hacı Çələbi ilə birləşdilər.

Həsənəli xan Qacarın (1755-1759) və varisi **Hüseynəli xan Qacarın** (1759-1783) dövründə Kartli-Kaxeti çarı İrəvan xanlığına daha tez-

tez yürüşlər etməyə başladı. 1759-cu ildə İrəvan xanlığı məhz bu viranedici yürüşlər nəticəsində II İraklinin xəzinəsinə illik bac ödəməyə məcbur oldu [166, 129]. Bununla kifayətlənməyən II İraklinin İrəvan xanlığına hərbi yürüşləri 1762-1765, 1778-1779-cu illərdə də davam etdi [214, 31]. Bununla belə, II İrakli İrəvan xanlığını özündən asılı hala sala bilmədi.

Bəhs olunan dövrdə Cənub-Qərbi Qafqazın açarı və ən güclü qalası hesab olunan İrəvanın hərbi-strateji əhəmiyyəti böyük olduğundan [166,205] İrəvan xanlığı qonşu dövlətlərin diqqət mərkəzində idi. Bu dövrdə İranda real hakimiyyəti ələ keçirən Kərim xan Zənd gürcü çarının Azərbaycan xanlıqlarına hücumlarından narazı qaldığını bildirərək Hüseynəli xandan II İrakliyə bac verməyi dayandırmasını tələb etdi. Belə olacağı təqdirdə Kərim xan Zənd onu müdafiə edəcəyinə söz verdi [115, 60]. Bu, bölgədəki siyasi vəziyyəti xeyli gərginləşdirdi. Hətta, 1770-ci ilin yazında İrəvan uğrunda Kərim xan Zəndlə II İrakli arasında müharibə olacağı gözlənilirdi [166, 142].

Bu mürəkkəb vəziyyətdə İrəvan xanlığı nəinki öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır, həm də Azərbaycanın digər xanlıqlarında və qonşu dövlətlərdə baş verən hadisələrə biganə qalmırdı. 1775-ci il iyunun 23-də İrəvan xanı Hüseynəli xan, Qars mühafizi İzzət Mehmet paşa vasitəsilə Osmanlı dövlətinə məktub göndərdi. Məktubda İrəvan xanının Rusiyanın Dağıstan ərazisindəki fəaliyyətindən doğan narahatlığı ifadə olunurdu [191, 107; 125,38]. İrəvanı daim diqqət mərkəzində saxlayan Osmanlı dövləti isə Rusiyanın Kartli-Kaxeti çarlığı vasitəsilə Cənubi Qafqaza, o cümlədən İrəvana müdaxiləsinin güclənməsindən ehtiyat edirdi. Sultan III Mustafa (1757-1774) öz vəzirinə yazdığı məktubda bu müdaxilənin qarşısını almaq tədbirlərini müzakirə etmək üçün onunla görüşüb məsləhətləşməyin zəruri olduğunu bildirirdi [14; 20, 57; 124, 159]. Şübhəsiz ki, II İraklinin İrəvan

xanlığına olan işğalçılıq niyyəti Azərbaycanın digər xanlıqlarını da narahat edirdi. Məsələn, Şəki xanı Məhəmməd Həsən xan 1776-cı ildə Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məktubunda II İraklinin İrəvan qalasına hücum edəcəyi təqdirdə Azərbaycan xanlarının və Dağıstan hakimlərinin ona qarşı birləşəcəyini bildirirdi [20, 67].

Qeyd olunan dövrdə İrəvan xanlığının Kartli-Kaxeti çarlığı üçün iqtisadi əhəmiyyəti çox böyük idi [166,205]. Məhz bu səbəbdən 1779-cu ilin əvvəllərində II İrakli və oğlu Levan 12 minlik qoşunla (5 mini dağıstanlı muzdlu döyüşçü idi) İrəvan qalasını mühasirəyə aldı və yenidən Hüseynəli xandan bac tələb etdi. Lakin İmeretiyada baş vermiş üsyanı yatırmaq üçün gürcü çarı İrəvanın mühasirəsindən əl çəkib geri dönməyə məcbur oldu. II İrakli Gürcüstana qayıdarkən İrəvan xanlığından bac əvəzinə çoxlu sayda silahsız dinc əhalini əsir alaraq özü ilə Gürcüstana apardı [41, II, 73-74; 115, 60].

Kərim xan Zəndin ölümü (1779, mart — ***red.***) İranda hakimiyyət uğrunda mübarizənin və Azərbaycanda ara müharibələrinin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən II İrakli İrəvan xanı Hüseynəli xandan yenidən bac tələb etdi. Hüseynəli xan isə buna rədd cavabı verdi. II İrakli 1779-cu ilin sentyabrında 20 minlik qoşunla yenidən İrəvan xanlığına yürüş etdi [53,22; 159,112]. Hüseynəli xan Osmanlı imperiyasının dəstəyinə arxalanaraq Gürcüstana köçürülmüş ailələrin geri qaytarılmasını tələb etdi. Axalsıxlı Süleyman paşanın vasitəçiliyi ilə Hüseynəli xanla II İrakli arasında sülh danışıqlarına başlandı [214, 68-69]. II İrakli əvvəlcə sülh danışıqlarını yubatdı.* Lakin hadisələr sonradan elə cərəyan etdi ki, Kartli-Kaxeti çarı sülh müqaviləsinin bağlanması üçün

* Rus tarixçisi T.Q.Butkovun əsərində II İrakli ilə İrəvan xanı arasında sülh müqaviləsinin 1780-ci il mayın ortalarında bağlanması haqqında məlumat verilir [bax: 41,II,75]. Lakin İrəvan xanı Hüseynəli xanla II İrakli arasında gedən danışıqlar dəfələrlə baş tutmamışdı. Bu danışıqlarda İrəvan xanının oğlanları Məhəmməd bəy və Qulaməli xan iştirak etmişdi. Nəhayət, bu sülh müqaviləsinin bağlanması 1781-ci ilin noyabrında baş tutdu [bax: 214,71,72,73].

özü addım atmalı oldu. Səbəblər aşağıdakılar idi: əvvəla, İrəvan xanı heç də, erməni tarixçisi V.R.Qriqoryanın yazdığı kimi, gürcü çarından yarımasılı [214,73] vəziyyətdə deyildi. Müstəqil xarici siyasət* yeridən Hüseynəli xan Qacar digər Azərbaycan xanları ilə yaxınlaşıb II İraklidən heç bir asılılığı olmadığını bildirmişdi. Bundan xəbər tutan II İrakli Azərbaycan xanlarından ehiyat edərək Hüseynəli xana olan münasibətini dəyişməyə məcbur oldu [214,72]. Bu zaman II İraklinin İrəvan xanlığına zahiri münasibətinin dəyişməsinin digər səbəbi** qarabağlı İbrahimxəlil xanın Xoy xanlığına olan hücumu idi [214,72].

1781-ci ilin martında II İraklı İrəvan xanının hüzuruna mərhum şahzadə Levanın vəziri Georgini göndərdi. O, bir müddət İrəvanda qaldıqdan sonra Tiflisə qayıtdı, lakin çox keçmədən ikinci dəfə təkrar İrəvana döndü [214,72]. Nəhayət, 1781-ci ilin noyabrında İrəvan xanlığı ilə Kartli-Kaxeti çarlığı arasında sülh müqaviləsi bağlandı. II İrakli ildə 30 min tümən ödənc almaqla Gürcüstana əsir olaraq aparılmış dinc əhalini geri qaytarmağa razılıq verd [41, II, 75; 115, 63; 214, 73]. Lakin II İraklinin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən İrəvan xanlığına olan təcavüzkar niyyəti davam etməkdə idi. 1782-ci ilin sonlarında II İrakli Rusiya imperatriçası II Yekaterinaya (1762-1796) məktub yazaraq Kartli-Kaxeti çarlığının Rusiyanın himayəsinə qəbul edilməsini xahiş etdi. II İrakli Rusiya hökumətindən onun İrəvan və Gəncə xanlıqlarının ərazisinə yiyələnməsinə kömək etməsini xahiş etdi, əvəzində Rusiyanın Türkiyə və İranla aparacağı müharibələrdə öz köməyini əsirgəməyəcəyinə söz verdi [166, 167]. Bundan

* 1781-ci ildə xoylu Əhməd xanın Naxçıvan xanlığına hücumuna etiraz edən İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacar ona hədələyici məktub göndərərək öz ordusunu təcili Naxçıvan qalasından uzaqlaşdırmasını tələb etdi. İrəvan xanı öz məktubunda Naxçıvan xanlığına özü sahib olmaq istədiyini bildirdi [115, 62].

** Təbiidir ki, II İrakli İbrahimxəlil xanın müttəfiqi olduğu üçün bu yürüşdə ona hərbi qüvvə ilə yardım etməli idi. Bundan başqa, II İrakli özü Xoy xanlığını təsir dairəsinə almaq məqsədilə oraya qoşun yeritməyə hazırlaşırdı. Bu qoşun İrəvan ərazisindən — Qırxbulaqdan keçməli idi. [bax: 214,72]. Bütün bunlara görə sülh danışıqları sürətləndi və razılaşma əldə edildi.

əlavə, gürcü çarı Rusiya imperiyasına tövsiyə edirdi ki, Azərbaycan xanlıqlarını ələ almaq üçün "mehriban himayəçi" rolunu oynasın. General P.Potyomkin 1783-cü il mayın 3-də knyaz Q.Potyomkinə verdiyi məlumatda bildirirdi ki, II İraklı və Reyneqs (Rusiyanın İrəvandakı casusu — ***red.***) generaldan müqavilənin (Georgiyevsk traktatının — ***red.***) bağlanmasından əvvəl Cənubi Qafqaz xanlarına onları Türkiyədən qorumaq məqsədilə fərmanlar göndərməsini xahiş etmişdir [214, 82].

Rusiya imperiyası da, öz növbəsində, Cənubi Qafqazı işğal etmək, xüsusilə də Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirmək və Osmanlı dövlətinin burada nüfuzunun güclənməsinə yol verməmək üçün xristian dini amilindən, ilk növbədə gürcü çarlarından istifadə etmək siyasəti yeridirdi. Elə buna görə də gürcü çarı 1783-cü il iyulun 24-də (avqustun 4-də) Georgiyevsk şəhərində Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında saziş imzaladı [41, h.II, s.11; 166, 168-171].

İrəvan xanlığının xarici siyasətinin ***ikinci mərhələsi*** xanlıq üçün olduqca ağır və mürəkkəb bir dövrə təsadüf edir. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından sonra Rusiya tərəfindən gizli şəkildə planlaşdırılan siyasətin — Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisində erməni dövləti yaradılması siyasətinin həyata keçirilməsi üçün real addımlar atılmağa başlandı. Məhz bu təcavüzkar niyyətin qarşısını almaq üçün bəhs edilən dövrdə İrəvan xanlığının xarici siyasətində aparıcı xətti Osmanlı dövləti ilə münasibətlər təşkil edir.

Rusiya imperiyası çoxsaylı xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Azərbaycanı işğal edərək, nəhayət, özünün regionla və bütövlükdə Şərq ölkələri ilə bağlı işğalçılıq planlarını reallaşdırmaq istəyirdi. Rusiya Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olduğuna və onunla yaxşı münasibətlər saxladığına görə İrəvan xanlığını daim diqqət mərkəzində

saxlayırdı. Çar Rusiyası bu xanlığı ələ keçirib onun ərazisindən Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi istinadgah kimi istifadə etmək istəyirdi.*

Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş II İrakli Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün daha fəal işğalçılıq siyasəti yeritməyə başladı. Kartli-Kaxeti çarının İrəvan xanlığı ilə bağlı təcavüzkar niyyəti Osmanlı dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Qeyd olunan dövrdə Türkiyənin Azərbaycan xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətində İrəvan xanlığı mühüm yer tuturdu [166, 205].

Rusiya özünün Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan xanlarını müxtəlif yollarla öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. İmperiya siyasətçiləri bir tərəfdən Azərbaycan xanlarına "xəbərdarlıq" edir, hədə-qorxu gəlir, İrəvan, Xoy və Təbriz xanlarının saraylarına elçilər və hədiyyələr göndərir, digər tərəfdən isə Georgiyevsk sazişindən istifadə edərək hərbi Gürcüstan yolu vasitəsilə Cənubi Qafqazda hərbi hazırlıq işlərini daha da gücləndirirdilər [20, 85; 21, 66; 125, 55]. Məhz bu səbəbdən, Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olan bəzi Azərbaycan xanları, o cümlədən irəvanlı Hüseynəli xan Rusiya dövlətindən ehtiyat edərək osmanlılara soyuq münasibət bəsləyir, hətta sultan tərəfindən göndərilən hədiyyələri belə çətinliklə qəbul edirdi [125,54]. II Yekaterina Cənubi Qafqazda işğalçılıq planını gerçəkləşdirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Bu məqsədlə hələ 1782-ci ilin sonlarından İrəvan xanlığına göndərilən doktor

* Rusiyanın hakim dairələri İrəvan xanlığını tutmağı asanlaşdırmaq üçün dini amildən də istifadə etmək niyyətində idilər. Həmin dövrdə bunun üçün əlverişli şərait də yaranmışdı. Azərbaycan hökmdarlarının himayəsindən istifadə edərək ölkənin qərbində — İrəvan xanlığının ərazisində möhkəmlənmiş Qriqorian kilsəsi Avropada özünə dayaq tapmadığından üzünü Rusiyaya çevirmişdi. Asiya qitəsinə vaxtılə Balkan yarımadasından köçüb gəlmə ermənilər, erməni kilsəsi və erməni işbazları hələ I Pyotrun dövründən başlayaraq Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə daimi məskənlər və dövlət yaratmaq, qondarma "Böyük Ermənistan"ı dirçəltmək xülyasına düşmüşdülər. Bu proses II Yekaterina dövründə daha da intensivləşdi [bax: 126].

Y.Reyneqs* hətta irəvanlı Hüseynəli xanın etibarını qazanaraq İrəvan qalasının planını da çəkə bilmişdi [37, sənəd 132, s.215-217; 126,153]. Bununla qane olmayan Rusiya hökuməti 1783-cü ilin payızında qraf Apraskini İrəvana göndərdi. İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın 1783-cü ilin oktyabrında P.S.Potyomkinə göndərdiyi cavab məktubundan bəlli olur ki, qraf Apraksinin məqsədi İrəvan xanını II İrakliyə itaət etməklə, bir növ, Rusiyanın tabeliyinə keçməyə çağırmaq idi. Hüseynəli xan bu təklifi bəyəndiyini bildirsə də [37, sənəd 170, s.265-266], qəti addım atmadı.

XVIII əsrin II yarısına aid arxiv sənədlərində, habelə digər ilk mənbələrdə göstərilir ki, II İrakli Rusiyanın himayəsini qəbul etdikdən sonra Azərbaycan xanlarına könüllü surətdə Gürcüstana, dolayı yolla isə Rusiyaya itaət göstərməyi təklif edirdi. Bu təklifə razı olmayacaqları halda onlara hərbi güclə hədə-qorxu gəlinirdi [125,55]. Azərbaycan xanları isə müstəqilliklərini itirməmək naminə gah Rusiya, gah da Osmanlı dövləti ilə əlaqəyə girirdilər.

Bəhs olunan dövrdə İrəvan xanı öz müstəqilliyini itirməmək, yaxınlaşan Rusiya təhlükəsindən qorunmaq məqsədilə Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Cənubi Qafqazda öz maraqlarını qorumağa çalışan Osmanlı dövləti İrəvan xanının müraciətinə biganə qalmadı. Xanın müraciətindən dərhal sonra sultanın əmri ilə gizli surətdə İrəvana üç nəfər nümayəndə göndərildi. Onlar irəvanlıları möhkəm durmağa çağırır və onlara kömək üçün İstanbuldan Qarsa xeyli top gətirildiyini bildirirdilər [81, v.360]. Türkiyədən İrəvan xanına göndərilən məktublardan birində yazılırdı: "Siz irəvanlılar təbiətcə türksünüz. Əgər bəd qüvvələr İrəvan qalasını almaq istəsələr, müdafiə olunaraq dinimizin qanunlarını qorumalısınız. Sultan Qars, Bayazid paşalarına si-

* Y.Reyneqs knyaz Q.A.Potyomkinin tapşırığı ilə Tiflisdə gizli kəşfiyyat işləri ilə məşğul olurdu. Milliyyətcə fransız, ixtisasca həkim olan Y.Reyneqs əslində Rusiyanın İrəvan xanlığında casusu idi [bax: 37, sənəd 132, s.215-217; 126, 153].

zi həmişə müdafiə etməyi tapşırmışdır. Ən qədim dövrlərdən biz qonşu və dost olmuşuq. Biz həmişə dinimizin qanunlarını qorumağa hazırıq" [81, v.331]. Axalsıxlı Süleyman paşanın irəvanlı Hüseynəli xana göndərdiyi başqa bir məktubda isə deyilirdi: "...Böyük hökmdarımız Sultanın və vəzir Həsənin göstərişinə əsasən qapıçıbaşı Məhəmməd Səlim bəy vasitəsilə sizə və Azərbaycanın başqa xanlarına pul və hədiyyələr göndərirəm. Allahın köməyi ilə biz həmişə sizinlə dost olacağıq və bu dostluğu nəyin bahasına olursa-olsun qoruyub saxlamalıyıq. Sizə nə lazımdırsa, əmr edin" [81, sənəd 366, v.209].

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazla bağlı öz işğalçılıq planlarını gürcü çarı II İrakli vasitəsilə həyata keçirməsi Osmanlı sarayına yaxşı məlum idi. Bunu Osmanlı sultanının İrəvan xanına göndərdiyi bir məktub da təsdiq edir: "Bizə gəlib çatıbdır ki, Tiflis çarı Rusiya ilə birləşərək Azərbaycan xanlarının arasını vurmağa, onların arasında Rusiyaya meyil yaratmağa çalışır. Siz bizimlə birləşməyə səy edin. Bizim məqsədimiz odur ki, çar İrakli sizə zərər vura bilməsin" [81, sənəd 331, v. 54-55].

Yeri gəlmişkən, Osmanlı dövləti ilə İrəvan xanlığı arasındakı yaxınlaşma artıq Rusiya imperiyasının hakim dairələri ilə əlaqəyə girmiş və onlar tərəfindən dəstəklənən gəlmə erməniləri də təşvişə salmışdı. Artıq onlar xanlıq ərazisində baş verən hadisələr barədə Rusiya imperiyasının müxtəlif strukturlarına məxfi məlumatlar çatdırırdılar. Bu zaman Rusiyanın İrəvandakı baş casusu Stepan Saakyan (rusdilli sənədlərdə Stepan Saakoviç Popov — ***red.***) idi [159, 113].

Osmanlı dövlətinin Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq planlarının qarşısını almaq üçün gördüyü tədbirlər II İraklini də narahat edirdi. O, bu barədə öz sarayında olan Rusiya nümayəndəsi polkovnik Stepan Burnaşevi müntəzəm məlumatlandırırdı [1, 17; 125, 55]. Göründüyü kimi, Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq planlarını həyata keçirməsində əsas dayağı gürcü çarları və bir də erməni işbazları idi.

Yaranmış beynəlxalq şəraitdə İrəvan xanı Hüseynəli xan müəyyən diplomatik danışıqlardan sonra digər Azərbaycan xanları ilə əlaqələrini möhkəmləndirdi və onların Türkiyə dövlətinə meyillərinin güclənməsinə nail ola bildi. Bu barədə irəvanlı Hüseynəli xanla xoylu Əhməd xan birgə məktub yazaraq Qars hakimi Əli paşa vasitəsilə Osmanlı sarayına müvafiq məlumat da verdilər [bax: 125, 89]. Əli İrəvan xanlığından üzülmüş II İrakli Hüseynəli xanı hakimiyyətdən devirmək üçün onun qardaşı Məhəmmədhəsən xanla məxfi sazişə girdi [115, 69].

1783-cü il noyabrın 9-da Hüseynəli xan Qacar xəstələnərək vəfat etdi.* Xanın vəsiyyətinə əsasən hakimiyyətə böyük oğlu, 15 yaşlı Qulaməli xan Qacar gəldi [37, 267; 159, 114]. Hüseynəli xanın ölümü xanlıqda vəziyyəti kəskinləşdirdi. II İrakli fürsətdən istifadə edərək öz qaynı Baqrationu qoşunla İrəvana göndərdi. Lakin İrəvana yaxınlaşan Baqration artıq Hüseynəli xanın böyük oğlu Qulaməli xanın taxta çıxdığını eşidərək hücumu davam etdirməyib geri döndü [115,69-70]. Beləliklə, Rusiyaya arxalanan gürcü çarının İrəvanla bağlı növbəti hiyləsi də baş tutmadı.

Dövrün ilk mənbələri Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından sonra Rusiyaya arxalanan II İraklinin Azərbaycan xanlıqlarına, o cümlədən İrəvan xanlığına qarşı işğalçılıq niyyətinin daha da güclənməsini sübut edir. Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan xanlarının II İraklinin təcavüzü ilə bağlı Osmanlı sultanına göndərdiyi məktuba [20, 62; 21, 87; 125, 54-55] əsaslanaraq 1783-cü ilin noyabrında Çıldır valisi Süleyman paşa tərəfindən hazırlanmış bir sənəddə qeyd olunur ki, İrəvan xanı Hüseynəli xanın vəfatından sonra II İrakli Rusiya

*İrəvan xanı Hüseynəli xanın ölümü ilə bağlı müxtəlif məlumatlar var. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Hüseynəli xan İrəvanda baş verən üsyan nəticəsində öldürülmüşdür [115, 69]. Mənbələr isə təsdiq edir ki, Hüseynəli xan ağır xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir [bax: 37, 274; 214, 81]. Yeri gəlmişkən, Hacı Hüseynəli xan mömin bir insan olmuşdur. Çünki xanın cənazəsi Bağdada aparılaraq orada dəfn edilmişdir [bax: 37, 274; 159, 268] .

hərbçilərinin köməyi ilə İrəvan qalasını ələ keçirmək niyyətindədir [20, 72-74; 125, 55].

Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanları, o cümlədən İrəvan xanı ilə yaxınlaşması nəticəsində özünün Cənubi Qafqaz siyasətinin iflasa uğrayacağından ehtiyat edən çar Rusiyası 1783-cü ilin sonlarında bölgədə hərbi qüvvələrinin sayını artırmağa başladı. Tiflisə və Kaxetiyə yeni hərbi qüvvələr göndərdi. Burada yerləşən hərbi hissələrə Rusiyadan çoxlu top və digər hərbi sursat gətirildi və daha 35 min əsgərin göndəriləcəyi planlaşdırıldı [20, 88; 125, 55].

Osmanlı dövlətinin İrəvan xanlığı ilə həmsərhəd bölgələrinin paşaları İrəvan xanı və Azərbaycanın digər xanları ilə razılığa gələrək Rusiya tərəfindən gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq üçün hərbi hazırlıq görməyə başladılar. Tiflisdəki rus qoşunlarının komandanı S.Burnaşev 1784-cü il fevralın 9-da P.S.Potyomkinə məktubunda bildirirdi ki, Axalsıx, Qars, Ərzurum və Bayazid paşalıqlarının nümayəndələri İrəvan şəhərində Qulaməli xanın yanındadırlar; onlar İrəvan xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasında daha yaxın münasibət yaratmaq və xanın köməyilə Azərbaycanın digər xanlıqlarını da Rusiya və Gürcüstanın əleyhinə qaldırmağı planlaşdırırlar. S.Burnaşev bunun qarşısını almaq üçün çariçənin mütləq tədbir görməsini P.S.Potyomkindən xahiş edirdi [1, 17; 125, 56]. Bundan əlavə, Rusiyanın Ənzəlidəki konsulu Tumanovski 1784-cü ilin aprelində yazdığı məktubunda bu hazırlıq barədə Həştərxan qubernatoru Jukova ətraflı məlumat verirdi. Onun yazdığına görə, Ərzurum və Bayazid paşaları Gürcüstana hücum etmək üçün xeyli qoşun toplayaraq Azərbaycan və Dağıstan hakimlərini də bu işə cəlb etməyə çalışırlar. Onlar bu yürüşdə iştirak edəcək döyüşçülərin hər birinə ildə 200 rubl verməyi vəd etmişlər [115, 73-74].

Yaranmış vəziyyətlə bağlı II İrakli də təşvişlə polkovnik S.Burnaşevə məlumat verir, o da, öz növbəsində, bu məlumatı general P.Potyomkinə çatdırırdı. S.Burnaşevin P.Potyomkinə göndərdiyi 1784-cü il 16 fevral tarixli məruzəsində Axalsıx paşası Dədəgül ağanın müəyyən təkliflərlə İrəvan xanının yanına gəlməsi xəbəri verilir. Bu təkliflər əsasən xristianların qüvvə toplamasına imkan verməmək, Rusiya qoşunlarını Cənubi Qafqaza dəvət etdiyi üçün II İraklinin üzərinə hücum etmək məqsədilə Azərbaycanın digər xanları ilə birləşmək və s.-dən ibarət idi [78, h.VII, v.173; 214, 83].

Qeyd olunan dövrdə Osmanlı dövlətinin nümayəndəsi Xəlil əfəndi Azərbaycan xanları və Dağıstan hakimləri ilə görüşüb bir müddət İrəvanda qaldı [166, 203; 115, 74].

Xəlil əfəndinin tövsiyəsi ilə irəvanlı Qulaməli xan II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi [20, 84, 85, 296; 124, 189] və hətta digər Azərbaycan xanlarına da yardım göstərdi. S.Burnaşev 1784-cü il martın 26-da göndərdiyi məruzəsində İrəvan xanının naxçıvanlı Abbasqulu xana yardım* göstərməsi haqqında məlumat verir [214, 84], P.Potyomkinə ünvanladığı digər məxfi məktubda isə yazırdı: "İrəvan xanı Qulaməli xanın çara (II İrakliyə — ***red.***) münasibəti birdən-birə də - yişmişdir və indi o, türklərə meyillidir" [1, 110; 125, 56]. General P.Potyomkinin 1784-cü il 2 mart tarixli gizli təqdimatına əsasən, polkovnik S.Burnaşev II İrakli ilə İrəvanın alınması məsələsini müzakirə edir. Lakin II İrakli İrəvanın alınması üçün lazımi ordunun olmadığını bildirir [78, h.VII, v.245; 214, 87]. Bu, bir daha İrəvan qalasının alınmazlığını, xanlığın hərbi-strateji mövqeyinin güclü olduğunu sübut edir.

General Potyomkin bir gürcü zadəganı vasitəsilə İrəvan xanına qarşı qəti tədbirlər görmək üçün polkovnik S.Burnaşevə yazılı əmr

---

* Bu zaman Naxçıvan xanı Abbasqulu xan hakimiyyətdən devrilmişdi, İrəvan xanı Hüseynəli xan ona sığınacaq vermişdi [bax:115,49-53;214,84-85].

göndərir. Generalın əmrini alan S.Burnaşev II İraklinin yanına məsləhətləşməyə gedir [214, 86-87]. İrəvan xanlığına təcavüzün elə də asan olmadığını başa düşən II İrakli öncə diplomatik vasitələrə* əl atır. Lakin bunun ciddi nəticə vermədiyini görən Rusiya hakim dairələri və gürcü çarı digər vasitələrə əl atır. Belə ki, 1784-cü ilin yayında Qulaməli xana sui-qəsd təşkil olunur və xan qətlə yetirilir.** Hakimiyyətə xanın 12 yaşlı oğlu Məhəmməd xan Qacar gəlir [166, 205; 215, 74]. Qars mühafizi Mustafa paşanın məlumatına görə, "Yaranmış real təhlükə qarşısında İrəvan xanının Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşması nəticəsində bölgədəki ruslar və onların müttəfiqi olan gürcü çarının hiylələri nəticəsində Qulaməli xan qətlə yetirildi" [125; 56-57]. Arxiv sənədləri də İrəvan xanına qarşı törədilən qəsdin hansı istiqamətdən hazırlandığını aydın göstərir. 1784-cü ildə rus canişini Mixail Markov polkovnik S.Burnaşevə göndərdiyi məktubunda İrəvanla bağlı yazırdı: "…yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək, çar (II İrakli — ***red.***) nəyi isə bəhanə gətirərək oranı (İrəvan xanlığını — ***red.***) ordu ilə ələ keçirməlidir" [1, 15; 125, 56].

İrəvan xanlığına rus-gürcü hərbi müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün Osmanlı hökuməti təcili tədbir gördü. Osmanlı dövlətinin dəstəyi ilə xoylu Əhməd xan dərhal öz kürəkəni, keçmiş İrəvan xanı Hüseynəli xanın 12 yaşlı oğlu Məhəmməd ağanı (1784-1805) İrəvan taxtına çıxardı [115, 71; 124, 191]. Sultan I Əbdülhəmid (1774-1789) yeni İrəvan xanı ilə sıx münasibətlər yaradılmasını diqqət mərkəzinə götürdü. Sultan Ərzurum paşasına pul, Axalsıx, Qars və Bayazid paşalarına fərmanlar göndərərək onlara İrəvanı II İraklinin təcavüzün-

---

* Hüseynəli xanın ölümündən bir neçə ay keçməsinə baxmayaraq, oğlu Qulaməli xanın hələ də yas libasını çıxarmadığını nəzərə alan II İrakli adətə uyğun olaraq ona rəngli libaslar göndərir və kəşfiyyat üçün bu fürsətdən istifadə etmək qərarına gəlir [bax: 214, 87].

** Qulaməli xanın qətli ilə bağlı müxtəlif məlumatlar var: 1.1784-cü il iyunun 7-də Bünyatəli bəy adlı bir nəfər İrəvan meydanında Qulaməli xanı və onun iki qulluqçusunu odlu silahla qətlə yetirmişdir [bax:159,266-267]; 2. 1784-cü ilin yayında xalqla qəddar rəftarına görə Qulaməli xan qardaşı ilə birgə İrəvanda baş vermiş iğtişaşlar zamanı öldürülmüşdür [bax: 166,205].

dən qorumağı tapşırdı. Fərmanda xoylu Əhməd xanın birləşmiş qoşunların baş sərkərdəsi təyin edildiyi, bütün paşa və vəzirlərə İrəvan xanına kömək etmələri tapşırıldı [81, siy.1/194, sənəd 336, h.VIII, v.54-55; bax: 166, 206; 124, 192]. İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşması rus-gürcü siyasətinə ağır zərbə vura bilərdi. Məhz buna görə II İrakli İrəvana iki min nəfərlik qoşun göndərdi. O.P.Markovanın yazdığına görə, İrəvan xanı tələsik axalsıxlı Süleyman paşaya bildirdi ki, o, II İrakliyə xidmət edəcəkdir. Bununla da tərəflər arasındakı gərginlik müvəqqəti olaraq sakitləşdi [166, 206; 115, 75].

Lakin ilk mənbələrin məlumatları göstərir ki, İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacarın bu mövqeyi müvəqqəti diplomatik gediş idi. Çox keçməmiş, 1784-cü il sentyabrın 28-də Məhəmməd xan II İraklinin İrəvan qalasına hücum təhlükəsi qarşısında Osmanlı dövlətinə məktubla müraciət etdi. Çıldır valisi, Qars mühafizi və Bayazid hakimləri xoylu Əhməd xanla birləşib II İrakliyə qarşı birlikdə çıxış etmək üçün danışıqlar apardılar [20, 93; bax: 125, 57]. Bunun ardınca Məhəmməd xan, digər Azərbaycan xanları və Ərzurum valisi Bayazid hakimi ilə birləşib düşmənin hücumuna qarşı hazır olduqları barədə Osmanlı sarayına yenidən rəsmi məlumat göndərdilər [20, 32; 125, 57].

Bu müraciətlərin qarşılığı olaraq 1784-cü ilin payızında Cənubi Qafqaza İstanbuldan çoxsaylı (60 nəfər) nümayəndə heyəti göndərildi. Onlar Azərbaycan xanlarına və Dağıstan hakimlərinə qiymətli hədiyyələrlə yanaşı Sultan Əbdülhəmidin fərmanını da gətirmişdilər. Fərmanda sultan bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını Rusiya təcavüzü qarşısında birləşməyə və müqəddəs müharibəyə hazır olmağa çağırırdı [81, siy.1/194, sənəd 350, h.II, v.4; bax: 115, 75].

Cənubi Qafqazda Rusiyanın və onun əlaltısı olan gürcü çarının açıq müdaxilə siyasətinə başlaması Osmanlı dövlətini daha konkret addımlar atmağa sövq etdi. Rusiyadakı ermənilərin dini başçısı H.Arqutyan 1785-ci il fevralın 25-də Stepan Saakova göndərdiyi məktubunda Qarabağ və Xoy xanlarının Axalsıx paşası vasitəsilə sultandan hədiyyə və məktub aldıqları barədə xəbər verdi. Sultanın məktubunda yazılırdı: "..sizə birləşməyi və İrəvanın düşmən əlində qalmaması üçün onu ələ keçirməyə cəhd etməyi təklif edirəm, bunun üçün istədiyiniz qədər qüvvə və pul ala bilərsiniz" [bax: 214, 115].

Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövləti arasında siyasi əlaqələrin güclənməsi ermənilərin təşvişinə səbəb oldu. Çünki bu, Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına ermənilərə "dövlət yaradılması" planının baş tutmasına ciddi əngəl törədə bilərdi. Erməni müəllifi A.İoannisyanın yazdığına görə, İ.Arqutinskinin Axalsıxdan gəlmiş qardaşı oğlu xəbər verirdi ki, osmanlılar məktub və pul göndərərək Azərbaycan xanlarını rus qoşunlarına müqavimət göstərməyə, habelə Gürcüstan əleyhinə çıxmağa çağırmışdı. Eyni zamanda osmanlılar Qarabağ və Xoy xanına məsləhət görmüşlər ki, ruslara İrəvan şəhərini almağa imkan verməsinlər [159, 134-135].

İrəvan xanlığına birbaşa təcavüz etməkdən əli çıxan II İrakli digər vasitələrə əl atır. O, 1785-ci ilin payızında Gürcüstana yürüş edən Azərbaycanın Car-Balakən hakimi Ömər xanın* qoşunlarını İrəvan istiqamətinə göndərməyə çalışsa da, bu, mümkün olmur [214,135].

Ömər xanın yürüşündən bir qədər keçdikdən sonra İrəvan xanlığının alınması üçün yeni planlar hazırlanır. 1787-ci il mayın əvvəlində II İrakli P.Potyomkini xəbərdar edir ki, Xoy xanı, Car-Balakən hakimi Ömər xan və Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla birlikdə İrəvanı almaq qərarına gəlmişlər [78,v. 469; bax: 159,182].

* Car-Balakən hakimi və ya Avar xanı Ömər xanın adı rusdilli sənədlərdə "Omar xan" yazıldığı halda [bax: 24, f. VUA 482. op.144, d. 41481; op. 148, d. 41929] Azərbaycan dilinə tərcümədə səhv olaraq Ümmə xan kimi verilir.

Bütün bu tədbirlər Osmanlı dövləti tərəfindən sakit qarşılanmadı. 1787-ci ilin iyununda Xoyda yenicə hakimiyyətə gəlmiş Hüseynqulu xana göndərilən sultan fərmanında deyilirdi: "Tiflis valisi rusları Azərbaycanı və bizim torpaqları qarət etmək üçün dəvət etmişdir. …Biz heç zaman İrəvanın qarət olunması və dağıdılması ilə razılaşa bilmərik. Odur ki, ehtiyac olarsa, Bayazid, Van və Muşun rəislərinə sizə qoşun göndərməyi əmr etmişik. Əgər Tiflis valisi sərhədi keçmək fikrinə düşsə, o zaman sizə Ərzurum paşası Mustafa kömək edəcəkdir" [79, iş 4252,v.126].

Osmanlıların hərbi fəallığının artmasından xəbər tutan Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general P.S.Potyomkin türklərin İrəvan istiqamətində hücum edəcəkləri halda necə hərəkət etməli olduğu barədə mərkəzə sorğu göndərdi [79, iş 4252, v.126].

Polkovnik S.Burnaşev 1787-ci il 8 iyul tarixli məktubunda general P.S.Potyomkinə bildirirdi ki, onun məlumatlarına görə, Osmanlı sultanı Azərbaycan xanlarını həmişə müdafiə edəcək, İrəvan şəhəri Azərbaycana məxsus olduğundan onun heç zaman Gürcüstanın tabeliyinə verilməsinə razı olmayacaqdır. Bundan əlavə, sultan Ərzurum paşasına və digər həmsərhəd paşalara nəyin bahasına olursa-olsun rus qoşunlarının qarşısına çıxmağı əmr etmişdir. Regionda siyasi durumun gərginləşməsi ilə əlaqədar Ömər xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan və digər Azərbaycan xanları İrəvanı qəti surətdə gürcülərin təzyiqlərindən xilas etmək üçün birləşmişlər [81, siy.1/194, sənəd 416, h.I, v.354; 115, 77-78].

1787-1791-ci illər Rusiya — Osmanlı müharibəsi zamanı da Rusiyaya arxalanan II İrakli Azərbaycan xanlıqlarına qarşı öz işğalçılıq siyasətini davam etdirməkdə idi. Belə ki, Georgiyevsk müqaviləsinə əsaslanan II İrakli 1787-ci il noyabrın 22-də Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanından yardım istədi. Rusiyadan alacağı köməyə

ümid bağlayan gürcü çarı İrəvanı ələ keçirmək və Azərbaycan xanlarına qarşı yenidən hücuma keçmək niyyətində idi [20, 122; bax: 125,82-83]. Bunu başa düşən irəvanlı Məhəmməd xan 1787-ci il noyabrın 26-da yaxınlaşan təhlükəyə qarşı öz elçisi Zeynalabdin vasitəsilə Osmanlı sultanından yardım istədi. Elə həmin ilin dekabrında İrəvan xanlığının elçiləri İstanbulda səmimi qarşılandı və onun xahişi müsbət qarşılandı [19, b. № 9, 6, 71; 125, 83]. Sultan vəziyyətin ciddiliyini və müraciətin əhəmiyyətini nəzərə alaraq İrəvanı "əl-Rumun (Türkiyənin — ***red.***) kilidi və Azərbaycanın Dərbəndi" adlandırmışdı [11; 15, 215; 20, 123, 324; 124, 222]. Beləliklə, İrəvan xanlığının xarici siyasətinin ikinci mərhələsində Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlər önəmli yer tutur.

XVIII yüzilliyin 90-cı illərinin ortalarında İrəvan xanlığı cənubdan daha bir güclü təhlükə ilə üz-üzə qaldı. Məlum olduğu kimi, Kərim xan Zəndin ölümündən sonra İranda hakimiyyəti Azərbaycan-türk tayfası qacarlardan olan Ağa Məhəmməd xan ələ keçirdi. Onun ata-babaları vaxtilə I Şah Abbas tərəfindən Azərbaycandan İranın Astrabad vilayətinə köçürülmüşdü. Ağa Məhəmməd xan öz şahlıq iddiasını rəsmiləşdirmək üçün səfəvilərin və Nadir şahın idarə etdikləri bütün keçmiş əraziləri, o cümlədən Cənubi Qafqazı ələ keçirməyə çalışırdı. Bu siyasət eyni zamanda müstəqil Azərbaycan xanlıqlarına qarşı da çevrilmişdi. Qacar 1795-ci ilin yazında Şimali Azərbaycana və Gürcüstana hərbi yürüşə başladı.

Ağa Məhəmməd xanın güclənməsi ilə müstəqillikləri cənub tərəfdən də təhlükə altına düşən Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə diplomatik münasibətləri daha da genişləndi. Qarabağlı İbrahimxəlil xan və irəvanlı Məhəmməd xan Osmanlı dövlətindən yardım almaq üçün 1789-1790-cı illərdə İstanbulda danışıqlar aparmaq üçün öz elçilərini Çıldır valisinin yanına göndərdilər [12; 124, 229].

Ağa Məhəmməd şah yürüş ərəfəsində Şimali Azərbaycan xanlarına fərmanlar göndərərək ona tabe olmalarını və itaət əlaməti olaraq girovlar verməlerini tələb etdi. Şahın Cənubi Azərbaycandakı hərəkətlərini yaxından izləyən İrəvan xanı onun yaxın müddətdə Şimali Azərbaycana yürüş edəcəyini yəqin etmiş və Qars mühafizinə göndərdiyi məktubunda bu barədə məlumat vermişdi. Qars mühafizi də öz növbəsində İstanbula xəbər çatdırmış, Ağa Məhəmməd şahın İrəvan üzərinə yürüş edəcəyi halda Qars ətrafındakı bölgədən xeyli köçkün olacağı üçün əlavə qüvvə və hərbi təchizat göndərilməsini istəmişdi [20, sənəd 43, 134-135; bax: 124, 229].

Ağa Məhəmməd xanın güclənməsi ilə bağlı Azərbaycanda baş verənləri Osmanlı dövləti də diqqətlə izləyirdi. Belə ki, Qars mühafizi Kamal paşa hələ 1791-ci ildə Osmanlı sarayına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, Ağa Məhəmməd xan Təbrizdən 6 saatlıq məsafədə olan Müşki ənbər çölünə gələrək Cənubi Azərbaycan xanlarından bir neçəsini özünə itaət göstərməyə razı salmışdı. O, irəvanlı Məhəmməd xanın da yanına gəlməsini tələb etmişdi. Lakin Məhəmməd xan özü getməmiş, qardaşını hədiyyələrlə onun hüzuruna göndərmişdi.

Ağa Məhəmməd şahın İrəvana hücum edəcəyini yəqin edən Məhəmməd xan İrəvan qalasının müdafiəsini möhkəmləndirmiş, Qars mühafizindən kömək istəmiş, İrəvanın mühasirəyə alınacağı halda əhalinin bircə çıxış yolu olan Qarsa köçəcəyini bildirmişdi. Bu məlumatla əlaqədar Osmanlı sultanı bölgəyə xüsusi hazırlığı olan kəşfiyyatçılar göndərərək dəqiq məlumat əldə olunmasını və real vəziyyətə uyğun cavab verilməsini əmr etmişdi [16; 124, 230].

Ərzurum valisi Yusif Ziya paşanın köməkçisi Məmiş ağanın 1795-ci il 15 may tarixli məktubunda da eyni narahatlıq nəzərə çarpır: Ağa Məhəmməd xan İrəvana hücum edərsə, qala darısqal olduğundan təxminən 20-30 min nəfər elat ora sığmayacaq və onların çoxunun Qars, Bayazid və Ərzurumun sərhəd sancaqlarına pənah gətirəcəkləri yəqindir [20, sənəd 46, s.145-146, 339-340; 124, 236].

Yaranmış olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə İrəvan xanı çıxış yolu olaraq qardaşını Ağa Məhəmməd xanın sarayına girov kimi göndərdi, özü isə müqavimət göstərmək məqsədilə hazırlıq görməyə başladı. Lakin Ağa Məhəmməd xan İrəvan xanının hiyləsini başa düşərək qardaşı Əliqulu xanı 20 min döyüşçü ilə İrəvan qalasını fəth etməyə göndərdi. Qacar qoşunları qalaya yaxınlaşaraq onu mühasirəyə aldılar. İrəvan qalasının müdafiəçiləri 35 gün müqavimət göstərsələr də, Məhəmməd xanın tabe olmaqdan başqa bir əlacı qalmadı. O, Qacarlar dövlətinin xəzinəsinə ildə 8 funt qızıl və 80 min rubl bac ödəməyə razılıq verməyə məcbur oldu. Bundan əlavə, İrəvan xanı lazım gəldikdə öz hərbi dəstəsi ilə Qacarın hərbi xidmətinə getməli idi [115, 79-81].

Məlum olduğu kimi, Ağa Məhəmməd xan 1795-ci ildə Cənubi Qafqaza birinci yürüşü zamanı Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərini 33 gün mühasirədə saxlamış, Gürcüstana yürüş etmiş və Tiflis şəhərini tutmuşdu. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan qışlamaq üçün Muğan düzünə gəlmiş, oradan isə Tehrana qayıtmışdı [9, 260-261].

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza yürüşü və rəsmən Rusiyanın himayəsində olan gürcü çarlığına hücumu Rusiyanın regiondakı maraqlarına və nüfuzuna ağır zərbə vurmuşdu. Odur ki, Rusiya regionda öz qəsbkarlıq siyasətini həyata keçirmək üçün bəhanə axtarırdı. Buna görə də fürsətdən istifadə edən Rusiya imperatriçası II Yekaterina 30 minlik bir korpusu qraf V.Zubovun başçılığı ilə Cənubi Qafqaza, özü də Azərbaycana göndərdi. Bu, Rusiya imperiyasının Azərbaycana ikinci yürüşü idi.

V.Zubov Şimali Azərbaycanın bir sıra bölgələrini ələ keçirsə də, bu hərbi əməliyyat, nəticə etibarilə, rus dövləti üçün uğursuz oldu. 1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümündən sonra taxta çıx-

mış oğlu I Pavel Rusiyanın xarici siyasət xəttini dəyişərək rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çağırdı.

Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda hərbi əməliyyatlara hazırlaşması Osmanlı imperiyasını çox narahat edirdi. Buna görə də 5000 nəfərlik qoşunla Çıldırda olan Yusif paşa öz nümayəndəsini İrəvan xanının yanına göndərərək onu rus qoşunlarının təcavüzü əleyhinə çıxmağa çağırdı [24, v.80-81]. Kəşfiyyatdan rus ordusu qərargahına qayıtmış Nikolay Mirzəyev də eyni fikirləri söyləmişdi: "Türklər çalışırlar ki, İrəvan xanı Gürcüstanın tabeliyinə keçməsin" [24, v.80-81].

Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdakı fəallığı Rusiya dövlətinin təcavüzünə real maneə olduğundan Rusiya xristian dini amilindən fəal surətdə istifadə edirdi. Buna görə də Rusiya imperiyası Kartli-Kaxeti çarlığına Osmanlı imperiyasına qarşı bufer dövlət kimi baxır və hər vasitə ilə ona kömək etməyə çalışırdı. Təsadüfi deyildir ki, rus ordusu ali baş komandanının göstərişinə əsasən İrəvan xanlığını özündən asılı vəziyyətə salması üçün II İrakliyə kömək göstərmək qərara alınmışdı [80, sənəd 628-631, v.19].

Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ilin iyununda ikinci dəfə Azərbaycanın şimalına yürüş etdi. O, bu dəfə Şuşa qalasını ələ keçirə bildi. Lakin elə buradaca sui-qəsdlə qətlə yetirildi. Sərkərdəsini itirmiş İran qoşunları geri — İrana qayıtmağa məcbur oldu [9, 261-262].

Ağa Məhəmməd şah ikinci yürüşü ərəfəsində irəvanlı Məhəmməd xan Qacarı yanına çağıraraq, onunla qohum olmasına baxmayaraq, rus qoşunları ilə əməkdaşlıqda suçlandırıb həbs etmiş və Tehrana* göndərmişdi [41, II, 428; 95, 164]. Ağa Məhəmməd şahın əmrinə əsasən onun ögey qardaşı Əliqulu xan Qacar İrəvanda hakimiyyəti idarə edirdi [41, II, 426; 95, 164; 200, 9]. Lakin Əliqulu xanın vergiləri artırması səbəbindən İrəvan əhalisi üsyan edib onu hakimiyyətdən qov-

* Q.P.Butkova görə, Qəzvinə göndərilmişdi [bax: 41, II, 431].

du [41, II, 431; 214, 59]. C.Bornoutyan isə bu hadisəni fərqli təqdim edərək yazır ki, Əliqulu xan Qacar qardaşı Ağa Məhəmməd xanın ölümündən dərhal sonra şah taxt-tacı iddiası ilə Tehrana tələsdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Həsən xan Makulu İrəvan xanlığında hakimiyyəti ələ keçirdi və xalqdan ağır vergilər tələb etdi [200,9]. Ağa Məhəmməd şahın 1797-ci il iyulun 4-də Şuşada öldürülməsindən sonra taxta çıxan varisi Fətəli şah (1797-1834) İrəvanı silah gücünə əldə saxlamağın mümkün olmadığını nəzərə alaraq, İrana — Qacarlar dövlətinə sədaqətini saxlaması şərtilə, Məhəmməd xanı həbsdən azad edib İrəvana göndərdi [115, 85]. Lakin Məhəmməd xan qacarların müti vassalı olmadı. Əksinə, xoylu Cəfərqulu xanla birləşərək yeni şaha tabe olmaqdan imtina etdi. Lakin onlar şahzadə Abbas Mirzənin və sərdar Süleymanın başçılıq etdiyi Qacar qoşunu tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldılar. Bundan bir neçə il sonra Abbas Mirzə İrəvan xanlığına hücum edərək İrəvan qalasını 40 günlük mühasirədə saxladı. Bu müddətdə ətraf kəndlər və ellər çapılıb-talandı. Nəticədə Məhəmməd xan Abbas Mirzəyə təzminat və sədaqət əlaməti olaraq girovlar verməyə məcbur oldu [115, 8 5-86].

XIX əsrin əvvəllərində Axalsıx hakimi Şərif paşanın sultana qarşı qiyamı ilə bağlı olaraq İrəvan xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlərdə gərginlik yarandı. İrəvanlı Məhəmməd xanın Şərif paşanı dəstəkləməsi Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərin pisləşməsinə səbəb oldu. Qiyamın yatırılması Ərzurum paşasına həvalə olundu. Ərzurum paşası bu zaman Fransa ilə müharibədə Türkiyə ilə ittifaq bağlamış Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı K.F.Knorinqə kömək üçün müraciət etdi. K.F.Knorinq Tiflisdə olmadığından onun köməkçisi, erməni mənşəli general İ.P.Lazaryev gürcü şahzadəsi Davidi Borçalıdan və Qazaxdan topladığı azərbaycanlılardan ibarət dəstələrlə birlikdə Ərzurum paşasının köməyinə

göndərdi (türkləri bir-birinə qırdırmaq siyasəti!!! — ***red.***). Bununla yanaşı, 1801-ci ildə Ərzurum paşası K.F.Knorinqə məktub göndərərək Məhəmməd xanın Şərif paşaya kömək etməkdən əl çəkməsinə təsir göstərməsini ondan xahiş etdi [25, sənəd 1031, s.705].

1802-ci ildə Fətəli şah onun hakimiyyətini qəbul etməyən Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək məqsədilə tədbirlər görməyə başladı. İrəvan xanını Naxçıvandan olan köçkünləri Naxçıvana qaytarmadığı üçün hədələyən Fətəli şah sərkərdəsi Abbasqulu xanı İrəvan xanlığına qarşı göndərdi, özü də 1802-ci ilin martında İrəvana gəlmək və öz qüvvələrini buradan Gürcüstana yönəltmək fikrində idi. Müdafiəyə hazırlaşan İrəvan xanı qalanı möhkəmləndirdi, hərbi sursat və ərzaq ehtiyatı topladı. Lakin öz qüvvələrinə arxayın olmadığından ruslardan kömək istədi. General-leytenant Knorinq Fətəli şahın qoşununu Gürcüstandan kənarda qarşılayacağını və onları İrəvana buraxmayacağını vəd etdi [41, II, 513-514].

İmperatorun verdiyi 23 aprel 1802-ci il fərmanında Knorinqə bildirilirdi ki, o, Fətəli şahın qüvvələrini Gürcüstana buraxmasın və hər vasitə ilə İrəvan xanının Rusiya himayəsinə qəbul edilməsinə və İrəvanın rus qoşunları tərəfindən tutulmasına nail olsun. Lakin Fətəli şah İrəvana və Gürcüstana yürüşünü təxirə saldı. Bu zaman İrəvan xanı nəinki Rusiya təbəəliyindən imtina etdi, hətta rusların düşməni sayılan naxçıvanlı Kalbalı xanla birlikdə Gürcüstandakı rusları buradan sıxışdırıb çıxara bilməsə də, imkan düşdükcə onlara zərər yetirməyə başladı [41, II, 514-516].

1802-ci ilin mayında naxçıvanlı Kalbalı xan, onun qardaşı Abbasqulu xan və İrəvan xanının birləşmiş qüvvələri Qars əyalətinə hücum və qarət məqsədilə Pəmbək və Qars paşalığı istiqamətində hərəkət etdi. Qarslı Məhəmməd paşa kömək üçün Knorinqə müraciət etdi. Knorinq Pəmbəkdəki rus qoşunlarının komandanına Qarsla olan sərhəd xəttinin lap yaxınlığında Qars paşasının qüvvələri ilə birləşmə-

yi və xanlıqların birləşmiş qüvvələrinə zərbə endirməyi tapşırdı. 1802-ci ilin iyununda rusların və Qars paşasının birləşmiş qüvvələri irəvanlı Məhəmməd xanla naxçıvanlı Kalbalı xanı məğlubiyyətə uğratdı [41, II, 516-517].

Beləliklə, İrəvan xanlığı tarixinin bütün istiqamətlərdə araşdırılması aydın sübut edir ki, bu dövlətin idarə olunmasında ermənilərin heç bir iştirakı olmamışdır [162,44]. Əksinə, ermənilər İrəvan xanlığının ərazisini ələ keçirib burada öz dövlətlərini yaratmaq üçün xanlığa qarşı bütün istiqamətlərdən hücuma keçən təcavüzkarlara fəal köməklik göstərirdilər. Azərbaycan torpağında — ölkənin qərbində yaranmış bu xanlıqda bütün hakimiyyət Azərbaycanın qədim türk tayfası olan Ağcaqoyunlu Qacarların əlində cəmlənmişdi və bu dövlət Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri tarixində xüsusi yer tutur.

Şəkil 1.
İrəvan xanlığının bayrağı
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, inv. 461

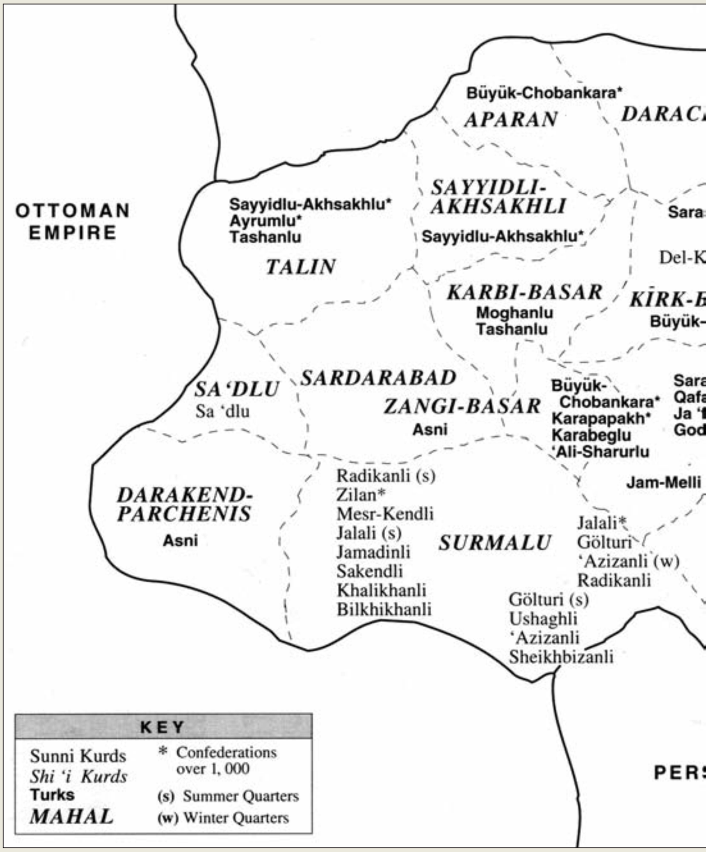
Şəkil 2.
İrəvan xanlığının bayrağı
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, inv. 473

Xəritə 1.
Cənubi Qafqazın Rusiya
tərəfindən işğalı

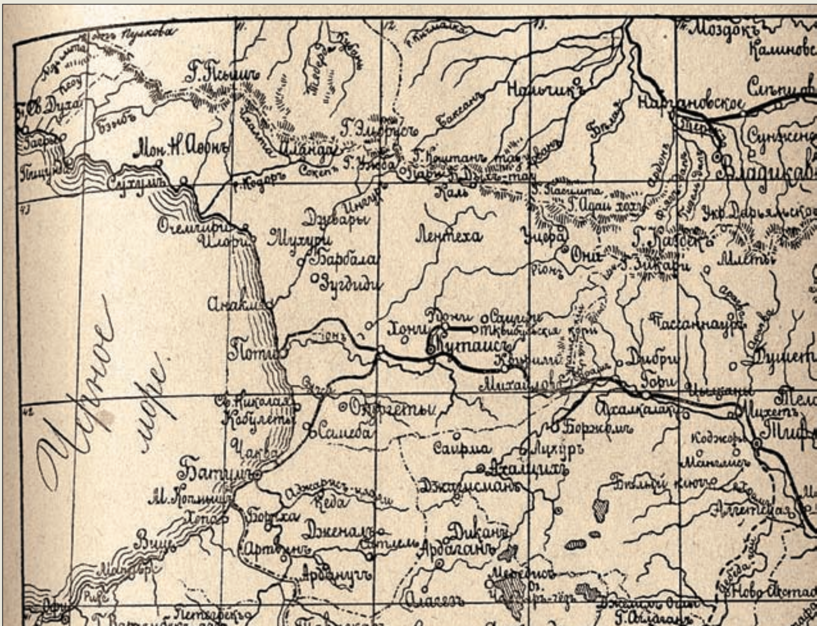

КАРТА
КАВКАЗА
Съ показаніемъ политическаго его состоянія до 1801 года
ЗЕМЛЯ ВОЙСКА ДОНСКАГО
ГУБ. АСТРАХАНСКАЯ
КАВКАЗСКОЕ НАМѢСТНИЧЕСТВО
ГУБ. КАВКАЗСКАЯ
Кавказская линія
Моздокская линія
КАБАРДА
ЧЕЧЕНЦЫ
КУМЫКИ
КАСПІЙСКОЕ МОРЕ
ОСЕТІЯ
МИНГРЕЛІЯ
ИМЕРЕТІЯ
КАРТАЛИНІЯ
ГУРІЯ
ГРУЗІЯ
КАХЕТІЯ
ЛЕЗГИНЫ
ПАШ. АХАЛЦЫХСКІЙ
СОМХЕТІЯ
КАЗАХЪ
ШАМШАДИЛЬ
ХАН. ШЕКИНСКОЕ
ХАН. ШИРВАНСКОЕ
ПАШ. КАРСКІЙ
ХАН. КАРАБАГСКОЕ
ПАШ. БАЯЗЕТСКІЙ
ПЕРСІЯ
ХАН. ТАЛЫШИНСКОЕ
КАРАДАГЪ
АДЕРБЕЙДЖАНЪ
ПАШ. ВАНСКІЙ

Xəritə 2.
İrəvan xanlığının yaylaq-qışlaq mardarlığı ilə məşğul olan əhalisinin tərkibi, yerləşməsi və yerdəyişməsi
Mənbə: Bournoutian C.A.
The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa. California and New York, 1992, p. 56

RUSSIAN EMPIRE
Sarashlu
Karim-Beglu
GÖKCHA
LAKE GÖKCHA
Qafarlu
Godaklu
Chobankara*
Jam-Melli
GARNI-BASAR
Banuki
Biryuki *
Jalali (s)*
Karachorli (s-w)*
Melli (s-w)*
'Alikhanli
Kolani
Piusan
Kangarlu
Karachorli (s)*
Melli (s)*
Sheikhlar (w)
Karapapakh *
Qajar*
VEDI-BASAR
SHARUR
Damirchilu
Karim-Beglu
Jalali (w)*
Banuki
Radikanli
Biryuki (w)*
KHANATE OF NAKHICHEVAN
N
0
30 miles

Xəritə 3. Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Cənubi Qafqaz.
Rəssam: E.Stepanova
Mənbə: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями). Книга I-V, СПб., 1904, с.77-78

Грозный
Петровскъ
Темиръ-Ханъ-Шура
Дербентъ
Каспійское
море
Куба
Нуха
Нов. Закаталы
Сигнахъ
Шемаха
Баку
Елизаветполь
Шуша
Нахичевань
Ордубадъ
Сальяны
Ленкорань

Xəritə 4.
İşğal olunmuş Cənubi Qafqazın yol xəritəsində keçmiş İrəvan xanlığı
Mənbə: Маршрутная карта Кавказского края (составлена и литографирована при Генеральном штабъ Отьдельного Кавказского Корпуса, 1847 г.

7

Rusiya imperiyasının və Qacarlar dövlətinin işğalçılıq planları

İrəvan xanlığının xarici siyasətinin ***üçüncü mərhələsində*** aparıcı xətti xanlığın öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda Rusiya imperiyasına qarşı apardığı mübarizə təşkil etmişdir.

Erməni və əksər rus tarixşünaslığında real tarix saxtalaşdırılaraq Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı guya "Şərqi Ermənistan"ın və ya "Ermənistanın" Rusiyaya birləşdirilməsi kimi təqdim edilir. Əslində isə XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı zamanı bu ərazidə heç bir erməni dövləti yox idi. Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunan "Ermənistan" deyil, məhz Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının ərazisi idi, yəni Azərbaycan torpağı idi.

1804-1813-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının işğalı uğrunda gedən Birinci Rusiya — İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığı iki dəfə Rusiya qoşunlarının güclü hücumuna məruz qaldı. Lakin İrəvan xanlığı Rusiyaya tabe olmadı. Xanlığın əhalisi müdrik və cəsur dövlət xadimi olan Məhəmməd xan Qacarın və Hüseyinqulu xan Qacarın başçılığı ilə çar qoşunlarına qəhrəmanlıqla müqavimət göstərdi. Lakin çar Rusiyası Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə son dərəcə mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan bu Azərbaycan xanlığının ərazisini işğal etmək planından əl çəkmədi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasətində Cənubi Qafqazın işğalı mühüm yer tuturdu. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxeti çarlığının) Rusiyaya ilhaq olunması ilə Cənubi Qafqazın işğalı prosesi daha da sürətləndi. Çar I Aleksandrın (1801-1825) 16 fevral 1801-ci il tarixli fərmanı ilə Şərqi Gürcüstanla [178, 25] eyni vaxtda Azərbaycanın Şörəyel, Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi [150, 372; 132, 28].

Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığına məxsus olan Şörəyel və Pəmbək sultanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı İrə-

van və Gəncə xanlarının kəskin narazılığına səbəb oldu [25, sənəd 801, 802, s.598-599; 132, 28; 41, II, 448]. Rusiya strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən İrəvan xanlığını tamamilə zəbt etmək üçün hərbi hazırlıqlarını artırmaqda idi.

Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti, o cümlədən Rusiyanın hərbi-siyasi təzyiqinə daha çox məruz qalan irəvanlı Məhəmməd xan Qacar və naxçıvanlı Kalbalı xan öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq əzmində idilər.

İrəvan xanı Rusiyanın təcavüzkar siyasətinə qarşı daha qətiyyətlə çıxış edərək pəmbəkliləri işğalçılara boyun əyməməyə çağırdı və onlara təklif etdi ki, rus qoşunlarının işğal etdikləri əraziləri tərk edib İrəvana köçsünlər. İrəvan xanının müraciəti ilə 600 pəmbəkli öz kəndlərini tərk edərək İrəvana pənah gətirdi [150, 402; 132, 28]. İrəvan xanı, eyni zamanda, öz nümayəndəsini general İ.P.Lazaryevin yanına göndərərək Pəmbək vilayətinin şahın fərmanına əsasən ona məxsus olduğunu bildirdi. İrəvan xanı Naxçıvan xanı ilə birlikdə hərbi qüvvələrini səfərbərliyə alaraq rus qoşunlarını Pəmbəkə buraxmamaq qərarına gəldilər [150, 402-403; 132, 28-29]. Hərbi əməliyyatda üstünlüyü əldə saxlamaq üçün erməni əsilli çar generalı İ.P.Lazaryevin başçılıq etdiyi qoşun hissələri 30 iyunda Pəmbəkə soxuldu [25, sənəd 799, s.598; 132, 29]. Çar generalı əvvəlcə Pəmbək ağsaqqallarına müraciət edərək İrəvan xanlığına pənah aparan Pəmbək əhalisinin geri qaytarılmasına yardım etmələrini xahiş etdi [25, sənəd 800, s.598]. Bunun nəticəsiz qaldığını görən İ.P.Lazaryev İrəvan xanına məktub yazaraq pəmbəklilərin geri qaytarılmasını tələb etdi və əks təqdirdə xanın Rusiya imperatorunun qəzəbinə gələcəyini bildirdi [25, sənəd 801, s.598-599]. Maraqlıdır ki, bu zaman gürcü şahzadəsi Davidin də Rusiyaya münasibəti dəyişdi. O, Gürcüstanın rus işğalından sonra düşəcəyi ağır vəziyyəti nəzərə alaraq İrəvan xanına Rusiya

dövlətinə tabe olmamağı tövsiyə etdi. Və gürcü şahzadələri David, Vaxtanq, Yulon və Aleksandr Gürcüstanı rus qoşunlarından təmizləmək üçün İrəvan xanından kömək istədilər [150, 404]. Bu fakt həmin dövrdə İrəvan xanlığının siyasi nüfuzunun və hərbi qüvvəsinin kifayət qədər güclü olduğunu sübut edir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya əsas diqqətini İrəvan xanlığının işğalına yönəltmişdi. Rusiyanın xarici siyasət idarələrində İran, Türkiyə və Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan xanlığının işğalına xüsusi önəm verilir, "xüsusilə Tiflis — Təbriz tranzit yolunun üstündə yerləşən İrəvan qalasının alınmasının vacibliyi" qızğın müzakirə olunurdu. Rusiya İrəvan xanlığına strateji baxımdan mühüm bir ərazi kimi yanaşmaqla bərabər bu Azərbaycan torpağını Gürcüstanda sakitliyin bərpa olunması, Cənubi Qafqazda İran və Türkiyənin siyasi təsir dairəsinin zəiflədilməsindən ötrü strateji bir istinadgah hesab edirdi. Məhz buna görədir ki, çar I Aleksandrın verdiyi fərmanda Rusiyaya tabe ediləcək ərazilər sırasında İrəvan xanlığının adı birinci çəkilirdi [178, 38; 25, sənəd 548, s.436].

XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmasında erməni - Qriqorian kilsəsi və erməni iş adamları fəal iştirak etmişdilər. Belə ki, bu zaman xüsusi olaraq İrəvandan Tiflisə gəlmiş Üçkilsə monastırının arxiyepiskopu Qriqori buradakı rus ordusunun komandanlığına, o cümlədən mənşəcə erməni olan İ.P.Lazaryevə kəşfiyyat xarakterli məlumatlar verir və onları inandırmağa çalışırdı ki, İrəvan və Naxçıvan xanlarına inanmasınlar, çünki "…İrəvan xanı ruslara yalnız zahirən meyil göstərir, daxilən onlara nifrət bəsləyir [25, sənəd 838, s.617-618; 115, 89] və …İrəvan xanı naxçıvanlı Kalbalı xana arxalanaraq Pəmbək mahalını Rusiyanın təbəəliyindən çıxarmaq istəyir" [25, sənəd 838, s.617-618; 115, 89]. Öz soydaşı olan erməni keşi-

şinin məlumatını "əsas tutan" İ.P.Lazaryev Azərbaycan türklərinə məxsus Pəmbək mahalına yeni-yeni qoşun hissələri göndərmiş və demək olar ki, bütün 14 kəndin əhalisini geri qaytarmışdı. Bu hadisədən sonra Pəmbək bəylərinin bir hissəsi Rusiyaya tabe olmayıb İrəvana qaçmışdı [25, sənəd 838, 617-618; 115, 89].

İşğal ərəfəsində Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi rəqiblərinin zəifləməsi onun burada işğalçılıq planlarının gerçəkləşməsinə əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, Rusiya 1792-ci ildə bağladığı Yassı müqaviləsi ilə onun bu regionda güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda fəal siyasət yürütmək imkanından məhrum etmişdi. Digər tərəfdən, həmin dövrdə Qacarlar dövlətində yaranmış siyasi qeyri-sabitlik də Rusiyanın regionda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlarına yol açmışdı.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Rusiya imperiyası vaxt itirmədən Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranının sərhədlərində yerləşən İrəvan xanlığını ələ keçirməyə çalışırdı. Rusiya imperiyası Gürcüstanın işğalı dövründən Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi üçün geniş hazırlıq işləri görmüşdü. Belə ki, Gəncə və Car-Balakənin işğalından sonra növbəti hücum İrəvan xanlığına yönəlmişdi. Elə bu səbəbdən də irəvanlı Məhəmməd xanın "Pəmbək bəyləri ilə əlaqəsini" bəhanə edən Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı K.F.Knorinq 1802-ci il aprelin 18-də Məhəmməd xana Rusiya təbəəliyini qəbul etməyi təklif etdi [25, sənəd 840, s.618-619; 115, 90]. Həmin il aprelin 24-də çar I Aleksandr K.F.Knorinqə yeni təlimat göndərərək ona Gürcüstanda olan rus qoşunlarının sıralarını möhkəmləndirməyi və hazır vəziyyətdə saxlamağı, İrəvan xanlığının Rusiya təbəəliyini qəbul etməsinə nail olmasını tapşırdı [115, 90].

I Aleksandrın təlimatından aydın görünür ki, Rusiya İrəvan xanlığının strateji mövqeyi və siyasi nüfuzuna mühüm əhəmiyyət verirdi.

Bunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, həmin dövrdə İrəvan xanı Məhəmməd xanın sərhəddə yerləşən rus qoşunlarının üzərinə hərəkət etməsindən xəbər tutan K.F.Knorinq dərhal hərbi toqquşmaya meyil göstərməmiş, 1802-ci il mayın 17-də Məhəmməd xana məktubla müraciət edərək bu hərəkətin səbəbini izah etməsini tələb etmişdi [115, 90].

İrəvan xanlığının müstəqilliyini qorumağa çalışan Məhəmməd xan K.F.Knorinqi hərbi toqquşmadan çəkindirməyə və hətta ruslarla dostluq əlaqəsi yaratmaq istədiyinə inandırmağa çalışmışdı. Əslində isə o, Rusiyanın təbəəlik barədə təklifini dəfələrlə rədd etmiş, hətta Üçkilsə monastırının başçılığına Rusiya tərəfindən namizədliyi irəli sürülən Danili qəbul etməyərək özünə sadiq Davidi həmin vəzifədə saxlamışdı [178, 50; 115, 90-91].

Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K.F.Knorinq gürcü əsilli P.D.Sisianovla əvəz olunduqdan sonra (1802-ci il, sentyabr — ***red.***) Rusiyanın bu bölgədəki siyasəti daha da sərtləşdi. Yenicə baş komandan təyin olunan P.Sisianov İrəvan xanlığını ələ keçirmək və ermənilərin etimadını doğrultmaq məqsədilə Tehranda həbsdə saxlanılan Danili İrəvana qaytarmağı qərara aldı. Rus generalı bunun üçün öncə müxtəlif diplomatik vasitələrə əl atdı. O, 1803-cü il fevralın əvvəlində İrəvan xanına göndərdiyi məktubda xana səmimi dostluq təklif edərək onu Rusiya təbəəliyinə keçməyə çağırırdı. Məktubun sonunda isə böyük Rusiya imperatoru və böyük sultan (Osmanlı sultanı — ***red.***) tərəfindən bütün ermənilərin patriarxı təsdiq edilən Danil haqqında verilən fərmanın dəqiq icra olunmasını tələb edirdi [26, sənəd 1214, s.609]. Rusiya imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən Məhəmməd xan Danilin həbsdən azad olunması haqda göstəriş versə də, onu yenə də patriarx təyin etmir və öz nəzarəti altında saxlayırdı [148, 120; 188, 19].

Məhəmməd xanla şəxsən görüşmək və irəli sürdüyü şərtləri qəbul etdirmək məqsədilə P.D.Sisianov öz nümayəndəsi Tomas Orbeliani-ni İrəvana göndərdi. Bu məqsədlə o, İrəvan xanına və Kalbalı xana müraciət etdi və İrəvan xanlığına Danilin patriarx vəzifəsinə təyin olunmasına köməklik göstərməsi xahişini bildirən məktubla xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Bu heyətə İrəvan xanlığında gizli kəşfiyyat işləri aparmaq — İrəvan qalasının müdafiəsinin zəif və möhkəm yerləri, Kartli-Kaxetidən İrəvana gələn əlverişli yolları öyrənmək tapşırılmışdı [26, sənəd 1215, s.609-610]. Lakin nümayəndə heyətinin fəaliyyəti heç bir nəticə vermədi. İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacar Rusiya komandanlığının bütün tələblərini rədd etdi [26, sənəd 1215, s.610; 148, 121]. Bu hadisədən hiddətlənən P.D.Sisianov 1803-cü il martın 12-də çara göndərdiyi məlumatında yazırdı ki, irəvanlı Məhəmməd xan əlahəzrət imperatorun Danilin erməni patriarxı təyin olunması barədə yüksək göstərişini yerinə yetirməkdən imtina edir. Onun cəzasız qalması silahla ələ keçirdiyimiz yerlərdə Əlahəzrətin nüfuzunu zəiflədir. Ona görə də mən Məhəmməd xanı cəzalandırmaq və Danili erməni patriarxı təyin etmək üçün 6 taborla İrəvana getməli və orada qarnizon yerləşdirməliyəm. Yerli erməni tacirləri bu qarnizonu ərzaqla təmin edəcəklərinə söz verirlər [26, sənəd 1216, s.610; 132, 46]. Lakin İrəvan xanlığını işğal etməyin elə də asan olmayacağını dərk edən P.D.Sisianov Rusiya imperatorundan əlavə hərbi kömək* istədi [26, sənəd 1216, s.610].

Bəhs olunan dövrdə Rusiya qoşunlarının Car-Balakəni (1803-cü il, mart-aprel), çətin və qanlı döyüşlərdən sonra Gəncə xanlığını (1804-cü il, 3 yanvar) işğal etməsi P.D.Sisianovun digər Azərbaycan

*P.D.Sisianov I Aleksandıra yazdığı 1803-cü il 12 mart tarixli məlumatında İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün əlavə olaraq 3 alay və 100 min rubl lazım olduğunu bildirir və bu qüvvənin köməyi ilə İrəvanı, Naxçıvanı, Şuşanı almağı və hətta Kür-Araz boyu ərazilərin işğalını başa çatdırmağı vəd edirdi [26, sənəd 1216,s.610; 148,121].

xanlıqlarını ələ keçirmək iştahasını daha da artırdı. O, İrəvan və Qarabağ xanlarının yanına nümayəndə göndərərək onlara döyüşsüz təslim olaraq Rusiya dövlətinin itaətini qəbul etmələrini tələb etdi [9,265]. Lakin bu danışıqlar heç bir nəticə vermədi.

İrəvan xanının ağır vəziyyətindən istifadə etməklə məqsədinə nail olmağa çalışan P.D.Sisianov 1804-cü il mayın 10-da təkrarən Məhəmməd xan Qacara məktub göndərdi. Həmin məktubda çar generalı Məhəmməd xanı hədələyir və öz şərtlərini İrəvan xanının nəzərinə çatdırırdı: 1. Hər şeydən əvvəl Davidlə aparılan bütün danışıqlar kəsilməli və patriarx Danil öz yerinə bərpa olunmalıdır; 2. İrəvan qalası rus ordusuna təslim edilməlidir; 3. Xan rus imperiyasını öz dövləti kimi qəbul etməli və sədaqətli olacağına and içməlidir; 4. Xan 80 min rubl məbləğində xərac verməli və hər il bu xəracı iki müddətə — birinci yarısını Novruz bayramından bir gün keçdikdən sonra, ikinci yarısını isə iyul ayından sonra ödəməlidir. Əgər xan bu şərtlər daxilində bizə sadiq olarsa, əvvəla, öz hüququnda qalacaq və hakimiyyətini davam etdirəcəkdir; ikincisi, imperator onun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ona xanlıq hüququ barədə şəhadətnamə verəcək, üçüncüsü, xanın ailəsinin İrandan gətirilməsi üçün butun imkanlardan istifadə ediləcəkdir [26, 613-614; 115, 92].

Danışıqlar yenə heç bir nəticə vermədi. Bu dəfə Məhəmməd xan T.Orbelianiyə Rusiya təbəəliyini qəbul etmədiyini qəti şəkildə bildirdi. Məhəmməd xandan rədd cavabı alan P.D.Sisianov İrəvana hücum planı hazırlamağa başladı. Artıq 1804-cü ilin mayında P.D.Sisianovun əmrinə əsasən İrəvana yürüş etməyə hazırlaşan müxtəlif növ seçmə qoşun hissələri hazır vəziyyətə gətirilərək Tiflisdə cəmləşdirməyə başladı [74, 258].

Gürcü əsilli çar generalı Sisianovun əsas məqsədi "İrəvan yürüşünü tezliklə başa çatdırmaq, bu vilayəti Rusiyanın tərkibinə daxil et -

məklə yanaşı, İranla baş verəcək gələcək müharibədə hərbi əməliyyat meydanını Gürcüstan sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq idi" [67,95,97; 56,159; 132,47]. Bununla belə, hiyləgər çar generalı İrəvan xanına məktublar yazaraq onu gah şirnikləndirir, gah hədələyir, gah da dilə tutaraq müqavimətsiz təslim olmasını tələb edirdi. Şərtlər isə olduğu kimi qalırdı: Danil Eçmiədzin patriarxı elan edilməli, David isə Tiflisə göndərilib rus komandanlığına təslim edilməli idi; bundan əlavə, Məhəmməd xan İrəvan qalasında rus qoşunlarının yerləşdirilməsinə razılıq verməli, işğalçılara xərac ödəməli və sadiq qalacağı barədə and içməli idi [26, sənəd 1224, s.613].

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə İrəvan xanı olduqca mürəkkəb vəziyyət qarşısında qalmışdı. Məsələ burasında idi ki, mühüm strateji məntəqə olan İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına yol vermək istəməyən Qacarlar dövləti də xanlığın ərazisini ələ keçirməyə çalışırdı [178,136]. Hər iki təcavüzkar — həm Qacarlar İranı, həm də Rusiya İrəvan xanlığını işğal etmək üçün bir-birini qabaqlamağa çalışırdı. Sisianovla danışıqlar zamanı cənubdan İran qoşunlarının İrəvan istiqamətində hücum xəbərini alan Məhəmməd xan hadisələrin gedişinə uyğun olaraq siyasi manevr etmək məcburiyyətində qaldı, daha doğrusu, daha güclü düşmən hesab etdiyi Rusiya ilə münasibətlərini nizama salmaq, Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Qacarlar İranının İrəvanı ələ keçirməsinin qarşısını almaq istədi. Məhəmməd xan bu məqsədlə Tiflisə təcili qasid göndərib Rusiyaya xidmət etmək arzusunda olduğunu bildirdi. Bunun əvəzində Sisianovdan qoşunları ilə İrəvana yaxınlaşaraq İran qoşunlarının yolunu kəsməsini xahiş etdi. Sisianov bu təklifə o şərtlə razılıq verdi ki, Məhəmməd xan Üçkilsə monastırının rəhbərliyinə ruspərəst İosif Arqutinskinin ölümündən sonra təyin etdiyi özünə "sədaqətli" olan Davidi rusiyapərəst Danillə əvəz etsin və 500 nəfər rus əsgərinin İrəvanda yer-

ləşdirilməsini təmin etsin [26, sənəd 1224,s.611-614; 115,93,94]. Məhəmməd xan Sisianovun hiyləsini başa düşərək nə Üçkilsə patriarxının dəyişilməsinə, nə də rus qoşunlarının İrəvan qalasına daxil olmasına razılıq vermədi [178,143-144]. General Sisianov bu hadisədən İrəvan xanlığına hücum üçün bəhanə kimi istifadə etdi [Bax: xəritə 1, 2].

Beləliklə, Pəmbək vilayətində möhkəmlənmiş rus qoşunlarının İrəvana soxulması üçün Davidin Danillə əvəz olunması məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. Rus qafqazşünası V.A.Potto və eyni zamanda erməni tarixçisi V.A.Parsamyan bu həqiqəti etiraf edərək yazırdılar: "Bizim İrəvan xanlığının işlərinə qarışmağımıza bəhanə Üçkilsə taxtı üstündə David və Danilin mübarizəsi oldu" [178, 129;172,20].

Beləliklə, 1804-cü ilin mayında rus qoşunları Sisianovun komandanlığı altında İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdı. Qeyd olunduğu kimi, rus komandanlığının bu yürüşdə əsas məqsədi Qacar qoşunlarını Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycanın şimalına buraxmamaq, mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvan xanlığını ələ keçirməklə Rusiyanın regionda gələcək hegemonluğu üçün zəmin hazırlamaq, Türkiyə və İran sərhədlərində keçilməz sədd yaratmaq idi [115,95]. Bunun üçün Rusiya dini amildən istifadə edərək ermənilərin dəstəyi ilə özünə türk-müsəlman dövlətləri olan Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranına qarşı dayaq kimi "erməni dövləti" yaratmaq planını həyata keçirməyə çalışırdı. Təsadüfi deyildi ki, rus tarixçisi P.İ.Kovalevski özü etiraf edirdi ki, Qafqazı işğal etməyə göndərilən P.D.Sisianova öz hərbi planlarının həyata keçirilməsində ermənilərə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmaq və onları müdafiə etmək tapşırılmışdı [67,79-82]. Bundan əlavə, P.D.Sisianova ermənilərin xristian olması və Rusiyaya sədaqətli olması baxımından onları sevgi ilə öz himayədarlığına almağı, onlardan istifadə etməyi tapşırmışdılar [67,79-82].

Həm Rusiya imperiyası, həm də Qacarlar İranı arasında manevr etməyə çalışan Məhəmməd xan Qacar İrəvan qalasını möhkəmləndirmək üçün müdafiə tədbirləri görməyə başladı. O, ətraf kəndlərin əhalisini qalaya köçürərək onlara özləri üçün hərbi sursat və lazımi ərzaq gətirməyi əmr etdi. Xanın səyi nəticəsində qala müdafiəçilərinin sayı 7 min nəfərə çatdırılmış, qala divarlarına 22 top bərkidilmiş, qalaya sığınmış əhali üçün xeyli ərzaq ehtiyatı toplanmışdı [bax: 148, 298; 74, 267; 115, 95-96].

Sisianov İrəvan yürüşünü uğurla başa çatdırmaq üçün mərkəzdən daha 4 alay və 100.000 rubl gümüş pul tələb etdi. Bu qüvvələrlə* o, nəinki İrəvanı, hətta Naxçıvan və Şuşanı almağı, Kür-Araz boyu həyata keçiriləcək işğal planının bir hissəsini bu kampaniyada başa çatdıracağını vəd edirdi [26, sənəd 1216, s.610]. V.A.Pottonun yazdığına görə, Sisianov bu qüvvələrlə Rusiya hakimiyyətini nəinki İrəvanda, hətta Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında bərqərar etməyi və Araz çayını Rusiya ilə İran arasında sərhədə çevirməyi düşünürdü [178, 137]. İşğalçı hərbi hissələri döyüşə hazır vəziyyətə gətirən Sisianov hərbi əməliyyata əlavə qüvvələr cəlb etmək üçün vuruşmaq arzusunda olan hər kəsi yürüşə dəvət etdi və döyüşdə fərqlənənlərə mükafatlar vəd etdi [26, sənəd 1225, s.613; 132, 47].

Sisianovun İrəvana yürüşü zamanı İrəvan xanlarına xəyanət edən ermənilər ona bələdçilik edir, rus qoşunlarına maddi və hərbi yardım göstərirdilər. Erməni müəllifləri bu faktı iftixarla qeyd edirlər [147, 95-96]. Bu faktı rus müəllifləri də etiraf edirlər. Məsələn, V.A.Potto yazırdı: "Sisianov və Qudoviçin Gəncə və İrəvan xanlığına yürüşləri zamanı arxiyepiskop İoannes və rahib Nerses 1500 nəfərdən ibarət erməni dəstəsi topladılar və özləri də bu dəstənin başında durdular" [177, 722; 178, 138].

---

* Sisianovun rəhbərliyi altındakı hərbi qüvvələr 12 topla silahlanmış 3572 piyada, 3 eskadron, 300 kazak və knyaz Orbelianinin başçılığı ilə 200 nəfər gürcü knyazı və əyanlarından ibarət idi [178,137; 26, sənəd 1216, s.610]

Bütün bu faktlar ermənilərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisində gəlmə olduqlarını və buna görə də yaşadıqları Azərbaycan torpaqlarını deyil, işğalçıların mənafelərini müdafiə etdiklərini sübut edir. Bundan əlavə, yaşadıqları dövlətə xəyanət edən ermənilər Rusiya hakim dairələrinə saxta məktublar göndərirdilər. Rusiyanın Gürcüstandakı mülki müşaviri Kovalenski çara göndərdiyi bir arayışda İrəvan xanının yanındakı erməni məmurlarından biri olan …məlik Avramın İrəvan xanlığında yaşayan bütün ermənilərin Rusiyaya meyilli olduğunu bildirdiyini yazırdı [25, sənəd 34, s.119].

Çar Rusiyası Azərbaycan xanlıqlarının işğalının həyata keçirilməsi planlarında xristian qüvvələrinin,* əsasən də ermənilərin köməyindən, erməni xəyanətindən dövlət səviyyəsində istifadə edirdi. Məsələn, çarın həmin dövrə aid bir fərmanına ermənilər haqqında ayrıca bənd daxil edilmişdi: "…Hər cür nəvazişlə erməniləri özünüzə cəlb etməyi sizin xüsusi nəzarətinizə buraxıram" [25, sənəd 548, s.436].

Rusiya və İran təhlükəsi, Gəncənin aqibəti irəvanlı Məhəmməd xan Qacarı son dərəcə ehtiyatlı olmağa və eyni zamanda tərəfləri narazı salmamaq üçün siyasi manevrlər etməyə məcbur edirdi. V.Pottonun fikrincə, xan yaxınlıqda olan İrana meyil etməyə başladı [178, 136]. Lakin bu manevrlərin artıq heç bir əhəmiyyəti yox idi. Fətəli şah İrəvan xanlığını müstəqil idarə edən Məhəmməd xanı xanlıqdan uzaqlaşdırmağa çalışırdı.** Rus qoşunları isə artıq İrəvanı ələ keçirmək üçün hərbi əməliyyata başlamışdılar.

Beləliklə, 1804-cü il iyunun əvvəlində general-mayor S.A.Tuçkovun komandanlıq etdiyi 1 alay, 2 tabor və 8 topdan ibarət olan qoşunlar İrəvan xanlığının Şörəyel vilayətini işğal etdi. Burada 2 ermə-

---

*Qeyd etmək lazımdır ki, Sisianovun İrəvan xanlığı üzərinə işğalçı yürüşündə öz hərbi qüvvələri ilə birlikdə gürcü knyazları da iştirak edirdilər [bax: 178, 137].

** E.Xubovun verdiyi məlumata əsasən, artıq 1804-cü il iyunun 1-də Qacarlar İranının qoşunları İrəvan xanlığını mühasirəyə almış, həmin ayın 18-də tərəflər arasında qanlı döyüş baş vermiş və hər iki tərəfdən xeyli itki verilmişdi [bax: 188, 22, 25-26].

ni arxiyepiskopu ilə bərabər 100 erməni atlısı da onlara qoşuldu [178, 138; 148, 311; 132, 48-49]. S.A.Tuçkovun rəhbərliyi ilə Şörəyeli ələ keçirən rus qoşunlarının ön dəstəsi qanlı döyüşlərdən* sonra iyunun 12-də Gümrünü ələ keçirdi [148, 311-312; 74, 260-261].

İrəvan qalasının Rusiya işğalçıları tərəfindən birinci mühasirəsi və şəhərin qəhrəmancasına müdafiəsi (2 iyul-3 sentyabr, 1804-cü il)

1804-cü il iyunun 10-da Qacarlar İranı ilə Rusiya arasında diplomatik danışıqlar kəsildi və bir neçə gündən sonra hər iki dövlət arasında müharibə başladı. Gümrüdə möhkəmlənən rus qoşunları iyunun 15-də oradan Üçkilsəyə doğru hərəkət etdi. Üçkilsəni və Qəmərlini böyük çətinliklə** ələ keçirən rus qoşunları iyulun 2-də, sübh çağı İrəvan qalasını mühasirəyə aldı [26, sənəd 1668, s.810; 74, 228, 266]. İrəvan xanının qoşunları yaxşı silahlanmışdı və qalanın müdafiəsi də lazımınca təşkil olunmuşdu. Hətta erməni müəllifləri də bunu gizlədə bilməyərək İrəvan xanının güclü müqaviməti barədə yazırdılar ki, "…1804-cü il iyulun 24-də rus qoşunlarının İrəvan qalasına hərtərəfli hücumu başlandı. 60 topa və 7000 əsgərə malik olan qala qarnizonunun ruslara qarşı inadlı mübarizəsi başlandı [172,21]".

Həmin dövrdə İrəvan qalası və orada yerləşən müdafiə qarnizonu barədə maraqlı məlumatlar vardır. Həmin məlumatlardan aydın olur

* Bu döyüş Abbas Mirzənin rus qoşunlarına qarşı göndərdiyi Mehdiqulu xan Dəvəlinin rəhbərlik etdiyi 8 minlik dəstə arasında olmuşdu [bax: 127,30].

** Üçkilsədə yerləşən Qacarlar İranının qoşunları ilə rus qoşunları arasında 5 gündən artıq qanlı döyüş gedir. Bu döyüşlərdə rus qoşunları xeyli itki verərək iyunun 26-da kilsəni tərk edir. Sisianovun başçılıq etdiyi rus qoşunları İrəvan yaxınlığında Zəngi çayı üzərində yerləşən, əlverişli strateji mövqeyi olan Qəmərli kəndini ələ keçirməyə can atır. Bu zaman ermənilər general Sisianova artıq şah qoşunları tərəfindən Üçkilsənin boşaldıldığını xəbər verirlər. General az miqdarda qoşun göndərərək kilsəni müqavimətsiz ələ keçirir. Eyni zamanda Qəmərli kəndi uğrunda İrəvan xanının və Abbas Mirzənin qoşunları ilə rus qoşunları arasında qanlı döyüşlər gedir. Lakin iyunun sonunda əlavə kömək alan rus qoşunları böyük çətinliklə də olsa mühüm strateji mövqeyi olan Qəmərli kəndini ələ keçirə bilir [bax: 74, 225-227, 261-266; 148, 314-315; 320-321; 188,38].

ki, Zəngi çayının kənarındakı ən yüksək təpədə inşa olunan İrəvan qalasının çay tərəfdən qala divarı qalan divarlara nisbətən zəif idi. Qalanın digər divarları ikiqat hasarlardan ibarət idi. Kərpic və daşdan hörülmüş qala divarları həm hündür, həm də qalın idi. Birinci qala divarı ilə ikinci divarın arasındakı məsafə 15 və yaxud 20 sajenə* bərabər idi. Divarlar arasındakı xəndək su ilə doldurulurdu. Qalanın 17 bürcü var idi. İrəvan qalasının üstündə qurulmuş 60 topdan yalnız 20-si saz vəziyyətdə idi. İrəvan qalasında üç mortir (qısalüləli top — ***red.***) də qurulmuşdu. Qalanı müdafiə edən qarnizon 7000 nəfərdən ibarət idi [74, 267; 115, 97].

Rusiya dövlətinin sifarişi ilə yazılmış XIX əsr Azərbaycan salnamələrində, məsələn, Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə"sində də irəvanlıların qəhrəmanlıq mübarizəsi öz əksini tapmışdı: "Qızılbaşlar (burada İrəvan xanının və Qacar dövlətinin qoşunu nəzərdə tutulur — ***red.***) gəliş-gediş yollarını o dərəcədə kəsmişdilər ki, Rusiya qoşununun çarəsi hər tərəfdən üzülmüşdü. Hətta Sisianova qoşulub onunla bir yerdə gəlmiş olan gürcü knyazları qaçdıqları zaman qızılbaşların əlinə keçib əsir alınmışdılar" [8, I, 68]. Ərazisində yaşadıqları dövlətə xəyanət edən ermənilər isə rus qoşunlarının bu yürüşünə böyük ümid bəsləyirdilər. Məlik Abovun oğlu Rüstəm və Qriqor Manuçaryan öz atlı dəstələri ilə rus qoşunlarına kömək edirdilər [178, 150; 172, 21]. Məhz bu səbəbdən qalanın müdafiəsinə rəhbərlik edən Məhəmməd xan Qacar və qaynı naxçıvanlı Kalbalı xan qala sakinlərini ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Ermənilərin xəyanətinə bələd olan Məhəmməd xan Qacar inandığı adamların başçılığı ilə qala divarlarında güclü nəzarətçi dəstələr yerləşdirdi. Hətta, gecə vaxtı öz adamlarını tanımaq üçün onlara xüsusi parol təyin etmişdi və bu parollar tez-tez dəyişdirilirdi [188, 49].

---

* 1 sajen 2,134 metrə bərabər idi.

İrəvan qalasının Rusiya işğalçılarına qarşı nəinki qəhrəmancasına müdafiə olunmasını, hətta imkan düşdükcə qaladan çıxaraq bir neçə istiqamətdə qəfil hücumlar edərək rus qoşunlarına ağır itki verməsini dövrün digər mənbələri də təsdiqləyir [26, sənəd 1672, s.811, sənəd 1673, s.812; 148, 325]. Mühasirədə olan irəvanlıların belə hücumları nəticəsində rusların 13 zabiti və 173 əsgəri məhv edildi [178, 147; 67, 100]. Arxiv sənədlərində Qacarlar İranının qoşunlarının ilk dəfə irəvanlıların köməyinə qalanın mühasirəsinin 15-ci günü gəlib çatdığı və rus qoşunları ilə müdafiəçilər arasında baş verən 8 saatlıq döyüşdə rusların 3 zabit, 120 əsgər itirdiyi, 6 zabit, 200 əsgərinin isə yaralandığı qeyd olunur [74, 269-270].

Çarəsiz qalmış P.Sisianov İrəvan xanına məktubla müraciət edərək məsələni ruslar tərəfindən az itki ilə həll etməyə çalışırdı. Lakin onun İrəvan xanı ilə 6 ay davam edən yazışmaları nəticəsiz qaldı. Belə olduqda P.Sisianov Məhəmməd xanın onun yanına gəlmiş sonuncu nümayəndəsi ilə kobud rəftar etmiş, onu və İrəvan xanını təhqir edərək bir saat ərzində xanın Üçkilsə monastırından apardığı xəzinəni və monastırın əsir götürülmüş yepiskopları David və Danili geri qaytarmasını tələb etmişdi. Xanın nümayəndəsi qalaya qayıtdıqdan sonra Məhəmməd xan tərəfindən Sisianova heç bir cavab verilmədi [115, 97-98].

Qalanın müdafiəsinə tam arxayın olan və getdikcə havaların soyumasını nəzərə alan Məhəmməd xan rus qoşunlarının ərzaq və sursatlarının tükənəcəyinə, Tiflisdən sursat və ərzaq çatana qədər yolların keçilməz olacağına əmin idi. Ərzaq təminatı ilə bağlı rus komandanlığının gördüyü bütün tədbirlər nəticəsiz qaldı. Əvvəlcə avqustun 22-26-da mayor Levitskinin başçılığı ilə Üçkilsəyə ərzaq dalınca gedən 100 nəfərlik dəstə geri dönmədiyinə görə polkovnik Maykovun başçılığı ilə 250 nəfərlik yeger dəstəsi ona köməyə göndərildi. Lakin

müdafiəçilərlə işğalçılar arasında baş verən qanlı döyüşdə rus qoşunlarından 20 nəfər öldürüldü, kapitan Firsov başda olmaqla 50 nəfər yaralandı [74, 274-275]. Avqustun sonlarında P.Sisianov mayor Montrezoru* 350 nəfər əsgər və 3 topla Tiflisdən gətirilən ərzağı qəbul etmək məqsədilə Qarakilsəyə yolladı [148, 339; 178, 153; 132, 49]. Bundan əlavə, P.Sisianov aclıq çəkən rus əsgərlərinə bölgədə taxıl axtarmağı əmr etdi. Yerli əhali düşmənə yardım etməmək üçün taxılı iri küplərə doldurub yerə basdırmışdı. Sisianov gizlədilmiş taxılı tapanlara 50 qəpik gümüş pul verməyi vəd etsə də, bunun heç bir nəticəsi olmadı. Bu zaman işğalçılara qoşulmuş ermənilər baş komandana Üçkilsə monastırının ətrafında azərbaycanlılara məxsus biçilməmiş taxıl zəmilərinin olduğunu çatdırdılar. Lakin işğalçı rus qoşunu gələnə qədər irəvanlılar bütün taxıl zəmilərini yandırdıqları üçün bunun da faydası olmadı [148, 338-339; 74, 272; 115, 101-102].

Üçkilsə monastırı ətrafında yaşayan ermənilər rusların düşdüyü çətin vəziyyətdən istifadə edərək əldə etdikləri taxılı çox baha qiymətə gizlincə rus zabitlərinə satırdılar. Ermənilər bir funt unu ruslara bir abbasıya, ya da 34 qəpiyə satırdılar ki, bu da o dövr üçün çox böyük məbləğ idi [74, 272-273].

Qacarlar dövlətinin müharibəyə başlaması ilə işğalçılara qarşı mübarizə genişləndi və kütləvi xarakter almağa başladı. Car-Balakən üsyanları, qarabağlıların Rusiya işğalı altındakı Yelizavetpol (Gəncə — ***red.***) vilayətinə hücumu [177, 372; 132, 50] və başqa azadlıq çıxışları** Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı mövqeyini xeyli sarsıtdı.

*Vaxtilə Qarabağ xanı İbrahimxəlilə xəyanət edərək ailəsi ilə birlikdə Qarabağdan Gürcüstana qaçmış xristian məliki Abovun oğlu Rüstəm Montrezora bələdçiliyi öz öhdəsinə götürdü [178, 150].

** General Sisianov aclıq çəkən rus qoşunlarına ərzaq əldə etmək üçün Semyon Behbutovu Qazax əyalətinə göndərdi. Bu "gürcü qəhrəman" işğalçı rus qoşunlarına qarşı üsyan qaldırmış qazaxlılar tərəfindən ələ keçirilərək İran Qacarlar dövlətinə təhvil verilmişdi [bax: 74, 272]. İrəvan ətrafında olan general-mayor Orbelianov yanındakı gürcü knyazları ilə birlikdə ərzaq çatışmazlığı səbəbindən Tiflisə qayıtmaq əmrini verdi. Yolda Pəmbək hakimi Nağı bəy onları əsir götürdü. Əksəriyyətini öldürdü və Orbelian, knyaz Baqration-Muxranski başda olmaqla, digərlərini (onların içərisində Sisianovun "məşhur müşavir" rütbəsi verdiyi qılınc ustası Kaçaturi də vardı) Baba xana göndərdi [bax: 74, 273-274].

Gürcüstan valisi Aleksandr Mirzənin başçılıq etdiyi qoşunlarla birgə hərəkət edən üsyan etmiş yerli əhalinin Tiflis — İrəvan yolunu bağlaması İrəvandakı rus qoşunlarının vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Qarakilsə kəndinin 12 verstliyində mühasirəyə alınan mayor Montrezor, demək olar ki, bütün dəstəsi ilə məhv edildi* [54, 241; 74, 275; 132, 50]. P.Sisianov əsirlikdən azad etdiyi 20 nəfər İrəvan ermənisini qalaya göndərərək axırıncı dəfə Məhəmməd xandan qalanı təslim etməyi tələb etdi [147, 275; 74,275; 132, 50]. Əvvəlki hədə-qorxuları mülayim müraciətlərlə əvəz edən və xana müxtəlif güzəştlər vəd edən Sisianov axırıncı ana qədər xanın qalanı təslim edəcəyinə ümid bəsləyirdi. Sisianovun "geridə qalmış" bir xalqın nümayəndəsi hesab etdiyi İrəvan xanı onu çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Məhəmməd xanın yaxşı hərbi hazırlığı və özünü doğrultmuş uğurlu taktiki manevrləri onun görkəmli siyasi və hərbi xadim olduğunu göstərirdi [bax: 26, sənəd 1241, s.618; 132, 50-51]. Xanın əsas gücünü Sisianovun həqarətlə yanaşdığı vətənpərvərlər, mübariz azərbaycanlılar təşkil edirdi. Onlar yadelli Rusiya işğalçılarına və onlarla əlbir olan ermənilərə qarşı öz doğma vətənlərini müdafiə edirdilər.

1804-cü il avqustun 31-də knyaz Sisianov general-mayorlar Tuçkov, Leontyev, Portnyagin, polkovnik Maykov, podpolkovniklər Simonoviç və baron Klot fon Yurgenzburqun iştirakı ilə çağırdığı hərbi şurada** İrəvan qalasının mühasirəsinin götürülməsini və qoşunların geri çəkilməsini qərara aldı. Həmin il sentyabrın 1-də Sisianov axırıncı dəfə Məhəmməd xandan İrəvan qalasını təhvil verməsini tə-

*Bu qanlı döyüşdən yalnız bir erməni xilas ola bildi. Onun Sisianova çatdırdığı məlumata görə, "topları ələ keçirdilər, yalnız 1 yaralı zabiti və 15 əsgəri əsir götürdülər, qalanlarını isə məhv etdilər". General Sisianov bu məlumatın gizli qalmasını tələb etdi [bax: 74, 275].

** Müzakirə zamanı podpolkovnik baron Klot fon Yurgenzburq bildirdi: "Qalada — qarşımızda dəfələrlə güclü olan qarnizon, arxamızda isə çoxsaylı düşmən ordusu olduğu üçün qalaya hücum mümkünsüzdür. Ona görə də mühasirəni götürməyi təklif edirəm". General Portnyagin isə çoxlu yaralının olması və atların çatışmaması ucbatından geri qayıtmağın çətin olacağını bildirdi. Nəhayət, gərgin müzakirələrdən sonra digər şura üzvləri də geri çəkilmək təklifini qəbul etdilər [bax: 74, 275-276].

ləb etdi. Onun bu müraciətinə ertəsi gün Məhəmməd xan yenidən rədd cavabı verdi. Yalnız bundan sonra — sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verildi [26, sənəd 1242, s.619; 178, 154-155; 74, 275-276; 115, 104].

Cənubi Qafqazın işğalı zamanı Azərbaycana xəyanət edən və buna görə də rus hərbçilərinin hər cür kömək göstərdiyi ermənilər yaşadıqları yerləri tərk edib Rusiyanın işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarına köçürdülər. Belə ki, məlik Abraham və yüzbaşı Qavril 200 ailə ilə birlikdə Rusiyanın nəzarəti altında olan Qarakilsəyə köçərək Sisianova "İrəvan qalası ətrafında yaşayan və qaçmaq imkanı olmayan 500 erməni ailəsinin də xilas edilməsi" üçün yalvarırdılıar [26, sənəd 1256, s.626; 74, 283; 172, 22]. Bundan əlavə, İrəvan xanının ona xəyanət edən təbəələrini cəzalandırması təbii idi.

Göründüyü kimi, general Sisianov bu yürüşdə öz doğma torpağını qoruyan Azərbaycan vətənpərvərlərinin inadlı müqavimətinə rast gəldi və mühasirəyə aldığı İrəvan qalasını ələ keçirə bilmədi. Mənbənin məlumatına görə, İrəvan qalasının birinci mühasirəsi zamanı Rusiya komandanlığı 2000-ə yaxın hərbçi itirmişdi [26, sənəd 1682, s.815-816]. Beləliklə, rüsvayçı uğursuzluğa düçar olan çar qoşunları geri çəkilməyə məcbur oldu. Lakin bu, məcburiyyət nəticəsində atılan müvəqqəti addım idi. Rusiya qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksələr də, strateji əhəmiyyətə malik İrəvan xanlığı ərazisinin işğal olunması Rusiya hərbi dairələrinin əsas məqsədi olaraq qalırdı. Məhz bu səbəbdən İrəvan xanlığının ərazisini hissə-hissə işğal etmək ön plana keçirildi. 1805-ci il martın sonlarında İrəvan xanlığına tabe olan, strateji və iqtisadi baxımdan əlverişli olan Şörəyel sultanlığı rus qoşunları tərəfindən tamamilə işğal edildi* [bax: 26, sənəd 1672, s.572-574].

---

* Şörəyelin itirilməsi ilə barışmayan İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacar öz sərkərdələri Qasım bəy və Məhəmmədəli bəyin başçılığı ilə oraya 3 minlik qüvvə göndərdi. İrəvan xanının qoşunları ilə general-mayor Nesvetayevin başçılıq etdiyi işğalçı rus ordusu arasında Böyük Talın kəndində qanlı döyüş baş verdi. Lakin son nəticədə İrəvan xanının qoşunları məğlub olaraq Üçkilsəyə doğru geri çəkildi. Rus qoşunları onları təqib etsə də, Məhəmməd xan Qacarın əlavə qüvvə toplayaraq hücuma hazırlaşması xəbərini eşidən general-mayor Nesvetayev rus qoşunlarına geri çəkilmək əmri verir [26, sənəd 1672, s.573-574].

Rusiyanın işğalçılıq niyyətindən xəbərdar olan Abbas Mirzə 1805-ci ilin yayında "xarici siyasətdə ardıcıl olmayan" Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb Mehdiqulu xan Qacarı İrəvan xanlığında hakimiyyətə gətirdi [26, sənəd 1256, s.626; 200, 14-15; 188, 113].

1806-cı ilin əvvəllərində Sisianov yenidən İrəvan istiqamətində hücuma keçmək qərarına gəldi. Lakin onun Bakı əməliyyatı zamanı öldürülməsi bu işğalçı yürüşün həyata keçirilməsinə mane oldu. Həmin ilin iyununda Sisianovun yerinə İ.V.Qudoviç Qafqazın ali baş komandanı təyin edildi və ona Azərbaycan xanlıqlarını tamamilə işğal edib Rusiya imperiyasının tərkibinə qatmaq tapşırığı verildi [8, 72-73; 39, 187-188].

Qeyd olunan dövrdə İrəvan xanlığının daxilində vəziyyət sabit deyildi. Mehdiqulu xanın vergiləri artırması və əhalini qarət etməsi nəticəsində irəvanlılar ona qarşı üsyan qaldırdılar [26, sənəd 1256, s.626-627]. 1806-cı ilin yayında Mehdiqulu xan Qacarı Təbriz və Marağa xanı Əhməd xan əvəz etdi [82, 5; 74, 368-370]. Marağalı Əhməd xan əhalinin Mehdiqulu xan tərəfindən qarət olunan əmlakını geri qaytardı, İrəvanda xeyli abadlıq işləri və müdafiə tədbirləri gördü. O, üç aylıq hakimiyyəti dövründə əhalinin rəğbətini qazansa da, İrəvanda baş qaldıran epidemiya nəticəsində 1806-cı il oktyabrın 17-də vəfat etdi. Bu hadisə şahzadə Abbas Mirzəni çox məyus etdi [98, 285-286; 74, 380]. Əhməd xan Marağalının vəfatından sonra Fətəli şahın tələbi ilə xanlıqdan uzaqlaşdırılan Məhəmməd Hüseyn xan Qacar yenidən İrəvan xanlığına geri qayıtsa da [bax: 27, sənəd 792, s.421], hakimiyyətini davam etdirə bilmədi. Mənbələrdə artıq 1806-cı ilin dekabrında İrəvan xanlığında hakimiyyətdə Hüseynqulu xan Qacarın olduğu qeyd edilir [27, sənəd 129, s.69-70; 74, 456; 95, 167; Bax: şəkil 1].

Bəhs olunan dövrdə beynəlxalq vəziyyət Rusiyanın xeyrinə deyildi. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza təcavüzü təkcə Qacarlar İranı və

Türkiyənin deyil, Fransa və İngiltərənin də qəti etirazına səbəb oldu. 1806-cı ilin dekabrında Osmanlı dövləti Rusiyaya müharibə elan etdi. Bu, Rusiyanın Cənubi Qafqazda vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Fransadan Türkiyəyə əsgərlərə təlim keçmək üçün zabitlər və müdafiə istehkamları yaratmaq üçün mühəndislər göndərildi. Fransız mühəndislərinin rəhbərliyi ilə Türkiyənin sərhəd bölgələrində hərbi istehkamlar və qalalar inşa olundu [115, 106]. İki cəbhədə müharibə aparmağa çətinlik çəkən Rusiya kapitan Stepanovu danışıqlar aparmaq üçün İrana göndərdi. Qudoviçin təklifinə görə, Rusiya və İran arasında sərhəd İrəvan xanlığı da daxil olmaqla, Kür və Araz çaylarından keçməli idi. Lakin İranda olan Fransa diplomatları bu danışıqları poza bildilər [bax: 27, sənəd 831, s.456-460; 178, 268].

1807-ci ildə bağlanmış Fransa — İran müqaviləsinə görə, Fransadan İrana general Qardanın başçılığı ilə bir dəstə mühəndis gəldi. İrəvanın strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, onların bir hissəsi şahın xahişi ilə İrəvana gələrək qalanın müdafiəsini möhkəmləndirməyə başladı. General Qudoviç İrəvan qalasının fransız hərbi mühəndisləri tərəfindən xeyli möhkəmləndirilməsi barədə yazırdı: "İrəvan qalasının Avropa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş iki divarı, xəndəyi və torpaqdan düzəldilmiş səddi var. Təpənin üstünə əvvəllər burada yerli hərbçilər tərəfindən istifadə edilməyən karteçlə işləyən toplar qoyulmuşdur. İrəvanlılar fuqas bombalarından istifadə edirlər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin nəticəsidir" [27, sənəd 467, s.254; 115, 107-108]. Yeri gəlmişkən, bu zaman irəvanlılar tərəfə keçən podpolkovnik Koçnev də rusların yürüşü ərəfəsində bu işə cəlb edilmişdi [74, 462-463; 132, 90].

Qudoviçin mərkəzə göndərdiyi məktublarından məlum olur ki, fransız mühəndisləri Üçkilsə monastırını da möhkəmləndirməklə məşğul olurdular. Hətta, fransızlar Qudoviçdən İrəvan diyarından çıxmasını tələb edirlər. O yazır: "…Mən qoşunlarımla Pəmbək istiqamətində hərəkət edərək İrəvan sərhədlərinə yaxınlaşmazdan əvvəl

fransızlar öz mühəndis və zabitlərini …İrəvan qalası və Üçkilsə monastırını möhkəmləndirmək üçün göndərmişlər" [79, iş 4265, v.17-18; 115, 108]. Digər bir məktubunda isə Qudoviç bildirir ki, "fransızlar məndən İrəvan vilayətini tərk etməyi tələb edirlər, halbuki bu yerlərə mən silah gücü ilə sahib olmuşam" [75, sənəd 168, v.60-72; 115, 108].

Cənubi Qafqazı güzəştə getmək istəməyən Qacarlar İranı Rusiyanın sülh təklifini qəbul etmədi. Rus qoşunları bundan bir bəhanə kimi istifadə edərək 1808-ci ilin baharında İrəvan istiqamətində yenidən hücuma keçdilər. İrəvanı ələ keçirmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş rus qoşunları İrəvan, Qars və Axalsıx tərəfdən İran və Türkiyə qoşunlarının gözlənilməz hücumlarının qarşısını almaq üçün Pəmbəkdəki Qarakilsə, habelə Dərəbaş, Hamamlı, Qacarabad, Gümrü kimi yerlərdə istehkamlar inşa etmişdilər. 1808-ci ilin sentyabrında Qudoviç Pəmbəkdən 6 minlik qoşun və 12 topla İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Digər məlumatda isə, rus qoşunlarının tərkibi 240 zabit və 7506 süvari əsgərdən ibarət idi. 500 nəfərdən çox erməni süvarisi də işğalçı orduya qoşulmuşdu [151,209; 115, 109-110].

Təcavüzkar Rusiya ordusu və onlara köməklik göstərən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri işğallarda hərəsinin öz marağı vardı. İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisindən İrəvan xanlığı ərazisinə axışmağa başlayan ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın qərb torpaqları hesabına "erməni dövləti" yaratmaq məqsədlərinə çatmağa çalışırdılar. Məqsədlərinə yetmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan ermənilər rus komandanlığına müxtəlif cür məxfi xarakterli məlumatlar verir, Rusiya hakim dairələrinə müxtəlif məzmunlu məktublar göndərir, onları özlərinin "xilaskarı" hesab edir, rus qoşunlarını İrəvanın işğalına şirnikləndirir və səbirsizliklə onların yolunu gözlədiklərini qeyd edirdilər [26, sənəd 1258, s.627]. Rusiya dövləti isə, öz növbəsində, Cənubi Qafqazı ələ keçirdikdən sonra Azərbaycanın qərb torpaqlarında yerli azərbay-

canlılara və qonşu müsəlman dövlətlərinə qarşı "erməni bufer vilayəti" yaratmaq məqsədilə ermənilərin göstərdikləri bütün köməklərdən, o cümlədən maliyyə vəsaitlərindən lazımınca istifadə edirdi.

Rus zabitləri onlara kömək edən ermənilərin "cəsurluğunu" yüksək qiymətləndirir, onlara tez-tez yazılı təşəkkürlər verməkdə öz səxavətlərini əsirgəmirdilər [bax: 180, 7-30, 56-62, 85-103].

Rusiya dövlətinin İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətindən əl çəkməyəcəyini bilən Hüseynqulu xan Qacar hakimiyyətə gələn kimi dərhal müdafiə tədbirlərinə başladı. O, hələ 1806-cı ilin dekabrında Zəngi çayından başlayaraq İrəvan qalasının ətrafındakı xəndəyi daha da dərinləşdirdi və möhkəmlətdi, qalanı müdafiə edən qoşunların sayını artırdı [27, sənəd 424, s.232; 74, 456]. Rus qoşunlarının İrəvana hücumu ərəfəsində xan artıq İrəvan qalasını fransız mühəndislərinin köməyi ilə Avropa üslubunda yenidən möhkəmləndirdi. İrəvanın qalın qala divarlarının çöl tərəfində səngərlər qazıldı və bu səngərlərə toplar düzüldü. Döyüşlərdə fuqas adlı xüsusi bombalardan istifadə olunurdu [27, sənəd 467, s.254]. Məhz bu səbəbdən Rusiya komandanlığı xüsusi casuslar vasitəsilə İrəvan xanının qounlarının sayı haqda məlumatlar toplayırdı [27, sənəd 436, s.235].

Sentyabrın 26-da artıq rus qoşunları dağıdılmış Abaran kəndinə gəlib çatdı. Hüseynqulu xan Qacar İrəvanı müdafiə etmək üçün kiçik qardaşı Həsən xanı 2 min nəfər döyüşçü ilə qalada qoyaraq özü 4 min nəfər piyada ilə rus qoşunlarının qarşısına çıxdı. Lakin Əştərəkdə məğlub olan İrəvan xanı geri çəkilməyə məcbur oldu. 1808-ci il sentyabrın 30-da ermənilər Üçkilsəni rus qoşunlarına təslim etdilər. İşğalçılar burada sevinclə qarşılandılar [27, sənəd 453, s.243].

İrəvan qalasının ikinci mühasirəsi və rus qoşunlarının rüsvayçı məğlubiyyəti (3 oktyabr — 30 noyabr 1808-ci il)

Qudoviçin başçılığı ilə Üçkilsəni ələ keçirən rus qoşunları İrəvan yaxınlığındakı Qarabağ kəndində mövqe tutdu. Hüseynqulu xan düşmənə qarşı Gərniçay sahilində düşərgə salsa da, ilk döyüşdə məğlub oldu [79, iş 4265, v.4-16; 115, 110; 178, 295-297]. Artıq oktyabrın 3-də Qudoviçin rəhbərlik etdiyi rus qoşunları Zəngi çayını keçərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı [27, sənəd 450, s.244]. Qudoviç şəhər əhalisindən və İrəvan qalasının komendantı Həsən xan Qacardan təslim olmağı tələb etdi. Qraf Qudoviç oktyabrın 4-də öncə İrəvan əhalisinə məktubla müraciət edərək onları könüllü olaraq rus qoşunlarına tabe olmağa çağırdı, özlərinin və əmlaklarının toxunulmazlığına söz verdi. Müqavimət göstərəcəkləri halda isə aman verilməyəcəyi ilə hədələdi.*

İlk döyüşdə rus qoşunlarına məğlub olan Hüseynqulu xan İrəvan istiqamətində hücuma keçərək qalaya daxil olmağa səy göstərdi. Xanın məqsədi rus qoşunlarına kənardan qəfil zərbələr endirməklə onları İrəvanın mühasirəsindən uzaqlaşdırmaq idi. Lakin Qudoviç general-mayor Portnyaginin başçılıq etdiyi hərbi hissəni Hüseynqulu xanı təqib etmək üçün göndərərək onun planını baş tutmağa qoymadı [27, sənəd 450, s.244; 178, 298-299; 115, 110]. İrəvan əhalisinə müraciətinin heç bir nəticə vermədiyini görən rus qoşunlarının baş komandanı Qudoviç qalanı bombardman etmək məqsədilə qalaətrafı strateji nöqtələri tutmaq əmrini verdi.** Ciddi müqavimətlə rastlaşan rus qoşunları oktyabrın 9-u günortaya yaxın əmri yerinə yetirə

---

* Qudoviç lovğalanaraq məktubda yazırdı: "İrəvanın əvvəlki müvəffəqiyyətsiz mühasirəsindən (1804 — ***red.***) nümunə götürməyin, onda vəziyyət tamamilə başqa idi, indi başqadır. …tabeliyimdəki qoşunla nəinki İrəvan qalasını məhv edərəm, hətta İranı belə keçərəm [27, sənəd 443, s.237].

** Oktyabrın 7-si gecə polkovnik Simonoviçin başçılıq etdiyi dəstə qalanın şimal tərəfində yerləşən Təpəbaşını, Borşovun dəstəsi Zəngi çayını keçərək qalanın cənub-qərbində yerləşən Mağtəpə kurqanını, mayor Buxvotsovun dəstəsi isə qalanın cənub-şərqində yerləşən, ətrafı bağlarla əhatə olunmuş Muğanlıtəpə kurqanını ələ keçirə bildi [27, sənəd 453, s.244-245; 178, 296-297].

bildi. Ətraf aləmdən təcrid olunan İrəvan qalası işğalçı rus qoşunu tərəfindən bombardman edildi [27, sənəd 453, s.244-245; 178, 296-297].

İrəvan qalasını ətraf aləmdən təcrid etməyə müvəffəq olan Qudoviç oktyabrın 17-də növbəti hədələyici və şirnikləndirici məktubla İrəvan qalasının komendantı Həsən xan Qacara müraciət etdi.* Həsən xan Qacar oktyabrın 21-də general Qudoviçə göndərdiyi cavab məktubunda qalanı heç bir zaman təslim etməyəcəyini bildirdi [74, 473].

Hüseynqulu xan isə qalanın mühasirəsini yarıb şəhərə daxil olmağa çalışır, vaxtaşırı düşmənə zərbələr endirirdi. Belə olduqda Qudoviç mühasirə olunmuş qalaya hücumu müvəqqəti dayandıraraq Hüseynqulu xanın üzərinə böyük bir hərbi dəstə göndərdi [27, sənəd 458; s.248-249]. Podpolkovnik Podlustskinin başçılıq etdiyi həmin dəstə ilə döyüşdə irəvanlılar məğlubiyyətə uğradılar. Xan sağ qalan qüvvələrini qorumaq üçün Arazın o tayına çəkilməli oldu. Bu hadisədən xəbər tutan Fətəli şah Qacar irəvanlılara yardım etmək məqsədilə Fərəculla xanın başçılığı ilə 5 min nəfərlik qoşun göndərdi. Qorxuya düşən rus komandanlığı general-mayor Portnyagini əlavə qoşunla Podlutskinin dəstəsinə göməyə göndərdi. Lakin Hüseynqulu xan rus qoşunlarının əsəbləri ilə oynayaraq hər dəfə açıq döyüşə girməkdən yayınırdı [27, sənəd 453, s.245].

Qudoviç İrəvan qalasını mühasirədə saxlamaqda ikən Naxçıvan xanlığı general Nebolsinin rəhbərlik etdiyi rus qoşunları tərəfindən işğal olundu. Lakin nə Naxçıvanın işğalı, nə də İrəvan qalasının sudan məhrum edilməsi** irəvanlıların döyüş ruhunu qıra bilmədi.

* Qudoviç İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacara Hüseynqulu xanı məğlub etdiyini, onlara heç bir kömək gəlməyəcəyini bildirdi. Qalanı könüllü təslim edəcəyi halda onu sərbəst buraxaraq Arazı keçməyə icazə verəcəyini, əgər qalmaq istəsə, İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına Rusiya imperatoru adından söz verirdi [27, sənəd 447, s.239-240].

** İşğalçı rus ordusu və ona kömək edən ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınmış İrəvan qalasının atılan top mərmiləri nəticəsində iki qülləsi sıradan çıxmış, qalanın divarları zədələnmişdi. İrəvanlıların mübarizə ruhunu qırmağa çalışan işğalçı ordu daha qəddar bir tədbirə əl atdı. Teymur bulağından İrəvan qalasına çəkilmiş suyun qarşısını kəsərək irəvanlıları sudan məhrum etdi. Lakin onların bu niyyəti baş tutmadı, cəsur müdafiəçilər top atəşi altında gecə vaxtı suyu Zəngi çayından qalaya çəkə bildilər [27, sənəd 453, s.246].

Mühasirənin başlamasından 40 günə yaxın keçməsinə baxmayaraq, qala qarnizonu və şəhər əhalisi işğalçılara qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərirdi [178, 299-302; 132, 91]. İrəvanlıların inadkarlığını görən qraf Qudoviç İrəvan qalasının komendantı Həsən xanla yenidən danışıqlara başladı və ona şirnikləndirici məktubla müraciət etdi. Noyabrın 12-də yazmış olduğu məktubunda dəfələrlə "möhtərəm komendant" ifadəsini işlədərək qalanı rus qoşunlarına təhvil verməsini xahiş etdi [27, sənəd 458, s.248-249].

Qudoviçin təslim olmaq tələblərinə cavab olaraq, Həsən xan Qacar çar zabitinə yazırdı: "Nə olursa-olsun biz sizinlə nəinki qalanın içində (bu o qədər də çətin deyil!), eləcə də açıq düzdə vuruşmağa hazırıq. Məlumunuz olsun ki, qala qarnizonu bu barədə artıq öz qərarını verib" [27, sənəd 460, s.249-250; 178, 301; bax: bölmənin sonu, sənəd 1]. Bundan əlavə, məktubu Qudoviçə yetirən İrəvan elçisi qala qarnizonunun axırıncı adam həlak olana qədər silahı yerə qoymayacağını bildirdi [151, 222; 178, 301].

Naxçıvanın rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, Qudoviç İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün hücuma keçməyə cəsarət göstərmir, hələ də Həsən xanla məktublaşır və ondan İrəvan qalasını təhvil verməsini tələb edirdi. Bundan istifadə edən Həsən xan Qacar rədd cavabı verməklə vaxt qazanır və qalanın müdafiəsini daha da möhkəmləndirirdi [79, iş 4266, v.1-2; 115, 111; 178, 301].

Mühasirənin uzanması, soyuqların düşməsi və ərzaq çatışmazlığı rus qoşunlarının vəziyyətini getdikcə ağırlaşdırırdı. Nəhayət, Qudoviç qalanı hücumla ələ keçirməyi qərara aldı. İrəvan qalasına hücum 1808-ci il noyabrın 17-si səhər saat 5-ə təyin edildi [27, sənəd 895, s.509]. Rus qoşunları beş kalona bölündü. Dörd kalon müxtəlif istiqamətlərdən hücum etməli, beşinci kalon isə ehtiyatda dayanmalı idi. İrəvan qalasına hücum edən qoşunların sayı 3000 nəfərə yaxın [172,

26], digər mənbədə isə 4645 nəfər idi [27, sənəd 467, s.253-256]. Lakin onlar irəvanlıların ciddi müqavimətinə rast gəldilər. Hücum başlanan kimi irəvanlılar top atəşləri ilə rusları geri oturtdular. Rus qoşunlarının düzəltdiyi nərdivanlar qalaya daxil olmağa kifayət etmədi. Nəhayət, 1000 nəfərə yaxın itki verən rus qoşunları hücumu dayandırmağa məcbur oldu [41, h.III, 390]. Digər mənbənin məlumatına görə, rus qoşunlarından 17 zabit, 269 əsgər məhv olmuş, 64 zabit, 829 əsgər isə yaralanmışdı [27, sənəd 467, s.256]. Şəhərə daxil ola bilməyəcəyinə əmin olan Qudoviç noyabrın 30-da səhər tezdən İrəvanın mühasirəsindən əl çəkərək rus qoşununa Tiflisə qayıtmaq haqqında əmr verdi. Dekabırın 1-də Naxçıvanda möhkəmlənən rus qoşunları da oranı tərk etməli oldu [27, sənəd 895, s.509, 510; 178, 304-305].

Rusiya imperiyasının sifarişi ilə yazılmasına baxmayaraq, "Qarabağnamə" müəllifləri də İrəvanın mühasirəsi zamanı rus qoşunlarının heç bir iş görə bilmədiyini, "məqsədinə çatmadan qayıtmaq təbilini çaldırıb Darüssürura (Tiflisə) qayıtdı"ğını qeyd edirlər [8, I, 75; 8, II, 55].

Beləliklə, Vətən torpağının azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxan İrəvan qalasının müdafiəçiləri bir-birinin ardınca çar generalları Sisianovu və Qudoviçi rüsvayçı məğlubiyyətə uğratdılar.

Məğlubiyyətə uğramış rus qoşunlarının İrəvan qalasına hücumu zamanı itkisi də çox oldu. Qudoviçin çara göndərdiyi raportunda isə bu itkilər barədə rəqəmlər kiçildilir, guya Rusiya tərəfindən cəmi 17 zabit və 269 əsgərin öldürüldüyü, 64 zabit və 829 əsgərin isə yaralandığı göstərilirdi [27, sənəd 467; 132, 92]. N.Dubrovinin məlumatı da irəvanlıların bu döyüşdə rus qoşunları üzərində parlaq qələbə çaldıqlarını təsdiq edir. Onun yazdığına görə,"…alaylar (rus ordusu alayları — ***red.***) elə vəziyyətə düşdü ki, təkrar hücum haqqında düşünməyə belə dəyməzdi" [151, 224; 132, 92; 178, 304]. Azərbaycan vətənpərvərlərinin hücumları və güclü qar yağması nəticəsində rus qoşunları da-

ha 1000 nəfərə yaxın itki verərək geri çəkildi [178, 305]. Yeri gəlmişkən, İrəvan xanının qardaşı Həsən xan Qacarın qəhrəmanlığını, hətta, erməni müəlliflər də etiraf edirlər. Baş komandanın qalanı yenidən təslim etmək tələbinə cavab olaraq Həsən xan Qacar yazırdı: "…Tələb edirsiniz ki, İrəvan qalasını könüllü təslim edim, əvəzində isə İrəvan xanlığını mənə verəcəksiniz. Əgər bu cür əməl yaxşıdırsa, onda siz İran hökmdarına qulluq edin ki, əvəzində İrəvan, Təbriz və başqa xanlıqları alasınız" [74, 473; 178, 298].

İrəvanı ələ keçirmək ümidindən əli üzülən Qudoviç Naxçıvandan geri çəkilən general Nebolsinə rus qoşunları ilə getmək istəyənləri (Azərbaycana xəyanət etmiş ermənilər nəzərdə tutulur — ***red.***) Qarabağa aparmağı tapşırdı [27, sənəd 462, s.250-251]. Bu yürüş rus qoşunlarına çox baha başa gəldi və demək olar ki, hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlərin yarısı məhv oldu.

Beləliklə, Rusiya qoşunlarının İrəvan üzərinə ikinci yürüşündə rüsvayçı məğlubiyyətə uğrayan və Quba yürüşündə heç bir nəticə əldə edə bilməyən Qudoviç 1809-cu ilin fevralında erməni mənşəli Tormasovla əvəz olundu [39, 191].

Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı uğursuzluqları regionda ingilislərin fəallaşmasına səbəb oldu. Rusiya imperiyasının əleyhinə kampaniyaya başlamaq istəyən ingilislər İranın xarici siyasətində mühüm rol oynamağa başladılar. Bu məqsədlə ingilis hərbi mütəxəssislərinin bir dəstəsi Türkiyə ərazisindən İrəvana gəldi. Onların təkidi ilə İrəvan xanı Hüseynqulu xan 20 minlik qoşunla Türkiyə ərazisindən Gürcüstana hücum etdi. Lakin o, bu yürüşdə uğurlu nəticə əldə edə bilmədi [bax: 28, sənəd 1112, s.725; 28, sənəd 1127, 736; 115, 112].

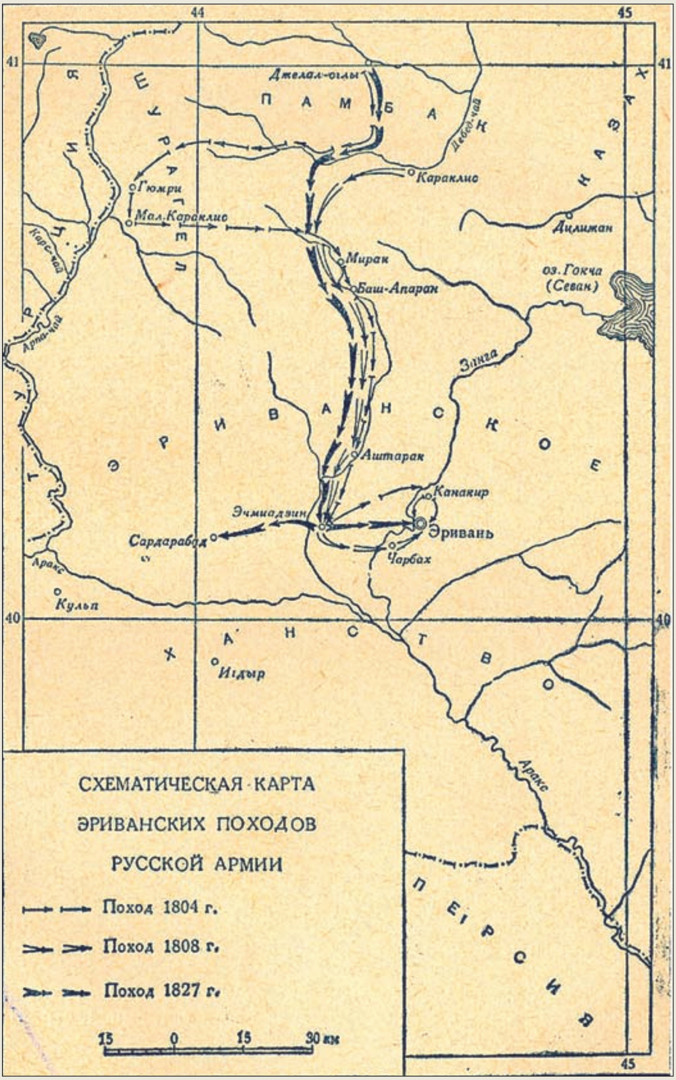
1810-cu ilin aprelində şahın təklifi ilə Əskəranda Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında danışıqlar başlandı [178,160]. Danışıqlarda Rusiya Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını, İran isə Lənkəran xanlığını tələb

edirdi. Danışıqların aparıldığı dövrdə Rusiya İrəvan xanını öz himayəsinə girməyə məcbur etmək üçün bir-birinin ardınca İrəvana qarətçi və dağıdıcı hərbi yürüşlər təşkil etməyə başladı. Bu yürüşlərdə irəvanlıları qorxutmaq üçün ən dəhşətli metod və vasitələrdən istifadə olunurdu. Baş komandanın belə yürüşlərdən birinə hazırlaşan Lisaneviçə verdiyi göstərişdə deyilirdi: "Bu ekspedisiya ilə onlara qarşı güclü dəhşət və dağıntılar törədin ki, bu, heç vaxt onların yadından çıxmasın. Bacardıqca çoxlu ailə əsir götürün" [29, sənəd 170, s.120; bax: bölmənin sonu, sənəd 2]. Belə bir tapşırıq Corayevə də verilmişdi [28, sənəd 666, s.478]. 4 tabor və 200 atlı ilə qəfil hücum edən Lisaneviç 10 gün ərzində göstərişi "layiqincə" yerinə yetirdi: çar Rusiyası ordusunun vəhşiliyi nəticəsində çoxlu dinc əhali qətlə yetirildi, kəndlər dağıdıldı. Bu vəhşiliklərin şahidi olan əhali rus ordusunun gəldiyini eşidən kimi hər yerdə ev-eşiyini tərk edərək vahimə içərisində dağlara və Arazın o tayına qaçırdı [29, sənəd 172, s.122].

1813-cü ilin martında polkovnik Pestel İrəvan xanlığına qarşı yeni yürüşə başladı. Xeyli canlı qüvvə və 6 topla hücum edən rus qoşunları xanlığın əhalisinə ağır zərbə vurdu. Baş komandan həmin yürüşdəki "şücaətinə" görə Pesteli II dərəcəli Anna ordeninə təqdim etdi [74, 616-617]. Bütün bu qanlı işğalçılıq yürüşlərinə və ermənilərin hərtərəfli yardımlarına baxmayaraq, Rusiya yenə də İrəvan xanlığını özünə tabe edə bilmədi.

1813-cü il sentyabrın 27-də Qarabağda — Zeyvə çayı sahilindəki Gülüstan kəndində rus dövləti ilə şahın nümayəndəsi arasında sülh danışıqları başladı. Qacarları Mirzə Əbülhəsən Şirazi, rus tərəfini isə Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı Nikolay Rtişşev təmsil edirdi. Nəhayət, oktyabrın 12-də (yeni üslubla 23-də) 11 maddəlik sülh müqaviləsi bağlandı [29, sənəd 879, s.736; 29, sənəd 883, s.739-747]. İran heç bir hüquqi əsasa malik olmadığı halda Azərbaycanın Arazdan şi-

maldakı müstəqil xanlıqlarının (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla) ərazilərini Rusiyaya güzəştə getdi. Beləliklə, Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan və razılığı olmadan onun torpaqları iki işğalçı imperiya arasında bölüşdürüldü. Bu, Azərbaycan torpaqlarının Qacarlar İranı ilə Rusiya arasında birinci dəfə bölüşdürülməsi idi. Gülüstan müqaviləsi zamanı Rusiyanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ələ keçirə bilməməsinin əsas səbəbi bu xanlıqların yerli əhalisi olan Azərbaycan vətənpərvərlərinin işğalçılara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi idi.

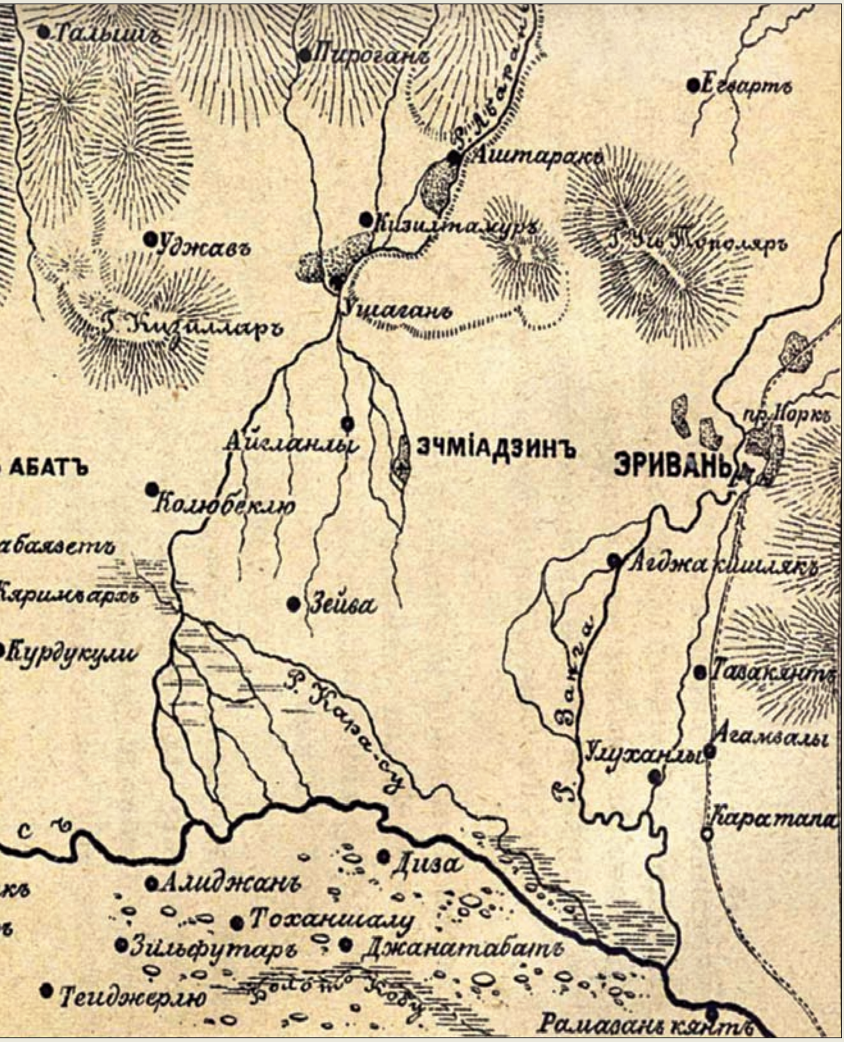

Xəritə 1.
Rusiya qoşunlarının İrəvan xanlığına işğalçı yürüşləri
Mənbə: Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.83

Xəritə 2. İrəvan xanlığının planı

Mənbə: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями). Книга I-V, СПб., 1904

Талышъ
Пироганъ
Егвартъ
Аштаракъ
Кизилтамуръ
Уджавъ
Ушаганъ
Г. Кизилларъ
Айкланлы
ЭЧМІАДЗИНЪ
ЭРИВАНЬ
пр. Норкъ
АБАТЪ
Колюбеклю
Курдукули
Зейва
Агджа кишлякъ
Р. Кара-су
Р. Занга
Агамвалы
Улуханлы
Каратапа
Диза
Алиджанъ
Тоханшалу
Зильфутаръ
Джанатабатъ
Теиджерлю
Рамазанъ кяндъ

460. *Тоже, Хасан-хана Эриванскаго къ гр. Гудовичу.*

. . . . . مراسلهٔ آنعالیجاه واصل و از مضامینش اطّلاعی
حاصل شد اینکه قلمی نموده بودند که قلعهٔ ایروانرا بدون
تأخیر بتصرف داده باشیم چون قلمی نموده اند که قشون
مارا شکست داده از رود ارس گذرانیده ظاهر است که ما ها
وقتی باین قلعه داخل و وارد گردیدیم چشم اعانت و امداد
از قشون خودمان پوشیده وجود ایشانرا با عدم ایشان مساوی
دانسته مطلقا انتظاری ازجانب ایشان نداریم بهرجا رفته
باشند خوب است بحمد الله تعالی احتیاج امدادی نداریم
و نیز قلمی نموده بودند که از شدّت توپ ها بروج قلعه خراب
گشته و چند عراده توپ از برج بزمین افتاده است ازین
عبارت و فقرات ملازمان سامی معلوم کردند که مقدّمات
دعوی نخچوان هم بهمین قسم خواهد بود بهر صورت ماهارا
خیال اینکه بدون قلعه و توپ درخارج و صحرا هم توانست
کاری کرده باشیم و اگرچه کسی دراندرون قلعه توقّف
و مشغول کارخود گردد چندان کاری نکرده همه کسرا قوّه
آنست که دراندرون قلعه نشسته آنچنانی که درقریهٔ آخرکلك
نشسته و ملاحظه شده که بچه منوال آخر کار صورت گرفت
و دیگراینکه اظهار کرده بودند که بزورویورش قلعه را مسخّر
نموده خواهند بود پس معلومست که بعد از اینکه ارادهٔ یورش
کردند بطریقی صورت انجام خواهد که بالمرّه رفع قیل
وقال ازطرفین شده فارغبالی کلّی حاصل گردد و کسانیکه
درین قلعه هستند دست از جان خود کشیده منتظر تقدیرات
الهی بوده و میباشند و درمراسلهٔ خودیشان نیزقلمی داشته
بودند که درجواب مراسلات عالیجاهان میرزا محمّد شفیع
و میرزا بزرگ مرقوم شده که از جانب پادشاه ماحکم گردیده
است که قلعهٔ ایروان گرفته باشیم واز جانب پادشاه جمجاه
بما نیز حکم و مقرّر شده است محافظت قعله را کرده باشیم
پس حقّ مطلب آنست که ملازمان سامی مصحوب فرستادهٔ
عالیجاهان معزّی الیهما قلمی و ارسال داشته است منتظر
جواب مراسلات ایشان باشند باقی دردوستی و خیرخواهی
ملازمان سامی موجود و آماده بوده انتظار جواب مراسله داریم

Sənəd 1. Həsən xan Qacarın general Qudoviçə noyabr, 1808-ci il tarixli cavab məktubu (fars dilində). ***Mənbə:*** AKAK, т. III. Тифлис, 1869, д. 460, с.249

..... Я получилъ письмо в. с., въ которомъ вы предлагаете мнѣ уступить вамъ кр. Эривань, сообщивъ мнѣ, что вы разбили нашу армію и прогнали за Араксъ. Да будетъ вамъ извѣстно, что мы, вступивъ въ эту крѣпость, закрыли глазъ отъ надежды на помощь со стороны своей арміи, а существованіе и несуществованіе ея сочли одинаковыми,—слѣдовательно мы не ожидаемъ ее; пусть она удалится куда угодно. По милости Аллаха мы не имѣемъ нужды въ ея содѣйствіи.

Также пишете вы, что отъ дѣйствій вашихъ пушекъ будто нѣкоторыя крѣпостныя башни разрушены и нѣкоторыя наши пушки, помѣщавшіяся на нихъ, опрокинуты. Изъ этихъ фразъ вы заключаете, что вѣроятно и сраженіе подъ Нахичеванью кончится тѣмъ-же. Какъ бы то ни было, мы готовы даже внѣ крѣпости, въ чистомъ полѣ, также дѣйствовать противъ васъ, ибо внутри крѣпости защищаться и дѣйствовать противъ васъ не составляетъ большой важности. Всякій можетъ обороняться внутри крѣпости и быть свидѣтелемъ того же послѣдствія, которое постигло васъ при осадѣ Ахалкалакъ.

Еще вы увѣряете, что силою и штурмомъ покорите крѣпость. Очевидно, что когда дѣло дойдетъ до приступа, конецъ будетъ совершенно удовлетворительный. Во всякомъ случаѣ да будетъ вамъ вѣдомо, что гарнизонъ этой крѣпости уже рѣшился на самоотверженіе и ожидаетъ предопредѣленія Аллаха.

Вы поставляете мнѣ еще на видъ, что въ отвѣтныхъ письмахъ Мирзѣ-Шефи и Мирзѣ-Безюргу вы отвѣчали, что имѣете повелѣніе отъ своего падишаха покорить крѣпость Эривань, но мы также имѣемъ повелѣніе отъ своего падишаха защищать ее. Слѣдовательно ожидайте отвѣта отъ названныхъ лицъ.—Въ заключеніе пребываю вашимъ другомъ и доброжелателемъ и остаюсь въ ожиданіи отвѣта.

Sənəd 1, davamı. Həsən xan Qacarın general Qudoviçə noyabr, 1808-ci il tarixli cavab məktubu, (rus dilində). ***Mənbə:*** AKAK, т. III. Тифлис, 1869, д. 460, с.250

подъ военнымъ присмотромъ съ 1804 года по сіе время, стоили большихъ и вмѣстѣ съ тѣмъ напрасныхъ издержекъ для казны Е. И. В., я приказалъ дать имъ свободу и отпустилъ по желанію ихъ въ Персію. Причины-же, побудившія меня взять сію рѣшимость, были тѣ, что я считалъ неприличнымъ содержать подъ арестомъ женщинъ ни въ чемъ невинныхъ и несовмѣстнымъ, чтобы ихъ бояться, также, чтобы избавить казну отъ безполезныхъ издержекъ и прекратить интриги, кои фамилія Джевад-ханская мужескаго пола, ушедшаго въ Персію, не преставала имѣть чрезъ сихъ женщинъ. При томъ-же случай сей представлялъ мнѣ удобность приличнымъ образомъ войти въ сношенія съ наслѣдникомъ Персіи Аббас-мирзою, къ которому я писалъ письмо. Впрочемъ, одна изъ Джевад-ханскихъ женъ по имени Баджи-ханумъ пожелала остаться въ Карабагѣ при дочери своей, находящейся въ замужествѣ за однимъ изъ родственниковъ нынѣ владѣющаго въ Карабагѣ хана, которой я и далъ позволеніе туда отправиться. Въ Персію-же уѣхала Джевад-ханова жена Шюкуфэ-ханумъ, также дочери его отъ разныхъ женъ Хатун-бегюмъ и Балажа-бегюмъ, внукъ Мусахиб-ага, мать его Тути и дочь сына Джевад-ханскаго Угурлу-аги, съ тремя при нихъ служителями.

Г. ЭРИВАНЬ.

170. *Предписаніе маркиза Паулуччи ген.-м. Лисаневичу, отъ 27-го октября 1811 года, № 30.*

Слухи дошли уже сюда, что в. пр. находитесь съ войсками въ Эриванской области; но я, къ совершенному удивленію моему, не имѣю отъ васъ никакого свѣдѣнія ни о положеніи вашемъ, ни о вашихъ дѣйствіяхъ, хотя обязанность ваша была рапортовать мнѣ даже о самомъ выступленіи вашемъ въ сію экспедицію. А потому рекомендую вамъ впредь всегда въ точности исполнять сію обязанность, не оставляя главное начальство въ неизвѣстности. Я призналъ необходимымъ отправить къ в. пр. моего адъютанта, лейб-гусарскаго полка пор. кн. Чавчавадзе съ тѣмъ, чтобы вы чрезъ него доставили мнѣ полныя свѣдѣнія о вашихъ дѣйствіяхъ и успѣхахъ. Между тѣмъ въ особенности поручаю вамъ стараться сею экспедиціею навести сильный ужасъ Персіянамъ и сдѣлать оную надолго памятною Эриванцамъ, чрезъ всевозможное оной раззореніе; наипаче-же старайтесь сколько можно больше захватить въ плѣнъ семействъ и рогатаго скота, хотя до 4 т. штукъ, который по предположенію моему завести подвижной магазинъ весьма для сего употребленія нуженъ. При томъ не упустите, буде можно, взять и денежную контрибуцію съ Эриванцевъ, производя всевозможное опустошеніе. Разгласите также во всей Эриванской провинціи, что новый главнокомандующій въ Грузіи, т. е. я, поставилъ себѣ за непремѣнное правило никогда безъ строгаго наказанія не оставлять малѣйшее со стороны Персіянъ покушеніе на границы, Россійской Имперіи принадлежащія, и что каждый разъ, когда только Персидскія войска гдѣ-бы ни было сдѣлаютъ въ нашихъ границахъ малѣйшее хищничество, то храбрыя войска Россійскія тотчасъ введены будутъ въ самую ихъ землю и подобнымъ образомъ всякій разъ будетъ имъ заплачено. Въ заключеніе-же я долженъ присовокупить, что увѣренъ будучи совершенно въ отличныхъ вашихъ воинскихъ достоинствахъ, опытности и благоразуміи, я остаюсь въ пріятной для меня надеждѣ, что в. пр., руководствуясь испытаннымъ въ васъ похвальнымъ усердіемъ къ службѣ Е. И. В., совершите сію экспедицію соотвѣтственно пользамъ всемилостивѣйшаго Г. И., съ полнымъ успѣхомъ; если-же при томъ удастся в. пр. чрезъ произведеніе сильнаго ужаса въ Персіянахъ сею экспедиціею понудить ихъ искать мира съ Россійскою Имперіею или преклонить Эриванскаго сердаря Хусейн-Кули-хана со всѣмъ его владѣніемъ вступить въ подданство Россіи, на томъ условіи, что ему предоставлены будутъ всѣ его права, преимущества и доходы,—съ тѣмъ только, что въ самой крѣпости поставленъ будетъ Россійскій гарнизонъ: то в. пр. чрезъ сіе окажете весьма важную услугу на пользу службы Е. И. В. и обяжете меня отдать вамъ полную справедливость чрезъ ревностное засвидѣтельствованіе предъ Г. И., что успѣхи сіи суть слѣдствія истиннаго усердія вашего къ пользамъ службы Е. И. В. Когда вы сообразите все сіе дѣло, не оставьте дать мнѣ подробный отчетъ чрезъ моего адъютанта кн. Чавчавадзе.

171. *Тоже, отъ 3-го ноября 1811 года, № 37.*

Получивъ рапортъ в. пр., коимъ доносите мнѣ объ успѣхахъ военныхъ дѣйствій, произведенныхъ вами въ Эриванской области, равно и о возвращеніи вашемъ въ границы съ войсками, кои находились въ сей экспедиціи подъ главнымъ вашимъ начальствомъ, поспѣшаю отвѣтствовать в. пр., что я увѣренъ совершенно, что вы при исполненіи возложенной на васъ

Sənəd 2. Markiz Pauluçinin general-mayor Lisaneviçə 27 oktyabr 1811-ci il tarixli göstərişi
Mənbə: AKAK, т.V. Тифлис, 1873, д.170, с.120

Şəkil 1.
İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar (1806-1827)
Mənbə: http://en.wikipedia.org/wiki/hossein_khan_sardar
(hazırda həmin şəkil göstərilən saytdan "çıxarılmışdır")

8

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı

İkinci Rusiya — İran müharibəsi (1826-1828) ərəfəsində İrəvan xanlığı ağır siyasi böhran içərisində idi. Bununla belə, Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvanda ticarət geniş inkişaf etmişdi [95, 873-874]. Mənbənin verdiyi məlumata görə, "Sərdarın hakimiyyəti dövründə 57 min puddan çox pambıq istehsal olunduğu halda, hal-hazırda cəmi 1500 puda yaxın pambıq istehsal olunur" [71, h.I, 51]. İrəvan xanlığından ixrac olunan məhsullar hər il 300 min gümüş rubla çatırdı [71, h.IV, 284]. Bu da ilk növbədə xanlığın, Azərbaycanın digər xanlıqlarından fərqli olaraq, öz müstəqilliyini nisbətən uzun müddət qoruyub saxlaya bilməsi ilə bağlı idi.*

Azərbaycan xalqının İrəvan xanlığının müdafiəsi zamanı Rusiya işğalçılarına qarşı azadlıq mübarizəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıq, azadlıq ruhu birinci Rusiya — İran müharibəsinin (1804-1812) sonuna yaxın Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olmuş markiz Pauluqçinin Rusiya imperiyasına təqdim etdiyi 22 fevral 1812-ci il tarixli məlumatında çox aydın əks olunmuşdur. O yazırdı: "Mənim vicdanım üzərimə belə bir müqəddəs vəzifə qoyur ki, Siz əlahəzrətlərinə çatdırım ki, 1802-ci ildə…, habelə 1804-cü ildə Sisianovun dövründə, onun İrəvan üzərinə yürüşü zamanı və nəhayət, indi üçüncü dəfə buradakı yerli xalq içərisində aşkara çıxmış üsyankar ruhun dəfələrlə özünü göstərməsi aydın şəkildə sübut edir ki, buradakı xalq Rusiya idarəçiliyinə meyilli deyildir…" [29, sənəd 88, s.59-60; bax: bölmənin sonu, sənəd 1] .

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, xanlıq əhalisinin olduqca az qismini təşkil edən ermənilər, ilk növbədə Qriqorian kilsəsi və erməni tacirləri, ərazisində yaşadıqları dövlətə xəyanət edərək işğalçı rus qoşunlarına hər vasitə ilə kömək edir, ərzaq və

*Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən digər xanlıqları 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinə əsasən Rusiyaya ilhaq olunduğu halda, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları hələ də öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilmişdi.

pulla yardım göstərir, onların xeyrinə təxribat və casusluqla məşğul olurdular. Məsələn, yüksək mənsəb sahibi olan bir rus məmurunun Üçkilsə monastırında erməni kilsə strukturunda katolikosdan sonra ikinci şəxs sayılan arxiyepiskop Nersesin azərbaycanlılara qarşı casusluq fəaliyyəti barədə verdiyi məlumat bunu bir daha təsdiq edir. Həmin məmurun yazdığına görə, "arxiyepiskop Nerses İrəvan xanlığının vəziyyətini öyrənməkdə bizə dəfələrlə yardım göstərmiş, özünün inanılmış adamları vasitəsilə orada baş verənləri bizə çatdırmış və düşmənin (İrəvan xanının — ***red.***) bütün niyyətləri barədə bizi əvvəlcədən xəbərdar etmişdir" [29, sənəd 523, s.443-444].

XIX əsrin əvvəlində xanlığın məruz qaldığı siyasi qeyri-sabitlik bu diyarın iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdi. Rusiya qoşunlarının həyata keçirdikləri irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar, törətdikləri dağıntılar, talanlar və qarətlər xanlığın iqtisadiyyatına çox ağır zərbə vurmuşdu. Güzəranı pisləşən əhalinin bir hissəsi canını götürüb təhlükəsiz yerlərə pənah aparmağa, doğma vətəni tərk etməyə məcbur olmuşdu. Bütün bunlar xanlığın iqtisadi, hərbi və siyasi qüdrətini sarsıtmışdı. Bəzən isə xanın özü də əhalini qırğınlardan, qarətlərdən qorumaq üçün bütün əmlakı ilə birlikdə bir yerdən başqa yerə köçürürdü [82, 40-41; 93, 231; 177, 334].

Bununla belə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı, yenə də, Azərbaycan xanlıqları içərisində ən güclü dövlət qurumu olaraq qalırdı. Məhz bu səbəbdən də 1816-cı ilin iyulunda imperator Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Yermolova yazırdı: "Çox yaxşı olardı ki, İran şahı İrəvan və Naxçıvanı bizim tərəfimizdən tutulan Arazdan cənuba doğru olan ərazilərə dəyişsin. Ancaq İran tərəfinin bu ərazilərin Rusiyaya güzəştə gedilməsində göstərdiyi inadkarlığı nəzərə alaraq, onların bu işə razılıq verəcəklərinə ümid etmək olmaz" [93,12-13].

Məlum olduğu kimi, İrəvanın ələ keçirilməsini, öz sələfləri kimi, imperator I Nikolay da diqqət mərkəzində saxlayır, bu məsələni tez-tez Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı Yermolova xatırladırdı [93, 122; 175, 410-411]. İrəvan xanı isə əsrin əvvəlində Rusiyanın köməyi ilə gürcü knyazlarının işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq və düşməni qabaqlamaq məqsədilə Tiflisə hücum etmək üçün əlverişli məqam gözləyirdi. Beləliklə, hər iki tərəf müharibəyə hazırlaşdığından Azərbaycan öz qüvvələrinin sayını artırır və münasibətlər getdikcə kəskinləşirdi.

Əvvəlcə rus komandanlığı xanlığın şərqindəki bəzi Azərbaycan ərazilərinin guya Rusiyaya məxsusluğunu iddia edərək Gil, Zod və Göyçə bölgələrinə hərbi mühəndislər göndərdi. Lakin İrəvan xanının tutarlı cavabı onları bu işdən çəkinməyə məcbur etdi [30, sənəd 1370-1371, s.892; 132, 162; 58, 40-42]. Nəhayət, 1826-cı ilin yazında rus komandanlığının Şirəkə (Miraka*) hücum etməyi qərara aldı [132, 162]. Bununla da Rusiya İrəvan xanlığına qarşı yeni hücum kampaniyasına başladı.

Rus qoşunlarının getdikcə İrəvan xanlığının mərkəzinə yaxınlaşmasından narahat olan İrəvan xanı qoşunlarını sərhəddə cəmləşdir - di. İrəvan xanının sərhəd yaxınlığındakı qüvvələri bu mövqelərdə yerləşmişdi: Göyçə gölü yaxınlığında 1000 nəfərdən çox süvari dəstə; Balıqçay məntəqəsi ilə üzbəüz 1000 nəfər qarapapaq süvarisi; Şirək yaxınlığında Hüseynqulu xan Qacarın özünün başçılıq etdiyi iki piyada taboru, 6 top və 3000 süvari; Adıyamanda (Təbrizdən Gümrüyə gedən yolda) İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacarın başçı-

*Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının topladığı bəzi sənədlərdə İrəvan xanlığının Şirək adlanan ərazisi səhvən Mirak kimi qeyd olunmuş [30, sənəd 1374 və s.] və sonralar nəşr olunmuş digər qaynaqlarda da [60, 179; 177, 32, 36; 59, 105; 93, 37 və s.] bu səhv təkrarlanırdı. Xanlıqlar dövrünə aid mənbədə — "Cambr"da bu ad olduğu kimi, "Şirək" şəklində təqdim olunur [105,191]

lığı ilə 5000 nəfərlik süvari dəstə [59, 105]. Bundan vahiməyə düşən Dəlicanda* yaşayan ermənilər qaçmağa başladılar. Sərhəddəki rus qoşunlarının komandiri Seversamidze ermənilərlə Azərbaycan türklərini müqayisə edərək yazırdı ki, əsgər olmayan bu sərhədlərdə ermənilər tatarsız (burada: azərbaycanlılarsız — ***red.***) keçinə bilməzlər. …Tatarlardan fərqli olaraq ermənilər daha çox sülh vaxtı yararlı və sadiqdirlər [30, sənəd 1372, s.892; bax: bölmənin sonu, sənəd 2]".

1826-cı il iyulun 16-da İrəvan xanının qoşunları əks-hücuma keçərək Şirəkə, qardaşı Həsən xanın qüvvələri isə Şörəyelə daxil oldular. Xeyli itki verən rus qoşunları geri çəkilməyə məcbur edildi. "Rəvan sərdarı və qardaşı Həsən xan Abaran qalasını azad edib, oradan qaçıb Qarakilsəyə sığınan rusları qılıncdan keçirdilər. Bölgə əhalisi Rəvan tərəflərinə, Gümrü qəzasının bəzi kəndləri isə Əcəm tərəfinə köçürüldü. Şahzadələr Tiflisə hücum etmək qərarına gəldilər" [20, 111-112]". İyulun 16-da İrəvan xanı 5 minlik qoşunla sərhədi keçərək Tiflis piyada alayının komandiri knyaz Seversamidzeni Şirək düşərgəsindən Gümrü məntəqəsinə tərəf geri çəkilməyə məcbur etdi [93, 37; 59, 104]. Rusiya qoşunlarının işğal etdikləri Balıqçay, Sadağaçay, Qarakilsə və başqa keşikçi məntəqələri darmadağın edildi. Həsən xanın qoşunları Gümrü yolunu nəzarətə götürdü. Beləliklə, qısa müddət ərzində Pəmbək və Şörəyel işğalçılardan təmizləndi. Bu faktı, Rusiya dövlətinin sifarişi ilə yazmasına baxmayaraq, öz salnaməsində Mirzə Adıgözəl bəy də təsdiq edir: "Knyaz Səvirzə Mirzə (Seversamidze) Pəmbək və Şörəyeldən çıxdıqdan sonra Hüseyn xan və Həsən xan İrəvan tərəfindən gəlib Rusiya hökumətinə aid dam-daşı yıxıb od vurdular və oralara yiyələndilər [8, I, 81-82]". Əslində isə, yuxarıda göstərildiyi kimi, Seversamidze Pəmbək və Şörəyeldən çıxarılmış, irə-

*Azərbaycan türklərinə məxsus olan "**Dəlican**" toponimi sonralar ermənilər tərəfindən təhrif olunaraq "**Dilican**" şəklinə salınmışdır. Hətta XX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyası tərəfindən tərtib olunmuş xəritədə belə "**Dəlican**" şəklində təqdim olunur [bax: bölmənin sonu, xəritə 1].

vanlılar isə doğma Azərbaycan torpaqlarını geri almışdılar. Ümumiyyətlə, İrəvan xanının rəhbərliyi altında iyunun 16-dan sentyabrın 21-dək Pəmbək və Şörəyelin azad olunması uğrunda gedən döyüşlərdə 92 nəfər Rusiya əsgəri öldürülmüş, 2 zabit və 37 sıravi yaralanmış, 2 zabit və 25 sıravi əsir götürülmüşdü [146, 143-144].

Beləliklə, 1826-cı il iyulun 19-da İkinci Rusiya — İran müharibəsi başlandı.

Əvvəlki mövqelərinin itirilməsi və İrəvan xanının qoşunlarının Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşması ilə barışmaq istəməyən Rusiya ordusunun Qafqazdakı baş komandanı general Yermolov Balıqçay məntəqəsinə yeni hərbi dəstə göndərdi. Lakin 166 nəfərdən ibarət bu hərbi dəstə iyulun 26-da xan süvariləri tərəfindən mühasirəyə alınaraq, demək olar ki, tamamilə məhv edildi. Onlardan 113 nəfəri öldürüldü, başda dəstə komandiri olmaqla 18 nəfər əsir götürüldü, qalanları isə (40 nəfər) döyüş meydanından qaçmağa məcbur oldular [177, 47-50]. Ruslar bu məğlubiyyətin səbəbini dəstədəki rus xidmətinə girmiş qazaxlıların üstünə yıxaraq bildirirdilər ki, onlar Voronkovun dəstəsini azdıraraq birbaşa düşmən üzərinə aparmış, onların bir hissəsi öz silahlarını rus dəstələrinə qarşı çevirmiş, digərləri isə guya ilk atəşdən sonra qaçmışlar [177,50].

Xan qoşunlarının hərbi uğurları yerli və qonşu vilayətlərin əhalisinin döyüş ruhunu yüksəltdi. Pottonun yazdığına görə, Pəmbək və Şörəyelin azad olunmasından sonra "Borçalı, Şəmşəddil və Yelizavetpol Rusiyaya açıqcasına xəyanət etdi, rus səfiri İrəvanda tutulub saxlanıldı" [177, 52; 132, 164]. Qazax ağalarını öz tərəfinə çəkmək məqsədilə İrəvan xanı onlara ünvanladığı məktubunda yazırdı: "Ruslarla bizim aramızda sülh olanda siz xahiş edirdiniz ki, sizi və ailənizi rusların əlindən qurtaraq… İndi bu zaman yetişmişdir" [152,618-619; 132, 164]. İrəvan xanının bu məktubu öz işini gördü. Qazax ca-

maatı ayağa qalxdı. Qazax pristavı Snejevski ona sadiq qalan bir neçə erməninin köməyi ilə çətinliklə qaçıb canını qurtara bildi [177, 52].

İrəvan xanına məxsus atlı dəstə 1826-cı il iyulun 14-də vaxtilə rus komandanlığı tərəfindən Tiflis yaxınlığında - Azərbaycan torpaqlarında salınmış alman məskənini, sentyabrın 1-dən 2-sinə keçən gecə isə Həsən xan 3 min nəfərdən çox süvari dəstəsi ilə Loridə yaradılmış yunan məskənini ələ keçirdi [177, 63; 93, 84-85; 43, 261]. Lakin Cəlaloğluda yerləşən 3 rus taqımı və artilleriyasının bir hissəsi onları geri oturdaraq təqib etməyə başladı. Digər tərəfdən, İrəvan sərdarı… Rusiya tərəfdarlarını cəzalandırmaq məqsədilə Göyçə gölü tərəfdən Şəmşəddil distansiyasına yönəldi. General Yermolov öz dəstəsilə onun qarşısını almaq üçün hərəkət etdi. Rus hərbi qüvvələri alman və yunan məskənlərini geri aldılar [43, 261] və bu Azərbaycan torpaqları bir daha öz həqiqi sahiblərinə qaytarılmadı. Rusiya işğalçıları bununla öz ata-baba torpaqları uğrunda mübarizə aparan azərbaycanlılarla alman və yunan icmaları arasında narazılıq yaratmağa cəhd göstərdi.

İrəvan xanlığının Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması və rus qoşunlarının xanlığın ərazisindən qovulması haqda hələ məlumat almayan çar I Nikolay İrəvana qarşı hərbi yürüşə başlamaq və burada iştirak edəcək qoşunların sayı barədə fərman verdi. General Yermolova göndərilmiş 1826-cı il 1 avqust tarixli həmin fərmanda deyilirdi: "Təcili İrəvan sərdarı üzərinə yürüş edin. Tezliklə sizdən belə cavab gözləyirəm: Allahın köməkliyi ilə sərdar daha yoxdur və İrəvan vilayəti tamamilə tutulub — Siz və 15 min nəfərlik rus ordusu qələbə qazanmaq üçün kifayətdir" [55, 214; bax: bölmənin sonu, sənəd 3]. Lakin avqustun 1-də verilmiş bu göstərişi general Yermolov yerinə yetirə bilmədi. Çünki artıq müstəmləkəçilərə qarşı başlamış genişmiqyaslı xalq azadlıq hərəkatı nəticəsində bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları üzərində nəzarət itirildiyindən rus qoşunlarının İrəvana doğru

hərəkət etməsi mümkün deyildi. Buna görə də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə nəzərdə tutulan yürüş təxirə salındı.

Rusiya qoşunlarının Şəmkir və Gəncə döyüşlərindəki qələbələri İrəvan xanlığına da öz təsirini göstərdi. Ruh düşkünlüyü keçirən xan qoşunları geri çəkilməyə başladı. Pəmbək və Şörəyel, demək olar ki, yenidən boşaldıldı. Rus qoşunları irəliləyərək sentyabrın 21-də Cəlaloğluya gəlib çıxaraq burada düşərgə saldı. Davıdovun həmin dəstəsi ertəsi gün İrəvan xanlığının içərilərinə doğru yürüşə başladı. Lakin görünür, İrəvana hücumların əvvəlki acı nəticələrindən ehtiyatlanan Yermolovun əmrilə Davıdov sentyabrın 29-da əvvəlki mövqeyinə qayıtdı [152, 686-687; 93, 87; 132, 165]. İmperiyanın əsas qüvvələri yenidən üsyana qalxmış Şimali Azərbaycan xanlıqlarının işğalına yönəldildiyindən, hələlik İrəvana həlledici hücum gözlənilmirdi. Az qüvvə ilə isə İrəvana yürüş təhlükəli idi. Belə ki, İrəvan sərdarı (Hüseynqulu xan Qacar nəzərdə tutulur — ***red.***) əks hücumla ruslara arxadan zərbə endirib onların Gürcüstanla əlaqəsini kəsə bilərdi [93, 87-88; 132, 165] və rus qoşunları üçün məğlubiyyət qaçılmaz olardı.

1826-cı il oktyabrın 21-də imperator Yermolova yazırdı: "Əgər İrəvanı ya silah gücünə, ya İrəvan sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da onunla gizli münasibətlər qurmaqla ələ keçirmək mümkünsə ,bu imkanı əldən verməyin". Çar İrəvan və Sərdarabad qalalarını [bax: bölmənin sonu, şəkil 1, 2] ələ keçirməyin əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü və bunu tez-tez Yermolova xatırladırdı [93, 122].

Rusiya ordusunun baş qərargahı Yermolov və Paskeviçin rəyi əsasında növbəti hərbi kampaniya ilə bağlı 1826-cı ilin sonunda iki layihə hazırladı. Paskeviçin planına əsasən, gözlənilməz yerdən vurulan zərbə ilə İrəvan və Naxçıvan Azərbaycanın başqa yerlərindən tamamilə təcrid edilməli idi. Əsas zərbə isə Təbrizə endirilməli idi [152, 687; 93, 159-160, 166; 132, 165].

Yermolovun təklifi isə belə idi ki, mövcud qüvvələrlə İrəvan xanlığını tutmaqla kifayətlənməli, qalalarda rus qoşunlarına dəstək olan

ermənilərdən istifadə edilməklə onların hamısı müsəlmanlara qarşı silahlandırılmalı idi. Sonra Meşkin vilayətindən keçilməklə Ərdəbil, Xalxal və Azərbaycanın başqa vilayətləri ələ keçirilməli, habelə Lənkəran xanlığı itaət altına alınmalı idi. Çar I Nikolay Yermolovun planını təsdiq edərək əsas zərbənin İrəvan xanlığına endirilməsi fikrini bəyəndi [93, 157-166, 205-208].

Göstərilən layihənin reallaşdırılmasına hazırlıq görmək üçün baş qərargahın rəisi baron Dibiç 1827-ci ilin fevralında Tiflisə gəldi və bu planı bütün incəliklərinədək nəzərdən keçirdi. Çar öz sərəncamı ilə bu planın həyata keçirilməsi üçün 400 min çervon və ya 500 min rubl vəsait ayırdı. Bakı və Redutqalaya xeyli taxıl və un göndərildi [93, 166-170].

I Nikolay general Yermolovun dekabristlərlə əlaqəsindən şübhələndiyi üçün çox keçmədən onu Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı vəzifəsindən azad etdi. 1827-ci il martın sonlarında çara sadiq olan general İ.F.Paskeviç (1827-1831) Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edildi [93, 226, 228-229; 177,283; 172,38-39]. Yeni baş komandan İrəvan xanlığının strateji əhəmiyyətini dərk etdiyi üçün ilk zərbəni bu xanlığa endirməyi qərara aldı.

1827-ci il martın 26-da baron Dibiç İrəvan xanlığına hərbi əməliyyatların başlandığını elan etdi. Aprelin əvvəlində general Paskeviçin əmri ilə rus qoşunlarının ön dəstəsi general Benkendorfun komandanlığı altında, erməni arxiyepiskopu Nerses Əştərəklinin müşayiəti ilə Borçalıdan İrəvana doğru hərəkətə başladı [32, sənəd 214, s.258-260; 177, 287; 93, 222-223, 229-230, 233; 137, 12; 132, 166]. Aprelin 11-də Benkendorf Üçkilsənin 40 verstliyində yerləşən Sudakəndə yaxınlaşdı. Bu zaman ruslar üçün əlverişsiz şərait yarandı. İrəvanın bütün əhalisi Arazdan cənuba köçürülmüş, xanlığın ərazisi boşaldılmışdı; rus qoşunlarını ərzaqla təchiz etmək mümkün deyildi [93, 231]. Aprelin 13-də müqavimətə rast gəlmədən Üçkilsə monastırına

gəlib çatan rus komandanlığı burada ermənilər tərəfindən təntənə ilə qarşılansa da, tezliklə ağır vəziyyətə düşdüyünü və ermənilər tərəfindən aldadıldığını anladı.* Aclıqdan əziyyət çəkən rus əsgərləri hətta bitki kökləri ilə qidalanmağa başlamışdı [32, sənəd 214, s.258-259].

Rusiya işğalçıları tərəfindən Sərdarabad qalasının birinci mühasirəsi və qəhrəmancasına müdafiəsi (16-17 aprel 1827-ci il)

Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Benkendorf aprelin 16-da Üçkilsə monastırından Sərdarabada doğru istiqamət götürdü. Ətrafı quru xəndəklə əhatə olunan Sərdarabad qalası 22 topa malik idi. Qala qarnizonunun sayı 3000 nəfərə çatırdı. Qalanın rəisi İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan və nəvəsi (Fətəli xan — ***red.***) idi [59, 28]. Sərdarabad qalasını qəfil həmlə ilə ələ keçirməyə çalışan general Benkendorf aprelin 16-da səhər 5 taqım və 4 topla qalaya hücum etsə də, yalnız axşam gizlicə qalaya yaxınlaşa bildi.** Lakin qaladakılar rusların gəlişindən xəbər tutdular və qala müdafiəçiləri onlara aman verməyərək toplardan atəş açmağa başladı. Niyyətinin baş tutmadığını görən Benkendorf qaladakıların könüllü təslim olması üçün qala rəisinin yanına elçi göndərdi. Qala rəisi (Fətəli xan — ***red.***) Benkendorfun bu tələbini rədd edərək "qalanı təslim etməkdənsə onun dağıntıları altın-

* General Benkendorfun dəstəsi Üçkilsədə tezliklə ağır vəziyyətə düşdü. Yürüşə cüzi ərzaq ehtiyatı ilə başlayan rus qoşunu bu tələbatı ödəmək üçün ermənilərə böyük ümid bəsləyirdi. Başda Nerses Əştərəkli olmaqla ermənilər rus komandanlığına həm maddi, həm də hərbi cəhətdən kömək edəcəklərinə vəd vermişdilər. Lakin ermənilər tərəfindən ruslara heç bir kömək göstərilmədi [bax: 177, 287-288; 175, h.IV, 409]. Şübhəsiz ki, dəfələrlə olduğu kimi, bu dəfə də ermənilərin məqsədi rus qoşunlarını İrəvan xanlığına yürüşə şirnikləndirmək və tələsdirmək idi. Sonralar — 1828-ci ilin noyabrında general Paskeviç özünün yazdığı məxfi məktubunda rus qoşunlarının rüsvayçı məğlubiyyətlərinin səbəblərini məhz erməni katolikosu Nersesin onları yalançı vədlərlə aldatmasında görürdü [32, sənəd 214, s.258-259].

** General Benkendorfun hərbi planlarından vaxtında xəbər tutan Həsən xan Qacar 1000 nəfərlik süvari dəstəsi ilə rus qoşunlarını Sərdarabad qalasından 10 verst aralıda qarşılamış, məğlub olmasına baxmayaraq, düşmənin qalaya hücumunu xeyli çətinləşdirmişdi [bax: 93, 243].

da ölməyim yaxşıdı" cavabını verdi [177, 304-305]. Sərdarabad qalasının müdafiəçilərindən rədd cavabı alan Benkendorf aprelin 16-dan 17-nə keçən gecə qalanı güclü top atəşinə tutmağı əmr etdi. Lakin qala müdafiəçiləri düşmənə əks zərbə endirməklə cavab verdilər. Bundan əlavə, ərzaq cəhətdən korluq çəkən rus qoşunlarının ətraf kəndlərdən ərzaq toplamaq cəhdi də boşa çıxdı. Sərdarabad qalasının qəhrəman müdafiəçilərinin əzmkarlığı nəticəsində qalanı ala bilməyən rus qoşunları aprelin 17-də yenidən Üçkilsə monastırına çəkildi [93, 243-244; 177,305]. Bu zaman maddi cəhətdən korluq çəkən rus komandanlığı Qars və Ərzurum paşalıqlarına müraciət etsə də, bu müraciət uğursuz oldu [93, 245]. Nəhayət, aprelin 23-də Tiflisdən rus qoşunlarına göndərilən ərzaqla dolu araba karvanı düşərgəyə gəlib çatdı. Bu ərzaq rus qoşunlarını yalnız 10 gün təmin edə bilərdi [177, 306]. Beləliklə, müvəqqəti də olsa ərzaq problemini həll edən rus qoşunları əsas məqsədinə yetişmək — İrəvan qalasını ələ keçirmək və xanlığı tamamilə işğal etmək üçün tələsdi.

İrəvan qalasının üçüncü mühasirəsi və qala qəhrəmanlarının Rusiya işğalçılarına təslim olmaması (27 aprel — 23 iyun 1827-ci il)

İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar rus qoşunlarının məqsədini anladığından İrəvan qalasının müdafiəsinə yaxşı hazırlaşmışdı. Xan ətraf kəndlərdən qalaya çoxlu taxıl ehtiyatı toplatdı, qala qarnizonunu daha da möhkəmləndirdi. Təkcə İrəvan qalasında yerləşən qarnizonun sayı 5 minə çatırdı, qalada 26 top yerləşdirilmişdi [59,28]. Dəfələrlə ermənilərin xəyanəti ilə üzləşən Hüseynqulu xan bu dəfə ehtiyatlı davranıb Üçkilsə monastırını nəzarətə götürərək burada 400 nəfərlik qarnizon yerləşdirmiş, kilsədə olan ərzaq ehtiyatını İrəvan qa-

lasına daşıtdırmış və burada bir neçə nəfər din xadimi qoyaraq qalan ermənilərі İrəvan qalasına gətirtdirərək nəzarət altında saxlayırdı [93,233]. İrəvan xanı Hüseynqulu xan qardaşı Həsən xanı Sərdarabad və İrəvan qalasının mühafizəsinə təyin etdi, özü isə qoşunla ətraf yerləri qoruyurdu [8, II, 84].

Vaxt itirmək istəməyən Benkendorf Üçkilsədə podpolkovnik Voljenskinin başçılığı ilə 2 tabor qoyaraq aprelin 23-də oradan çıxdı. Səhəri gün Zəngi aşırımını keçərək İrəvanın cənub-şərqinə doğru hərəkət edərək yüksəklikləri tutdu. Aprelin 24-dən 27-nə qədər İrəvan qalasının müdafiəçiləri ilə işğalçı rus ordusu və İrəvan xanına xəyanət edən ermənilər arasında dəfələrlə qanlı döyüş baş verdi.* Çox çətin mübarizədən sonra, aprelin 27-də isə mayor Voljenskinin başçılığı ilə İrəvan qalasının şərq tərəfindəki şəhərətrafı adlanan hissə tutuldu. Bununla da İrəvan qalasının mühasirəsi başa çatdı [93, 256-258; 177, 308-310]. Hər tərəfdən mühasirəyə alınmasına baxmayaraq, İrəvan qalasının müdafiəçiləri mərdliklə mübarizə aparırdı. Buna görə də general Benkendorf qala rəisi Sübhanqulu** (Hüseynqulu xan Qacarın qardaşı oğlu və kürəkəni — ***red.***) xan vasitəsilə Hüseynqulu xanla danışıqlar aparmağa məcbur oldu. General əvvəlcə xanı pulla ələ almaq istədi, bunun nəticəsiz olduğunu gördükdə xana könüllü təslim olacağı təqdirdə onun Rusiya dövləti tərəfindən hakimiyyətində saxlanacağına və əvvəlki gəlirlərinin özünə qaytarılacağına söz verdi.

---

*Düşmənlə vuruşmaq üçün İrəvan qalasından ayrılan 500 nəfərlik süvari dəstə qala yaxınlığındakı kəndlərin birində düşmənlə qanlı döyüşə girdi. İrəvan süvarilərinin inadla döyüşməsinə baxmayaraq, yaxşı silahlanmış düşmən qalanın cənub-şərq hissəsindəki Muğanlıtəpə kurqanını ələ keçirdi. Lakin qala müdafiəçiləri onları güclü top atəşinə tutdu. Aprelin 25-də düşmən qanlı döyüşdən sonra "İrakli dağı" təpəsini ələ keçirdi. Həmin gün qala rəisi Sübhanqulu xanın başçılıq etdiyi hərbi dəstə şəhər bağlarında yerləşən düşmən alayına hücum etdi. Düşmən alayı geri çəkildi, lakin rus qoşunları əlavə hərbi kömək aldığı üçün İrəvan döyüşçüləri məğlub oldu... [bax: 93, 256, 257; 177, 308-309].

**Potto İrəvan qalasının komendantı Sübhanqulu xanın adını əsərinin bir yerində "Savatqulu" xan [177, 309-311], digər yerində isə "Suvanqulu" xan [177,514], Şerbatov isə "Suanqulu" xan [93, 264] kimi təqdim edir. Lakin digər mənbədə Hüseynqulu xan Qacarın qardaşı oğlu, İrəvan qalasının komendantı Sübhanqulu xan kimi verilir [32,566].

Lakin Hüseynqulu xan Qacar generalın təklifini nəinki qəbul etmədi, əksinə, yenə də mübarizəni davam etdirməyi üstün tutdu. Aprelin 29-dan 30-na keçən gecə İrəvan süvariləri Zəngi çayının üstündən keçən körpünü qoruyan düşmən gözətçi dəstələrinə qəflətən hücum edərək onları çətin vəziyyətdə qoydular. Məqsəd düşmən mühasirəsini yarıb İrəvan qalasına daxil olmaq idi. Lakin rus qoşununun güclü top atəşləri bu hücumun axıradək davam etdirilməsinə mane oldu [177, 309-312].

Aprelin 30-da Həsən xan Qacar 200 nəfərlik süvari dəstə ilə şərq tərəfdən mühasirəni yarmaq və qaladakılarla əlaqəyə girməyə çalışdı, lakin ruslar buna imkan vermədilər [93, 258]. Mayın 1-də general Paskeviçin göndərdiyi 2-ci hərbi sursatı alan Benkendorfun dəstəsi artıq ərzaqla təmin edilmiş, bundan əlavə, ona Qara dəniz kazaklarının iki alayı da qoşulmuşdu. Həsən xan tez-tez süvari dəstəsi ilə rusların düşərgəsinin ətrafında görünür, lakin ciddi toqquşmalara girişmirdi. Yəqin ki, xanın əsas məqsədi rus qoşunlarını narahat etmək və yormaq idi [93, 260]. Mayın 7-də Həsən xan təqribən 4 minlik dəstə ilə Zəngi çayının mənsəbində düşərgə qurdu. Ayın 8-i axşam Benkendorf 1200 kazak və 1 topla silahlanmış iki bölüklə bərabər düşərgədən çıxaraq gecə Uluxanlı kəndini keçib səhər Zəngi çayının mənsəbinə çatdı. Çayın o biri sahilində Həsən xanın dəstəsi durmuşdu. Sarvanlar kəndi yaxınlığında çayı keçən Benkendorf xanın sol cinahına doğru yönəldi. Həsən xan Abaran çayına doğru geri çəkilərkən Benkendorfun Qara dəniz və Don kazaklarının hücumuna məruz qaldı. Həsən xanın dəstəsini təqib edən Benkendorf onların ölən və yaralananlarla birlikdə 300 nəfər itki verdiyini bildirirdi. 54 nəfər isə əsir düşmüşdü. Əsir düşənlərin arasında Xoy və Qarapapaq bəyləri, İrəvan sərdarının qayınatası da var idi. Sərdarabad yaxınlığında Həsən xanın təqibi dayandırıldı. Səhərisi gün Benkendorf düşərgəyə qayıt-

dı. Həsən xan Arazın cənubunda yerləşən Bəybulaqda düşərgə salıb bir sıra yerli tayfalardan süvari dəstələr toplayaraq qoşunun sayını 5 min nəfərə çatdırdı [93, 261-162].

İrəvan qalası müdafiəçilərinin qəhrəmancasına müdafiə olunması, mühasirənin uzanması baş komandan Paskeviçin şəxsən özünü İrəvan üzərinə səlib yürüşünə məcbur etdi. Belə ki, general Paskeviçin başçılıq etdiyi qoşun hissələri, ona qoşulmuş erməni və gürcü dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 12-də İrəvan istiqamətində hərəkətə başladı. Paskeviçin ardınca imperator I Nikolayın razılığı ilə təşkil edilən ilk erməni atlı alayı* mayın 17-də İrəvan xanlığının ərazisinə doğru hərəkət etdi. İrəvan sərhədlərində onların sayı 1000 nəfərə çatırdı [177, 323-324]. Bütün bunlar bir daha İrəvan qalasının o zaman necə möhtəşəm qala olduğunu sübut edir.

İyunun 8-də Üçkilsədən İrəvan qalasına doğru yönələn Paskeviç İrəvan xanlığına məxsus qalalar haqqında kəşfiyyat məlumatları toplamağa başladı. General Sərdarabad qalasında 1000 sərbazdan ibarət qarnizon və 500 Mazandaran atıcısının olduğunu, qalanın torpaq səngərlərində 18 top yerləşdirildiyini və iki aylıq ərzaq tədarükü görüldüyünü öyrənə bildi. İrəvan qalası haqda Paskeviç hərbi əməliyyatlar jurnalında yazırdı: "İrəvan qalasının dərin xəndəklə əhatə olunmuş bürcləri olan iki hündür divarı var. Divarların arasındakı dar zolaq da sanki xəndək kimi maneə rolunu oynayır. İç divarın qapalı bürclərində toplar yerləşdirilib, bayır divar isə mazğal və bürclərdəki falkonet (kiçik çaplı top — ***red.***) və tüfənglərdən açılan atəşlə qorunur. Qala qarnizonu 2 min sərbazdan və təxminən bu qədər qeyri-nizami atıcıdan ibarət idi" [93, 262-263]. Paskeviçin rəyinə görə, İrə-

*General Sipyagin 1826-cı ildə ermənilərin iranlıların (İrəvan xanının və Qacarlar İranının qoşunları — ***red.***) əleyhinə göstərdikləri xidmətlərdən fəxrlə danışırdı. Ona görə də ermənilərdən iba - rət dəstələrin yaradılmasına diqqət yetirən Sipyagin 1827-ci il mayın 24-də dəstələrə daxil olmaq istəyənlər üçün xüsusi qaydanı imzaladı [153, 62-64].

van qalasının müdafiəsi kifayət qədər möhkəm idi və qala qarnizonunun yüksək əhval-ruhiyyəsi onun əhəmiyyətini daha da artırırdı. Alınmaz hesab edilən İrəvan qalasının hələ 1804-cü ildə Sisianov, 1808-ci ildə isə Qudoviç tərəfindən ələ keçirmək cəhdlərinin uğursuzluqla nəticələndiyini [93, 263-264] Paskeviç yaxşı bilirdi və bu uğursuzluqları təkrar etmək fikrində deyildi.

Paskeviç İrəvan qalasının ətrafına çatanda Benkendorfun Sübhanqulu xanla (İrəvan qalasının komendantı — ***red.***) danışıqlar apardığını öyrəndi. O, İrəvan sərdarının yaxın köməkçisi və təbəəsi olan Sübhanqulu xana etibar etmirdi, lakin qalanı döyüşsüz ələ keçirməyi ehtimal etdiyindən danışıqların davam etdirilməsinə icazə verdi. Hələ bir neçə gün bundan əvvəl Sübhanqulu xan knyaz Seversamidzeyə rus qoşunlarının baş komandanı ilə görüşmək istədiyini bildirmişdi. Paskeviç qalanın komendantına öz gəlişi barədə xəbər göndərəndə komendantdan deyil, sərdarın özündən cavab aldıqda Benkendorf çox təəccübləndi. İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan knyaz Seversamidzeyə bildirmişdi: "Əgər söhbət qalanın təslim edilməsindən getmirsə, onda qalanın komendantına Paskeviçlə görüşməyə icazə verirəm. Əks halda bu, mənasızdır — çünki mən qalanı heç vaxt təslim etmə - yəcəyəm" [93, 264-265]. Bundan sonra Paskeviç qala ilə bütün əlaqələri kəsməyi əmr etdi [93, 265; 132,167]. Krasovski 20-ci piyada diviziyası və iki kazak alayı ilə İrəvan yaxınlığına gəldi. Burada o, Paskeviçlə birlikdə hücuma keçməli olan Benkendorfun mühasirə dəstəsini əvəz etməli idi [177, 449].

Hava şəraiti ilə bağlı olaraq İrəvanın mühasirəsi artıq qoşunların qüvvəsi xaricində idi. Yay bürküləri başlamış, eyni zamanda qoşunun arasında xəstəlik yayılmışdı. Paskeviç bir günün içində İrəvanı mühasirə edən gürcü qrenadyor alayında 240 nəfərin xəstələndiyini bildirirdi. Taborlar seyrəlməyə başlamışdı və döyüşə biləcək əsgərlərin sayı 400 nəfərdən bir az artıq idi. Mühasirə artilleriyası hələ gə-

lib çıxmamışdı (artilleriya yalnız iyunun 26-sında Tiflisdən yola düşmüşdü). Buna görə də Paskeviç mühasirədən əl çəkərək qoşunu ərzaq və su ehtiyatı olan dağlarda yerləşdirmək, yollara nəzarəti əldə saxlamaq və lazım gəldikdə tez bir zamanda İrəvan, Üçkilsə və Sərdarabada yeritməyi düşünürdü.* Üçkilsəyə geri dönən Paskeviç Həsən xanın 3 min süvari və sərbazla Arazı keçərək Alagöz dağının şərq ətəklərinə yaxınlaşdığını eşitdi. Buna mane olmağa çalışan Paskeviç iyunun 10-da Şipovun başçılığı ilə Həsən xana qarşı qoşun göndərdi. Onların Başabarana çatdığını eşidən Həsən xan Qaracasara — Alagöz dağlarına doğru geri çəkildi [93, 265-267].

İrəvan qalasını işğal etməyin mümkünsüzlüyünü görən general Paskeviç Naxçıvan üzərinə yürüş etmək qərarına gəldi və qoşunlarını İrəvanın 25 verstliyində yerləşən Gərniçay kənarındakı düşərgəyə topladı. Lakin Naxçıvana yürüşdən əvvəl İrəvan qalasının mühasirəsini möhkəmləndirmək tədbirlərini də unutmadı. Benkendorfun yerinə general-leytenant Krasovski İrəvan mühasirə dəstəsinin rəisi təyin edildi.** Paskeviç Krasovskinin dəstəsini İrəvan ətrafında yerləşdirərək ona lazımi təlimatlar*** verdi: havalar istiləşənədək İrəvanın mühasirəsini davam etdirmək, sonra isə lazım olarsa, Sudakəndə doğru geri çəkilməyi tapşırdı. Paskeviç xəbərdarlıq edirdi ki, İrəvan sərdarının, xüsusilə də komendant Sübhanqulu xanın danışıqlar aparmaq cəhdi yalnız Krasovskini qəti tədbirlərdən yayındırmaq məqsədi güdür. Buna görə də Krasovski onlarla mümkün qədər az danışıqlara girsin [93, 267-273; 177, 332-333].

---

* Dağlara çəkilmək fikri yalnız İrəvana hücum edən qoşuna aid idi, Paskeviç özü isə əsas qüvvələrlə Naxçıvan üzərinə getməyi planlaşdırırdı [93,266].
** İrəvan dəstəsində 3200-ə yaxın piyada, 1200 süvari, 16 top, əsas qüvvələrin tərkibində isə 4800 piyada, 800 nəfər nizami və 3000 nəfər qeyri-nizami süvari dəstəsi, 26 top var idi [93, 269-270].
*** Paskeviç gələcəkdə əyalətin idarə olunmasında yaxından iştirakı nəzərdə tutulan erməni arxiyepiskopu Nersesə isə taxıl yığımına və tarlaların suvarılmasına xüsusi diqqət yetirməyi tapşırdı [bax: 93, 273].

İyunun 19-da hərəkətə başlayan rus qoşunları ayın 21-də Dəvəli kəndinə girdi. Kənd əvvəlcədən boşaldılmışdı [93, 273; 132,167]. Qeyd olunduğu kimi, sərdar əvvəlcədən əhalini İrəvana köçürmüş, bəzi qalalarda isə mühafizə dəstəsi qoymuşdu. Şerbatovun yazdığına görə, qalaya 18 min sakin köçürülmüşdü [93, 322; 132, 167].

İrəvanlıların güclü müqaviməti, havaların isti keçməsi və əsgərlər arasında yayılan xəstəliklər İrəvan qalasını mühasirəyə alan rus qoşunlarının vəziyyətini günbəgün ağırlaşdırırdı. Leytenant Krasovski iyunun 17-də gündəliyində yazırdı ki, artıq Üçkilsə hospitalında 700-dən çox hərbçi yerləşdirilib [59,6]. Eyni fikri — iki ay ərzində havaların çox isti keçməsini, əsgərlər arasında dəhşətli xəstəlik yayılmasını V.Potto da təsdiq edərək yazırdı ki, avqust ayında gəlməsi gözlənilən mühasirə artilleriyası olmadan qalanın alınmasından söhbət belə gedə bilməz. Mövcud vəziyyət barədə Paskeviçə məlumat verən Krasovski İrəvan qalasının mühasirəsinin mənasız olduğunu bildirir və mühasirədən əl çəkmək üçün ondan razılıq istəyirdi [177, 449-451]. Pottoya görə, nəhayət, Paskeviçdən İrəvanın mühasirəsindən əl çəkməyə icazə alan Krasovski iyunun 21-də gecə yarısı Üçkilsəyə doğru geri çəkildi. Səhəri gün rusların geri çəkilməsindən xəbər tutan qala sakinləri 2 ay sürən mühasirədən sonra rahat nəfəs aldılar. Onların sevinclərinin həddi-hüdudu yox idi [177, 451].

Şerbatov isə Krasovskinin ayın 22-dən 23-nə keçən gecə mühasirədən əl çəkərək Sudakəndə keçməyi planlaşdırdığını yazırdı [93,275]. Lakin Krasovskinin özünün gündəliyində İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəkməsinin gizli şəkildə həyata keçirildiyi və qalanı mühasirəyə alan birləşmiş qüvvələrin 1827-ci il iyunun 23-də gecə yarısı Üçkilsəyə doğru geri çəkildiyi qeyd olunur [59, 6].

Ruslar geri çəkildikdən sonra Hüseynqulu xan qalanı mökəmləndirməyin qayğısına qaldı və bunun üçün heç bir şeyi əsirgəmədi.* Hətta bəzi şayiələrə görə, xan bir zərbədə rus korpusunun yarıdan çoxunu qıra biləcək dəhşətli top yaratmaq təşəbbüsündə olmuş, yalnız bunun üçün əridilmiş metal azlıq etmişdi [177, 453-454].

Naxçıvan qalası yaxınlığında rus qoşunları Qacarlar İranının Həsən xanın və Nağı xanın komandanlığı altında olan süvari hərbi qüvvələri ilə qarşılaşdılar. Eristovun komandanlığı ilə sayca üstün olan rus qoşunları üstün gəldilər [115, 118]. İyunun 26-da Naxçıvan ələ keçirildi. Naxçıvanı tutan Paskeviç iyulun 1-də bütün qüvvəsi ilə Abbasabadın mühasirəsinə başladı [93, 275-280]. Bu zaman Hüseynqulu xan Qacar Üçkilsəyə hücum etmişdi** [177, 454]. Görünür, İrəvan xanı Abbasabad qalasını mühasirəyə alan rus qoşunlarının diqqətini yayındırmağa çalışırdı.

İyulun 5-də Abbasabadın mühasirəsini yarmağa çalışan Abbas Mirzə Həsən xanla birgə Xoy tərəfdən hücuma keçdi. Lakin Cavanbulaqda baş verən döyüş onların məğlubiyyəti ilə bitdi. Qala şiddətli atəşə tutuldu. İyulun 7-də qala qarnizonu təslim oldu. İyulun 8-də Paskeviç Abbasabada daxil oldu. İyulun 13-də general-mayor Saken qalanın komendantı və Naxçıvan vilayətinin rəisi təyin edildi [93, 282-287, 293; 132,167]. 1827-ci il iyulun 19-da Qriboyedov baş tərcüməçisi A.Bakıxanovla birlikdə Abbas Mirzənin düşərgəsinə gəldi.

---

* Rusların İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəkməsindən sonra Hüseynqulu xan məscidə gedərək kafirlərin hücumundan xilas olduğu üçün Allaha dua etmişdi… İrəvan qalası Hüseynqulu xan üçün çox əziz idi, onun 23 illik döyüş xatirələri, ən yaxşı günləri bu qalada keçmişdi [177,452, 453-454].

** İyulun 4-də İrəvan sərdarı 4 minlik süvari dəstəsi və 2 topla silahlanmış 2 sərbaz taboru ilə İrəvan qalasından çıxaraq Üçkilsəni tutmağa getdi. Sərdar komendanta məktub göndərərək arxiyepiskop Nersesə qulaq asmayaraq monastırı təslim etməyi təklif etdi. Təslim olmaq əvəzinə monastırdan top atəşləri açıldı. Sərdarın dəstələri monastırı mühasirəyə aldı. Lakin bir neçə erməni monastırdan qaçaraq Krasovskini xəbərdar etdi. Krasovski 2 tabor və 4 topla iyulun 5-də monastıra yönəldiyindən sərdar mühasirədən əl çəkdi və İrəvana doğru geri çəkildi [177,454-455; 59,8].

Danışıqlar zamanı Qriboyedov İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya güzəştə gedilməsini və hərbi təzminat ödənilməsini tələb etdi. Abbas Mirzə isə hərbi əməliyyatların 10 aylığa dayandırılmasını təklif etdi. Danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi [153, 76].

Üçkilsədə yerləşən rus qoşunu iyulun 1-dək buranın müdafiəsini möhkəmləndirməklə məşğul oldu və qoşunun müəyyən hissəsini burada qoyaraq Üçkilsədən 35 verst aralı, Abaran çayı sahilində yerləşən Çınqıllı kəndində düşərgə saldı. Rus qoşunlarını təqib edən İrəvan qoşunları* isə onların düşərgəsindən 10 verst aralı Alagöz dağının ətəyində onlara nəzarət edirdi [59, 6; 177, 452-455].

Abbas Mirzə öz qüvvələrini cəmləşdirib (onun qoşununda 10 min piyada, 15 min süvari və 28 top var idi [93,301]), avqustun 17-də Uşağa vuruşmasında rus qoşunlarına ağır zərbə endirdi. Səhər saat 7-dən gündüz saat 4-dək davam edən qanlı döyüş Üçkilsənin 2 verstliyində başa çatdı. Döyüşdən qaçan Krasovski Üçkilsə monastırına sığındı. Abbas Mirzə Uşağadakı mövqelərini möhkəmləndirərək hücum etməyə qərar vermədi [93, 302-303]. Gizetti adlı müəllifin bu vuruşma haqqında məlumatına görə, Krasovskinin dəstəsi həmin döyüşdə 1166 əsgər və zabit itirdi (685 nəfər öldürüldü, 347 nəfər yaralandı, 134 nəfər isə əsir düşdü) [146, 145; 132, 167]. Şerbatova görə isə, Krasovskinin dəstəsindən 700-ə yaxın əsgər və zabit öldürüldü, 300 nəfərədək yaralandı və generalın özü çiynindən ağır yara aldı. Şerbatov Abbas Mirzənin itkisinin 3 minə çatdığını qeyd edir [93,303]. Görünür, müəllif Abbas Mirzənin itkisini çox, ruslarınkını isə az göstərmişdir. Krasovskinin dəstəsi qaçaraq geri çəkildiyindən rus qoşunlarının itkisi daha çox olmalı idi.

Krasovski öz məğlubiyyətinə haqq qazandıraraq bildirirdi: Abbas Mirzə Uşağada mövqeyini elə möhkəmləndirmişdi ki, böyük qurban-

* Pottoya görə, qarapapaqlılardan ibarət bu ayıq və cəsur dəstəyə Nağı xan başçılıq edirdi [177, 455].

lar və itkilər vermədən oranı keçib yenidən düşərgəyə qayıtmaq mümkün deyildi. Digər tərəfdən, əgər mən bu təhlükəli hərəkətə qərar versəydim, onda Üçkilsənin itirilməsi labüd olardı [93,303-304]. General Paskeviçin Uşağa döyüşündən sonra Krasovskinin İrəvanın mühasirəsini yenidən davam etdirməyə qadir olmadığını etiraf edərək yazır: "Hətta əgər Abbas Mirzə təkrar Krasovskiyə hücum etsəydi, o, Üçkilsə monastırında çətin ki tab gətirə biləydi [177, 481]. Həmin döyüşdən bəhs edən müəlliflər yazır: "İrəvanın mühasirəsindən əl çəkən Krasovski Üçkilsəyə* yürüş etdi. Bundan istifadə edən sərdar 4000 atlı, 2 briqada sərbazla oraya hərəkət etdi. Avqustun 4-də Abbas Mirzə 30 minlik qoşunu ilə Üçkilsə düzündə göründü və avqustun 6-da Əştərək kəndini tutdu. Onlar birləşərək avqustun 17-də rus qoşunlarını mühasirəyə alıb, qırmağa başladılar. 200 əsiri çıxmaqla 24 zabit, 1130 əsgər öldürüldü" [185, 48; 177, 457, 469-478; 137, 21; 132, 168]. Bu qələbə rus qoşunlarının İrəvana yürüşünü xeyli ləngitdi.

Sərdarabad qalasının rus qoşunları tərəfindən ikinci mühasirəsi, qəhrəmancasına müdafiəsi və süqutu (14-20 sentyabr 1827-ci il)

1827-ci il avqustun 29-da Üçkilsədə toplaşan rus qoşunları bu dəfə Sərdarabad qalasını hədəf seçdilər. General Paskeviçin qalada çoxlu ərzaq ehtiyatının olması haqda məlumatı vardı və rus qoşunlarının gələcək yürüşünü təmin etmək üçün bu qalanın alınması zəruri idi [64,138]. Sentyabrın 11-də general Paskeviç birləşmiş qüvvələrlə Sərdarabada doğru yürüşə başladı və səhəri gün qalaya yaxınlaşdı. Bu xəbəri eşidən Abbas Mirzə öz qüvvələri ilə birlikdə Makuya doğru geri çəkildi. Sərdarabad qalası İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xanın öz qüvvələri ilə müdafiə olunurdu [32, sənəd 518, s.561; 177, 494].

* Üçkilsə bir rus taboru ilə müdafiə olunurdu, Krasovski isə 2 minlik dəstəsi və ərzaq daşıyan transportu (nəqliyyat) ilə ora yönəlmişdi [185,48]

Sentyabrın 14-də Krasovskinin başçılıq etdiyi qoşun Sərdarabad qalasını mühasirəyə aldı [59, 31]. 10-12 il bundan əvvəl İrəvan xanı tərəfindən tikilmiş* Sərdarabad qalası Üçkilsədən Alagözə doğru uzanan geniş düzənlikdə yerləşirdi. Dördbucaq şəklində nəhəng qüllə və qapıları olan, ikiqat hündür divarları qalaya kifayət qədər müdhiş görkəm verir və onun alınmasını çətinləşdirirdi. Qalanın 14 topla silahlanmış iki minlik qarnizonuna Həsən xanın nəvəsi — gənc və təcrübəsiz Fətəli xanın başçılıq etməsi Paskeviçə qalanın tutulmasına ümid verirdı. Lakin İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacar qalaya girməyə müvəffəq oldu və müdafiəçilərin döyüş ruhunu yüksəldərək onları qala divarları arasında öləcəklərinə, amma təslim olmayacaqlarına and içdirdi [32, sənəd 518, s.561; 177, 494-495; 93, 315-316]. Paskeviç əvvəlcə qalanı hücumla deyil, düzgün təşkil edilmiş mühasirə ilə almaq istədi və general-leytenant Krasovskini mühasirə korpusunun rəisi təyin etdi. Paskeviç ilk həmləni qalanın cənub hissəsindən başlamağı qərara aldı. Sentyabrın 15-dən başlayaraq Sərdarabad top atəşinə tutuldu və qaladakılar cavab atəşi açdılar. Sentyabrın 16-da tezdən mühasirə artilleriyası gəlib yetişəndən sonra onların qala ətrafında yerləşdirilməsinə başlandı. Sentyabrın 18-dən başlayaraq şəhər 24 topdan şiddətli atəşə tutuldu. 2 gün fasiləsiz davam edən atəşdən sonra qala qarnizonu ələ keçməmək üçün mühasirədən çıxmağa müvəffəq oldu. Sentyabrın 20-də səhər Paskeviç əsas qüvvələri ilə qalaya daxil oldu [32, sənəd 518, s.561; 177, 495-501; 93, 315-317]. Məcburiyyət qarşısında atılan bu addım Həsən xanın yüksək sərkərdəlik məharətini nümayiş etdirirdi. Bununla belə, qaladakı xeyli hərbi sursat və ərzaq — 13 top, 14 min çetvert buğda ilə dolu anbar, çoxlu pambıq parça, xeyli hərbi sursat rus qoşunlarının əlinə keçdi [177, 501-502; 32, sənəd 518, s.561-562, 563-564]. Şerbatova görə, qala qar-

* İ.Şopenin məlumatına görə, İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar Sərdarabad qalasının əsasını 1810-cu ildə qoymuşdu [95, 255].

nizonundan 500 nəfər öldürülmüş və yaralanmış, 250 nəfər isə əsir götürülmüşdü. Burada ələ keçirilən taxıl ehtiyatı, Paskeviçin hesablamalarına görə, rus ordusunun bütün sağ cinahını altı ay ərzaqla təmin edə bilərdi. Bundan əlavə, anbarlarda çoxlu barıt, mərmi, pambıq və s. ehtiyatı, qala divarlarında isə 13 mis top ələ keçirilmişdi. Paskeviç hərbi əməliyyatlar jurnalında yazırdı: "Buradan əldə edilənlərin qiyməti yoxdur, onlar olmadan sonralar İrəvanın mühasirəyə alınması şübhə altında qalardı. Yəqin ki, Sərdarabad Abbas Mirzənin ordusunu ərzaqla təmin edən ehtiyat anbarı olmuşdur [93, 318]". Sərdarabad qalasında bu qədər ehtiyatın toplanması göstərirdi ki, xan öz qoşunlarını yadelli işğalçılara qarşı uzunmüddətli mübarizə üçün hazırlamışdı. Lakin çoxlu sayda top və batareyaların şəhəri fasiləsiz atəşə tutması nəticəsində xan və onun qoşunları həmin ərzaq və hərbi sursat ehtiyatlarını məhv edə bilməmişdi. Bəzi məlumatlara görə, Sərdarabadın itirilməsindən sonra şahın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını güzəştə getmək niyyətinə baxmayaraq, Abbas Mirzə onun Rusiya ilə sülh bağlamaq barədə əmrini yerinə yetirmirdi [132, 168].

İrəvan qalasının dördüncü mühasirəsi, erməni xəyanəti və İrəvan qalasının süqutu (24 sentyabr — 1 oktyabr 1827-ci il)

Qacarlar İranının hərbi uğursuzluqlarına baxmayaraq, İrəvan xanının qoşunları işğalçılara qarşı müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Əsas diqqət İrəvan qalasının müdafiəsinə yönəldilmişdi. Sərdarabadın mühasirəsindən çıxa bilən Həsən xan İrəvan qalasını möhkəmləndirməkdə idi [177,505]. Sentyabrın 21-də Paskeviç mühasirə artilleriyasını Üçkilsəyə yola saldı. Ertəsi gün bütün dəstə İrəvana doğru yola düşməli idi. Sərdarabada polkovnik Xomutov komendant təyin edildi. Qala qarnizonu Krım alayından bir tabor, iki top,

erməni və kazak dəstələrindən ibarət idi [93, 319]. Sentyabrın 23-də Paskeviçin hərbi qüvvələri İrəvan qalasının 2 verstliyində düşərgə salaraq qala divarlarından 750 sajen məsafədə yerləşən Muğanlıtəpə kurqanını tutdu və İrəvan qalasına baxış keçirdi: "Zəngi çayının sıldırımlı sahilindən İrəvan qalasının bağları, minarə və qüllələri ilə birlikdə içəridəki binalar görünürdü. Dik sahilin zirvəsində, 200 sajen məsafədə mazğalları və cinahlarda bürcləri olan qala divarları uzanırdı. İrəvanın sahil müdafiə xəttinə lazımi fikir verilməmiş, bəzi yerlər isə uçub-tökülmüşdü. Lakin sahilin dik olması və çayın axını sahil müdafiə xəttini yarmağa və mühasirəyə almağa mane olurdu. Qalanın digər üç tərəfi isə 50 topla təchiz edilən və su ilə doldurulan dərin xəndəklə əhatələnmişdi. Bürclərdən və cinahlardan müdafiə olunan ikiqat qalın divarların olması isə qala qarnizonunun inadla müdafiə olunacağından xəbər verirdi. Sərdarabadın süqutu bundan sonra İrəvan qalasına başçılığı öz üzərinə götürmüş Həsən xanın güc və fəaliyyətini zəiflədə bilməmişdi. Paskeviç kəşfiyyat nəticəsində öyrənmişdi ki, İrəvan qalasındakı çoxlu barıt, mərmi və taxıl ehtiyatı onun müdafiəsini və qarnizonun ərzaq ehtiyacını bir neçə ay ödəyə bilər. Lakin Həsən xanın qardaşı — İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan tərəfindən İrəvan şəhərindən və qalanın ətraf ərazilərindən qalaya 18 min əhali köçürülmüşdü. Yalnız onların tibbi-sanitariya vəziyyəti xanı narahat edə bilərdi" [93, 321-322]. Qalaya baxış keçirən Paskeviç oranın mühasirəsinə cənub-şərq tərəfdən başlamağı qərara aldı [93, 323]. İki hündür qülləsi olan İrəvan qalasının iri xəndəklə əhatə olunmuş divarları arxasında toplar qurulmuşdu. Qala qarnizonu 2 min əsgər və 2 min atıcıdan ibarət idi. Qaladakı ərzaq ehtiyatı yarım ilə nəzərdə tutulmuşdu [93, 263].

Artıq hər tərəfdən təcrid olunduğu üçün qalanın müdafiəsinin mümkünsüzlüyünü yəqin edən Hüseynqulu xan Qacar öz süvariləri ilə Türkiyəyə tərəf geri çəkildi. Qalanın müdafiəsinə onun qardaşı Həsən xan Qacar başçılıq etdi [177, 492].

1827-ci il sentyabrın 24-də İrəvanın rus qoşunları tərəfindən növbəti mühasirəsi başlandı. Paskeviç həmin gün Muğanlıtəpədən sağa doğru batareyalar qurdu və bütün gecəni qalanın içərisini top atəşinə tutdu [93,323; bax: bölmənin sonu, şəkil 1]. Şəhəri ara vermədən 2 batareya 3 gün artilleriya atəşinə tutdu. Ağır topların atəşinə davam gətirməyən qala bürcləri dağıldı. Qala müdafiəçilərini sudan məhrum etmək məqsədilə Paskeviçin əmrilə qala divarlarının dibindəki kəhrizlər daşla dolduruldu. Eyni zamanda Paskeviç Həsən xandan qalanın təslim olunmasını tələb etdi. Lakin bu müraciətə məhəl qoymayan Həsən xan Qacar əksinə, bürcləri təmir etdirərək yeni döyüşə hazırlaşdı. Qala qarnizonu rus qoşunlarını güclü atəşə tutdu. Lakin işğalçıların mühasirə korpusu topları şəhərə yaxınlaşdıra bildi. Növbəti təslim cavabına müsbət cavab almayan Paskeviçin əmrilə İrəvan qalasına 40 topdan 1000-dən artıq mərmi yağdırıldı. Şəhər od-alov içində yanmağa başladı. Uçqunlar altında və yanan şəhərin tüstü-dumanı içərisində qalan dinc əhali içərisində təşviş və ümidsizlik baş aldı [177, 505-511]. İrəvanlılar da düşməni top atəşinə tuturdular. Lakin qaladakı ermənilərin xəyanət edərək düşmənlə əlaqəyə girməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Erməni casusları Paskeviçlə əlaqə yaradıb qala müdafiəçilərinin mövqeyi, sayı, topların yerləşdirildiyi yerlər və s. barədə bütün hərbi sirləri ona çatdırırdılar. Bundan başqa, təcrübəli topçuların olmaması üzündən onların atdığı mərmilər sərrast olmurdu. Digər tərəfdən, bəzi topların arxasında ermənilər durduğundan onlar xəyanət edərək topu rus qoşununa deyil, boş yerlərə atırdılar [84,36; 153,86]. Həmçinin qaladan bayırda olan ermənilər də İrəvan qalasının ələ keçirilməsi üçün rus qoşunlarına yardım edirdilər. Əştərəkli Nerses adlı bir erməni sentyabrın 27-28-də rus qoşunlarına təcili yardım etmək üçün Üçkilsə kəndlilərinə xüsusi çağırışla müraciət etmişdi [172,44]. Bundan başqa, İrəvan qalasının mü-

dafiəsi zamanı şəhərdə yaşayan azsaylı ermənilər rus qoşunlarına hər cür yardım göstərirdilər. Hələ 1827-ci ilin aprelində şəhər əhalisi öz yerlərini tərk edib qalaya köçəndə ermənilər azərbaycanlılardan təcrid olunmuş şəkildə qalada yerləşdirilmişdi [153,85-86]. Ermənilər qala divarlarının üstünə qalxıb papaqlarını yellədə-yellədə təslim olduqları barədə işğalçılara işarə verdikləri halda [143, 164], qalanın azərbaycanlı əhalisi özlərinin qədim şəhərini qəhrəmancasına müdafiə etməkdə davam edirdilər.

Sentyabrın 30-da qalanın mühasirəsi daha da daraldıldı. Toplar yeni, daha yaxın mövqelərə gətirildi. Qala divarları bütün mövqelərdən atəşə tutuldu. Həsən xanın əmrilə oktyabrın 1-nə keçən gecə qala müdafiəçiləri rus qoşunlarını yenidən güclü atəşə tutdu. Lakin bu, istənilən nəticəni vermədi.

Oktyabrın 1-də qaladakı ermənilər işğalçılarla əlaqəyə girərək qiyam qaldırdılar və Həsən xandan tələb etdilər ki, qalanı ruslara təslim etsin.* Ermənilər, xanın bütün səylərinə baxmayaraq, qalanın şimal qapılarını rus qoşunlarının üzünə açdılar [32, sənəd 523, s.566]. Pottoya görə isə, qala qapılarının üzərində ağ bayraq qaldıran adamlar görünsə də, qapı açılmamışdı [177, 512-513]. Bu təslim bayrağını qaldıranlar yaşadıqları dövlətə xəyanət edən ermənilər idi. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İrəvanın mühasirəsi zamanı ermənilər Paskeviçlə əlaqəyə girə bilmiş və azərbaycanlıların qalanın hansı hissəsində yerləşdiklərini, top atəşlərini hara istiqamətləndirmək lazım olduğunu ruslara bildirmişdilər [153, 85-86]. Bundan istifadə edən podpolkovnik Qurko və Şepelevin dəstəsi qalanın cənub-şərq qülləsini tutdu. Bundan sonra qalanın şimal qapılarına yaxınlaşan Krasovski tatar dilini (Azərbaycan türkcəsi — ***red.***) yaxşı bilən Belova onlara elə həmin dəqiqə qala qapılarını açmalarını deməyi əmr etdi. Bu,

* Digər mənbənin məlumatında bu qiyamın sentyabrın 28-də baş verdiyi göstərilir və Həsən xanın bu tələbi rədd etdiyi qeyd olunur [bax:177,508].

sözlər Belovun ağzından çıxan kimi qaladan atəş açıldı və folkonetdən açılan iri mis mərmi onun beynini göyə sovurdu. Bu İrəvan qalasından Həsən xan Qacarın əli ilə atılan sonuncu mərmi oldu. Bir dəqiqədən sonra darvazalar açıldı və rus qoşunları qalaya soxuldu. Məlumata görə, İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəçisi Həsən xan Qacar [bax: bölmənin sonu, şəkil 5] son anda qalanı düşmənə təslim etməkdənsə partlatmaq məqsədilə barıt qülləsinə yanan fitil qoymuşdu. Lakin poruçik Lemyakin bunu vaxtında görmüş və əli ilə yanan fitili götürmüşdü. Elə bu anda qarnizon silahı yerə qoymuşdu. Həsən xan isə özünə sadiq adamları ilə məsciddə müdafiə olunurdu [175, 415; 177, 512-513; 67, 252].

M.Şerbatova görə isə, ruslar qala qapısını sındırıb içəri girmişdi [93, 329]. Ermənilərin xəyanəti nəticəsində şəhərin qərb tərəfində yerləşən Təpəbaşı adlanan məhəlləni tutmağa hazırlaşan ruslar Zəngi çayını keçərək orada batareya qurdular... Məhz 6 günlük mühasirədən sonra bu hissədən qala divarları dağıdıldı və 6 qvardiya alayı şəhərə daxil ola bildi [153, 86].

Erməni xəyanətindən istifadə edərək qalaya daxil olan rus qoşunları ilə onun qəhrəman müdafiəçiləri arasında qanlı döyüş baş verdi. 200-dək əyanla qaladakı məscidlərin birinə çəkilən Həsən xan Qacar müqavimət göstərməkdə yenə də davam edirdi. Axşama yaxın İrəvan qalası işğalçıların əlinə keçdi. Həsən xan Qacarla* bərabər qalanın komendantı Sübhanqulu xan,** xüsusi tabor komandiri Qasım xan,

* Doğma torpağının azadlığı uğrunda işğalçılara qarşı rəşadətlə vuruşan, "Aslanlar başı" titulu daşıyan Həsən xan Qacarın sonrakı aqibəti haqda məlumat olduqca azdır. Həsən xan Qacar İrəvan qalasının işğalından sonra Paskeviç tərəfindən Peterburqa — I Nikolayın yanına göndərildi. Lakin onun Peterburqa çatmasına siyasi şəraitin dəyişməsi mane oldu. Həsən xan Qacar yolda Terek sahilində Yekaterinoqradda saxlanıldı [bax: 177, 516]. Xanın sonrakı taleyi haqda məlumat verilmir.

** Paskeviç İrəvan qalasının işğalından iki gün sonra — 1827-ci il oktyabrın 3-də verdiyi raportunda Həsən xan Qacarla bərabər əsir düşən 6 nəfərin arasında Sübhanqulu xanın da olduğunu qeyd edir [bax: 32, sənəd 523, s.566]. Digər müəlliflər isə Sübhanqulu xanın bir qədər sonra poruçik Çevkin tərəfindən zirzəmidən tapıldığını göstərirlər [bax: 177, 514; 93, 329].

Mərəndli Cəfərqulu xan, Təbrizli Əlimərdan xan, Əhərli Aslan xan, Fətəli xan və başqaları ələ keçirildi. Həmçinin qala üzərindəki bütün toplar, silah və sursat ehtiyatı da düşmənin əlinə keçdi [32, sənəd 523, s.564-566; 93, 328-330; 177, 514]. Bundan əlavə, vaxtilə böyük türk sərkərdəsi və hökmdarı Əmir Teymura məxsus olmuş, dəstəyi qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmiş Həsən xan Qacara məxsus qiymətli qılınc* da rusların əlinə keçdi.

Rus qoşunlarının İrəvanda törətdikləri dağıntılar və şəhərə vurulan maddi zərərlə bağlı V.Potto hadisənin şahidi olan bir nəfərin dediklərini olduğu kimi yazırdı: "Mən qalanın cənub-şərq küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısına təəccübləndim. Mənə elə gəlir ki, mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsrdə belə edə bilməzdi" [177, 516; bax: bölmənin sonu, şəkil 3, 5, 6].

Doğma torpağının azadlığı naminə dəfələrlə yadellilərə qəhrəmancasına müqavimət göstərən İrəvan qalasının ələ keçirilməsi Rusiya imperatorunun sarayında böyük sevinclə qarşılandı və təntənəli mərasimlə qeyd olundu. V.Potto bu hadisəni təsvir edərək yazır ki, İrəvan qalasının işğalı xəbərini alan I Nikolay Riqadan tələsik Peterburqa qayıtdı. Noyabrın 8-də İrəvanın alınması münasibətilə imperator bütün ailə üzvləri ilə birlikdə Qış sarayı kilsəsində dua oxuma mərasimi keçirdi. Elə həmin gün İrəvan qalası darvazasının açarları və qala divarlarından ələ keçirilmiş 4 bayraq şəhərin mərkəzi küçələrindən keçirilərək nümayiş etdirildi [bax: 177, 518-519].

Erməni xəyanəti nəticəsində əldə olunan bu "qələbəyə görə Paskeviç qraf titulu aldı" [93, 330]. Bundan əlavə, Paskeviç Abbasabadın

* Əmir Teymur bu qılıncla vaxtilə (1402 — ***red.***) Osmanlı sultanı İldırım Bayazidi məğlub etmişdi. Əmir Teymurdan Səfəvi şahlarına keçən qılınc, Nadir şah hakimiyyətə gələrkən Səfəvilərin digər qiymətli əmlakı ilə bərabər onun əlinə keçmişdi. Nadir şahdan sonra Qacarlar sülaləsinin əlinə keçən bu qılınc Fətəli şah Qacara çatmışdı. Fətəli şah türklər üzərində qələbədən sonra göstərdiyi igidliyə görə bu qılıncı Həsən xan Qacara bağışlamışdı. Həsən xan İrəvan qalasından kəndirlə düşərkən itirdiyi qılıncının tapılmasını general Krasovskidən xahiş etdi. Bu qiymətli qılınc tapılaraq I Nikolaya hədiyyə göndərildi [bax: 59, 61-62; 177, 515-516].

alınmasına görə 1-ci dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni, İrəvanın alınmasına görə 2-ci dərəcəli Georgi ordeni, sülhün bağlanmasına görə 1 milyon rubl dəyərində əskinas və İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə "Erivanski" titulu aldı [177, 591]. Bundan əlavə, İrəvan qalasının alınması münasibətilə xüsusi medallar təsis olundu [bax: bölmənin sonu, şəkil 6,7]. İşğalçı general İrəvanda Krasovskinin rəhbərliyi ilə "müvəqqəti hökumət" təşkil etdi. Ermənilərin işğalçı rus qoşunlarına göstərdikləri "qulluğa" görə arxiyepiskop Nerses həmin hökumətə üzv seçildi. Qafqazşünas S.Qlinkanın qeyd etdiyi kimi "Krasovski və Nerses əlbir hərəkət edirdilər" [46, 34-35; 132, 170].

Paskeviçin əmrilə 1827-ci il oktyabrın 2-də İrəvan qalasının işğalı ilə bağlı rus qoşunlarının "qələbə" paradı keçirildi. Parad zamanı İrəvanın qala divarlarının böyük bir hissəsi, sanki tarixin bu ədalətsizliyinə tab gətirməyərək, uçdu və onun dağıntıları altında çoxlu işğalçı Rusiya əsgəri qalıb məhv oldu [177, 517-518].

İrəvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın bütün ərazisi Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Məğlub edilmiş Qacarlar İranı ilə 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçayda müqavilə imzalandı. Müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən, Şimali Azərbaycanın Gülüstan müqaviləsinə (1813) daxil edilməmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiya imperiyasına ilhaq edildi [76, 125-126-131; bax: bölmənin sonu, sənəd 4].

Beləliklə, Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqları iki imperiya arasında yenidən — ikinci dəfə bölüşdürüldü. Öz torpağının əsil sahibi olan Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan Azərbaycan Rusiya imperiyası ilə Qacarlar İranı arasında bölüşdürüldü. Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının, Cənubi Azərbaycan isə Qacarlar İranının əsarəti altına düşdü. Çox keçmədən — 1828-ci il

martın 21-də (Novruz bayramı günlərindən birində — ***red.***) imperator I Nikolayın xüsusi fərmanı ilə Rusiya işğalçıları qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində "Erməni vilayəti" adlı qondarma qurum yaratdılar [76, 272-273; 32, sənəd 437, s.487; bax: bölmənin sonu, sənəd 5]. Bununla Azərbaycan torpaqlarında sonralar erməni dövləti yaradılmasının, həm də Cənubi Qafqaz regionunda yeni gərginlik ocağının əsası qoyuldu [163,37].

V

СМУТЫ ВЪ ГРУЗІИ

88. *Всеподданнѣйшій рапортъ маркиза Паулуччи, отъ 22-го февраля 1812 года, № 46.*

Въ донесеніяхъ моихъ, отъ 12-го числа сего мѣсяца, чрезъ военнаго министра я имѣлъ счастіе довести до Высочайшаго свѣдѣнія В. И. В. объ окончаніи военныхъ дѣйствій въ Дагестанѣ, кои совершены съ величайшею пользою для службы В. В. Нынѣ-же съ живѣйшею скорбью я долженъ изложить прямо предъ В. И. В., что можетъ быть послѣдовало-бы совершенное истребленіе Россійскихъ войскъ, въ здѣшнемъ краѣ расположенныхъ, какъ благоусмотрѣть изволите изъ слѣдующаго:

7-го числа сего мѣсяца получено было мною, при возвращеніи изъ Дербента въ Кюри, непріятное извѣстіе, что Персіяне въ числѣ 20 т. войскъ, между коими бóльшая часть находилась изъ регулярной пѣхоты, при 12-ти орудіяхъ, ворвались въ Карабагскую провинцію, почему для удержанія Карабага я на другой-же день, то-есть 8-го числа, командировалъ отрядъ изъ 1,000 человѣкъ, поручивъ оный полк. Котляревскому, съ повелѣніемъ слѣдовать къ новой Шемахѣ форсированнымъ маршемъ. Самъ-же, проѣхавъ чрезъ Баку (гдѣ мнѣ необходимо нужно было окончить многія дѣла), я долженъ былъ соединиться съ симъ отрядомъ 12-го числа. Въ самомъ дѣлѣ, 12-го я прибылъ въ новую Шемаху и оттоль сначала поспѣшилъ въ Зардобъ, дабы итти искать непріятеля и его разбить; но судьба въ семъ случаѣ рѣшила иначе. Въ новой Шемахѣ получилъ я рапортъ полк. Живковича, начальствующаго войсками въ Карабагѣ, что баталіонъ Троицкаго полка, подъ командою маіора Джини, занимавшій постъ въ Султан-будѣ, былъ 1-го числа сего мѣсяца атакованъ непріятелемъ, и что когда сей маіоръ былъ убитъ, а маіоръ Сачевскій тяжело раненъ и кап. Гумовичъ также убитъ, то кап. Оловяннишниковъ, послѣ ихъ принявшій команду надъ баталіономъ, былъ столько подлъ, что войдя въ сношенія съ непріятелемъ, сдался въ плѣнъ.

По прибытіи моемъ въ Зардобъ я освѣдомился, что непріятель, узнавши о моемъ движеніи съ войскомъ, спѣшилъ, собравъ Карабагскихъ жителей сколько могъ, переправить за Араксъ; также, что самъ Баба-хановъ сынъ Аббас-мирза принялъ намѣреніе ретироваться. Побужденіемъ къ сей экспедиціи на Карабагъ и проводникомъ непріятелю былъ Джафар-Кули-ага, предназначенный наслѣдникъ Карабагскаго ханства, который, имѣвъ причины къ неудовольствіямъ, давно уже вошелъ въ тайныя сношенія съ Персидскимъ правительствомъ и котораго, сколь скоро измѣна его была обнаружена чрезъ письма къ нему Персидскаго правительства, кои бывъ перехвачены, нынѣ имѣются у меня, немедленно приказалъ арестовать, что и было въ точности исполнено, но тотъ-же самый кап. Оловяннишниковъ, который сдалъ Персіянамъ баталіонъ, упустилъ его изъ-подъ караула. Теперь приказалъ я собрать всѣ бумаги относительно сего безчестнаго дѣла, дабы дать вѣрный во всемъ отчетъ В. И. В.

Затѣмъ, къ вящшему прискорбію моему получилъ я рапортъ изъ Тифлиса, что вдругъ весь Кахетинскій народъ и жители Анануркаго уѣзда, покушавшіеся овладѣть кр. Анануромъ, дабы симъ способомъ войти въ связь съ обитателями Кавказскаго

Sənəd 1. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandiri markiz Pauluqçinin 22 fevral 1812-ci tarixli məlumatı

Mənbə: AKAK, т.V. Тифлис, 1873, д. 88, с.59-60

ущелья, стремительно подняли оружіе, умертвили многихъ изъ войскъ В. И. В. въ ихъ квартирахъ и произвели ужасныя жестокости, коихъ примѣры представляетъ намъ Французская революція. Не взирая однако-же на сіе тревожное извѣстіе, видимая опасность для Карабага, на границѣ коего я находился, не позволила мнѣ самому тотчасъ спѣшить въ Тифлисъ, гдѣ все находилось въ чрезвычайномъ страхѣ. А потому я ускорилъ только разослать тотчасъ нужныя повелѣнія о сборѣ войскъ, въ окружности Тифлиса расположенныхъ.

Между тѣмъ принятыми мною мѣрами, устроивъ все нужное для безопасности Карабага и оставивъ командующимъ въ томъ краю полк. Котляревскаго, я съ стремительностью поспѣшилъ въ Тифлисъ, куда прибылъ вчерашняго числа и завтрашній день съ войсками выступаю въ Кахетію.

При семъ случаѣ дерзаю всеподданнѣйше присовокупить, что Дагестанъ, въ которомъ началось пламя, Ширванскій Мустафа-ханъ, жители Шекинскаго владѣнія, между коими обнаружились смятенія, общій бунтъ мгновенно возникшій во всей Кахетіи, также усильныя возбужденія къ мятежу Татаръ Борчалинскихъ, Шамшадильскихъ и Казахскихъ, жительствующихъ внутри Грузіи, о коихъ я сейчасъ получилъ свѣдѣніе, что и они начинаютъ колебаться въ вѣрности къ В. И. В., и въ одно съ симъ время соразмѣренный набѣгъ Персіянъ, имѣвшихъ съ собою Грузинскаго царевича Александра; равномѣрно побѣгъ къ Арагвскимъ бунтовщикамъ сына царевича Іоанна, въ Москвѣ пребывающаго, кн. Григорія, о которомъ нынѣ полученъ мною рапортъ, что онъ старается склонить къ мятежу Ксанскихъ жителей и всю Карталинію, гдѣ нѣкоторыя деревни начинаютъ обнаруживать склонность къ измѣнѣ,—не оставляютъ ни малѣйшаго сомнѣнія въ томъ, что здѣсь скрывался умышленный заговоръ, чрезъ который всѣ владѣнія В. И. В. отъ самаго Кавказа должны-бы быть потерянными вмѣстѣ съ войсками, оныя защищающими. Однако-же одержанныя въ Дагестанѣ побѣды, произведшія большое вліяніе на весь здѣшній край, мое посѣщеніе недовѣрчиваго Мустафа-хана Ширванскаго, при которомъ я успѣлъ совершенно перемѣнить его мысли, и счастье, что я могъ подать Карабагу скорую помощь, бывшую слѣдствіемъ поспѣшной ретирады непріятеля, разстроили сей важный заговоръ и мнѣ остается теперь только усмирить или истребить Кахетинскихъ мятежниковъ, противъ коихъ я буду попеременно употреблять то мѣры кротости, то силу оружія.

Ананурскій уѣздъ уже весь почти приведенъ въ покорность подполк. Ушаковымъ, ускорившимъ туда съ двумя баталіонами изъ Карталиніи, въ которой командующій ген.-м. Сталь умѣлъ доселѣ держать народъ въ должномъ повиновеніи. За всѣмъ тѣмъ, съ стѣсненіемъ сердца я долженъ В. И. В. донести, что въ Кахетіи, гдѣ главнѣйшая производима была для войскъ закупка провіанта, нѣсколько провіантскихъ чиновниковъ мятежниками убито, немаловажныя суммы при нихъ состоявшія расхищены и магазины съ хлѣбомъ бунтовщиками разграблены.

О подробностяхъ всѣхъ сихъ несчастныхъ происшествій я не премину всеподданнѣйше представить В. И. В. по возстановленіи совершеннаго спокойствія въ краѣ, Высочайше управленію моему ввѣренномъ. Нынѣ-же спѣшу изложить вкратцѣ случившіяся здѣсь обстоятельства, дабы успокоить В. И. В. насчетъ слуховъ, кои могли-бы распространиться относительно сего края.

Всемилостивѣйшій Государь! Истина мною руководствующая налагаетъ на меня священный долгъ донести В. В., что неоднократные примѣры обнаруженнаго мятежническаго духа между здѣшнимъ народомъ, наипаче-же Кахетинцевъ, бунтовавшихъ въ 1802 году, при открытіи здѣсь Правительства, также въ 1804 при покойномъ кн. Циціановѣ, во время экспедиціи его на Эривань, и наконецъ теперь, въ третій разъ, ясно доказываютъ, что народъ здѣшній не имѣетъ приверженности къ Россійскому правленію. Причина нынѣ случившагося въ Кахетіи бунта еще въ достовѣрности не открыта и хотя мятежники, чувствуя сами страхъ отъ предпринятой ими дерзости, стараются теперь дѣлать разглашенія, что яко-бы сборъ провіанта для продовольствія войскъ, къ чему въ нѣкоторыхъ непослушныхъ селеніяхъ употреблялась военная экзекуція, былъ поводомъ къ поднятію ими оружія, но я пріемлю смѣлость В. И. В. удостовѣрить, что отнюдь не экзекуція въ семъ случаѣ подвигла ихъ къ бунту, а что, напротивъ того, давно умышленный заговоръ, съ приготовленіемъ повсюду мятежныхъ умовъ, самъ собою обнаружился съ толикимъ ожесточеніемъ. Неоспоримымъ-же доказательствомъ сему служитъ то, что мятежъ первоначально возникъ въ сел. Ахмета, Тіанети и въ Ананурскомъ уѣздѣ, гдѣ экзекуція никогда не была употребляема по доставкѣ провіанта. Впрочемъ, я не оставлю сдѣлать по предмету сему строжайшее слѣдствіе и по открытіи настоящихъ причинъ не премину всеподданнѣйше донести во всей истинѣ. При томъ не могу умолчать предъ В. В., что я поставленъ теперь въ столь критическое положеніе, въ каковомъ войска здѣсь находящіяся ни-

Sənəd 1, davamı

сношенія съ вами. Теперь спрашиваю васъ: съ вашего-ли позволенія пришли туда караулы? Въ послѣднемъ случаѣ пусть они пробудутъ тамъ нѣсколько дней: наши караулы будутъ находиться вблизи ихъ. Когда-же Мазаровичъ посѣтитъ высочайшій дворъ, вопросъ этотъ тамъ разрѣшится. Впрочемъ, прикажите вашимъ карауламъ, чтобы они вреда и раззоренія не причиняли тамошнимъ кишлякамъ. Если-же караулы пришли туда безъ вашего позволенія, то прикажите имъ уйти въ Саданахачъ. Я по чувству дружбы соглашаюсь на ихъ пребываніе тамъ, впредь до окончательнаго рѣшенія вопроса о границѣ.

1371. *Письмо ген. Ермолова къ Хусейн-хану, отъ 13-го іюля 1825 года, № 69.*

Въ письмѣ вашемъ упоминать изволите о переговорахъ моихъ съ беглербегомъ Тавризскимъ въ разсужденіи границы; вамъ извѣстно, что дѣло о семъ зависитъ единственно отъ разрѣшенія е. в. шаха, слѣдовательно намъ безполезно разсуждать о томъ.

Что касается до уроч. Гелли, я никогда не почиталъ его принадлежащимъ намъ и помню съ удовольствіемъ, что во время кочевья караулы наши располагались тамъ съ позволенія в. высокост. Но въ тоже время вы, конечно, не изволите забыть, что только въ 1821 году допущены Эриванскіе жители устроить зимовники свои на пространствѣ между Барат-Гедукомъ и Саданахачемъ, которое всегда занималось нами, на такомъ-же основаніи какъ занимаются вами земли между рр. Капаномъ и Капанакомъ.

Благодарю в. высокост. за согласіе, чтобы караулы наши занимали Гелли и Зодъ, съ тѣмъ чтобы не повредили кишляковъ; но мѣста сіи заняты не будутъ, ибо сдѣлано о семъ мое распоряженіе.

Насчетъ Айрумскаго Аллах-Верди, удалившагося въ границы наши, я долженъ сказать в. высокост., что безпрерывные побѣги сіи весьма непріятны и сколько разъ просилъ я васъ, чтобы перебѣгающихъ отъ насъ не держать близко границы.

Вамъ и е. выс. наслѣднику не угодно было разсудить, что поступки таковые не приличны и весьма противны существующимъ между обѣими державами дружбѣ и согласію.

На письмо в. высокост. въ разсужденіи вывозимыхъ отсюда въ Персію денегъ имѣю честь объяснить:

Никогда не было запрещаемо вывозить отсюда деньги; в. высокост. достаточно имѣете ихъ за продаваемую хлопчатую бумагу и въ другія мѣста Персіи много ихъ выходитъ. Но у насъ есть законъ, запрещающій выпускать заграницу монету Россійскаго чекана, тогда какъ червонцы и всякую другую монету выпускаемъ мы наравнѣ съ другими товарами.

За исполненіемъ закона сего я обязанъ наблюдать, хотя и знаю, что тайнымъ образомъ много выходитъ Россійской монеты.

Я прошу васъ предупредить торгующихъ Персіянъ въ областяхъ вами управляемыхъ, что если будутъ находимы у нихъ Россійскія деньги, то не только отбираемы будутъ, но и сами они подвергнутся наказанію по законамъ.

Увѣряю в. высокост., что со стороны своей не сдѣлаю ничего противнаго дружбѣ и не дамъ повода къ непріятностямъ; прошу и васъ о соблюденіи того-же.

1372. *Рапортъ полк. кн. Саварсамидзе ген.-л. Вельяминову, отъ 21-го сентября 1825 года, № 488.— Караклисъ.*

Получено мною извѣстіе, что Армяне изъ Делижана отъ страха разошлись, узнавъ о сборѣ войскъ въ Эривани и Дарачичагѣ; тотъ-же часъ послалъ къ нимъ людей успокоить ихъ и завѣрить, чтобы не опасались нимало Персіянъ. По сему беру смѣлость доложить в. пр., какъ и прежде докладывалъ вамъ и главнокомандующему: въ такомъ пограничномъ мѣстѣ, гдѣ не стоятъ солдаты, одни Армяне не могутъ быть безъ Татаръ, которые доставляютъ всѣ свѣдѣнія, хотя мы ихъ считаемъ ненадежными и непреданными. Сколько я знаю, у насъ даже изъ заграничныхъ бо̀льшею частью всѣ извѣстія имѣю отъ Татаръ. Армяне можетъ болѣе преданы и полезны въ мирное время, а въ малѣйше смутныхъ обстоятельствахъ, особенно здѣсь, безполезны, а изъ Татаръ во всякое время можно найти человѣка послать, гдѣ-бы онъ ожидалъ и гибели, что нерѣдко случалось здѣсь съ начала моего нахожденія.

1373. *Письмо ген.-м. кн. Мадатова къ Хусейн-хану, отъ 1825 года.*

Письмо в. высокост. 11-го числа мѣсяца зиль-хиджэ я получилъ, въ которомъ изъясняете, что подпор. Мирза-Адигёзель съ конными людьми находится въ сел. Зодъ и о томъ, что главнокомандующій ген. Ермоловъ насчетъ границы имѣлъ разговоръ съ высокост. Фетх-Али-ханомъ. Уже нѣсколько времени какъ мною предписано Мирза-Адигёзелю не находить-

Sənəd 2. Knyaz Seversamidzenin general Velyaminova 21 sentyabr 1825-ci il tarixli məlumatı
Mənbə: AKAK, т. VI, ч.I. Тифлис, 1874, д. 1372, с.892

ВЫСОЧАЙШЕЕ ПРЕДПИСАНІЕ ВЫСТУПИТЬ НЕМЕДЛЕННО ПРОТИВЪ ПЕРСІЯНЪ.

Собственноручное.

Съ прискорбіемъ читалъ Я донесеніе ваше, Алексѣй Петровичъ! Стало, не всегда добрыя намѣренія вѣнчаются успѣхомъ, и за скромность и миролюбіе наше платятъ намъ коварствомъ.

Сколь ни избѣгалъ Я войны, сколь ни избѣгалъ оной до послѣдней крайности, но не дозволю никогда, чтобъ достоинство Россіи терпѣть могло отъ наглости сосѣдей безумныхъ и неблагодарныхъ. Хотя надѣюсь и полагаю, что происшедшія военныя дѣйствія суть собственное нахальство Сардаря Эриванскаго, но въ Государствахъ, столь благоустроенныхъ, каково Персидское, можно, требуя удовлетворенія, и самимъ оное себѣ доставлять; а по тому, и предписавъ вамъ немедленно выступить противъ Эриванскаго Сардаря, ожидаю скораго извѣщенія вашего, что, съ помощію Божіею, нѣтъ Сардаря, и Эриванъ съ его областію занятъ вами: вы и 15 тысячъ Русскихъ достаточный мнѣ залогъ успѣховъ.

Прочее увидите въ предписаніи; одно здѣсь прибавлю: вы Христіянскій вождь Русскій; докажите Персіянамъ, что мы ужасны на полѣ битвы, но что мирный житель можетъ найти вѣрный покровъ и всегдашнее покровительство среди стана нашего.

На вашу отвѣтственность возлагаю наблюденіе сей моей непремѣнной воли.

За симъ Богъ съ вами! Былъ бы Н. П. прежній человѣкъ, можетъ быть, явился къ вамъ, у кого въ командѣ въ первый разъ извлекъ изъ ноженъ шпагу; теперь остается Мнѣ ждать и радоваться извѣстіямъ о вашихъ подвигахъ, и награждать тѣхъ, которые привыкли подъ начальствомъ вашимъ пожинать лавры. Еще разъ Богъ съ вами! Буду ожидать частыхъ донесеній вашихъ, которыхъ прошу доставленія по возможности.

Вамъ искренно доброжелательный

Николай.

Москва
1-го Августа, 1826 г.

Sənəd 3. Rusiya çarı I Nikolayın (1825-1855) İrəvanın zəbt olunması üçün general Yermolova göndərdiyi 1826-cı il 1 avqust tarixli fərmanı
Mənbə: Записки Алексея Петровича Ермолова (1816-1827), ч.II, Москва, 1868, с.214

ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ I. 125

1828

сковаго Общественнаго Призрѣнія, за каждый просроченный день по 2 руб. 6) Чтобы равнымъ образомъ не изъяты были отъ подобнаго взысканія и Члены Сыскныхъ Начальствъ, равно и Секретари оныхъ, за всякую въ приглашеніи избранныхъ медленность, и взысканіе сіе можетъ быть допускаемо до 3 только разъ, а потомъ виновные отрѣшаются отъ должностей. И 7) Чтобы наконецъ мѣра сія распространяема была по усмотрѣнію Начальства и на производителей оныхъ дѣлъ; и для того, при каждомъ приступѣ къ разсмотрѣнію подобнаго дѣла, Начальство назначаетъ примѣрный срокъ, соображенный съ обстоятельствами, къ которому производствомъ и рѣшеніемъ своимъ оно можетъ быть окончано. Правила сіи, служащія къ разрѣшенію препятствій въ Словесномъ и Третейскомъ разбирательствѣ частныхъ исковъ и жалобъ, предлагаетъ Войсковой Канцеляріи объявить къ исполненію въ подвѣдомственныхъ ей Судебныхъ мѣстахъ, и учинить извѣстными по всему Войску Донскому въ немедленномъ времени, имѣя съ своей стороны наблюденіе за непремѣннымъ исполненіемъ. По выслушаніи сего Войсковая Канцелярія опредѣлила: изъясненное предложеніе Войска Донскаго Наказнаго Атамана Кутейникова 2-го, къ точному исполненію по Войску Донскому въ Присутственныхъ мѣстахъ и для объявленія Войсковымъ жителямъ опубликовать указами, кои и послать въ Сыскныя Начальства и Полицію города Новочеркаска; о чемъ донесть Правительствующему Сенату. Приказали: объ ономъ распоряженіи Войска Донскаго Войсковой Канцеляріи увѣдомить 2 Департаментъ Правительствующаго Сената копіею съ сего опредѣленія.

1794. — Февраля 10. Трактатъ, заключенный между Его Величествомъ Императоромъ Всероссійскимъ и Его Величествомъ Шахомъ Персидскимъ. — *О мирѣ между Россіею и Персіею.*

Божіею поспѣшествующею милостію, Мы НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій, и прочая, и прочая, и прочая. Объявляемъ чрезъ сіе, кому о томъ вѣдать надлежитъ, что сего 1828 года Февраля 10 дня, въ Персидскомъ селеніи Туркменчаѣ, между Нашимъ Императорскимъ Величествомъ и Его Владѣющимъ Шаховымъ Величествомъ Восточнаго предѣла Высокостольнѣйшаго мѣста превысочайшія прехвальныя степени великодержательную власть древнюю Великихъ Государей Персидскихъ Царей пріимшимъ Магометанскихъ Государей честію превосходящимъ и многихъ Магометанскихъ народовъ Повелителемъ, Персидскія земли Начальникомъ и добрымъ Нашимъ сосѣдомъ, Великимъ Государемъ Фетъ-Али-Шахомъ, чрезъ Уполномоченныхъ съ обѣихъ сторонъ, а именно: съ Нашей стороны, чрезъ Сіятельнаго и Высокопревосходительнаго Графа Ивана Паскевича-Эриванскаго, Нашего Генералъ-Адъютанта и Генерала отъ Инфантеріи, Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частію въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскою флотиліею и Кавалера, и Превосходительнаго Александра Обрѣзкова, Нашего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Каммергера и Кавалера; со стороны же Его Шахова Величества, чрезъ Его Высочества Принца Аббасъ-Мирзу, по силѣ данныхъ имъ полныхъ мочей, постановленъ и заключенъ Трактатъ вѣчнаго мира, состоящій въ 16 статьяхъ, которыя отъ слова до слова гласятъ тако:

Во имя Бога Всемогущаго.

Его Императорское Величество, Всепресвѣтлѣйшій, Державнѣйшій, Великій Государь, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій, и Его Величество Падишахъ Персидскій, равно движимые искреннимъ желаніемъ положить конецъ пагуб-

Sənəd 4. Rusiya imperiyası və Qacarlar İranı arasında Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsini təsdiq edən Türkmənçay müqaviləsinin mətni, 10 fevral 1828-ci il

Mənbə: ПСЗРИ, собр. второе, т.III, 1828, СПб., 1830, с.125-131

126 ЦАРСТВОВАНІЕ ГОСУДАРЯ
1828

нымъ слѣдствіямъ войны, совершенно противной ихъ взаимныхъ намѣреніямъ и возстановить на твердомъ основаніи прежнія сношенія добраго сосѣдства и дружбы между обоими Государствами, постановленіемъ мира, который бы въ самомъ себѣ заключая ручательство своей прочности, отвращалъ на предбудущее время всякой поводъ къ несогласіямъ и недоразумѣніямъ, назначили своими Уполномоченными для совершенія сего спасительнаго дѣла: Его Величество Императоръ Всероссійскій, Своего Генералъ-Адъютанта, Генерала отъ Инфантеріи, Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частію въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскою флотиліею, Кавалера орденовъ: Св. Александра Невскаго съ алмазными украшеніями, Св. Анны 1-й степени съ алмазными украшеніями, Св. Владиміра 1 степени, Св. Георгія 2 класса, имѣющаго двѣ шпаги за отличіе, изъ коихъ одна съ надписью: за храбрость, а другая украшена алмазами, и Кавалера иностранныхъ орденовъ: Прусскаго Краснаго Орла 1 степени, ордена Луны Высокой Порты Оттоманской и многихъ другихъ, Ивана Паскевича, и Своего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Камергера и Кавалера орденовъ: Св. Владиміра 3 степени, Польскаго Станислава 2 степени и Св. Іоанна Іерусалимскаго, Александра Обрѣзкова; а Его Величество Шахъ Персидскій, Его Высочества Принца Аббасъ-Мирзу. Уполномоченные сіи, съѣхавшись въ селеніи Туркменчаѣ, и по размѣнѣ данныхъ имъ полномочій, кои найдены въ надлежащемъ порядкѣ, постановили и заключили нижеслѣдующія статьи:

Ст. I. Отнынѣ на вѣчныя времена пребудетъ миръ, дружба и совершенное согласіе между Его Величествомъ Императоромъ Всероссійскимъ и Его Величествомъ Шахомъ Персидскимъ, Ихъ Наслѣдниками и Преемниками Престоловъ, Ихъ Державами и обоюдными подданными.

Ст. II. Его Величество Императоръ Всероссійскій и Его Величество Падишахъ Персидскій, принимая въ уваженіе, что съ войною, между высокими договаривающимися сторонами возникшею и нынѣ счастливо прекращенною, кончились и взаимныя по силѣ Гюлистанскаго Трактата обязательства, признали нужнымъ замѣнить означенный Гюлистанскій Трактатъ настоящими условіями и постановленіями, долженствующими устроить и утверждать болѣе и болѣе будущія мирныя и дружественныя между Россіею и Персіею сношенія.

Ст. III. Его Величество Шахъ Персидскій отъ своего имени, и отъ имени своихъ Наслѣдниковъ и преемниковъ, уступаетъ Россійской Имперіи въ совершенную собственность Ханство Эриванское по сю и по ту сторону Аракса, и Ханство Нахачиванское. Въ слѣдствіе сей уступки, Его Величество Шахъ обѣщаетъ, не позже 6 мѣсяцевъ, считая отъ подписанія настоящаго договора, сдать Россійскимъ Начальствамъ всѣ архивы и публичные документы, относящіеся до управленія обоими вышеозначенными Ханствами.

Ст. IV. Съ согласія обѣихъ высокихъ договаривающихся сторонъ постановляется границею между обоими Государствами слѣдующая черта: начиная съ той точки отъ границы Турецкихъ владѣній, которая всѣхъ ближе въ прямомъ направленіи отстоитъ отъ вершины Малаго Арарата, граничная черта пойдетъ до вершины сей горы; оттуда по покатости ея сойдетъ къ верховью рѣки Нижняго Карасу, вытекающей съ южной стороны Малаго Арарата; потомъ сія граничная черта продолжится по теченію той рѣки до впаденія оной въ Араксъ противъ Шерура; отъ сего пункта она пойдетъ по руслу рѣки Аракса

Sənəd 4, davamı

до крѣпости Аббасъ-Абада; здѣсь около внѣшнихъ укрѣпленій сей крѣпости, находящихся на правомъ берегу Аракса, будетъ обведена окружность шириною въ пол-агача, т. е. 3½ Россійскихъ версты во всѣхъ направленіяхъ, и пространство земли, содержащееся въ сей окружности сполна, будетъ принадлежать исключительно Россіи, и имѣетъ быть отрѣзано съ величайшею точностію въ теченіи двухъ мѣсяцевъ, считая отъ сего числа, начиная съ того мѣста, гдѣ означенная окружность съ восточной стороны примкнется къ берегу Аракса, пограничная черта пойдетъ паки по руслу сей рѣки до Эдибулукскаго брода; оттуда Персидское владѣніе будетъ простираться по руслу рѣки Аракса на 3 агача, т. е. на 21 Россійскую версту; потомъ граница пойдетъ прямо чрезъ Муганскую степь до рѣки Болгару къ мѣсту, лежащему 3 агачами, т. е. 21 верстою ниже соединенія двухъ рѣчекъ Одинабазара и Саракамыши. Оттуда граница продолжится по лѣвому берегу рѣки Болгару вверхъ до соединенія помянутыхъ рѣчекъ Одинабазара и Саракамыши; потомъ по правому берегу восточной рѣки Одинабазара до ея верховья, а отселѣ до вершины Джиконрскихъ высотъ, такъ, что всѣ воды, текущія съ сихъ высотъ къ Каспійскому морю, будутъ принадлежать Россіи, а всѣ воды, изливающіяся на сторону Персіи, будутъ принадлежать Персіи. Поелику же здѣсь граница между обоими Государствами опредѣляется вершиною горъ; то положено, что покатость ихъ къ морю Каспійскому должна принадлежать Россіи, а противуположная покатость имѣетъ принадлежать Персіи. Отъ вершины Джиконрскихъ высотъ граница пролегаетъ до вершины Камаркуя по горамъ, отдѣляющимъ Талышъ отъ округа Арши. Горные верхи, раздѣляющіе теченіе водъ на обѣ стороны, будутъ составлять здѣсь пограничную черту точно также, какъ выше было сказано о пространствѣ между верховьемъ Одинабазара и Джикаирскими вершинами. Далѣе пограничная черта, съ непрерывнымъ наблюденіемъ вышеизложеннаго правила относительно теченія водъ, будетъ слѣдовать отъ Камаркуйской вершины по хребту горъ, раздѣляющихъ округъ Зуванда и округъ Арши, до границы округа Велькиджи. Такимъ образомъ округъ Зувантъ, за исключеніемъ части, лежащей на противной сторонѣ отъ вершинъ помянутыхъ горъ, присоединится къ Россіи. Отъ границы округа Велькиджи, пограничная между обоими Государствами черта, въ постоянной сообразности съ вышеозначеннымъ правиломъ теченія водъ, будетъ слѣдовать по вершинамъ Клопуты и по главной цѣпи горъ, пролегающихъ по округу Велькиджи, до сѣвернаго истока рѣки Астары; оттуда по руслу сей рѣки, до впаденія ея въ Каспійское море, гдѣ и оканчивается пограничная черта, имѣющая отдѣлять Россійскія владѣнія отъ Персидскихъ.

Ст. V. Его Величество Шахъ Персидскій, въ доказательство искренней своей дружбы къ Его Величеству Императору Всероссійскому, настоящею статьею какъ отъ своего имени, такъ и отъ имени своихъ наслѣдниковъ и преемниковъ Персидскаго Престола признаетъ торжественно всѣ земли и всѣ острова, лежащіе между пограничною чертою, выше означенною, и между хребтомъ Кавказскихъ горъ и Каспійскимъ моремъ, какъ равно и всѣ кочующихъ и другихъ народовъ, въ тѣхъ странахъ обитающихъ, принадлежащими на вѣчныя времена Россійской Имперіи.

Ст. VI. Его Величество Шахъ Персидскій, въ уваженіе значительныхъ пожертвованій, причиненныхъ Россійской Имперіи возникшею между обоими Государствами войною, а также потерь и убытковъ, потерпѣнныхъ Россійскими подданными, обязуется вознаградить

Sənəd 4, davamı

128 ЦАРСТВОВАНІЕ ГОСУДАРЯ

1828

оные денежнымъ возмездіемъ. Сумму сего вознагражденія обѣ высокія договаривающіяся стороны постановили въ десять куруровъ томановъ раиджe, или 20 милліоновъ рублей серебромъ; сроки же, образъ платежа и обезпеченіе онаго постановлены въ особомъ договорѣ, который будетъ имѣть такую же силу, какъ бы онъ былъ внесенъ въ настоящій Трактатъ отъ слова до слова.

Ст. VII. Какъ Его Величество Шахъ Персидскій призналъ за благо назначить своимъ преемникомъ и наслѣдникомъ Престола Августѣйшаго Сына своего, Принца Аббасъ-Мирзу; то Его Величество Императоръ Всероссійскій, дабы всенародно доказать Его Величеству, Шаху Персидскому, Свое дружественное расположеніе и желаніе содѣйствовать къ утвержденію сего наслѣдственнаго порядка, обязуется признавать отнынѣ въ Августѣйшемъ лицѣ Его Высочества Принца Аббасъ - Мирзы преемника и наслѣдника Персидской Короны, а по вступленіи его на престолъ, почитать его законнымъ Государемъ сей Державы.

Ст. VIII. Россійскія купеческія суда, по прежнему обычаю имѣютъ право плавать свободно по Каспійскому морю и вдоль береговъ онаго, какъ равно и приставать къ нимъ; въ случаѣ кораблекрушенія, имѣетъ быть подаваема имъ въ Персіи всякая помощь. Такимъ же образомъ предоставляется и Персидскимъ купеческимъ судамъ право плавать на прежнемъ положеніи по Каспійскому морю и приставать къ берегамъ Россійскимъ, гдѣ взаимно, въ случаѣ кораблекрушенія, имѣетъ быть оказываемо имъ всякое пособіе. Относительно же военныхъ судовъ, какъ издревле одни военныя суда подъ Россійскимъ военнымъ флагомъ могли имѣть плаваніе на Каспійскомъ морѣ: то по сей причинѣ предоставляется и подтверждается имъ и нынѣ прежнее сіе исключительное право, съ тѣмъ, что кромѣ Россіи никакая другая Держава не можетъ имѣть на Каспійскомъ морѣ судовъ военныхъ.

Ст. IX. Его Величество Императоръ Всероссійскій и Его Величество Шахъ Персидскій, желая всѣми средствами утвердить союзъ мира и дружбы, столь счастливо между ними возобновленный, соизволяютъ, чтобы взаимные высокихъ Дворовъ Послы, Министры и Повѣренные въ дѣлахъ, отправляемые въ то или другое Государство, для исполненія временныхъ порученій, или для постояннаго пребыванія, были принимаемы съ почестями и отличіемъ, соотвѣтственными ихъ званію, достоинству высокихъ договаривающихся сторонъ, искренней пріязни ихъ соединяющей и мѣстнымъ обычаямъ. На сей конецъ постановленъ будетъ особымъ протоколомъ церемоніалъ для наблюденія съ той и другой стороны.

Ст. X. Его Величество Императоръ Всероссійскій, и Его Величество Шахъ Персидскій, признавая возстановленіе и распространеніе торговыхъ между обоими Государствами сношеній, однимъ изъ главнѣйшихъ благодѣтельныхъ послѣдствій возстановленія мира, въ полномъ взаимномъ согласіи разсудили за благо, устроить всѣ распоряженія, относящіяся до покровительства торговли и безопасности обоюдныхъ подданныхъ, и изложить оныя въ прилагаемомъ у сего отдѣльномъ Актѣ, который будучи заключенъ обоюдными Уполномоченными, есть и будетъ почитаемъ равносильною частію настоящаго мирнаго договора. Его Величество Шахъ Персидскій предоставляетъ Россіи, какъ то было и прежде, право опредѣлять Консуловъ, или торговыхъ Агентовъ, повсюду, гдѣ польза торговли сего востребуетъ, и обязуется симъ Консуламъ и Агентамъ, изъ которыхъ каждый будетъ имѣть въ свитѣ своей не болѣе десяти человѣкъ, оказывать покровительство, дабы пользовались они почестями и преимуществами, публичному ихъ званію присвоенными. Его Величество

Sənəd 4, davamı

Императоръ Всероссійскій обѣщаетъ съ Своей стороны наблюдать совершенное взаимство въ отношеніи Консуловъ или торговыхъ Агентовъ Его Величества Шаха Персидскаго. Въ случаѣ основательной жалобы Персидскаго Правительства на Россійскаго Агента или Консула, Россійскій Министръ или Повѣренный въ дѣлахъ при Дворѣ Его Величества Шаха, яко непосредственный Начальникъ ихъ, имѣетъ удалить виновнаго отъ должности и временно поручить оную другому лицу, по своему усмотрѣнію.

Ст. XI. Всѣ требованія обоюдныхъ подданныхъ и другія дѣла, остановленныя войною, будутъ возобновлены и рѣшены сообразно справедливости послѣ заключенія мира. По долговымъ обязательствамъ обоюдныхъ подданныхъ между собою и на казнѣ того или другаго Правительства, имѣетъ послѣдовать немедленное и полное удовлетвореніе.

Ст. XII. Высокія договаривающіяся стороны, для выгоды обоюдныхъ подданныхъ, постановили по общему Ихъ согласію, тѣмъ изъ нихъ, которые имѣютъ недвижимую собственность по обѣ стороны Аракса, предоставить трехълѣтній срокъ, въ продолженіи котораго они могутъ свободно продавать и обмѣнивать оную; но Его Величество Императоръ Всероссійскій, поколику то до него касается, изъемлетъ изъ сего снисходительнаго распоряженія Гуссейнъ-Хана, бывшаго Эриванскаго Сардаря, брата его Гассанъ-Хана и Керимъ-Хана, бывшаго Правителя Нахичеванскаго.

Ст. XIII. Всѣ военноплѣнные обѣихъ сторонъ, взятые въ продолженіи последней войны или прежде, а равно подданные обѣихъ Правительствъ, взаимно впадшіе когда-либо въ плѣнъ, должны быть освобождены и возвращены въ теченіи четырехъ мѣсяцевъ; они имѣютъ быть снабжены жизненными припасами и прочими потребностями и отправлены въ Аббасъ-Абадъ для сдачи взаимнымъ Коммиссарамъ, кои назначатся для принятія ихъ и распоряженія дальнѣйшаго препровожденія въ мѣста жительства. Высокія договаривающіяся стороны будутъ такимъ же образомъ поступать со всѣми военноплѣнными и всѣми Россійскими и Персидскими подданными, взаимно впадшими въ плѣнъ, кои не будутъ возвращены въ означенный срокъ по отдаленности ихъ нахожденія, или по иной какой-либо причинѣ или обстоятельству. Обѣ Державы предоставляютъ себѣ точное и неограниченное право требовать таковыхъ во всякое время, и обязуются возвращать ихъ взаимно по мѣрѣ того, какъ они будутъ оказываться, или когда поступятъ о нихъ требованія.

Ст. XIV. Ни одна изъ Высокихъ договаривающихся сторонъ не будетъ требовать выдачи переметчиковъ и дезертировъ, перешедшихъ въ подданство другой до начатія последней войны, или во время оной. Для предупрежденія же вредныхъ послѣдствій, взаимно могущихъ произойти отъ умышленныхъ сношеній между нѣкоторыми изъ сихъ переметчиковъ и ихъ прежними соотечественниками или подвластными, Персидское Правительство обязуется, во владѣніяхъ его, состоящихъ между Араксомъ и чертою, образуемою рѣкою Чара, озеромъ Урміа, рѣкою Джакату и рѣкою Кизыль-Озаномъ, до впаденія ея въ море Каспійское, воспретить пребываніе тѣмъ лицамъ, и кои, нынѣ или въ послѣдствіи, будутъ поименно Россійскимъ Правительствомъ означены. Его Величество Императоръ Всероссійскій съ Своей стороны обѣщаетъ равномѣрно не дозволять Персидскимъ переметчикамъ селиться или проживать въ Ханствахъ Карабахскомъ и Нахичеванскомъ и въ части Ханства Эриванскаго, на правомъ берегу Аракса лежащей. Но само собою разумѣется, что сіе условіе имѣетъ и будетъ имѣть силу только въ отношеніи къ лицамъ, носившимъ публичныя званія или имѣющимъ нѣкоторое достоинство; каковы суть:

Sənəd 4, davamı

Ханы, Беги и Духовные Начальники или Моллы, кои личнымъ примѣромъ, внушеніями и тайными связями могутъ имѣть вредное вліяніе на прежнихъ своихъ соотчичей, бывшихъ въ ихъ управленіи, или имъ подвластныхъ. Что касается вообще до жителей обѣихъ Государствъ, то Высокія договаривающіяся стороны постановили, что обоюдные, кои перешли, или впредь перейдутъ изъ одного Государства въ другое, могутъ селиться и жить всюду, гдѣ дозволитъ то Правительство, подъ коимъ они будутъ находиться.

Ст. XV. Его Величество Шахъ, движимый благотворнымъ и спасительнымъ намѣреніемъ возвратить спокойствіе Державѣ своей и устранить отъ подданныхъ своихъ все, что могло бы увеличить еще бѣдствія, навлеченныя на нихъ войною, столь счастливо настоящимъ договоромъ оконченною, даруетъ совершенное и полное прощеніе всѣмъ жителямъ и Чиновникамъ Области, именуемой Адзербайджаномъ. Никто изъ нихъ, къ какому бы разряду ни принадлежалъ, не можетъ подвергнуться преслѣдованію, ниже оскорбленію, за мнѣнія, поступки свои, или поведеніе въ теченіи войны или въ продолженіи временнаго занятія помянутой Области Россійскими войсками. Сверхъ того будетъ предоставленъ тѣмъ Чиновникамъ и жителямъ годичный срокъ, считая отъ сего числа, для свободнаго перехода съ своими семействами изъ Персидскихъ Областей въ Россійскія, для вывоза и продажи движимаго имущества, безъ всякаго со стороны Правительства и мѣстныхъ Начальствъ препятствія, и не подвергая продаваемыя или вывозимыя сими лицами имущества и вещи какой-либо пошлинѣ или налогу. Относительно же имѣнія недвижимаго, опредѣляется 5-лѣтній срокъ для продажи онаго, или учиненія произвольныхъ объ ономъ распоряженій. Не распространяется однако же сіе прощеніе на тѣхъ, кои до истеченія помянутаго годичнаго срока впадутъ въ какую-либо вину или преступленіе, подлежащее судебному наказанію.

Ст. XVI. По подписаніи сего мирнаго договора, обоюдные Уполномоченные отправятъ безъ отлагательства во всѣ мѣста извѣстія и надлежащія повелѣнія, о немедленномъ прекращеніи военныхъ дѣйствій. Настоящій мирный договоръ, учиненный въ двухъ одинаковаго содержанія экземплярахъ, подписанный Уполномоченными обѣихъ сторонъ, утвержденный печатьми гербовъ ихъ, и взаимно ими размѣненный, имѣетъ быть утвержденъ и ратификованъ Его Величествомъ Императоромъ Всея Россіи и Его Величсетвомъ Шахомъ Персидскимъ, и торжественныя, за собственноручнымъ Ихъ подписаніемъ, ратификаціи, будутъ размѣнены обоюдными Уполномоченными въ теченіи четырехъ-мѣсячнаго срока, или скорѣе, буде возможно. Заключенъ въ селеніи Туркменчаѣ. 10 Февраля, въ лѣто отъ Рождества Христова 1828.

Того ради, Наше Императорское Величество, по довольномъ расмотрѣніи вышеприсанннаго Трактата, подтвердили и ратификовали оный, яко же симъ за благо пріемлемъ, подтверждаемъ и ратификуемъ во всемъ его содержаніи, обѣщая Императорскимъ Нашимъ словомъ за Насъ и Наслѣдниковъ Нашихъ, что все въ ономъ Трактатѣ постановленное наблюдаемо и исполняемо Нами будетъ ненарушимо. Во увѣреніе чего, Мы сію Нашу ратификацію подписавъ своеручно, повелѣли утвердить Государственною Нашею печатью. Дана въ Санктпетербургѣ, лѣта отъ Рождества Христова 1828, Марта 20 дня, Государствованія Нашего въ третіе лѣто.

Подлинная подписана собственною Его Императорскаго Величества рукою тако: НИКОЛАЙ.

1795. — Февраля 10. Трактатъ, заключенный между Его Величествомъ Императоромъ Всероссійскимъ и Его Ве-

Sənəd: 4, davamı

1828

личествомъ Шахомъ Персидскимъ. — *О торговлѣ Россійскихъ и Персидскихъ подданныхъ.*

Божію поспѣшествующею милостію Мы НИКОЛАЙ Первый, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій, и прочая, и прочая, и прочая. Объявляемъ чрезъ сіе, кому о томъ вѣдать надлежитъ, что сего 1828 года Февраля 10 дня, въ Персидскомъ селеніи Туркменчаѣ между Нашимъ Императорскимъ Величествомъ и Его владѣющимъ Шаховымъ Величествомъ Восточнаго предѣла Высокостольнѣйшаго мѣста превысочайшія прехвальныя степени великодержательную власть древнюю Великихъ Государей Персидскихъ Царей пріимшимъ, Магометанскихъ Государей честію превосходящимъ и многихъ Магометанскихъ народовъ Повелителемъ, Персидскія земли Начальникомъ и добрымъ Нашимъ сосѣдомъ, Великимъ Государемъ Фетъ-Али Шахомъ, чрезъ Уполномоченныхъ съ обѣихъ сторонъ, а именно: съ Нашей стороны чрезъ Сіятельнаго и Высокопревосходительнаго Графа Ивана Паскевича-Эриванскаго, Нашего Генералъ-Адъютанта и Генерала отъ Инфантеріи, Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частію въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскою Флотиліею и Кавалера, и Превосходительнаго Александра Обрѣзкова, Нашего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Камергера и Кавалера; со стороны же Его Шахова Величества, чрезъ Его Высочество Принца Аббасъ-Мирзу, по силѣ данныхъ имъ полныхъ мочей, постановленъ и заключенъ Актъ, состоящій въ девяти статьяхъ, которыя отъ слова до слова гласятъ тако:

Во имя Бога Всемогущаго.

Ст. I. Высокія договаривающіяся стороны, желая доставить взаимно подданнымъ своимъ всѣ выгоды, проистекающія отъ обоюдной свободной торговли, согласились въ слѣдующемъ: Россійскіе подданные, снабженные узаконенными паспортами, могутъ производить торговлю по всему пространству Персидскаго Государства, и свободно отправляться оттуда въ другія Государства, сосѣдственныя съ Персіею. Во взаимство чего, Персидскимъ подданнымъ предоставляется привозить ихъ товары въ Россію, какъ чрезъ Каспійское море, такъ и чрезъ сухопутную границу сего Государства съ Персіею, обмѣнивать оные или покупать товары для вывоза, пользуясь правами и преимуществами наравнѣ съ подданными Державъ, наиболѣе благопріятствуемыхъ. Въ случаѣ смерти кого-либо изъ Россійскихъ подданныхъ въ Персіи, имущества ихъ движимыя и недвижимыя, какъ принадлежащія подданнымъ дружественной Державы, будутъ отданы въ цѣлости родственникамъ или товарищамъ ихъ, которые имѣютъ право располагать оными, какъ за благо разсудятъ. А когда не окажется наслѣдниковъ или товарищей на лице; то Миссія или Консулы Россійскіе вступаютъ въ распоряженія тѣхъ имѣній, безъ малѣйшаго препятствія со стороны мѣстныхъ Начальствъ

Ст. II. Совершаемые обоюдными подданными по торговымъ ихъ дѣламъ контракты, векселя, поручительства и другіе письменные акты, должны быть записаны у Россійскаго Консула и Гакима (Гражданскаго Судьи), а гдѣ нѣтъ Консула, то у одного Гакима, дабы въ случаѣ спора между обѣими сторонами, можно было сдѣлать нужныя розысканія для справедливаго рѣшенія. Если одна изъ двухъ сторонъ, не будучи снабжена документами письменными и засвидѣтельствованными, какъ выше сказано, и долженствующими имѣть силу во всякомъ Судебномъ мѣстѣ, начнетъ искъ на другую, и не представитъ другихъ доказательствъ, кромѣ свидѣтелей, таковый искъ не долженъ быть допущенъ, развѣ отвѣтчикъ

*

Sənəd: 4, davamı

находятся нѣкоторыя Закавказскія наши провинціи, въ которыхъ въ продолженіи нѣсколькихъ лѣтъ не приступлено еще къ благоустройству. В. с. можете повѣрить, что не пристрастіе и не личности, мнѣ несвойственныя, побуждаютъ меня къ таковому объясненію, ибо, получивъ отношеніе ваше, отъ 2-го декабря, № 10,329, и не получивъ тогда на счетъ дѣйствій ген. Красовскаго надлежащихъ свѣдѣній, я самъ склонялъ его принять предлагаемое ему мѣсто командующаго войсками на Персидской линіи и начальника областей вновь пріобрѣтенныхъ; но, имѣя теперь ясныя доказательства невниманія ген. Красовскаго къ моимъ предписаніямъ, я позволяю себѣ мыслить, что онъ въ семъ званіи не можетъ быть полезенъ.

Всѣ сіи обстоятельства заставляютъ меня самому ѣхать въ Эривань, дабы тамъ удостовѣриться на мѣстѣ и сдѣлать нужныя распоряженія, хотя дѣла и требовали-бы скорѣйшаго прибытія моего въ Тифлисъ.

437. *Высочайшій указъ Правительствующему Сенату, отъ 21-го марта 1828 года, № 1888.*

Силою трактата, съ Персіею заключеннаго, присоединенныя къ Россіи отъ Персіи ханство Эриванское и ханство Нахичеванское повелѣваемъ во всѣхъ дѣлахъ именовать отнынѣ *Областью Армянскою* и включить оную въ титулъ Нашъ. Объ устройствѣ сей области и порядкѣ ея управленія Правительствующій Сенатъ въ свое время получитъ надлежащія повелѣнія*).

Подписано: „НИКОЛАЙ".

438. *Отношеніе гр. Паскевича къ начальнику Главнаго Штаба Е. И. В., отъ 2-го апрѣля 1828 года, № 51.*

Въ донесеніи моемъ в. с., отъ 3-го марта, № 339, предувѣдомивъ васъ о совершенномъ бездѣйствіи Эриванскаго Временнаго Правленія со времени учрежденія онаго и о невыполненіи имъ моихъ предписаній, имѣлъ я честь объяснить, что, при проѣздѣ чрезъ Эривань, я буду стараться обнаружить причины столь малаго попеченія сего Правленія о выполненіи его обязанности и о послѣдствіяхъ подробно донесу в. с.

Получивъ на дорогѣ увѣдомленіе ваше о близкой войнѣ съ Турціею и потому будучи принужденъ спѣшить въ Тифлисъ, чтобы тотчасъ приступить къ потребнымъ по сему предмету распоряженіямъ, не могъ я оставаться въ Эривани болѣе 4-хъ сутокъ и въ теченіе столь короткаго времени не имѣлъ средства собрать потребныхъ по всѣмъ частямъ свѣдѣній, ниже вникнуть во всѣ подробности производимыхъ по Эриванскому управленію дѣлъ,—за всѣмъ тѣмъ, съ самаго вступленія моего въ Эриванскую область и потомъ по прибытіи въ Эривань, удостовѣрился я въ полной мѣрѣ, что въ области сей и не приступлено еще къ учрежденію какого либо устройства. Вообще-же замѣчены мною слѣдующія неисполненія, извлеченныя мною изъ донесеній ген.-м. кн. Чавчавадзе и чиновника, назначеннаго для обозрѣнія, въ какомъ порядкѣ дѣла по Эриванскому Временному Правленію производились:

1) До сего времени не было учинено никакого распоряженія объ удобнѣйшемъ раздѣленіи области на магалы или волости и внутреннее управленіе оными оставлено безъ всякаго вниманія, такъ что Эриванское Временное Правленіе по всѣмъ дѣламъ должно было сноситься съ старшиною каждой деревни. Въ одномъ Шарурскомъ магалѣ назначенъ въ родѣ пристава Русскій офицеръ, но инструкція дана ему весьма неполная и неясная. Ему предоставлено, между прочимъ, отдавать на откупъ красильни, приносящія доходъ казнѣ довольно значительный, тогда какъ на подобные откупы торги должны производиться въ присутствіи Эриванскаго Временнаго Правленія; главнѣйшая-же ошибка была въ томъ, что чиновнику Россійскому приданъ въ товарищи Армянинъ безчиновный, который, зная языкъ, большое долженъ имѣть вліяніе на управленіе магала. Такимъ образомъ назначеніе Русскаго чиновника не только обезсилено, но даже унижено. Весьма легко постигнуть можно, какое дѣйствіе должны были произвести таковыя распоряженія въ лучшемъ магалѣ, населенномъ одними мусульманами.

2) Эриванское Временное Правленіе, получивъ инструкцію, данную мною ген.-л. Красовскому 6-го октября, не только не приступило тотчасъ къ исполненію оной, но даже не приняло къ тому никакихъ предварительныхъ мѣръ и всѣ почти пункты означенной инструкціи остались невыполненными до сего времени.

3) Засѣданія Правленія не были непрерывны и даже не имѣли опредѣленныхъ дней. Всѣхъ засѣданій, какъ по журналамъ видно, съ 8-го октября 1827 по 21-е февраля 1828 года, т. е. въ продолженіе 4-хъ мѣсяцевъ, было 11; въ 1828 году было одно только засѣданіе 21-го февраля, въ день сдачи должности областнаго начальника ген.-л. Красовскимъ ген.-м. Чавчавадзе. Обстоятельство сіе открываетъ истин-

*) См. Полн. Собр. Зак. 1828 года, №№ 1794 и 1795.

Sənəd 5.
I Nikolayın (1825-1855) "Erməni vilayəti" yaradılması haqda fərmanı
Mənbə: AKAK, т.VII, Тифлис, 1878, д. 437, с.487

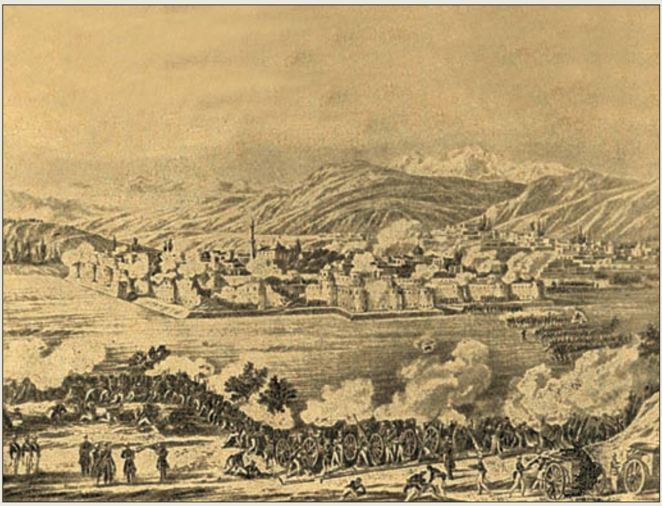
Xəritə 1.
Cənubi Qafqazın inzibati xəritəsində İrəvan quberniyasının
ümumi təsviri (1903-cü il)

Şəkil 1.
İrəvan qalasının 1827-ci il mühasirəsinin planı*
Mənbə: Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. т.III, вып.3, СПб., 1887, с.502 об.
*V.Potto tərəfindən təqdim olunan İrəvan qalasının planında qeyd edilən erməni kilsəsi qalanın içərisində deyil bayır şəhərdə tikilmişdi. Qalanın içəsində olan kilsə ruslar tərəfindən tikilən provaslav kilsəsi idi [bax: 95, 686-687].

Şəkil 2.
Sərdarabad qalası uğrunda döyüş səhnəsi
Rəssam: Hadisələrin şahidi
general-mayor Qriqori Qaqarin (1811-1893)
Mənbə: http://en.wikipedia.org/wiki/(Grigory_Gagarin)

Şəkil 3.
Çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən İrəvan qalasının alınması
(1827-ci il, oktyabr)
Mənbə: Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении
к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.115

Şəkil 4.
İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən alınması
Mənbə: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями) Книга I-V, СПб., 1904

Şəkil 5.
İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəçisi Həsən xan Qacar
Mənbə: http://sardari-iravani.org/FamilyHistory/familyhistory1.htm

Şəkil 6.
I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis etdiyi medal (1827-ci ilin dekabrında Təbrizdə basılmışdır)
Mənbə: http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:ErevanMedal.jpg

Şəkil 7.
I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis etdiyi medal (1829-cu il)*
Mənbə: Арзуманян. Око Бюракана. Ереван, 1976, с.352 об.
*I Nikolayın fərmanı ilə təsis olunmuş medalda qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan bütün əvvəlki görünüşü — məscidləri, minarələri ilə təsvir olunmuşdur.

9

İşğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinə ermənilərin İrandan və Osmanlı imperiyasından kütləvi surətdə köçürülməsi

Köçürmədə məqsəd. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və özünün gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirməkdən ötrü Türkmənçay* və Ədirnə** müqavilələrinin şərtlərinə əsaslanaraq erməniləri dərhal İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisindən kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə başladı.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsi hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyəti güdən Rusiya imperiyasının çoxdankı işğalçılıq planlarının tərkib hissəsi idi.

İran və Türkiyə sərhədlərində bufer xristian zolağı yaratmaq niyyətində olan Rusiya erməniləri başlıca olaraq Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə, habelə digər münbit torpaqlarına köçürdü.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi, qriqorian missionerləri istisna edilməklə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən İrəvan bölgəsinə köçüb gəlməsi prosesi 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun Kilikiyadan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə — Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra başlamışdı.***

Erməni katolikosluğunun Qaraqoyunlu ərazisinə köçürülməsindən sonra Qriqorian kilsəsinin müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqları ələ keçirməsinə və zaman-zaman erməniləri burada yerləşdirməsinə baxmayaraq, ermənilər Çuxursəd (İrəvan) bölgəsində say etibarilə həmişə cüzi azlıq təşkil edirdilər. Ermənilər

* 1828-ci il fevralın 10-da Cənubi Azərbaycanın Türkmənçay kəndində Qacarlar İranı və Rusiya imperiyası arasında bağlanmış müqavilə. Rusiya tərəfinin təkidi ilə bu müqavilənin 15-ci maddəsinə əsasən İran ərazisində yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi rəsmiləşdirildi.

**1829-cu il sentyabrın 2-də Ədirnədə Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında bağlanmış müqavilə. Rusiya tərəfinin təkidi ilə bu müqavilənin 13-cü maddəsinə əsasən Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi rəsmiləşdirildi.

*** Ermənilərin bu torpaqların yerli sakini deyil, gəlmə olduqlarını digər xristian qaynaqları ilə yanaşı erməni mənbələri də sübut edir. Bax: bölmə II.

tərəfindən Rusiyaya və Avropanın digər xristian dövlətlərinə çatdırılan məlumatların həmişə təhrif olunmasını, ermənilərin sayının süni şəkildə şişirdilməsini nəzərə alsaq (İrəvan şəhərində oturaq erməni əhalisinin yaşamadığını sübut edən faktlar II bölmədə verilmişdir — ***red.***), İrəvan bölgəsində erməni əhalisinin cüzi bir azlıq təşkil etməsini hələ XVIII əsrin sonlarında tərtib olunmuş arxiv sənədləri də təsdiq edir. 1783-cü ildə P.Potyomkin İrəvan xanlığında yaşayan ermənilərin məktubları üzərində katolikosun möhür və imzasının niyə olmadığı haqqında soruşduqda erməni nümayəndəsi bunu belə izah etmişdi: "Katolikos bütün dünyaya səpələnmiş ermənilərin dini rəhbəri olduğundan o öz möhürünü ermənilərin bir qrupunun — Ararat ölkəsi sakinlərinin məktubu üzərinə vura bilməz" [214,107]. Göründüyü kimi, XVIII əsrin sonlarında İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ermənilər çox az olduğu üçün erməni müəllif V.R.Qriqoryan da bu faktı etiraf edir. Buna görə də erməni işbazları İrəvan xanlığı ərazisində məskunlaşan ermənilərin azlıq təşkil etməsini ört-basdır etmək üçün Rusiyaya göndərilən məktublarda onların sayını xüsusi məqsədlə süni şəkildə artırırdılar. Məsələn, İrəvan xanlığındakı erməni icmasının başçısı S.Ter-Sahakyan 1784-cü ilin dekabrında knyaz Q.Potyomkinə ünvanladığı məktubunda bildirirdi ki, o, H.Arqutyanın (Rusiyadakı ermənilərin dini başçısı — ***red.***) tapşırığına görə ermənilərin sayını dəfələrlə çox şişirdərək göstərir [214,109]. İrəvan bölgəsində ermənilərin azlıq təşkil etməsi Rusiya imperiyasının İran və Osmanlı sərhədində bufer xristian dövləti yaratmaq siyasətinə zidd idi. Elə bu səbəbdən də Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası erməniləri kütləvi şəkildə "Rusiya təbəəliyində olan torpaqlar" adı altında Azərbaycanın keçmiş İrəvan, Naxçıvan,* Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində və Gürcüstanın

* Naxçıvan azərbaycanlılarının inadlı mübarizəsi nəticəsində ermənilər burada qərar tuta bilmədilər.

məhz azərbaycanlılara məxsus torpaqlarında yerləşdirdi. Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi bu qanlı siyasət Azərbaycanın qədim tarixi torpaqlarında gələcəkdə ermənilərə dövlət yaradılması məqsədi daşıyırdı. Bu mənfur siyasəti rus müəlliflərinin özləri də etiraf edirlər. Ermənilərin köçürüldüyü torpaqlar haqda S.Qlinka yazırdı ki, bu ərazilər... yer üzünə səpələnmiş erməni tayfalarını başına toplayacaq və I Nikolayın xoşbəxt dövləti himayəsində erməni çarlığı öz şöhrəti və bütün xatirələri ilə dirçələcək [46, 92].

Köçürmədən əvvəlki vəziyyət. İrəvan xanlığının işğalından sonra həmin ərazilərdə yeni — Rusiya idarəçilik sistemi yaradılmasına başlandı. Bu məqsədlə Qafqazın baş hərbi hakimi Paskeviçin əmri ilə 1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvanın "Müvəqqəti idarə"si* adlı qurum yaradıldı. Yerli qoşunların komandanı general Krasovski onun rəisi, işğalçıların əlaltısı olan erməni arxiyepiskopu Nerses isə "Müvəqqəti idarə"nin üzvü təyin edildilər. Yerli əhali olan azərbaycanlılar dövlət idarəçiliyi və himayəsindən məhrum edildilər. Krasovski Nersesə qeyri-məhdud səlahiyyətlər verdi. İşğalçılarla əlbir hərəkət edən ermənilər istədiklərinə nail oldular. Müharibədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4500 çetvert taxılın böyük hissəsi cüzi azlıq təşkil edən ermənilərə paylandı. Erməni azğınlığı az vaxt içərisində o həddə çatdı ki, bu, hətta işğalçı general Paskeviçin özünü də narazı saldı. Belə ki, Paskeviç baş qərargah rəisinə gön-

---

* İşğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində ermənilərə dövlət yaradılması sahəsində "tarixi təcrübəsi" olan Rusiya hakim dairələri belə bir idarəçilik formasını təqribən 160 ildən sonra Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Yuxarı Qarabağla bağlı yenidən təkrar etdi. 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqında" qərarı qəbul etdi. Ermənipərəst A.Volskinin rəhbərliyi ilə Moskvaya tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Qarabağın yuxarı hissəsi əməli olaraq Azərbaycanın tabeliyindən çıxarıldı. Eyni metod 1828-ci ildə "Erməni vilayəti"nin yaradılması zamanı da tətbiq olunmuşdu.

dərdiyi məktubunda belə öz etirafını gizlətmirdi: "Mən təsəvvür etməzdim ki, Krasovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək, mənim ona verdiyim təlimata məhəl qoymayıb, yenicə ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalmayacaq, bütün əhalinin dörddə üçünü* təşkil edən müsəlmanlara (Azərbaycan türklərinə — ***red.***) himayədarlıq etməyəcək, lazımi vəsait ayırmayacaq" [32, sənəd 438, s.487-491; 109, 22; bax: bölmənin sonu, sənəd 1].

Yeni rus idarəçiliyi yerli azərbaycanlı əhali arasında narazılığın artmasına səbəb oldu. Onlar doğma yurdlarını tərk edib başqa yerlərə, o cümlədən Osmanlı ərazisinə və İrana köçməyə başladılar. Naxçıvan xanlığı və Pəmbək-Şörəyellə birlikdə İrəvan quberniyasını tərk edən və həlak olan müsəlmanların (azərbaycanlıların — ***red.***) sayı 12,3-13,5 min nəfərə çatırdı [bax: 177, 335; 182, 112-113]. Potto bu barədə yazırdı: "Oturaq əhali** Arazın o biri tərəfinə keçmişdi. Tərəkəmə tatarlarının az hissəsi Türkiyəyə, çox hissəsi isə İrana getmişdi" [177, 334]. General Paskeviçin qraf Nesselroda 27 iyun 1827-ci il tarixli məlumatından bəlli olur ki, həmin ilin birinci yarısında İrəvan xanlığını 4500 tərəkəmə (elat) müsəlman tərk etmişdi. Belə ki, yerli Azərbaycan türkləri olan qarapapaqlılardan 800 ailə Arazın o tayına köçmüş, bundan əlavə, qarapapaqlılardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa, güclü Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bayazidə pənah aparmışdı [32, sənəd 512, s.547].

---

*İrəvan xanlığının böyük çətinliklə işğal edilməsində, İrandan və Osmanlı imperiyasından çoxsaylı erməni əhalisinin məqsədyönlü şəkildə bölgəyə köçürülməsində yaxından iştirak edən Qafqazın baş hərbi hakimi general Paskeviçin erməni köçünün həyata keçirilməsi zamanı belə İrəvan xanlığı ərazisində əhalinin dörddə üçünün Azərbaycan türkləri olmasını etiraf etməsi ermənilərin İrəvan bölgəsində çoxluq təşkil etməsi ilə bağlı uydurma fikirləri bir daha təkzib edir.

**V.Potto burada oturaq əhali dedikdə İrəvan xanlığının qədim yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərini nəzərdə tutur. Bu faktın özü də İrəvan xanlığı ərazisinin ən qədim yerli əhalisinin məhz azərbaycanlılar olduğunu bir daha təsdiq edir.

Rusiyadan narazı qalan azərbaycanlı əhalinin sərhədin o tayında cəmləşməsi Paskeviçi narahat etdi. Buna görə də o, Nersesi İrəvanın "Müvəqqəti idarə"sindən uzaqlaşdırmağa məcbur oldu. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krasovskini də "Müvəqqəti idarə"nin rəisi vəzifəsindən azad etdi. Bunun ardınca azərbaycanlı əhaliyə qarşı bəd əməllərindən əl çəkməyən Nersesi Bessarabiyaya sürgün etdirdi [109, 22; 172,72].

Türkmənçay müqaviləsinin təsdiq edilməsinin (20 mart, 1828) ertəsi günü I Nikolay "Erməni vilayəti" yaradılması haqqında fərman imzaladı. Fərmanda deyilir: "İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən, İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra "Erməni vilayəti" adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında Ali Senat lazımi fərmanları öz vaxtında alacaqdır" [76, 272-273; bax: bölmənin sonu, sənəd 2]. Rusiyaya ilhaq olunan iki Azərbaycan xanlığının torpaqları hesabına yaradılan "Erməni vilayəti" İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü [32, sənəd 437, s.487]. İrəvan əyalətinə, keçmiş İrəvan xanlığında olduğu kimi, 15 mahal, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal, Ordubad dairəsinə də 5 mahal daxil idi. "Erməni vilayəti" idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı general-mayor, gürcü knyazı A.Q.Çavçavadze təyin edilmişdi [32, sənəd 438, s.487; 109, 23].

Ermənilərin İrandan İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi

Köçürməyə hazırlıq. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə, şah hökuməti müharibə dövründə öz dövlətinə xəyanət edərək ruslara xidmət etmiş şəxslərin (yəni ermənilərin — ***red.***) Rusiya tabeliyində olan ərazilərə köçmələrinə mane olmamalı idi. Bununla da İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verildi [47, 339-341; 130, 85-86]. İranın hökumət və yer-

li hakimiyyət orqanlarının heç bir maneçiliyi olmadan, onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan əmlakını aparmaq və satmaq üçün bir il, daşınmaz əmlaka gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam (vəkalət) üçün 5 illik müddət müəyyən edildi [76, 130; 75, 221-222; 46, 44; 4, 283].

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsi hələ 1827-ci ildə A.S.Qriboyedovun başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz diyarının diplomatik dəftərxanasında hazırlanmışdı. Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedov İran ermənilərinin yenicə işğal edilmiş Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsində fəal iştirak edirdi. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin reallaşması ilə əlaqədar olaraq Rusiya hökumətinin İranla sərhədboyu ərazilərə 80 min kazakın köçürülməsi barədə əvvəllər hazırladığı layihə qüvvədən salındı [79, sənəd 923, v.1-16; 153, 128, 129]. İ.Yenikolopova görə, A.Qriboyedov ermənilərin İrandan Rusiya sərhədlərinə, yəni Çuxursəd çökəkliyinə köçürülməsinə xüsusi diqqətlə yanaşır və bu məsələyə Rusiyanın Şərqdəki mövqelərinin möhkəmlənməsinin təminatı kimi baxırdı [153,128].

Artıq 1827-ci ilin mayında general Paskeviçin Peterburqdan xüsusi tələbnamə əsasında ermənilər arasında nüfuza malik olan polkovnik Lazaryevi* (Qazaros Lazaryan**) öz sərəncamına götürməsi ilə köçürülmənin hazırlıq işlərinə başlandı [153, 129]. Oktyabrın əvvəlində artıq Lazaryev Cənubi Azərbaycan erməniləri arasında iş aparmaq üçün ayrılan dəstənin tərkibində idi. Rus qoşunlarının Təbrizə

---

* Rusiya imperiyası ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini mütəşəkkil həyata keçirmək üçün Peterburqda yaşayan polkovnik Q.Lazaryevi 1827-ci il oktyabrın 19-da Təbrizə komendant təyin etdi [46, 40]. Hələ XVIII əsrdə Rusiya çarlarının qılığına girərək Peterburqda və Moskvada möhkəmlənən varlı erməni ailəsinin nümayəndəsi olan bu qaniçən polkovnik, 1787-1791-cı illərdə baş vermiş Osmanlı — Rusiya savaşında türklərə qarşı qəddarlığı ilə seçilən qardaşı İvan Lazaryev [bax: 74, 649] kimi, nəinki Azərbaycan türklərinin, bütövlükdə müsəlmanların düşməni idi.

** Q.Lazaryanın 1828-ci il martın 30-da İran ərazisində yaşayan və Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəzərdə tutulan ermənilərə müraciətinin erməni dilində olan variantında qaniçən generalın adı tam şəkildə verilir [46, 111].

hücumu zamanı (13 oktyabr — ***red.***) Lazaryevin çağırışından "ruhlanan" ermənilər həmişə olduğu kimi, yenə də yaşadıqları dövlətə xəyanət edərək Təbrizin darvazalarını rus qoşunlarının üzünə açdılar. Oktyabrın 19-da Lazaryevin Təbrizin komendantı təyin edilməsi xəbəri ermənilər tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı [46, 38, 40].

Yeri gəlmişkən, Rusiya hakim dairələrinin ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi siyasətinin hazırlanmasında "uzaqgörən" ermənilər az rol oynamamışdılar. Bu qanlı siyasətin həyata keçirilməsi məxfi deyildi və açıq-aşkar surətdə həyata keçirilirdi. Köçürmə planının həyata keçirilməsində bütün ermənilərin katolikosu yepiskop Nerses öz köməkliyini vəd etmişdi [153, 129]. Paskeviç, eyni zamanda, Tiflisin hərbi qubernatoru Sipyaginə dekabrda göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, Urmiya ətrafında yaşayan 15 min yunan [aysor — ***red.***] və erməni Rusiyanın əyalətlərinə köçmək istəyir. Sipyagin isə cavabında onların İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində yerləşdirilməsi təklifini irəli sürmüşdü [153, 129-130]. Arxiv sənədləri sübut edir ki, İran ermənilərinin özləri də general Paskeviçin yanına gələrək onların Rusiya tərəfindən yeni ələ keçirilmiş vilayətlərə köçürülməsinə icazə istəyirdilər [79, iş 978, №1; 153, 129-131]. Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinin Azərbaycan torpaqları olduğunu yaxşı bilən ermənilər Rusiya işğallarından sonra məqsədyönlü olaraq mütəşəkkil surətdə və kütləvi halda məhz bu ərazilərə köçürülmələrinə nail olmaq istəyirdilər.

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan dərhal sonra — 1828-ci il fevralın 14-də Lazaryev elə oradaca Paskeviçə göndərdiyi raportunda xatırladırdı ki, ermənilər müharibə zamanı Rusiyanın qələbəsi üçün mümkün olan hər şeyi ediblər və indi evlərini qoyub Rusiya tərəfə (yəni İrandan Şimali Azərbaycana — ***red.***) köçmək istəyirlər. Ermənilərin sürətlə və rahat köçürülməsi üçün Lazaryev aşağıdakı təklifləri edirdi: "1) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün Paskeviç

ona yazılı təlimat versin və həmin sənəddə köçənlərə verilən güzəştlər göstərilsin; 2) köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün erməni dilini bilən lazımi qədər ştabs və ober-zabitlər təyin etmək məsələsi onun ixtiyarına verilsin (bununla Lazaryev bu işə erməni zabitlərini cəlb etmək istəyirdi — ***red.***); 3) iqlim şəraitinə görə köçürmə işlərinin ləngiyəcəyi yerlərdə rus ordusu orada gözləsin və ordu köçənləri müşayiət etsin; 4) kasıb köçkünlər üçün xəzinədən vəsait ayrılsın" [32, sənəd 553, s.588; 32, sənəd 561, s.603-604; 109, 26].

Paskeviç bu təkliflərin yerinə yetirilməsi üçün fevralın 26-da Lazaryevə, 29-da isə İrəvan "Müvəqqəti idarə"sinə xüsusi təlimat göndərdi.

Paskeviçin Lazaryevə verdiyi 19 maddəlik təlimatda göstərilirdi: ***"Köçürülən xristianlardan ticarətlə məşğul olanlar şəhərlərdə yerləşdiriləcəklər ki, yenə ticarətlə məşğul olsunlar; kəndlilərə kifayət qədər münbit torpaq ayrılacaq və onlar 6 il müddətinə vergilərdən, 3 il müddətinə isə torpaq mükəlləfiyyətindən azad ediləcəklər; köçməyə hazır olan ailələrə veriləcək güzəştlər haqqında onlara xüsusi formada vərəqələr verilməlidir; köçürülənlər kəndlər üzrə dəstələrə ayrılmalı, hər dəstədə 150-dən 300-ə qədər ailə olmalıdır; köçürülənləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhali mümkün qədər artırılsın; hər dəstəni müşayiət etmək üçün ermənicə bilən bir zabit və 2-5 kazak ayrılsın; köçkün dəstələri yola düşən kimi, dərhal İrəvan "Müvəqqəti idarə"sinə ailələrin sayı, onların yaşadıqları ərazinin iqlim şəraiti, məşğuliyyətləri, malik olduqları sürülər və sərhədə yetişəcəkləri təxmini vaxt haqqında xəbər göndərmək lazımdır. Kasıb ailələrə 10 gümüş rublu keçməmək şərti ilə köməklik göstərmək üçün 25 min rubl gümüş pul ayrılsın"*** [bax: 46,98-107; bax: bölmənin sonu, sənəd 3].

Paskeviçin İrəvan "Müvəqqəti idarə"sinə verdiyi 16 maddəlik təlimatda isə göstərilirdi: "***Komitə köçürülən ailələrin sayına uyğun torpaq***

sahəsi ayırmalı və onların nəzərdə tutulan yerlərdə məskunlaşmasına rəhbərlik etməlidir. Komitə çalışmalıdır ki, köçürülən kəndlərin sakinləri, əvvəlki ərazilərindəki kimi, yığcam şəkildə ayrıca və bir-birinə qonşuluqda yerləşdirilsinlər. Dağlıq şəraitində yaşayanlar dağlıq yerdə, düzənlikdə yaşayanlar isə düzənlikdə yerləşdirilməlidir ki, onlar mümkün qədər xəstəlik və ölümdən xilas olsunlar, onların adət-ənənələrinin və təsərrüfat vərdişlərinin saxlanılmasına şərait yaradılsın.* Müsəlmanların yaşadıqları kəndlərdə xristianların yerləşdirilməsinə yol verməməli, xristianlardan ibarət ayrıca dairə və mahallar yaratmaq lazımdır. Müsəlman (xristian) kəndlərinin əhatəsində yaşayan xristianları (müsəlmanları) öz dindaşlarının yanına köçürmək lazımdır. Köçürülənlər mülkədar torpaqlarında deyil, dövlət torpaqlarında yerləşdirilməlidir. Yeni məhsul götürülənədək ilkin taxıl səpini üçün köçürülənlərə bərabər miqdarda borc verilməli, təsərrüfatın dirçəldilməsi üçün götürülən borc faizsiz olaraq dörd il müddətinə verilməli, bundan sonra altı il ərzində ödənilməlidir. Məskunlaşdırmaq üçün yer seçərkən sağlamlıq üçün şərait və yaxşı içməli suyun olması nəzərə alınmalıdır. Hər bir ailənin yerləşdirilməsi haqqında xüsusi formada hesabat verilməli və hesabatda çəkilən ümumi xərclərin miqdarı göstərilməlidir" [77,189-191; 109, 27-28].

Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar hər iki təlimatın köçürmədə könüllülük prinsipinin əsas tutulması barədə tələbləri tamamilə pozuldu. Belə ki, Lazaryev və onun yerlərə göndərdiyi erməni nümayəndələr Türkmənçay müqaviləsini və onlara verilən təlimatı pozaraq erməniləri Şimali Azərbaycana könüllü deyil, zorla köçürməyə başladılar.

Rusiyanın bufer erməni dövləti yaratmaq siyasətini başa düşən Abbas Mirzə Rusiya ilə İranın yeni sərhədləri boyunca ermənilərin

* Rusiya hökuməti ermənilərə belə qayğı göstərdiyi halda, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların doğma torpağı olan İrəvan bölgəsindən deportasiyası zamanı dağlıq və dağətəyi bölgədən köçürülən əhali Azərbaycan SSR-in isti iqlimi olan Kür-Araz ovalığında yerləşdirildi və bununla onların həyatına qəsd edildi. Bu ağır cinayət nəticəsində onlar kütləvi surətdə qırılıb məhv oldular.

kütləvi surətdə yerləşdirilməsindən narahat idi [65, 60]. Buna görə də o, ermənilərin İrandan kütləvi surətdə köçürülməsinə mane olmağa çalışırdı. Bu prosesin qarşısını almaq üçün onun nümayəndələri yerlərdə olur, ermənilərə köçmədikləri halda 6 il müddətinə vergilərdən azad ediləcəklərini vəd edirdilər [32, sənəd 586, s.619-620]. Bununla bağlı Abbas Mirzə iki dəfə polkovnik Lazaryevə müraciət etmişdi ki, ermənilərin zorla köçürülməsi hallarına son qoysun və Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əməl etsin [bax: 46, 66-67, 76-78]. Abbas Mirzənin Lazaryevə göndərdiyi ikinci məktubunda erməni polkovnikin ikiüzlü siyasəti açıq-aydın ifşa olunurdu: ***"İndi cənabınız Səlmasda qalır və qoşunlar da oradadır. Köçməyən kəndlərdən kazaklar və yasavullar vasitəsilə pul tələb edirsiniz, köçənlərə isə, eyni zamanda, pul verirsiniz"*** [46, 77-78].

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına zorla köçürülməsi onların öz içərisində də ciddi etirazlara səbəb olurdu. Bununla bağlı Lazaryev öz hesabatında general Paskeviçə yazırdı ki, İranda yaşayan saysız-hesabsız nestorianları [aysor — ***red.***] razı salmaq üçün durmadan səy göstərməyimə və daha çox maddi yardım təklif etməyimə baxmayaraq, böyük zəhmət bahasına yalnız yüzə yaxın ailə köçürə bilmişəm [46, 115]. Bundan əlavə, Səlmas monastırının yepiskopu İsrael ermənilərin zorla köçürülməsinə maneçilik törətdiyi üçün erməni arxiyepiskopu Nerses 1828-ci il martın 17-də general Paskeviçə yazdığı məktubunda generaldan xahiş etdirdi ki, İsraeli bu işdən çəkindirmək üçün Xoydakı yerli komendanta göstəriş versin və onu rütbəsindən məhrum edərək cəzalandırmaq üçün Üçkilsəyə göndərsin [32, sənəd 568, s.607-608; 65, 72-73; 109, 28]. Həmin il martın 19-da general Paskeviçin Nersesə cavab məktubunda bu xahişin yerinə yetiriləcəyi vəd olunurdu [32, sənəd 568, s.607-608].

Köçürmənin həyata keçirilməsi. Şimali Azərbaycana köçürülən kasıb erməni ailələrinə kömək üçün xəzinədən 25 min rubl gümüş pul ayrılmışdı. Lazaryevin və ona təhkim edilən erməni zabitlərin vəzifəsi köçürülənlərin sərhədə çatdırılması ilə bitirdi. Bundan sonrakı işlə-

rə rəhbərlik İrəvan "Müvəqqəti idarə"si yanında xüsusi olaraq köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi üçün yaradılan komitəyə həvalə edilirdi. Komitə köçürülən erməni dəstələrini sərhəddə qarşılamaq üçün heyət göndərməli və həmin heyət onları yeni yaşayış məntəqəsinədək müşayiət etməli idi. Qarabağ üzrə bu vəzifə gömrük hərbi dairəsinin rəisi knyaz Abxazova həvalə edildi [46,105-106].

Ermənilərin İran ərazisindən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin həyata keçirilməsi haqqında məlumatı Lazaryevin 1829-cu il dekabrın 24-də qraf Paskeviçə yazdığı "Yekun hesabat"ında izləmək mümkündür. Hesabata görə, köçürmə prosesi 1828-ci il fevralın 26-da başlamış və iyunun 11-də başa çatdırılmışdı. Bu qanlı siyasətin tezliklə həyata keçirilməsinə çox canfəşanlıq göstərən erməni general Qazaros Lazaryan şəxsən özü rəhbərlik etmişdi. Digər erməni zabitləri — 41-ci yeger polkunun podpolkovniki knyaz Melikov Üzümçü və onun ətrafındakı kəndlərin, gürcü qrenadyor polkunun podpolkovniki knyaz Arqutinski-Dolqoruki Təbriz, onun ətrafındakı kəndlərin və Səlmas əyalətinin, kollec asessoru Qamazov Marağa və Urmiya xanlıqları kəndlərinin, knyaz Şalikov isə Xoy xanlığında yaşayan ermənilərin köçürülməsində* ona yaxından kömək etmişlər [bax: 46, 48, 55, 63, 69, 115-116].

Müqaviləyə əsasən, rus qoşunlarının geriçəkilmə prosesinə martın 8-dən etibarən Marağadan başlanıldığı üçün ilk növbədə orada yaşayan erməniləri köçürmək nəzərdə tutulurdu. 1828-ci il fevralın axırla-

* Tədqiq olunan dövr üzrə mütəxəssis olmayan AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. F.Məmmədova yazır ki, İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilər guya XVII əsrin əvvəllərində Qarabağdan İrana sürgün edilmiş xristian albanlar idi [Мамедова Ф. Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, s.601-602 və s.]. Bu fikrin heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki həmin dövrün görkəmli mütəxəssisi, tanınmış şərqşünas İ.P.Petruşevskinin araşdırmalarına görə, Şah I Abbasa qarşı üsyan edən Qarabağ xristianları — albanlar Mazandarana sürgün olunmuşdular. Çar Rusiyası isə Mazandarandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına ümumiyyətlə xristian əhali köçürməmişdir. Digər tərəfdən, bu qeyri-elmi iddianın kiçicik belə elmi əsası olsaydı, bunu qanlı köçürmə siyasətini həyata keçirən Rusiya işğalçıları hamıdan əvvəl və hamıdan daha yaxşı əsaslandırardılar.

rında Marağaya gələn Lazaryev qar yağdığı üçün köçürməni dayandırıb erməni dəstələrini Marağa kollec asessoru Qamazova və ştabs-kapitan Voynikova tapşırıb… martın 7-də Marağadan çıxdı. Artıq martın 9-da general Paskeviç və "Müvəqqəti Azərbaycan İdarə Heyəti"nin üzvləri Təbrizi tərk etdi. Abbas Mirzə yenidən Təbrizdə öz hakimiyyətini bərpa etdi. Buna görə də Lazaryev Təbrizdən cəld keçərək Sufiyana — (Təbrizin şimalında qəsəbə — ***red.***) rus sərkərdəsinin yanına gəldi və köçürmə üçün yeni pul vəsaiti ayrılmasına icazə aldı [46, 55-56]. Həmin il martın 9-da Lazaryev Paskeviçə yazdığı raportunda göstərirdi ki, artıq 4500 erməni ailəsi köçürülərək Araz çayının İran tərəfindəki sahilinə gətirilmişdir [32, sənəd 592, s.624-625].

Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərin ermənilərini keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisinə yola salan Lazaryev ermənilərin köçürülməsi prosesini davam etdirmək üçün podpolkovnik Arqutinski-Dolqorukini Təbrizdə qoyaraq özü yenidən Marağaya yola düşdü [46,48]. Səlmas və Qəzvin xanlıqları ərazisindən gələn ailələr də Marağadan köçürülən dəstələrə qoşuldular [bax: 46,57-58]. Köçürmə işlərinin ləngidiyini görən Lazaryev 1828-ci il martın 30-da ermənilərə müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi: ***"…orada*** *(yəni Şimali Azərbaycanda —* ***red.****)* ***siz xristianların məskunlaşdırıldığı Yeni Vətən əldə edəcəksiniz … İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İranı tərk edəcək, bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik"*** *[46, 107-111;* bax: bölmənin sonu, sənəd 4]. Lazaryevin müraciətinin ermənicə mətni İranda yaşayan bütün ermənilər arasında yayıldı.

1828-ci ilin aprel-may aylarında Lazaryev Urmiya, Xoy, yenidən Səlmas xanlıqlarında və İranın Kürdüstan ərazisində yaşayan ermənilərin də Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini təmin etdi [bax: 46, 59-60, 61-62]. Lazaryev İrandan təkcə erməniləri deyil, kürdləri də Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə çalışırdı. O, 1828-ci il mayın 27-də göndərdiyi raportda təxminən 500 ailədən ibarət müsəlman kürdlərin də İran Kürdüstanından İrəvan əyalətinə köçmək niyyətində olduğunu bildirmişdi. Lakin erməni zabitinin bu planı baş tutmadı. Çünki hələ fevralın 29-da Lazaryevə xüsusi məktubla tapşırılmışdı ki, müsəlmanların köçürülməsinə imkan verməsin [32, sənəd 598, s.629; 109, 29].

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına kütləvi surətdə köçürülməsini müxtəlif arxiv sənədləri də təsdiq edir. Məsələn, Gürcüstandakı baş qərargah rəisinə təqdim edilən 1828-cı il 26 may tarixli raportda bildirilirdi: ***"Rusiyaya məxsus olan vilayətlərə xristianların köçürülməsi müvəffəqiyyətlə aparılır. Artıq Qarabağda 279, İrəvan vilayətində 948 ailə məskunlaşdırılmışdır; polkovnik Lazaryevin vədinə görə, köçənlərin sayı 5 min ailəyə çatdırılmalıdır"*** [79, iş 978,v.19]. İ.Şopenin məlumatına görə, İrandan köçürülən ermənilərdən təkcə 366 ailə (1715 nəfər) İrəvan şəhərinin özündə, 265 ailə (1110 nəfər) Naxçıvan şəhərində və 36 ailə (182 nəfər) isə Ordubad şəhərində yerləşdirildi [95,636-638]. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində məskunlaşdırıldı. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4559 (23568 nəfər), Naxçıvan əyalətində 2137 (10652 nəfər), Ordubad dairəsində 250 (1340 nəfər) erməni ailəsi yerləşdirildi. Nəticədə qondarma "Erməni vilayəti"nə 35560 nəfərdən ibarət 6949 erməni ailəsi köçürüldü [95, 635-642; 109, 31-32].

Lazaryevin özünün hesabatından isə məlum olur ki, üç ay yarım ərzində İran ərazisindən 8249 xristian — erməni ailəsi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdü, bu da, ən azı, 40 min nəfər demək idi; köçürmə işlərinə xəzinədən 14000 manat qızıl, 400 manat gümüş pul xərclənmişdi; köçmək istəyən 1500 erməni ailəsi İranda qaldı. Çünki Lazaryev köçürmə üçün ayrılan vaxt başa çatdığından onları köçürməyə imkan tapmamışdı [bax: 46, 131; 109, 31]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Lazaryevin hesabatında İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülən erməni ailələrinin miqdarı tam dolğunluğu ilə əks olunmamışdır. Məsələn, rus tədqiqatçısı N.A.Smirnov İrandan 90 min ermənininin köçürülərək Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırıldığını yazır [bax: 183, 180].

Köçürülənlərin yerləşdirilməsi. Lazeryevin tapşırığını yerinə yetirən Qamazov öz hesabatında bildirirdi ki, İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin əksəriyyəti buranın ən yaxşı mahallarında — Şərur, Dəvəli, Gərniçay, Zəngi, Abaran, Qırxbulaq, Dərəçiçək və Araz çayının İran tərəfində yerləşən hissəsindəki Saat Çuxurunda (Çuxursəd — ***red.***), yəni Sürməli mahalında yerləşdirildi. 300-dən artıq sənətkar erməni ailəsi İrəvanda yerli şəhərlilərin — azərbaycanlıların evlərində yerləşdirildi [153, 135-136; 122, 94]. Səlmas və Xoy xanlıqlarından köçürülən 200-dək erməni ailəsi isə İ.Arqutinskinin göstərişi ilə Sürməli mahalına göndərildi [153, 141; 122, 94]. Beləliklə, İrandan köçürülən ermənilər İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində (Naxçıvanda — Dərələyəz, Şərur, Naxçıvan və Azadciran şəhərində; İrəvanın mərkəzi mahallarında — Gərnibasar, Zəngibasar, Dərəçiçək, Qərbibasar, Abaran və b. yerlərdə) məskunlaşdırıldılar [45, 93; bax: 182, 118]. Köçürülənlərin dövlət torpaqlarında yerləşdirilməsi haqqında Paskeviçin verdiyi təlimata baxmayaraq, ermənilərin əksəriyyəti Azərbaycan mülkədarlarına məxsus torpaqlarda yerləşdirildi.

Özü də ermənilərə bu zaman yaylaqlarda olan azərbaycanlıların evləri paylandı. Yaylaqlardan qayıdan azərbaycanlılar isə ev-eşiksiz qaldı. Bunu rus müəllifi İ.K.Yenikolopov təsdiq edərək öz əsərində yazırdı: ***"Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra ayrı-ayrı qrupların köçürülməsi eybəcər formada həyata keçirilməyə başlandı: xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından yeni əhalinin*** *(yəni ermənilərin — **red.**)* ***əksəriyyəti yaylaqda olan kəndlilərin*** *(Azərbaycan türklərinin — **red.**)* ***evlərində yerləşdirildi"*** [153,135].

Bundan başqa, müəllifi A.Qriboyedov olduğu ehtimal edilən "Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər"-də göstərilir ki, ***"ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi, onların müsəlmanların yerini dar etməsi bir yana, hələ üstəlik onlara güzəştlər də verildi. Halbuki ziyan çəkən tərəf müsəlmanlar idi. Əslində, erməniləri deyil, buranın müsəlmanlarını köçkün hesab etmək lazımdır. Ermənilər köçürülən zaman müsəlman ailələrin əksəriyyəti yaylaqda idi və gəlmə ermənilərin onların evlərində yerləşdirilməsindən xəbərləri yox idi"**** [32, sənəd 618, s.642-644; 65, 81-85; 153, 140; bax: bölmənin sonu, sənəd 5].

İlk mənbələrin məlumatından görünür ki, İrandan köçürülən ermənilərin əksəriyyəti, bu barədə verilmiş təlimatların əksinə olaraq, müsəlman kəndlərində yerləşdirilmişdi. Bundan əvvəl köçürülmüş ermənilərin müsəlmanlarla qarışıq yaşadıqları kəndlərdə isə, demək olar ki, yeni köçkünlər yerləşdirilmədi. Təbiidir ki, torpaqlarının və evlərinin əllərindən alınması azərbaycanlı əhalinin kəskin narazılığına səbəb olurdu. Naxçıvan kəndlərində bu cür narazılıqlar daha tez-tez baş verirdi. Odur ki, Qriboyedov vəziyyətdən çıxış yolu kimi Naxçıvan əyalətində müsəlmanlar yaşayan kəndlərdə məskunlaşdırılmış

* Rus mənbələrindən [32, sənəd 618, s.642-644; 65, 81-85] fərqli olaraq, İ.Yenikolopovun əsərində Rusiya hökumətinin bu qanlı siyasətini açıqlayan həmin yazıların İ.Qriboyedova deyil, hərbçi D.Zubarevə məxsus olduğu göstərilir [bax: 153, 140].

500 erməni ailəsini Dərələyəzə köçürməyi təklif etdi. Onun bu təklifi həyata keçirildi [32, sənəd 623, s.647-648; 109, 30-31].

Təqribi hesablamalara görə, ermənilərin köçürülməsi İrana, əsasən Cənubi Azərbaycana 32 milyon rubl ziyan vurmuşdu. Köçürmə prosesinin bütün ağırlığı yerli əhalinin üzərinə düşmüş, onların vəziyyətini kəskin şəkildə pisləşdirmişdi. Köçürülmə Şimali Azərbaycanda da azərbaycanlıların məhsuldar torpaqlarının əllərindən çıxması ilə nəticələnmişdi. Köçürmənin xərcləri, demək olar ki, Cənubi Azərbaycanın hesabına həyata keçirilmişdi [bax: 130, 94].

Beləliklə, Rusiya imperiyasının erməniləri İrandan Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrinə və Qarabağa köçürməsi siyasəti azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdürdü və "erməni dövləti"nin yaradılmasına hazırlıq idi. Tarixi hadisələrin sonrakı gedişi bir daha sübut etdi ki, İran erməniləri Şimali Azərbaycana xüsusi məqsədlə — onlara burada ***"yeni vətən"*** yaratmaq məqsədilə köçürülmüşdü.

İrandan ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsində fəallıq göstərən hərbçilər və din xadimləri Rusiya tərəfindən mükafatlandırıldılar.

Ermənilərin Osmanlı imperiyasından İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi

1826-1828-ci illər Rusiya — İran müharibəsində qələbədən ruhlanan rus ordusu 1828-ci il iyunun 14-ə Paskeviçin komandanlığı altında Gümrü yaxınlığından 12 minlik qoşunla Arpaçayı keçərək Şərqi Anadoluda işğallara başladı və iyunun 23-də Qars qalasını ələ keçirdi. Hücumu genişləndirən rus qoşunları iyulun 24-də Axalkələyi, avqustun 15-də Ahıskanı, 22-də Ərdəhanı, 28-də Bayazidi tutdular. 1829-cu ilin yazında müharibənin yenidən qızışması nəticəsində rus

ordusu Ərzurumu, daha sonra Muşu, Oltunu və Bayburtu işğal etdi [109, 33].

Yeri gəlmişkən, birinci və ikinci Rusiya — İran müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisindən — öz ata-baba yurdlarından didərgin salınan azərbaycanlılar əsasən Şərqi Anadoluda sığınacaq tapmışdılar. Rusların Şərqi Anadoluya hücumu zamanı qırğınlara və yenidən köçkün düşməyə məruz qalanların əksəriyyəti yenə də azərbaycanlılar idi. Bu dəfə onlar Türkiyənin içərilərinə doğru köçməyə məcbur oldular [193, 826; 109, 33].

1829-cu ilin avqustunda rus ordusu Balkan cəbhəsindən İstanbula yaxınlaşdıqda II Sultan Mahmud Rusiyaya barışıq təklif etdi və sentyabrın 2-də Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Yeni təyin olunan rus-türk sərhədinə görə, Axılkələk qalası və Axıska şəhəri Rusiyaya ilhaq olundu, müharibə zamanı ruslar tərəfindən zəbt edilmş Qars, Trabzon, Bayazid və Ərzurum paşalıqları isə Türkiyəyə qaytarıldı [183, 180].

Köçürməyə hazırlıq. Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasən, Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərindəki ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə birlikdə Rusiya təbəəliyinə keçmək hüququ verilmişdi. Rus qoşunlarının Qars, Ərdəhan, Bayazid, Ərzurum və digər bölgələrdən geri çəkilməsi hərbi əməliyyatlar zamanı türklərə xəyanət edən erməniləri çıxılmaz vəziyyətə saldı. Rus qoşunlarının komandanlığı İran erməniləri kimi, Türkiyə ermənilərini də yenicə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına köçürmək və bununla da Türkiyə ilə sərhədboyu ərazilərdə də ermənilərin say üstünlüyünü təmin etmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə də 1829-cu il oktyabrın 10-da general Paskeviç imperator I Nikolaya raport yazıb Ərzurumda və Qarsda yaşayan ermənilərdən 10 min nəfərin Gürcüstanda və "Ermə-

ni vilayəti"ndə yerləşdirilməsinə icazə istədi [32, sənəd 818, s.830].

1829-cu il noyabrın 18-də hərbi nazir Çernışev Paskeviçə bildirdi ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir [32, sənəd 819, s.830-832]. Bundan xəbər tutan Paskeviç dərhal əməli fəaliyyətə başladı. O, dekabrın 3-də Gürcüstanın mülki qubernatoruna məktubla xəbər göndərdi ki, Türkiyədə yaşayan və könüllü surətdə Gürcüstana və Rusiyaya məxsus digər vilayətlərə köçmək istəyən, bunun üçün maddi yardım tələb etməyən ermənilərə yola düşmək üçün lazımi sənədlər verilməsi barədə yerli qoşun rəislərinə icazə verib və bundan istifadə edən bir çox erməni ailəsi dərhal yola düşmüşdür [32, sənəd 820, s.831]. Paskeviç ermənilərin köçürülməsi və köçürülən erməni ailələrinin məskunlaşdırılması işinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komitə yaratmışdı. Həmin komitənin fəaliyyətini tənzimləmək üçün 12 maddədən ibarət ümumi qaydalar müəyyənləşdirilmişdi [32, sənəd 822, s.835-836].

Köçürmənin həyata keçirilməsi və köçürülənlərin yerləşdirilməsi. Qars və onun ətraflarından köçürülən ermənilər yaşadıqları yerlərin iqlim şəraitinə uyğun olan Ələyəz (Alagöz) dağı ətrafındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində məskunlaşdırıldı. General Pankratyev Paskeviçə xəbər göndərdi ki, Loru dərəsində yerləşmək üçün 95 erməni ailəsinə sənəd verilmişdir. General-mayor Bereman da Qarsdan Gümrüyə yola düşən 400 erməni ailəsinə sənəd verdiyini bildirirdi [32, sənəd 820, s.831]. İrəvan xanlığına, Gəncəbasara, Qarabağa və digər Azərbaycan torpaqlarına, həmçinin Gürcüstana köçürülən ermənilər yerli müsəlman əhalinin torpaqlarında — təbii gözəlliyi, yaxşı iqlimi, saf suyu ilə fərqlənən dağətəyi bölgələrdə və şəhərlərdə yığcam şəkildə yerləşdirildi. Hətta, Sərdarabad qalasında olan 270 ev belə həmin vaxt ermənilər tərəfindən tutulmuşdu [71, IV, 291; 122, 95]. Bir qədər keçdikdən sonra M.Vladikin ermənilərin bura köçürül-

məsi barədə yazırdı: ***"İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin əksəriyyəti buranın yerli sakinləri olmayıb, 1828-1829-cu illər müharibəsindən sonra Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşlər"*** [142, 12; 122, 95].

1830-cu il yanvarın 22-də Paskeviçin Çernışevə göndərdiyi məlumata görə, Qars və ətrafından köçən 2500 erməni ailəsi onun sərəncamına əsasən yaşadıqları yerin iqliminə uyğun olan Ələyəz (Alagöz) dağı yaxınlığında — Pəmbək distansiyasındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində yerləşdirildi [32, sənəd 821, s.833].

Türkiyə hökuməti də, İran kimi, onun ərazisində səpələnmiş halda yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən köçürülüb sərhəd boyunca ərazilərdə yığcam şəkildə yerləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də Osmanlı hökuməti bu köçürmənin qarşısını almaq məqsədilə Rusiya işğalları zamanı ermənilərin Türkiyəyə etdiyi xəyanəti, törətdikləri vəhşilikləri bağışlamaq barədə qərar verdi və fevralın 17-də yerlərdəki ermənilərə "əfvnamə"lər göndərdi. Türkiyə tərəfi, eyni zamanda, ermənilərin köçürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə işğala məruz qalan, lakin Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya tərəfindən boşaldılmalı olan Ərzurum, Qars, Bayazid, Ələşgird və s. bölgələrə öz nümayəndələrini göndərdi [189, 386-387; 109, 37-38].

Köçürülən ermənilərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqların satılması məsələsini həll etmək üçün Paskeviç öz nümayəndəsi mayor Vannikovu Ərzuruma göndərdi. Yeri gəlmişkən, bu ərazilərdəki erməni kəndlərinin əksəriyyəti əvvəllər onlara məxsus deyildi. Həmin kəndlər bir qədər əvvəl, yəni müharibə zamanı təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur olan müsəlmanların tərk etdiyi kəndlər idi. Ermənilər bu yolla təkcə Qars bölgəsində 80 kəndə tamamilə, 15 kəndin isə yarısına yiyələnmişdilər. Digər tərəfdən, Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərdən (əsasən, Axılkələk və Axıska bölgələrindən) Türkiyənin digər bölgələrinə qaçan türklərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqları, on-

ların boşaltmağa məcbur olduqları kəndlərin taleyi Rusiya tərəfini əsla maraqlandırmırdı [109, 38].

Ədirnə müqaviləsi ilə müəyyən edilən müddətin başa çatması ərəfəsində, yəni 1831-ci il aprelin 3-nə qədər tərtib edilən sənəddə Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin təxmini sayı və məskunlaşdıqları ərazilər göstərilmişdir. Türkiyədən köçürülən ermənilər Axıska, Pəmbək-Şörəyel və "Erməni vilayəti"ndə yerləşdirildi [32, sənəd 830, s.847]. Həmin sənəddən məlum olur ki, Türkiyə paşalıqlarından Rusiya hüdudlarına (yəni Axıska paşalığı, Borçalı distansiyası, Pəmbək və Şörəyelə, Talın mahalı, Göyçə gölü ətrafı və Baş Abarana) 14044 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Ərzurumdan köçürülən 7288 erməni ailəsindən 5000-i, eləcə də Ərdəhandan 67 erməni ailəsi Axıska paşalığı* ərazisində, 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Çalqa ətrafında, qalan 1305 ailə isə Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında məskunlaşdırılmışdı. Qarsdan köçürülən 2464 ailədən 2264-ü Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında, 200-ü isə Talın mahalında, Bəyaziddən köçürülən 4215 ailə Göyçə gölü ətrafında və Baş Abaranda məskunlaşdırılmışdı [32, sənəd 830, s.847]. Həmin sənədə aid əlavə qeyddə göstərilir ki, tam və dəqiq hesabat təqdim edilmədiyi üçün Türkiyədən neçə nəfərin köçürüldüyü dəqiq göstərilməmişdir. Lakin hesablama komissiyasının təxmini sayına görə, Osmanlı dövləti ərazisindən 84 min nəfərdən artıq erməni və yunan köçürüldüyü məlum olur [32, sənəd 830, s.847]. Lakin 1831-ci il aprelin 24-də qraf Paskeviçin adına verilmiş Əlahəzrətin buyuruğunda Türkiyə vilayətlərindən köçürülmüş xristianlar, yəni erməni və yunanlardan ibarət 14 mindən çox ailə (90 min nəfərə qədər) üçün 380 min rubl gümüş pul ayrıldığı bildirilirdi

* Axıska paşalığı indiki Gürcüstan Respublikasının Cavaxeti bölgəsidir. XX əsrin ortalarında Stalin rejmi bölgənin yerli əhalisi olan Məhsəti türklərini zorla Mərkəzi Asiyaya köçürdükdən sonra yenidən, ikinci dəfə bu bölgəyə erməniləri yerləşdirdi. Qonşulara qarşı saxta torpaq iddia - larından çəkinməyən ermənilər müasir dövrdə Cavaxeti (Məhsəti) bölgəsinə də ərazi iddiası irəli sürürlər.

[89, 61; 32, sənəd 832, s.847]. General Paskeviç özü köçürülənlərin 90 mindən artıq [32, sənəd 829, s.845; 172, 66], erməni tarixçisi Tavakalyan isə 100 min nəfərə yaxın olduğunu göstərirlər [186, 37].

Osmanlı imperiyası ərazisindən Gürcüstana köçürülən ermənilər əsasən Azərbaycan və Məhsəti türklərinin yaşadığı bölgələrdə yerləşdirildi. Bu faktı gürcü müəllifləri də öz əsərlərində təsdiq edirlər. Ədirnə müqaviləsindən sonra 106 mindən çox erməni general Paskeviçə Axıska torpağında məskunlaşmaq üçün müraciət etdi. Köçürmənin birinci böyük axını Axıskaya, ikincisi isə Kvemo-Kartliyə (Borçalı — ***red.***) oldu [212, 75]. General Paskeviç Ərzurumdan köçürülən 100 min ermənini Axılkələk və Axıska bölgələrinə yerləşdirdi [212, 100]. Artıq 1832-ci ildə Axıska əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdi [213, 82-111]. Digər müəllifin məlumatına görə, Rusiya tərəfindən köçürülən 20 min erməni ailəsi Cavaxetidə [Axıska — ***red.***] yerləşdirildi [211,70].

Ümumiyyətlə, Türkiyədən keçmiş İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülən ermənilər şəhərlərdə yerləşmək istəmədiyindən özləri üçün yaşayış məskəni olaraq Göyçənin cənubunu və qərbini, Dərəçiçək, Abaran, Sürməli və Talın mahallarını seçdilər [45, 93; bax: 182, 118]. Beləliklə, yeni köçürülənlərin əksəriyyəti İrəvan vilayətinin şimal və mərkəzi hissələrində və demək olar ki, bütünlüklə Pəmbək-Şörəyeldə yerləşdirildilər. Bunun nəticəsində Pəmbək və Şörəyeldə ermənilər 96 faizə çatdırıldı [71, II, 303-304; 182, 118].

Ermənilərin İrandan köçürülməsi zamanı fəallıq göstərən hərbçilər və din xadimləri mükafatlandırıldıqları kimi, Türkiyədən köçürülmələr zamanı da xidməti olanlara yüksək mükafatlar verildi.

İ.Şopenin apardığı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, ümumiyyətlə, 1828-1829-cu illər Rusiya — Türkiyə müharibəsindən sonra "Erməni vilayəti"nə Türkiyədən 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürd köçürülmüşdür. ***Köçürülən ermənilər əsasən***

keçmiş İrəvan xanlığının Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində yerləşdirildi [95, 636-642; 109, 40].

Qeyd olunmalıdır ki, Şimali Azərbaycana məxsus olan Şörəyel və Lori-Pəmbək bölgələri 1801-1805-ci illərdə Gürcüstana birləşdirildiyindən, "Erməni vilayəti"nə daxil edilməmiş və Gürcüstanın tərkibində qalmışdı. 1829-cu ilədək (yəni Rusiya — Türkiyə müharibəsindən sonra ermənilərin rəsmi surətdə köçürülməsinə qədər) Şörəyel-Pəmbək distansiyasına 1536 erməni ailəsi (5425 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. Sonra isə Türkiyədən 3148 ailə (10575 nəfər kişi cinsi) köçürüldü. 1832-ci ilin sonu, 1833-cü ilin əvvəlində Türkiyədən Zalqayaya köçürülən ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi cinsi) yenidən Şörəyel-Pəmbək distansiyasına gətirildi. Köçürülənlər arasında 169 nəfər yunan və 963 nəfər erməni katoliki də var idi [71, h.II, 302-304; 109, 41]. Smirnova görə isə, Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin onlara verdiyi hüquqdan yararlanan ermənilər İrandan 90 min nəfər, Türkiyədən isə təxminən 75 min nəfərədək köçürülərək Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırıldı [183,180]. Erməni mənşəli amerikan tarixçisi C.Bornoutyan öz tədqiqatında Rusiya işğalından sonra İrəvan xanlığına xeyli sayda erməni əhalinin köçürülüb gətirildiyini, azərbaycanlıların isə ata-baba yer adlarının erməniləşdirildiyini etiraf edir; məsələn, Osmanlı imperiyasından ermənilər köçürülükdən sonra Göyçə mahalının mərkəzinin [Kəvər — ***red.***] ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək Nor Bayazid adlandığını qeyd edir [200, 37-38; 145, 122].

İrəvan xanlığı ərazisində etnodemoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi

Rusiya imperiyası tərəfindən həyata keçirilən bu qanlı siyasət nəticəsində İrəvan xanlığında etnodemoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişdirildi.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1828-ci il martın 21-də Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılan "Erməni vilayəti" İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İmperatorun fərmanı ilə "Erməni vilayəti" təşkil olunan zaman İrəvan əyalətində 4 dairə yaradıldı: İrəvan, Sərdarabad, Şərur və Sürməli. Həmin dairələrə daxil edilən mahallar isə əvvəlki sayında saxlanıldı [71, IV, 270].

Ermənilərin İrandan və Türkiyədən İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi işğaldan sonra uzun müddət davam etdirildi. Matenadaranda saxlanılan sənədlərə istinad edən N.A.Tavakalyan İrandan köçürülən ermənilərin sayının 8510 ailə olduğunu qeyd edir [186, 33].

1834-cü ilin kameral təsvirinə görə, İrəvan şəhərinin ətrafında yaşayan 2750 ailədən 1807 ailə tatar (yəni Azərbaycan türkü — ***red.***), 898 ailə erməni, 40 boşa (qaraçı — ***red.***) ailəsi vardı və onların içərisində çoxu müxtəlif peşədən olan ustalar və sənətkarlar idi [71, IV, 291]. Həmin kameral təsvirə görə, bütövlükdə İrəvan əyalətində 22336 ailə var idi ki, bunun da 65300 nəfərini kişi cinsi təşkil edirdi. Bunların 29690 nəfəri tatar (yəni Azərbaycan türkü — ***red.***), 10350 nəfəri əvvəllər köçürülmüş ermənilər və 24255 nəfəri İran və Türkiyədən yenicə köçürülən ermənilər, 1000 nəfərə yaxını Bayazid paşalığından buraya köçürülən yezidi kürdlər və az bir hissəsi boşa adlanan qaraçılardan ibarət idi [71, IV, 270-271; bax: bölmənin sonu, cədvəl 5].

Azərbaycanlı əhalinin doğma torpağından didərgin salınmasının başlanması

Ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı olaraq azərbaycanlı əhalinin təqib olunması və sıxışdırılması nəticəsində 1828- ci ildə İrəvan və Naxçıvandakı müsəlmanlar açıq və ya gizli şəkildə vətənlərini tərk edib xarici ölkələrə pənah aparmaqda davam edirdilər [32, sənəd 622, s.646; sənəd 623, s.647]. Bu cür vəziyyət Rusiya işğalçılarını və gəlmə erməniləri tamamilə təmin edirdi. Belə ki, 1828-ci ilin aprelində Paskeviçin verdiyi əmrə görə, İrəvan əyalətini tərk edən müsəlman köçkünlər Rusiya hüdudlarına (yəni öz vətənləri olan İrəvan xanlığı ərazisinə — ***red.***) yalnız onun xüsusi icazəsi əsasında qayıda bilərdilər [32, sənəd 438, s.490].

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç-"Erivanski"nin tapşırığı ilə kollec asessoru İ.Şopen "Erməni vilayəti"ndə kameral siyahıyaalma keçirdi. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan həmin siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən "Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi" adlı əsərində verilmişdir. İ.Şopenin siyahıyaalmasına görə, müharibələrdən sonra "Erməni vilayəti"ndə mövcud olmuş 752 kənddən 521-i İrəvan əyalətinə, 179-u Naxçıvan əyalətinə, 52-si isə Ordubad dairəsinə aid idi [95, 485-508]. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində (nəzərə almaq lazımdır ki, o vaxt Şərur mahalı İrəvan əyalətinə daxil idi — ***red.***), 43 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd isə Ordubad dairəsində xaraba qaldı. Bu Azərbaycan kəndlərinin əhalisi kütləvi qırğınlara məruz qaldı və öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salındı [95, 510-518]. Deməli, dağıdılmış və xaraba qalan kəndlərlə birlikdə "Erməni vilayəti"ndə cəmisi 1111 kənd (359 xaraba qalmış və 752 abad kənd) olmuşdur ki, bunla-

rın da 831-i (521 abad və 310 xaraba kənd) əvvəllər İrəvan xanlığının ərazisinə daxil idi [109, 23; bax: bölmənin sonu, əlavə 2;3].

İ.Şopenin hesablamasına görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsinədək "Erməni vilayəti"ni təşkil edən ərazilərdə təxminən 23730 ailə (İrəvan əyalətində 17000, Naxçıvan əyalətində 4600, Ordubad dairəsində isə 2130 ailə) yaşamışdır ki, bu da, orta hesabla hər ailəyə 5 nəfər olmaqla, 118650 nəfər edir [95, 542].

Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, köçürülməyədək vilayətdə 81749 nəfər müsəlman və 25151 nəfər erməni* qeydə alınmışdı. Bu tarixi fakt ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, yerli azərbaycanlı əhalinin yenə də böyük üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bundan əlavə, İ.Şopenin siyahıyaalmasında ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrandan (35560 nəfər) və Türkiyədən (21666 nəfər) Azərbaycan torpaqlarına köçürülən erməni ailələrinin sayı (ümumilikdə 10631 ailə) və onların hansı yaşayış məntəqələrində məskunlaşdırıldığı da göstərilmişdir [95, 639-642]. Bu da siyahıyaalmanın o zamankı tarixi reallığı əks etdirən ilk mənbə olduğunu göstərir [bax: bölmənin sonu, əlavə 1].

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi sonrakı illərdə də davamlı olaraq həyata keçirilirdi. Qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının ərazisində Rusiya işğalından sonra gəlmə ermənilərin sayının süni surətdə artırıldığını, yerli Azərbaycan türklərinin isə sayının azaldığını çox aydın göstərir. Belə ki, 1826-1828-ci illər Rusiya işğalınadək İrəvan xanlığında ermənilərin sayı 20 faizdən** də az olduğu halda, işğaldan sonra — 1832-ci ildə artıq onların sayı 55,5 %-ə çatdırılmışdı.

---

* İ.Şopenin siyahıyaalmasına əsasən, "Erməni vilayəti"ndə "əvvəllər yaşayan" ermənilər bura XIX əsrin əvvəllərindəki Rusiya — İran və Rusiya — Türkiyə müharibələri zamanı köçürülmüşdülər.

** Qeyd etdiyimiz kimi, İrəvan xanlığı əhalisinin təqribən 20%-ə qədərini təşkil edən ermənilərin əksəriyyəti bura əsasən XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işğalının başlandığı dövrdə köçürülmüşdü.

Əhalinin demoqrafik tərkibində zorla aparılmış dəyişikliyi rus mənbələri də təsdiq edir: ***"Pəmbək və Şörəyelin əhalisi rus işğalından sonra dəyişdi. Yerli əhalini*** (yəni Azərbaycan türklərini — ***red.***) ***gəlmələr*** (yəni ermənilər — ***red.***) ***əvəz etdi. Belə ki, yerli əhali içərisində oranın əvvəlki sakini olmuş hər hansı bir qoca ermənini nadir halda taparsan. Yeni əhali buraya əsasən "Erməni vilayəti"ndən, Ərzurumdan, Qars və Kürdüstandan köçürülmüşdür. Hazırda Pəmbək distansiyasının sakinləri 2 hissəyə bölünür. Yerli sakinlər*** (yəni Azərbaycan türkləri — ***red.***) ***və yeni köçürülənlər*** (yəni ermənilər — ***red.***). ***Axırıncılar Rusiya — Türkiyə müharibəsindən sonra 1829-cu ildə rus hökumətinin təbəəliyinə keçənlərdir".*** 1829-cu ilin kameral təsvirinə görə, distansiyanın əhalisi — yerli sakinlər 1536 ailə (5425 nəfər) və yeni köçürülənlər 3148 ailədən (10575 nəfər kişi cinsi) ibarətdir [71, II, 303; 122, 95-96].

Ən çox etnik dəyişikliyə İrəvan və Naxçıvanın kənd əhalisi məruz qaldı. Hər iki əyalətdə ermənilərin sayı 2 dəfədən çox artdı. İrəvanda ermənilər sayca yerli əhali ilə bərabərləşdi, Naxçıvanda isə əhalinin 1/3-nə çatdı. Şəhər əhalisi içərisində azərbaycanlılar — İrəvan şəhərində 64%, Naxçıvanda 66% çox, Ordubadda 98% üstünlük təşkil edirdi [95, 635-638; 182,118]. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan bölgəsində yerli əhalinin kütləvi narazılıqları nəticəsində ermənilər bu yerləri tərk etməyə məcbur oldular.

N.Voronov qeyd edirdi ki, ümumiyyətlə, köçürülənlər məskunlaşdırılarkən rus hökuməti erməniləri bu ərazilərə yerləşdirməklə müsəlman elementinin əhəmiyyətini azaltmağa çalışırdı [45, 92].

1832-ci il siyahıyaalmasına görə, İrəvan əyalətindəki kəndlərdən 463-də müsəlmanlar [Azərbaycan türkləri — ***red.***], 98-də ermənilər, 65 kənddə isə azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq yaşayırdılar. Əv-

vəllər ermənilərin heç yaşamadığı Göyçə, Abaran, Vedibasar, Şərur və digər mahallarda onların kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. İrandan köçürülən ermənilər Azərbaycan türklərinin tərk etməyə məcbur olduqları 62 kənddə, Azərbaycan türklərinin yaşadığı 68 kənddə, qarışıq əhalisi olan 24 kənddə və yalnız yeni salınmış 32 erməni kəndində məskunlaşdılar. Türkiyədən köçürülən ermənilər, İrandan köçürülənlərdən fərqli olaraq, rus işğalına qədər ancaq müsəlmanların yaşadıqları, lakin məcburiyyət qarşısında tərk etdikləri 64 kənddə yerləşdirildi. Onların bir hissəsi bundan əvvəl köçüb gəlmiş ermənilərin (15 kənd) və İran ermənilərinin (23 kənd) və ya əhilinin qarışıq yaşadığı kəndlərdə (12 kənd) məskunlaşdırıldı. Yalnız Türkiyə ermənilərinin cüzi hissəsi azərbaycanlı-erməni kəndlərində (12 kənd) yerləşdi. Beləliklə, erməni köçkünləri boşaldılmış 126 azərbaycanlı kəndində, azərbaycanlıların yaşadığı 70 kənddə, 22 qarışıq və 47 erməni kəndində məskunlaşdırıldılar [95, 543-630; bax: 182, 118-119].

Hətta, ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsini hazırlayan Qriboyedovun özü belə köçürmə prosesini mənfi qiymətləndirmiş və ermənilərin dövlət torpaqlarında deyil, əsasən müsəlmanlara — mülkədarlara və kəndlilərə məxsus torpaqlarda yerləşdirildiklərini və onların burada müsəlmanları sıxışdırdıqlarını qeyd edir [32, sənəd 618, s.642].

Şimali və Qərbi Azərbaycana köçürülən ermənilərin böyük hissəsi dövlət kəndliləri olan azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilirdi. Bu torpaqların sahibləri yay aylarında yaylaqlarda olduqlarına görə ilk vaxtlar gəlmə ermənilərin yerləşdirilməsi əməliyyatı sakit bir şəraitdə gedir, elə bir münaqişə baş vermirdi. Lakin sonralar yerli əhali yaylaqdan qayıtdıqdan sonra bu prosesin daimiləşdiyini görən

müsəlmanların ciddi narazılıq dövrü başlandı. Rus diplomatı Qriboyedov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazırdı: ***"Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan vahiməni aradan qaldırmaq və sonuncuların düşdükləri ağır vəziyyəin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik"*** [47, 341]**.** Maraqlıdır ki, Rusiya səfirinin təklifinə əsasən müsəlmanlara ermənilərin onların torpaqlarında məskunlaşdırılması barədə yalan məlumatlar verilirdi. Qriboyedov yazırdı ki, indi biz müsəlmanları düşdükləri bu çətin vəziyyətlə barışdırmalı və onları inandırmalıyıq ki, ermənilər bu torpaqlarda müvəqqəti qalacaqlar. Çünki, azərbaycanlılarda belə bir fikir yaranıb ki, ***"ermənilər ilk dəfə ayaq basdıqları torpaqlara həmişəlik yiyələnirlər".*** Biz müsəlmanları bu fikirdən daşındırmalıyıq [47, 341].

Köçürmə komissiyasının verdiyi təlimata görə, yeni salınan xristian-erməni kəndləri müsəlman-azərbaycanlı kəndlərindən ayrı olmalı, xristianlar-ermənilər xüsusi dairə və mahallarda yerləşdirilməli idi [90, 159].

İrəvan xanlığının ərazisinə ermənilərin kütləvi köçürülmələri sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi. Ermənilərlə yanaşı, yezidi kürdlər də İrəvan xanlığı ərazisində yerləşdirildi. 1834-cü ilin məlumatına görə, Bayaziddən gətirilən 1000 nəfər (təqribən 300 ailə) yezidi kürd İrəvan əyalətində məskunlaşdırıldı [71, h.IV, 270-271]. Ələyəz (Alagöz) dağının ətəyindəki bir sıra boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində də yezidi kürdlər məskunlaşdırıldı. Yezidi kürdlər 1839-cu ildə Mirək, Quruboğaz, Carcarçı, Çobangərəkməz kəndlərində, sonralar isə Pəmbək, Qundaxsaz, Böyük Camışlı, Kiçik Camışlı və Korbulaq kəndlərində yerləşdirildi. Nəhayət, 1877-ci ildə yezidi kürdlər Bağ-

dad-Dolu-Taxt və Kiçik Cəngi (və ya Şah Səngər) kəndlərində yerləşdirildi [70, 4]. Türkiyədən köçürülən yunanlar isə əsasən Şörəyel-Pəmbək distansiyasının Bayandur, Sisimədən, Alakilsə (Baytar) kəndlərində və Gümrüdə məskunlaşdırıldı [109,42].

Ümumiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya — İran və 1828-1829-cu illər Rusiya — Türkiyə müharibələrindən sonra kütləvi köçürmələr zamanı "Erməni vilayəti"nə — İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Türkiyədən 57226 nəfər erməni (10631 ailə) köçürüldü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmisi 25151 nəfər (4428 ailə) erməni yaşayırdı ki, onlar da bundan əvvəlki müharibələr zamanı köçürülmüşdü. Müharibələr nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən Azərbaycan türklərinin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər (16078 ailə) azərbaycanlı qalmışdı. Kütləvi köçürmələrdən sonra "Erməni vilayəti"ndə ermənilərin sayı 82377 nəfərə (15059 ailə) çatdı. Nəticədə vilayətdə erməni əhali müsəlmanları, cüzi də olsa, sayca üstələdi [95, 642; 109,42]. Bununla da bu qanlı siyasəti həyata keçirən çar Rusiyası və erməni siyasətçiləri öz çirkin məqsədlərinə nail oldular. Ümumiyyətlə, İrandan köçürülən 8249 ailədən 6949-nun "Erməni vilayəti"ndə yerləşdirilməsi nəzərə alınsa, onda belə qənaətə gəlmək olar ki, qalan 1300 ailə Qarabağa və Zəngəzura köçürülmüşdür [109, 32].

1840-cı ildə "Erməni vilayəti" ləğv edildi. Onun əvəzində İrəvan qəzası yaradıldı və bu qəza Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Bununla Azərbaycanın ərazi-dövlətçilik ənənələrinə növbəti zərbə vuruldu və İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün növbəti addım atıldı. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol [Gümrü — ***red.***], Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bayazid [Göyçə mahalının şərq hissəsi — ***red.***] qəzalarından ibarət İrəvan quberniya-

sı təşkil edildi və 1917-ci ilə qədər bu struktur əsasən dəyişməz qaldı [109, 24]. İrəvan quberniyasının yaradılması Şimali Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması yolunda həlledici addım oldu.

Yeri gəlmişkən, XIX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyasının bəzi hakim dairələri Cənubi Qafqazda — Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin deyil, məhz rus kolonistlərinin — kazaklar, molokanlar, duxoborlar və başqa təriqətlərdən olan xristian əhalinin yerləşdirilməsinə üstünlük verirdi. Bu məqsədlə bir neçə layihə hazırlansa da, sonralar onların icrası təxirə salındı.

N.N.Şavrov Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazır: ***"Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Cənubi Qafqazda rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-1828-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində — 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisi köçürdük və onları erməni əhalinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik. Onları, həmçinin, Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska və Axılkələk qəzalarında yerləşdirdik. Onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən artıq dövlət torpağı ayrıldı, müsəlmanlardan 2 milyon rubldan artıq məbləğdə xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alındı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırıldı. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi köçürülən 124 min nəfər erməni ilə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçürülənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır"*** [92, 63; 109,43].

Ermənilərin keçmiş İrəvan xanlığı ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya — Türkiyə müharibəsindən sonra daha da gücləndi. X1X əsrin 90-cı illərində Türkiyədə dövlətə qarşı baş verən erməni qiyam-

larının yatırılmasından sonra daha 400 minə yaxın erməni yenə də Cənubi Qafqaza — Azərbaycan torpaqlarına köçdü. N.Şavrov qeyd edir ki, XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin bir milyondan çoxu yerli əhali deyil, onları bura biz köçürüb gətirmişik. N.Şavrovun yazdıqlarını orijinalda olduğu kimi təqdim edirik: ***"Кроме армян в наши пределы переселилось не которое количество айсор, а также и мусульман (в Бакинскую губернию), но наибольшее количество переселенцев выпадает на долю армян: так, из 1.300 т., проживающих ныне в Закавказье армян, более 1.000.000 душ не принадлежит к числу коренных жителей края и поселены нами"*** [92,63].

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətini məğlubiyyətə uğradaraq Cənubi Qafqazı işğal edən Rusiya imperiyası zor gücünə regionun etnik mənzərəsini dəyişdi. İran və Türkiyəyə qarşı yeni müharibələrə hazırlaşan çar Rusiyası Cənubi Qafqazda yeni xristian — bufer xətti yaratmaq üçün kütləvi surətdə erməniləri İran və Türkiyədən yenicə işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına — keçmiş İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və digər yerlərə köçürdü.

Bununla XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Cənubi Qafqazın etnik xəritəsində yeni toplum — erməni toplumu peyda oldu. İran və Osmanlı dövlətinə qarşı müharibələrdə daim Rusiyaya hər cür xidmət göstərən və Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə əraziləri hesabına özünə dövlət yaratmağa çalışan ermənilər Cənubi Qafqazda daimi gərginlik ocağı yaratdılar. Bütün Cənubi Qafqazda və Şərqi Anadoluda ermənilərin və onların havadarlarının əli ilə törədilən soyqırımları və deportasiyalar dövrü başlandı. Bu qanlı siyasətin əsas hədəfi isə Azərbaycan və Türkiyə oldu.

Cədvəl 1.

İrandan ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi və yerləşdirilməsi (1828-ci il)

haradan	tarix 1828	miqdarı	köçürmə işlərinə rəhbərlik edən şəxs	köçürüldüyü bölgə
1	*2*	*3*	*4*	*5*
Marağa	7-8 mart		Qamazov və Voynikov	
Təbriz	9-16 mart		knyaz Arqutinski-Dolqorukov	
Qəzvin				
Səlmas və Xoy		200 ailə 20 aprelədək hər iki xanlığı 5000 erməni ailəsi tərk etmişdi }	knyaz Arqutinski-Dolqorukov	Sürməli mahalı
Urmiya (kəndləri — Camal, Kəhriz, Qulinağa, Svatlı, Lulustoa, Qızılca, Axtəxan, Baxşıkənd, Aqismeyl, Barispe, Savra, Xosrov, Avtavan və Pacuk)	22-23 mart, 20-21 aprel rus qoşunlarının Urmiyanı tərk etməsi		Kollec asessoru Qamazov, knyaz Şalikov və kapitan Şaqubatov	Lazaryev bu zaman köçürülənləri Naxçıvan və İrəvana deyil, Qarabağa yönəltməyə çalışmalarını əmr etmişdi

1	2	3	4	5
Xoy	13 aprel, 9 may (mayın 22-də Xoya qayıdan Lazaryev orada qalan ermənilərin bir hissəsini köçürməyə hazırladı və mayın 29-da oranı tərk etdi)	mayın axırında köçürülməli idi }	Podporuçik İskritski, knyaz Şalikov və Arqutinski-Dolqorukov	əsasən İrəvana köçürüldülər, Naxçıvana köçürülənlər ərzaq çatışmazlığı üzündən Lazaryev tərəfindən yol xərcləri verilməklə İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına yönəldildi
Üzümçü və ətraf kəndləri			Knyaz Şalikov	Qarabağa
Cənubi Azərbay-candan köçürülən ermənilər	1828-ci ilin 26 fevralından 11 iyunadək	cəmi 8249 ailə (40 min nəfərdən çox), yerlərdə qalan 1500 ailə istisna olmaqla, köçürülmüşdü. Köçürülənlərdən 300 sənətkar ailəsi İrəvan şəhərində yerli şəhərlilərin evlərində yerləşdirilmişdi.	Polkovnik Lazaryev	İrəvan, Naxçıvan və Qarabağa köçürülməli idilər. İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin böyük hissəsi ən yaxşı mahallarda: Şərur, Dəvəli, Gərniçay, Zəngi, Abaran, Qırxbulaq, Dərəçiçək və Çuxursəddə, yəni Sürməli mahalında yerləşdirildilər.

Mənbələr:
Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, М., 1831.
Ениколопов И. Грибоедов и Восток, Ереван, 1954.

Əlavə 1.
1829-1832-ci illərdə "Erməni vilayəti"ndə (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi) keçirilən kameral siyahıyaalmanın nəticələri

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСЕЛЕ

№ общій	№ по магаламъ	Названіе городовъ и селеній	Мюгаммеданъ. Число семействъ	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко... Число семействъ
		ПРОВИНЦІЯ ЭРИВАНСКАЯ.					
		1. Городъ Эривань.					
		Въ частяхъ: Шагарской	802	1627	1527	3199	244
		Въ частяхъ: Тапабашинской . Татаръ и Армянъ	594	1333	1204	2537	277
		Въ частяхъ: Тапабашинской . Боша	—	—	—	—	46
		Въ частяхъ: Дамирбулагской	411	789	806	1595	—
		Итого	1807	3749	3582	7331	567
		Магалы:					
		1. Кирхъ-булагскій.					
1	1	Охчабердъ	12	33	40	73	—
2	2	Мангюсъ	11	34	26	60	—
3	3	Джюврицъ	—	—	—	—	22
4	4	Кемалъ	13	21	16	37	—
5	5	Тутія	10	21	15	36	—
6	6	Зааръ	20	49	40	89	—
7	7	Чаткранъ	4	10	9	19	—
8	8	Гямрисъ	—	—	—	—	6
9	9	Агазоръ	3	13	14	27	9
10	10	Башъ-кендъ	—	—	—	—	—
11	11	Шагабъ	—	—	—	—	—
12	12	Арамусъ	—	—	—	—	—
13	13	Дзакъ	—	—	—	—	1
14	14	Ариндж	—	—	—	—	33
15	15	Аванъ	—	—	—	—	—
16	16	Чалмакчи (по-армянски Норки)	—	—	—	—	80
17	17	Канакиръ	2	10	5	15	58
18	18	Китранъ	6	14	13	27	—
19	19	Пютгни	—	—	—	—	18
20	20	Меггюббъ	—	—	—	—	—
21	21	Илларъ	—	—	—	—	18
22	22	Елкованъ	—	—	—	—	17
		Итого	81	205	178	383	262

НІЯ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.*			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.					Душъ.		
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.			
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
530	468	998	231	598	513	1111	8	14	16	30	1285	2769	2569	5338
589	587	1176	87	187	187	374	3	11	7	18	961	2120	1985	4105
101	94	195	—	—	—	—	—	—	—	—	46	101	94	195
—	—	—	48	118	112	230	—	—	—	—	459	907	918	1825
1220	1149	2369	366	903	812	1715	11	25	23	48	2751	5897	5566	11463
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	40	73
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	34	26	60
54	49	103	1	2	3	5	—	—	—	—	23	56	52	108
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	21	16	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	15	36
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	49	40	89
—	—	—	11	24	26	50	—	—	—	—	15	34	35	69
15	14	29	26	96	74	170	—	—	—	—	32	111	88	199
20	22	42	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	36	69
—	—	—	2	4	5	9	—	—	—	—	2	4	5	9
—	—	—	28	73	61	134	—	—	—	—	28	73	61	134
—	—	—	53	123	98	221	1	4	3	7	54	127	101	228
2	2	4	7	18	18	36	10	41	33	74	18	61	53	114
100	92	192	9	24	23	47	1	2	2	4	43	126	117	243
—	—	—	38	91	83	174	—	—	—	—	38	91	83	174
197	181	378	13	32	32	64	3	9	6	15	96	238	219	457
214	172	386	10	24	17	41	6	18	17	35.	76	266	211	477
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	14	13	27
51	41	92	—	—	—	—	—	—	—	—	18	51	41	92
—	—	—	5	19	14	33	1	10	7	17	6	29	21	50
44	44	88	3	9	6	15	12	26	29	55	33	79	79	158
46	36	82	10	22	22	44	4	13	11	24	31	81	69	150
743	653	1396	216	561	482	1043	38	123	108	231	597	1632	1421	3053

35

* 1828-ci ildən əvvəl Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış ermənilər nəzərdə tutulur.

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСЕЛЕ

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
		2. Зангы-басарскій.					
23	1	Шинговитъ-Баятъ	16	39	36	75	—
24	2	Чаръ-бахъ	7	17	14	31	—
25	3	Шинговитъ	—	—	—	—	11
26	4	Нораговитъ	—	—	—	—	28
27	5	Бейбутъ-абадъ	—	—	—	—	—
28	6	Улуханли	311	970	767	1737	—
29	7	Неджли нижній	45	203	208	411	—
30	8	Неджли верхній	20	86	69	155	—
31	9	Гаджи-Эліясъ	75	250	195	445	—
32	10	Калали	—	—	—	—	35
33	11	Агджа-кишлагъ	14	33	37	70	—
34	12	Ширъ-абадъ	—	—	—	—	51
35	13	Арбатъ	50	139	125	264	—
36	14	Хачапарахъ	75	182	144	326	—
37	15	Гёгъ-гюнбадъ	4	12	9	21	8
38	16	Сарванларъ-хараба	7	17	12	29	—
39	17	Дамирчи-шолли	46	196	142	338	—
40	18	Кара-кишлагъ	23	84	67	151	—
41	19	Вермазъ-яръ	11	33	28	61	—
42	20	Донгузъ-гянъ	42	188	167	355	—
43	21	Сарванларъ-улія	28	85	67	153	—
44	22	Риганли	12	49	31	80	—
45	23	Абуль-кенди	17	50	35	85	—
46	24	Сеидъ-кенди	20	59	54	113	—
47	25	Сариджаларъ	18	59	48	107	—
48	26	Шолли-мегмандаръ	69	228	178	406	—
		Итого	910	2979	2434	5413	133
		3. Гарни-басарскій.					
49	1	Аг-гамзали	45	118	114	232	—
50	2	Джабачили	19	72	63	135	—
51	3	Кара-тапа́	6	26	19	45	—
52	4	Карадагли	26	70	58	128	—
53	5	Харатли	31	95	88	183	—
54	6	Богамли	30	123	120	243	—

НІЯ АРМЯНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.					Душъ.		
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.			
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	11	33	26	59	—	—	—	—	27	72	62	134
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	17	14	31
25	23	48	74	204	186	390	—	—	—	—	85	229	209	438
82	76	158	84	264	224	488	—	—	—	—	112	346	300	646
—	—	—	150	454	412	866	—	—	—	—	150	454	412	866
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	311	970	767	1736
—	—	—	24	68	46	114	—	—	—	—	69	271	254	525
—	—	—	14	38	38	76	—	—	—	—	34	124	107	231
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	250	195	445
77	73	150	—	—	—	—	—	—	—	—	35	77	73	150
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	33	37	70
103	112	215	21	45	48	93	—	—	—	—	72	148	160	308
—	—	—	31	61	66	127	—	—	—	—	81	200	191	391
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	182	144	326
18	14	32	33	84	63	147	—	—	—	—	45	114	86	200
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	17	12	29
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	196	142	338
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	84	67	151
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	33	28	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	188	167	355
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	85	67	153
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	49	31	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	50	35	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	59	54	113
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	59	48	107
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	228	178	406
305	298	603	442	1251	1109	2360	—	—	—	—	1485	4535	3841	8376
—	—	—	43	101	102	203	—	—	—	—	88	219	216	435
—	—	—	25	83	57	140	—	—	—	—	44	155	120	275
—	—	—	4	13	10	23	—	—	—	—	10	39	29	68
—	—	—	36	87	81	168	—	—	—	—	62	157	139	296
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	95	88	183
—	—	—	11	23	29	52	—	—	—	—	41	146	149	295

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСЕЛЕ

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Мюгаммеданъ. Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко... Число семействъ.
55	7	Имамъ-шагли	5	17	14	31	—
56	8	Кара-коинли	13	38	34	72	—
57	9	Койласаръ улія	24	62	59	121	—
58	10	Тоханъ-шагли	—	—	—	—	—
59	11	Шейхъ-задъ-Али	61	250	224	474	—
60	12	Тамамли	—	—	—	—	—
61	13	Кара-гамзали	11	33	22	55	—
62	14	Чінкдамли	34	96	70	166	—
63	15	Башинъ-Али	8	14	16	30	—
64	16	Огурбегли	13	46	41	87	—
65	17	Чинаханли	29	79	76	155	—
66	18	Даллуларъ беюкъ	10	27	19	46	—
67	19	Даллуларъ кичикъ	—	—	—	—	—
68	20	Новрузли	1	4	3	7	—
69	21	Камарли	31	88	79	167	—
70	22	Дарекали	22	69	56	125	—
71	23	Юва	5	18	15	33	—
72	24	Маасимли	10	34	28	62	—
73	25	Бегдживазли	22	57	45	102	—
74	26	Бузавандъ-Ахунди	20	55	47	102	—
75	27	Арташатъ	—	—	—	—	—
76	28	Курбанъ-кули (или Топрахъ-кале)	12	22	18	40	—
77	29	Тапа-баши	1	3	2	5	—
78	30	Двинъ	15	32	19	51	—
79	31	Аязли	7	21	22	43	—
80	32	Бузавандъ-кулямъ-Али	18	50	36	86	—
81	33	Догкузъ	27	65	62	127	2
82	34	Ямanджали	10	26	18	44	—
83	35	Меграбли	—	—	—	—	—
84	36	Агджà-кишлаги	—	—	—	—	11
85	37	Джанатли	13	27	32	59	—
86	38	Аг-башъ	—	—	—	—	21
87	39	Ипакли	5	11	11	22	—
88	40	Койласаръ-суфла	1	3	2	5	—
89	41	Арпава	8	19	16	35	—
90	42	Каравали	16	53	49	102	—
91	43	Аратанъ	14	52	47	99	—
92	44	Эминджа	11	26	19	45	—

НІЯ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	79	191	169	360	—	—	—	—	84	208	183	391
—	—	—	39	92	72	164	—	—	—	—	52	130	106	236
—	—	—	58	115	106	221	—	—	—	—	82	177	165	342
—	—	—	43	87	89	176	—	—	—	—	43	87	89	176
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	61	250	224	747
—	—	—	16	41	40	81	—	—	—	—	16	41	40	81
—	—	—	29	60	65	125	—	—	—	—	40	93	87	180
—	—	—	87	191	177	368	—	—	—	—	121	287	247	534
—	—	—	48	101	74	175	—	—	—	—	56	115	90	205
—	—	—	31	80	65	145	—	—	—	—	44	126	106	232
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	79	76	155
—	—	—	36	74	80	154	—	—	—	—	46	101	99	200
—	—	—	33	70	64	134	—	—	—	—	33	70	64	134
—	—	—	38	118	96	214	—	—	—	—	39	122	99	221
—	—	—	54	139	102	241	—	—	—	—	85	227	181	408
—	—	—	43	123	105	228	—	—	—	—	65	192	161	353
—	—	—	51	123	97	220	—	—	—	—	56	141	112	253
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	34	28	62
—	—	—	48	136	114	250	—	—	—	—	70	193	159	352
—	—	—	8	17	18	35	—	—	—	—	28	72	65	137
—	—	—	90	191	179	370	—	—	—	—	90	191	179	370
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	22	18	40
—	—	—	10	22	18	40	—	—	—	—	11	25	20	45
—	—	—	36	68	64	132	—	—	—	—	51	100	83	183
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	21	22	43
—	—	—	28	80	70	150	—	—	—	—	46	130	106	236
6	2	8	38	92	88	180	—	—	—	—	67	163	152	315
—	—	—	23	53	40	93	—	—	—	—	33	79	58	137
—	—	—	28	62	56	118	—	—	—	—	28	62	56	118
26	19	45	12	32	28	60	—	—	—	—	23	58	47	105
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	27	32	59
38	54	92	38	82	73	155	—	—	—	—	59	120	127	247
—	—	—	24	42	42	84	—	—	—	—	29	53	53	106
—	—	—	18	42	38	80	—	—	—	—	19	45	40	85
—	—	—	6	11	9	20	—	—	—	—	14	30	25	55
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	53	49	102
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	52	47	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	26	19	45

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСЕЛЕ

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко Число семействъ.
93	45	Аралихъ	20	44	48	92	—
94	46	Джюфтликъ	5	17	14	31	—
95	47	Сирбоганъ	4	10	9	19	—
96	48	Байбуртъ	19	54	42	96	—
97	49	Гилянаръ	28	79	64	143	—
98	50	Кёрпи-кулаги	26	64	65	129	—
99	51	Гёль	11	38	24	62	—
100	52	Кіохтъ	6	24	16	40	—
		Итого. .	753	2231	1945	4176	34
		4. Веди-басарскій.					
101	1	Хоръ-вирабъ	3	4	4	8	—
102	2	Веди-суфла	28	83	83	166	—
103	3	Али-Мюгаммедъ-кишлаги	20	49	53	102	—
104	4	Шютли	35	135	128	263	—
105	5	Халиса	23	81	68	149	—
106	6	Давали	2	11	17	28	—
107	7	Веди-улія	131	441	358	799	2
108	8	Ташли	16	43	41	84	—
109	9	Гёраванъ	9	35	24	59	—
110	10	Енгиджа	4	18	19	37	—
111	11	Авшаръ	13	42	38	80	—
112	12	Садаракъ	135	469	409	878	—
113	13	Асни	11	20	21	41	—
114	14	Кіорки	3	11	6	17	—
115	15	Кадили	11	24	21	45	—
116	16	Карагачъ	12	52	42	94	—
117	17	Джомушъ-басанъ	9	26	25	51	—
118	18	Джигинъ	37	87	91	178	—
119	19	Джирманисъ	24	61	44	105	—
120	20	Кюссизъ	39	113	108	221	—
121	21	Армикъ	9	23	21	44	—
		Итого . .	574	1828	1621	3449	2
		5. Шарурскій.					
122	1	Куши-дамирчили	37	77	65	142	—
123	2	Махта	39	90	68	158	—

НІЯ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

Армянъ вообще. ренныхъ. Число душъ. муж.	жен.	итого	Переселенцевъ. Изъ Персіи. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Изъ Турціи. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Всего. Число семействъ.	Душъ. муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	44	48	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	17	14	31
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	10	9	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	54	42	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	79	64	143
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	64	65	129
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	38	24	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	24	16	40
70	75	145	1211	2842	2517	5359	—	—	—	—	1998	5143	4537	9680
—	—	—	1	3	3	6	—	—	—	—	4	7	7	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	83	83	166
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	49	53	102
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	135	128	263
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	81	68	149
—	—	—	101	332	301	633	—	—	—	—	103	343	318	661
9	6	15	98	220	210	410	—	—	—	—	231	670	574	1244
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	43	41	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	35	24	59
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	18	19	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	42	38	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	135	469	409	878
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	20	21	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	11	6	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	24	21	45
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	52	42	94
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	26	25	51
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	87	91	178
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	61	44	105
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	113	108	221
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	21	44
9	6	15	200	555	514	1069	—	—	—	—	775	2392	2141	4533
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	77	65	142
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	90	68	158

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСЕЛЕ

№ общiй	№ по магаламъ.	Названiе городовъ и селенiй.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
124	3	Дуданга	23	62	55	117	—
125	4	Зейва	24	59	57	116	—
126	5	Норашенъ-суфла	11	39	30	69	—
127	6	Акси-кендъ	10	26	15	41	—
128	7	Магмудъ-кенди	11	35	33	68	—
129	8	Норашенъ-улiя	25	62	54	116	—
130	9	Лошанъ	5	13	10	23	—
131	10	Ташъ-архъ	15	34	31	65	—
132	11	Кюркчили	28	107	88	195	—
133	12	Курдъ-кенди	19	40	44	84	—
134	13	Шагрiяръ	44	103	80	183	—
135	14	Енгиджа	104	246	238	484	—
136	15	Чомахтиръ	29	58	67	125	—
137	16	Чарчи-боганъ	19	54	46	100	—
138	17	Мюгаммедъ-Сабиръ	9	21	19	40	—
139	18	Муганджикъ-мирза-Meслюмъ	12	31	31	62	—
140	19	Муганджикъ-меграбли	10	25	21	46	—
141	20	Кархунъ	28	76	72	148	—
142	21	Аралихъ-Кальбъ-Али-ханъ	26	73	65	138	—
143	22	Аралихъ-Мюгаммедъ-Али-бегъ	17	45	32	77	—
144	23	Сiягутъ	17	51	40	91	—
145	24	Кёсса-джанъ	23	71	61	132	—
146	25	Парчи	30	101	68	169	—
147	26	Алакли	12	28	30	58	—
148	27	Елкузъ-агачъ	19	36	37	73	—
149	28	Вермазъ-яръ	33	95	94	189	—
150	29	Ханлихларъ	—	—	—	—	—
151	30	Абадъ-улла	22	68	68	136	—
152	31	Кишлагъ-Аббасъ	39	103	111	214	—
153	32	Томасли	22	54	45	99	—
154	33	Вайхиръ-суфла	21	52	55	107	—
155	34	Сардарь-абадъ	23	40	41	81	—
156	35	Дiадинъ	9	23	23	46	—
157	36	Арабъ-енгиджа	45	106	92	198	—
158	37	Кара-Гасанли	57	147	137	284	—
159	38	Бабаки или Абисiя	11	31	30	61	—
160	39	Кештасъ	18	51	47	98	—
161	40	Давришларъ	33	93	77	170	—
162	41	Арбатанъ	19	37	46	83	—

НІЯ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Душъ.		
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	62	55	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	59	57	116
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	39	30	69
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	26	15	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	35	33	68
—	—	—	92	285	251	536	—	—	—	—	117	347	305	652
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	10	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	34	31	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	107	88	195
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	40	44	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	103	80	183
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	104	246	238	484
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	58	67	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	54	46	100
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	21	19	40
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	31	31	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	25	21	46
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	76	72	148
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	73	65	138
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	45	32	77
—	—	—	28	70	49	119	—	—	—	—	45	121	89	210
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	71	61	132
—	—	—	34	75	60	135	—	—	—	—	64	176	128	304
—	—	—	53	139	131	270	—	—	—	—	65	167	161	328
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	36	37	73
—	—	—	42	117	96	213	—	—	—	—	75	212	190	402
—	—	—	62	162	128	290	—	—	—	—	62	162	128	290
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	68	68	136
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	103	111	214
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	54	45	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	52	55	107
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	40	41	81
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	23	46
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	106	92	198
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	57	147	137	284
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	31	30	61
—	—	—	25	105	89	194	—	—	—	—	43	156	136	292
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	93	77	170
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	37	46	83

36

№ общій	№ по магаламъ.	Название городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко... Число семействъ.
163	42	Халаджъ	32	59	71	130	—
164	43	Алишаръ	33	82	102	184	—
165	44	Муганли	37	103	102	205	—
166	45	Корчили	18	53	45	98	—
167	46	Агъ-Агмедъ	30	96	92	188	—
168	47	Кара-бурджъ	25	65	60	125	—
169	48	Таза-кендъ	9	37	23	60	—
170	49	Буруили	18	50	48	98	—
171	50	Вайхиръ-улія	105	289	247	536	—
		Итого	1305	3397	3113	6510	—
		6. Сурмалинскій.					
172	1	Аркъ-ури	—	—	—	—	177
173	2	Рахмедъ-абадъ или Рамазанъ-кенди	18	55	50	105	—
174	3	Гасанъ-абадъ	12	50	48	98	—
175	4	Сулейманъ-абадъ	22	97	77	174	—
176	5	Джаннатъ-абадъ	23	87	68	155	—
177	6	Ташъ-бурунъ	—	—	—	—	58
178	7	Тоханъ-шагли-каджаръ	29	112	87	199	—
179	8	Тоханъ-шагли-баятъ	14	44	39	83	—
180	9	Гёгджали	9	28	25	53	—
181	10	Ширачи	7	25	19	44	—
182	11	Сафаръ-кули	13	41	31	72	—
183	12	Али-джанъ	—	—	—	—	17
184	13	Гусейнъ-кенди	—	—	—	—	24
185	14	Муршудъ-Али-кишлаги	8	23	22	45	—
186	15	Зильфикаръ	10	28	28	56	—
187	16	Теджирли	3	10	11	21	35
188	17	Эвджиларъ	—	—	—	—	51
189	18	Амаратъ	3	8	8	16	—
190	19	Наджафъ-Али	3	12	12	24	19
191	20	Кази-кишлаги	14	46	30	76	23
192	21	Алетли	—	—	—	—	36
193	22	Паникъ	—	—	—	—	43
194	23	Кизилъ-закиръ	11	28	31	59	6
195	24	Казанчи	20	81	72	153	—
196	25	Сари-чобанъ	13	38	32	70	—
197	26	Агаверъ	10	31	19	50	—
198	27	Агъ-Мюгаммедъ	48	175	153	328	—
199	28	Арабкирли	15	62	63	125	—
200	29	Мулла-Агмедъ	20	102	103	205	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	59	71	130
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	82	102	184
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	103	102	205
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	53	45	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	96	92	188
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	65	60	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	37	23	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	50	48	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	105	289	247	536
—	—	—	336	953	804	1757	—	—	—	—	1641	4350	3917	8267
506	510	1016	—	—	—	—	74	188	154	342	251	694	664	1358
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	55	50	105
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	50	48	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	97	77	174
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	87	68	155
192	158	350	16	49	27	76	—	—	—	—	74	241	185	426
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	112	87	199
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	44	39	83
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	28	25	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	25	19	44
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	41	31	72
60	60	120	—	—	—	—	2	6	9	15	19	66	69	135
64	63	127	2	10	3	13	3	9	9	18	29	83	75	158
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	23	22	45
—	—	—	23	89	77	176	—	—	—	—	33	117	105	222
106	114	220	—	—	—	—	2	4	8	12	40	120	133	253
171	160	331	—	—	—	—	19	53	36	89	70	224	196	420
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	8	8	16
75	75	150	—	—	—	—	8	18	11	29	30	105	98	203
72	60	132	—	—	—	—	6	11	13	24	43	129	103	232
144	132	276	—	—	—	—	3	7	4	11	39	151	136	287
138	122	260	—	—	—	—	1	3	2	5	44	141	124	265
16	17	33	—	—	—	—	—	—	—	—	17	44	48	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	81	72	153
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	38	32	70
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	31	19	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	48	175	153	328
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	62	63	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	102	103	205

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
201	30	Яиджи	67	221	196	417	—
202	31	Кузигюданъ.	18	62	63	125	—
203	32	Касимъ-джанъ	13	51	49	100	—
204	33	Блуръ	—	—	—	—	69
205	34	Агъ-веисъ	—	—	—	—	41
206	35	Али-камарли	—	—	—	—	—
207	36	Хошъ-хабаръ.	3	14	13	27	38
208	37	Халифали	—	—	—	—	—
209	38	Игдиръ.	—	—	—	—	19
210	39	Ибрагимъ-абадъ	19	77	76	153	—
211	40	Багарли	—	—	—	—	27
212	41	Аргаджи	91	321	295	616	—
213	42	Малакли	60	239	210	449	—
214	43	Кара-коинли	73	284	252	536	—
215	44	Ташлиджа.	6	16	12	28	—
216	45	Сичанли	4	11	9	20	—
217	46	Кизилъ-кула.	9	19	19	38	—
218	47	Кюльлюджа	—	—	—	—	54
219	48	Мулла-камаръ.	—	—	—	—	25
220	49	Чанчавадъ	21	57	55	112	—
221	50	Кульпъ	—	—	—	—	173
		Итого	709	2555	2277	4832	935
		7. Парченисъ-Даракендскій.					
		Парчениское-Ущелье.					
222	1	Кара-кала̀	20	45	46	91	—
223	2	Пирили	9	32	29	61	—
224	3	Тураби.	23	61	55	116	—
225	4	Камишли.	17	65	57	122	—
226	5	Катирли	4	15	8	23	—
227	6	Ягли	6	24	24	48	—
228	7	Гюль-Агмедъ	4	10	9	19	—
229	8	Кизилъ-булагъ	5	17	16	33	—
230	9	Таузъ-гёнъ	10	45	39	84	—
231	10	Инджа	14	33	32	65	—
232	11	Аббасъ-гёли	10	29	20	49	—
233	12	Али-кёсса	10	30	21	51	—
234	13	Парченисъ-хараба	23	73	69	142	—
235	14	Хамиръ-кёсанъ	8	21	12	33	—
236	15	Парченисъ-калача̀.	16	44	29	73	—
237	16	Куру-агачъ	14	33	32	65	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Душъ.		
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	67	221	196	417
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	62	63	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	51	49	100
266	231	497	—	—	—	—	9	21	21	42	78	287	252	539
125	122	247	—	—	—	—	10	20	16	36	51	145	138	283
—	—	—	64	147	129	276	37	135	103	238	101	282	232	514
114	112	226	—	—	—	—	11	27	21	48	52	155	146	301
—	—	—	43	118	107	225	7	15	12	27	50	133	119	252
53	49	102	108	255	237	492	6	17	13	30	133	325	299	624
—	—	—	43	120	91	211	31	99	75	174	93	296	242	538
104	93	197	—	—	—	—	5	12	7	19	32	116	100	216
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	91	321	295	616
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	239	210	449
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	284	252	536
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	12	28
—	—	—	—	—	—	-	—	—	—	—	4	11	9	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	19	19	38
182	159	341	—	—	—	—	—	—	—	—	54	182	159	341
74	75	149	—	—	—	—	27	101	82	183	52	175	157	332
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	57	55	112
590	528	1118	—	—	—	—	—	—	—	—	173	590	528	1118
3052	2840	5892	299	788	671	1459	261	746	596	1342	2204	7141	6384	13525
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	45	46	91
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	32	29	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	61	55	116
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	65	57	122
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	15	8	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	24	24	48
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	10	9	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	17	16	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	45	39	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	33	32	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	29	20	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	30	21	51
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	73	69	142
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	21	12	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	44	29	73
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	33	32	65

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
238	17	Дамиръ-сиханъ	8	20	14	34	—
239	18	Каія-хараба	6	10	13	23	—
240	19	Алучали	1	3	2	5	—
241	20	Караджейранъ	14	37	35	72	—
242	21	Чаткранъ	5	11	7	18	—
243	22	Гендзакъ	11	37	32	69	—
244	23	Каія-кишлагъ	8	26	23	49	—
245	24	Гюляби	8	21	19	40	—
246	25	Акеракъ	21	68	52	120	1
247	26	Сукй	12	32	36	68	—
		Даракендское-Ущелье.					
248	27	Кагинъ	22	66	60	126	—
249	28	Гасанъ-джанъ	5	12	10	22	—
250	29	Хадимли	7	20	17	37	—
251	30	Сар-абдалъ	7	28	22	50	—
252	31	Чичагли	9	20	24	44	—
253	32	Калакли	11	32	28	60	—
254	33	Кумъ-булагъ	10	28	27	55	—
255	34	Гасанъ-кенди	10	29	24	53	—
256	35	Агдисъ	17	43	33	76	—
257	36	Соукъ-булагъ	4	17	14	31	—
258	37	Джанъ-давришъ	16	42	44	86	—
259	38	Амиръ-оджагъ	8	16	17	33	—
260	39	Кирхъ-булагъ	13	32	28	60	—
261	40	Калачà	25	81	84	165	—
262	41	Огрунджа	11	37	27	64	—
263	42	Аг-ташъ	6	15	14	29	—
264	43	Джяфаръ-абадъ	5	11	11	22	—
265	44	Кара-ташъ или Байрамъ-кенди	2	8	6	14	—
266	45	Али-верди-хараба	11	37	25	62	—
267	46	Гирамша-ашагá	12	39	36	75	—
268	47	Али-мали	12	33	28	61	—
269	48	Такялти	15	60	43	103	—
270	49	Ширъ-дамиръ	2	4	3	7	—
271	50	Тикянли	17	57	40	97	—
272	51	Чирахли	8	26	21	47	—
273 274	52 53	Парнаутъ и Иръ-абадъ	34	97	98	195	—
275	54	Османъ-кенди	3	10	7	17	—
		Итого	589	1742	1525	3267	1

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	20	14	34
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	10	13	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	37	35	72
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	11	7	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	37	32	69
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	26	23	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	21	19	40
3	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	22	71	54	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	32	36	68
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	66	60	126
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	12	10	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	20	17	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	28	22	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	20	24	44
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	32	28	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	28	27	55
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	29	24	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	43	33	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	17	14	31
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	42	44	86
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	17	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	32	28	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	81	84	165
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	37	27	64
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	15	14	29
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	11	11	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	8	6	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	37	25	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	39	36	75
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	28	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	60	43	103
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	3	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	57	40	97
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	26	21	47
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	97	98	195
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	10	7	17
3	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	590	1745	1527	3272

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко… Число семействъ.
		8. *Саотли.*					
276	1	Согютли	4	11	8	19	—
277	2	Гусейнъ-кенди	9	30	27	57	—
278	3	Джирюхли	15	54	48	102	—
279	4	Элимджанъ	4	8	6	14	—
280	5	Гаджи-Байрамли	52	172	160	332	—
281	6	Агрисифатъ	6	14	14	28	—
282	7	Хейри-бегли	47	155	146	301	—
283	8	Ассаръ	14	52	40	92	—
284	9	Шахъ-варидъ	9	21	38	59	—
		Итого	160	517	487	1004	—
		9. *Талинскій.*					
285	1	Новая-Талинь	—	—	—	—	—
286	2	Эшнякъ	11	31	31	62	—
287	3	Мегрибанли	15	40	35	75	—
288	4	Ириндъ	6	13	16	29	—
289	5	Каргаковмасъ	12	30	19	49	—
290	6	Агджа-кала̀ верхняя	16	36	34	70	—
291	7	Агджа-кала̀-нижняя	11	30	23	53	—
292	8	Яшилъ	5	9	9	18	—
293	9	Башъ-сизъ	4	8	4	12	—
294	10	Багчаджикъ	3	5	5	10	—
295	11	Шейхъ-гаджи	4	9	10	19	—
296	12	Дадали	—	—	—	—	—
297	13	Аралихъ	3	8	8	16	—
298	14	Талинь-старая	—	—	—	—	—
299	15	Гёзли	—	—	—	—	—
300	16	Кармазили-новый	—	—	—	—	—
301	17	Куль-дервишъ	—	—	—	—	—
302	18	Ади-яманъ	—	—	—	—	—
303	19	Масдара	1	3	4	7	74
304	20	Согютли	—	—	—	—	—
		Итого	91	222	198	420	74
		10. *Сеидли и Ахсахли.*					
305	1	Діанъ	7	17	15	32	—
306	2	Караджаларъ	19	57	47	104	—
307	3	Аванъ	15	59	45	104	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	11	8	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	30	27	57
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	54	48	102
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	8	6	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52	172	160	332
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	14	14	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	155	146	301
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	52	40	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	21	38	59
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	160	517	487	1004
—	—	—	—	—	—	—	56	140	151	291	56	140	151	291
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	31	31	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	40	35	75
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	13	16	29
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	30	19	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	36	34	70
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	30	23	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	9	9	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	8	4	12
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	5	5	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	10	19
—	—	—	—	—	—	—	5	19	17	36	5	19	17	36
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	8	8	16
—	—	—	—	—	—	—	29	86	80	166	29	86	80	166
—	—	—	—	—	—	—	10	36	28	64	10	36	28	64
—	—	—	—	—	—	—	5	11	11	22	5	11	11	22
—	—	—	—	—	—	—	13	49	46	95	13	49	46	95
—	—	—	—	—	—	—	10	38	32	70	10	38	32	70
225	191	416	—	—	—	—	22	72	66	138	97	300	261	561
—	—	—	—	—	—	—	35	140	122	262	35	140	122	262
225	191	416	—	—	—	—	185	591	553	1144	350	1038	942	1980
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	17	15	32
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	57	47	104
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	59	45	104

37

№ общій	№ по магаламъ	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
308	4	Махта́	4	21	17	38	—
309	5	Кіошъ	12	32	30	62	—
310	6	Койтулъ	6	16	12	28	6
311	7	Уджанъ	16	37	25	62	—
312	8	Дигиръ	7	23	12	35	—
313	9	Персі́	14	43	33	76	—
314	10	Кётагли	17	43	37	80	—
315	11	Назиръ-аванъ	35	101	93	194	—
		Земля Ахсахли.					
316	12	Казанфаръ-новый	20	59	51	110	—
317	13	Сергеулъ	16	49	38	87	—
318	14	Уші́	26	84	83	167	—
319	15	Кичикъ-кендъ	12	44	33	77	—
320	16	Баба-киші́	10	37	35	72	—
321	17	Кирашли	12	47	29	76	—
322	18	Калашъ-кенди	19	44	52	96	—
323	19	Тигидъ	16	48	44	92	—
324	20	Кара-джейранъ	28	92	70	162	—
		Итого	311	953	801	1754	6
		11. Сардаръ-абадскій.					
325	1	Шарифъ-абадъ	53	167	151	318	—
326	2	Кархунъ	77	250	212	462	—
327	3	Туркменли	12	30	34	64	—
328	4	Чибухчі́	—	—	—	—	8
329	5	Маркара-гёгъ	—	—	—	—	17
330	6	Эвджиларъ	—	—	—	—	9
331	7	Агджа-архъ	12	62	67	129	1
332	8	Армутли	10	32	40	72	27
333	9	Узунъ-оба́	—	—	—	—	10
334	10	Игдали	21	62	51	113	—
335	11	Коджа-ярали	14	45	40	85	—
336	12	Джанъ-фита	36	145	138	283	—
337	13	Кузигюданъ	—	—	—	—	26
338	14	Курдукули	—	—	—	—	22
339	15	Тапа-дебі́	—	—	—	—	15
340	16	Кяримъ-архъ	41	166	145	311	—
341	17	Сардаръ-абадъ, крѣпость. }					
342	18	Мулла-Баязидъ }	—	—	—	—	212
343	19	Кечили. }					

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	21	17	38
16	12	28	—	—	—	—	—	—	—	—	18	48	42	90
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	12	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	37	25	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	23	12	35
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	43	33	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	43	37	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	101	93	194
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	59	51	110
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	49	38	87
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	84	83	167
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	44	33	77
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	37	35	72
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	47	29	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	44	52	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	48	44	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	92	70	162
16	12	28	—	—	—	—	—	—	—	—	317	969	813	1782
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53	167	151	318
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	77	250	212	462
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	30	34	64
16	16	32	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	16	32
52	59	111	7	16	13	29	—	—	—	—	24	68	72	140
34	34	68	15	39	35	74	—	—	—	—	24	73	69	142
6	5	11	—	—	—	—	—	—	—	—	13	68	72	140
73	66	139	—	—	—	—	—	—	—	—	37	105	106	211
33	33	66	17	46	34	80	—	—	—	—	27	79	67	146
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	62	51	113
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	45	40	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	145	138	283
75	61	136	—	—	—	—	—	—	—	—	26	75	61	136
90	101	191	13	37	34	71	2	7	5	12	37	134	140	274
43	38	81	—	—	—	—	—	—	—	—	15	43	38	81
—	—	—	14	49	53	102	—	—	—	—	55	215	198	413
765	722	1487	—	—	—	—	—	—	—	—	212	765	722	1487

№ общій	№ по магаламъ.	Название городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко-
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
344	20	Шагріяръ	—	—	—	—	85
345	21	Джяфаръ-абадъ	—	—	—	—	20
346	22	Коллагъ-архъ	—	—	—	—	17
		Итого	276	959	878	1837	469
		12. Карпи-басарскій.					
347	1	Камарли	17	66	61	127	—
348	2	Хатунъ-архъ	28	117	91	208	—
349	3	Мирза-Гусейнъ	23	104	88	192	—
350	4	Сефи-абадъ	8	22	27	49	—
351	5	Аралихъ-Кёлани	39	143	141	284	—
352	6	Зейва	34	124	110	234	31
353	7	Ясахли или Нижній-Аглянли	12	41	18	59	5
354	8	Али-бегли	—	—	—	—	20
355	9	Абдуръ-рахманъ	5	15	15	30	18
356	10	Вагаршапатъ	—	—	—	—	397
357	11	Гирамна́	19	50	40	90	—
358	12	Муганджикъ	—	—	—	—	15
359	13	Самангаръ	15	48	32	80	52
360	14	Айтахтъ	—	—	—	—	—
361	15	Кёрпали	—	—	—	—	42
362	16	Кюракендли	8	25	22	47	—
363	17	Агджа-кала́	11	41	38	79	—
364	18	Кизнаузъ	—	—	—	—	—
365	19	Агнатунъ	3	11	10	21	1
366	20	Франганоцъ	—	—	—	—	24
367	21	Тоссъ	9	24	24	48	10
368	22	Гаджи-кара̀	4	15	12	27	4
369	23	Мулла-дурсунъ	11	46	29	75	8
370	24	Гаджиларъ	12	34	27	61	—
371	25	Арамли	4	8	9	17	—
372	26	Аярли	7	21	17	38	—
373	27	Кизилъ-дамиръ	15	63	57	120	—
374	28	Ушаганъ	—	—	—	—	82
375	29	Аштаракъ	—	—	—	—	122
376	30	Парпи	3	14	14	28	21
377	31	Такія́	26	83	72	155	—
378	32	Акеракъ	27	93	73	166	—
379	33	Патринджъ	7	30	21	51	—
380	34	Акисъ	16	44	49	93	—
381	35	Пирагянъ	—	—	—	—	15

Армянъ вообще.												Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.												
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.								
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.				Число семействъ.	Душъ.		
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого			муж.	жен.	итого.
318	312	630	—	—	—	—	—	—	—	—		85	318	312	630
81	81	162	—	—	—	—	2	5	4	9		22	86	85	171
54	46	100	—	—	—	—	—	—	—	—		17	54	46	100
1640	1574	3214	66	187	169	356	4	12	9	21		815	2798	2630	5428
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		17	66	61	127
—	—	—	119	368	294	662	—	—	—	—		147	485	385	870
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		23	104	88	192
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		8	22	27	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		39	143	141	284
131	121	252	32	92	80	172	—	—	—	—		97	347	311	658
16	13	29	16	50	37	87	—	—	—	—		33	107	68	175
74	55	129	—	—	—	—	—	—	—	—		20	74	55	129
66	48	114	—	—	—	—	—	—	—	—		23	81	63	144
1029	928	1957	26	81	62	143	18	39	36	75		441	1149	1026	2175
—	—	—	—	—	—	—	4	11	14	25		23	61	54	115
45	46	91	1	9	4	13	—	—	—	—		16	54	50	104
161	140	301	—	—	—	—	3	12	7	19		70	221	179	400
—	—	—	63	183	156	339	—	—	—	—		63	183	156	339
123	118	241	28	93	85	178	—	—	—	—		70	216	203	419
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		8	25	22	47
—	—	—	17	48	54	102	—	—	—	—		28	89	92	181
—	—	—	37	107	85	192	—	—	—	—		37	107	85	192
3	3	6	25	78	81	159	—	—	—	—		29	92	94	186
89	87	176	—	—	—	—	—	—	—	—		24	89	87	176
33	30	63	—	—	—	—	—	—	—	—		19	57	54	111
15	7	22	20	50	42	92	—	—	—	—		28	80	61	141
22	23	45	—	—	—	—	—	—	—	—		19	68	52	120
—	—	—	26	67	57	124	—	—	—	—		38	101	84	185
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		4	8	9	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		7	21	17	38
—	—	—	47	161	129	290	—	—	—	—		62	224	186	410
303	281	584	2	13	5	18	2	5	4	9		86	321	290	611
422	398	820	—	—	—	—	2	3	3	6		124	425	401	826
90	67	157	—	—	—	—	—	—	—	—		24	104	81	185
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		26	83	72	155
—	—	—	29	76	76	152	—	—	—	—		56	169	149	318
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		7	30	21	51
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		16	44	49	93
48	39	87	25	86	67	156	—	—	—	—		40	134	106	240

№ общіи	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко... Число семействъ.
382	36	Эргёвъ	12	29	25	54	—
383	37	Талишъ	9	37	24	61	—
384	38	Талишъ-Акеракъ	7	43	27	70	—
385	39	Калашанъ	9	15	13	28	—
386	40	Егвардъ	—	—	—	—	30
		Итого . . .	400	1406	1186	2592	897
		13. Абаранскій.					
387	1	Могни́	—	—	—	—	10
388	2	Іоганна-ванкъ	—	—	—	—	—
389	3	Карпи-большое	—	—	—	—	—
390	4	Карпи-малое	—	—	—	—	—
391	5	Сагмоса-ванкъ	—	—	—	—	—
392	6	Акипа-гёгъ	—	—	—	—	—
393	7	Калача̀	—	—	—	—	—
394	8	Гунбазъ	—	—	—	—	—
395	9	Базарджикъ	—	—	—	—	—
396	10	Шира-кала̀	—	—	—	—	—
397	11	Джамушли	—	—	—	—	—
398	12	Такярли	—	—	—	—	—
399	13	Булхепръ	—	—	—	—	—
400	14	Кара̀-килиса	—	—	—	—	—
401	15	Аствацъ-нѣкалъ	—	—	—	—	—
402	16	Кущи́	—	—	—	—	—
403	17	Али-кёчакъ	—	—	—	—	—
404	18	Чамирли	—	—	—	—	—
405	19	Мулла-Касимъ	—	—	—	—	—
406	20	Дамджили	—	—	—	—	—
407	21	Сачили́	—	—	—	—	—
408	22	Амирли	—	—	—	—	1
409	23	Гюль-абди	—	—	—	—	—
410	24	Сари-Будагъ	—	—	—	—	—
411	25	Сама-дервишъ	—	—	—	—	—
412	26	Кюльлюджа	—	—	—	—	—
413	27	Мелькумъ-кенди	—	—	—	—	—
414	28	Гаджи-Багиръ	—	—	—	—	—
415	29	Караплугъ	—	—	—	—	—
416	30	Башъ-Абарань	—	—	—	—	—
417	31	Дама-гермасъ	—	—	—	—	—
418	32	Мирякъ	—	—	—	—	—
419	33	Меликъ-кенди	—	—	—	—	—

Армянъ вообще.												Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.									Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.								
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.							
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	29	25	54	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	37	24	61	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	43	27	70	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15	13	28	
118	98	216	5	12	9	21	6	22	20	42	41	152	127	279	
2788	2502	5290	518	1574	1323	2897	35	92	84	176	1850	5860	5095	10955	
24	25	49	—	—	—	—	1	1	4	5	11	25	29	54	
—	—	—	36	113	100	213	4	10	6	16	40	123	106	229	
—	—	—	—	—	—	—	127	343	306	649	127	343	306	649	
—	—	—	—	—	—	—	8	24	21	45	8	24	21	45	
—	—	—	1	2	4	6	21	66	59	125	22	68	63	131	
—	—	—	—	—	—	—	62	193	183	376	62	193	183	376	
—	—	—	—	—	—	—	14	50	43	93	14	50	43	93	
—	—	—	—	—	—	—	22	65	58	123	22	65	58	123	
—	—	—	—	—	—	—	29	99	83	182	29	99	83	182	
—	—	—	56	164	150	314	—	—	—	—	56	164	150	314	
—	—	—	—	—	—	—	64	221	176	397	64	221	176	397	
—	—	—	—	—	—	—	19	62	56	118	19	62	56	118	
—	—	—	—	—	—	—	68	216	181	397	68	216	181	397	
—	—	—	—	—	—	—	29	98	80	178	29	98	80	178	
—	—	—	—	—	—	—	22	67	62	129	22	67	62	129	
—	—	—	—	—	—	—	14	35	37	72	14	35	37	72	
—	—	—	62	214	186	400	22	69	62	131	84	283	248	531	
—	—	—	—	—	—	—	43	140	124	264	43	140	124	264	
—	—	—	41	100	103	203	—	—	—	—	41	100	103	203	
—	—	—	37	132	112	244	2	4	4	8	39	136	116	252	
—	—	—	—	—	—	—	26	87	59	146	26	87	59	146	
5	4	9	—	—	—	—	25	67	70	137	26	72	74	146	
—	—	—	38	142	154	296	3	6	8	14	41	148	162	310	
—	—	—	—	—	—	—	11	49	34	83	11	49	34	83	
—	—	—	23	81	69	150	4	14	13	27	27	95	82	177	
—	—	—	36	95	97	192	10	28	28	56	46	123	125	248	
—	—	—	—	—	—	—	17	43	46	89	17	43	46	89	
—	—	—	—	—	—	—	15	47	49	96	15	47	49	96	
—	—	—	—	—	—	—	27	81	76	157	27	81	76	157	
—	—	—	—	—	—	—	56	219	167	386	56	219	167	386	
—	—	—	—	—	—	—	25	72	77	149	25	72	77	149	
—	—	—	—	—	—	—	32	101	109	210	32	101	109	210	
—	—	—	—	—	—	—	48	165	144	309	48	165	144	309	

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
420	34	Куру-богазъ	—	—	—	—	—
421	35	Кондогсасъ	—	—	—	—	—
422	36	Джарджайсъ	—	—	—	—	—
423	37	Чобанъ-черекмасъ	—	—	—	—	—
424	38	Шарабъ-калà	—	—	—	—	—
425	39	Джанги	—	—	—	—	—
		Итого.	—	—	—	—	11
		14. Дарачичагскій.					
426	1	Алапарсъ	21	100	82	182	—
427	2	Ровзанларъ	5	8	7	15	—
428	3	Гюмишъ	9	29	19	48	—
429	4	Арзакянъ	5	22	11	33	34
430	5	Далларъ	33	99	82	181	—
431	6	Гябаръ-Али	5	10	12	22	—
432	7	Бджни	40	128	104	232	24
433	8	Соллакъ	21	52	42	94	—
434	9	Кахсй	—	—	—	—	—
435	10	Аг-пара	—	—	—	—	—
436	11	Макраванкъ	—	—	—	—	—
437	12	Ахта-нижняя	—	—	—	—	—
438	13	Ахта-верхняя	—	—	—	—	—
439	14	Карни-гёвъ	—	—	—	—	—
440	15	Рандамалъ	—	—	—	—	—
441	16	Занджирли	—	—	—	—	—
442	17	Фарухъ	—	—	—	—	—
443	18	Баба-киши	—	—	—	—	—
444	19	Дали-пашà	13	44	32	76	—
445	20	Саринъ-джанъ	8	22	21	43	—
446	21	Тайчарехъ	—	—	—	—	—
447	22	Корчули	14	45	37	82	—
448	23	Чопуръ-Али	7	16	12	28	—
449	24	Дадà-кишлаги	5	12	11	23	—
450	25	Такяликъ	7	24	17	41	—
451	26	Улашикъ	12	36	30	66	—
452	27	Кара-калà	13	37	39	76	—
453	28	Коругъ-гюней	12	22	18	40	—
454	29	Яиджй	—	—	—	—	1
455	30	Тутмашенъ	—	—	—	—	—
456	31	Цахкунгъ	4	12	6	18	13
457	32	Шагриси	—	—	—	—	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.				Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	20	71	58	129	20	71	58	129
—	—	—	—	—	—	—	44	170	153	323	44	170	153	323
—	—	—	—	—	—	—	81	277	267	544	81	277	267	544
—	—	—	—	—	—	—	40	153	125	278	40	153	125	278
—	—	—	—	—	—	—	7	18	25	43	7	18	25	43
—	—	—	—	—	—	—	54	203	170	373	54	203	170	373
29	29	58	330	1043	975	2018	1116	3634	3223	6857	1457	4706	4227	8933
—	—	—	14	47	36	83	1	1	1	2	36	148	119	267
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	8	7	15
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	29	19	48
92	81	173	—	—	—	—	6	13	14	27	45	127	106	233
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	99	82	181
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	12	22
69	62	131	—	—	—	—	8	32	15	47	72	229	181	410
—	—	—	—	—	—	—	37	135	134	269	58	187	176	363
—	—	—	41	124	118	242	1	1	3	4	42	125	121	246
—	—	—	34	97	77	174	5	10	13	23	39	107	90	197
—	—	—	8	26	25	51	26	67	66	133	34	93	91	184
—	—	—	53	162	146	308	5	15	16	31	59	177	162	339
—	—	—	49	149	158	307	8	22	20	42	57	171	178	349
—	—	—	42	116	123	239	30	90	89	179	72	206	212	418
—	—	—	99	300	267	567	47	118	105	223	146	418	372	790
—	—	—	—	—	—	—	13	49	38	87	13	49	38	87
—	—	—	—	—	—	—	23	85	71	156	23	85	71	156
—	—	—	21	64	53	117	16	62	51	113	37	126	104	230
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	44	32	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	22	21	43
—	—	—	—	—	—	—	52	180	156	336	52	180	156	336
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	45	37	82
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	16	12	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	12	11	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	24	17	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	36	30	66
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	37	39	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	22	18	40
2	2	4	41	147	129	276	14	26	33	59	56	175	164	339
—	—	—	60	212	179	391	17	44	33	77	77	256	212	468
56	46	102	33	130	117	247	29	74	71	145	79	272	240	512
—	—	—	49	169	161	330	13	47	45	92	66	216	206	422

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко Число семействъ.
458	33	Черчеръ	—	—	—	—	—
459	34	Ордакли-большое	—	—	—	—	—
460	35	Гомадзоръ	—	—	—	—	20
461	36	Цагмакабердъ	—	—	—	—	—
462	37	Чибухли	—	—	—	—	—
		Итого	231	718	582	1300	92
		15. Гёт-чайскій.					
463	1	Беглн-Гусейнъ	5	14	12	26	—
464	2	Зейналъ-агали	10	27	18	45	—
465	3	Рахманъ-кенди	8	16	12	28	—
466	4	Агъ-кала	7	21	18	39	—
467	5	Агри-ванкъ	12	41	24	65	—
468	6	Кизильджикъ, или Абуль-кенди	19	68	40	108	—
469	7	Норадусъ	—	—	—	—	—
470	8	Кишлагъ	—	—	—	—	—
471	9	Гаваръ	—	—	—	—	—
472	10	Куль-Али	—	—	—	—	—
473	11	Кёсса-Мюгаммедъ, или Гендзакъ	—	—	—	—	—
474	12	Паша-кенди	—	—	—	—	—
475	13	Дали-кардашъ	—	—	—	—	—
476	14	Кюзаджикъ	—	—	—	—	—
477	15	Башъ-кендъ	—	—	—	—	—
478	16	Эйранисъ	—	—	—	—	13
479	17	Атамъ-ханъ	—	—	—	—	—
480	18	Вали-агали	—	—	—	—	—
481	19	Таза-кендъ	—	—	—	—	—
482	20	Даликъ-ташъ	—	—	—	—	—
483	21	Гёль-кенди	—	—	—	—	—
484	22	Адіяманъ-нижній	—	—	—	—	—
485	23	Адіяманъ-верхній	—	—	—	—	—
486	24	Абдуль-агали	—	—	—	—	—
487	25	Гёзаль-дара	—	—	—	—	—
488	26	Агъ-крагъ	—	—	—	—	—
489	27	Караплугъ-верхній	—	—	—	—	—
490	28	Караплугъ-нижній	—	—	—	—	—
491	29	Зола-хачъ	—	—	—	—	—
492	30	Кёлани-керланъ	—	—	—	—	—
493	31	Алучали	16	54	45	99	—
494	32	Кара-сахкалъ-кишлаги	2	5	5	10	—
495	33	Ярпузли	19	62	59	121	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	17	70	56	126	17	70	56	126
—	—	—	31	98	105	203	27	94	82	176	58	192	187	379
79	63	142	—	—	—	—	10	23	23	46	30	102	86	188
—	—	—	—	—	—	—	4	12	13	25	4	12	13	25
—	—	—	—	—	—	—	130	450	395	845	130	450	395	845
298	254	552	575	1841	1694	3535	539	1720	1543	3263	1437	4577	4073	8650
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	14	12	26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	27	18	45
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	12	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	21	18	39
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	41	24	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	68	40	108
—	—	—	—	—	—	—	105	326	279	605	105	326	279	605
—	—	—	—	—	—	—	30	93	86	179	30	93	86	179
—	—	—	—	—	—	—	258	698	648	1346	258	698	648	1346
—	—	—	—	—	—	—	140	361	348	709	140	361	348	709
—	—	—	—	—	—	—	73	252	237	489	73	252	237	489
—	—	—	—	—	—	—	81	245	219	464	81	245	219	464
—	—	—	—	—	—	—	116	358	342	700	116	358	342	700
—	—	—	—	—	—	—	42	132	134	266	42	132	134	266
—	—	—	—	—	—	—	28	86	92	178	28	86	92	178
47	34	81	—	—	—	—	44	127	124	251	57	174	158	332
—	—	—	—	—	—	—	28	101	68	169	28	101	68	169
—	—	—	—	—	—	—	56	162	160	322	56	162	160	322
—	—	—	—	—	—	—	12	37	40	77	12	37	40	77
—	—	—	—	—	—	—	20	68	59	127	20	68	59	127
—	—	—	—	—	—	—	49	130	143	273	49	130	143	273
—	—	—	—	—	—	—	62	178	153	331	62	178	153	331
—	—	—	—	—	—	—	16	50	44	94	16	50	44	94
—	—	—	—	—	—	—	15	52	44	96	15	52	44	96
—	—	—	—	—	—	—	97	296	264	560	97	296	264	560
—	—	—	—	—	—	—	30	97	83	180	30	97	83	180
—	—	—	—	—	—	—	54	153	150	303	54	153	150	303
—	—	—	—	—	—	—	60	212	177	389	60	212	177	389
—	—	—	—	—	—	—	46	166	132	298	46	166	132	298
—	—	—	—	—	—	—	23	77	74	151	23	77	74	151
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	54	45	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	5	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	62	59	121

№ общин	№ по магаламъ.	Название городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко Число семействъ.
496	34	Загали	17	56	42	98	—
497	35	Кизилъ-булагъ	36	117	95	212	—
498	36	Кирхъ-булагъ	39	133	114	247	—
499	37	Канли-Аллахверди	16	49	50	99	—
500	38	Басаръ-кечаръ	31	91	87	178	—
501	39	Хоша-булагъ	16	60	57	117	—
502	40	Кейти-ашага или Сальманъ-кенди	29	85	79	164	—
503	41	Башъ-кейти	15	46	29	75	—
504	42	Эльлиджа	71	215	164	379	—
505	43	Ташъ-кендъ	69	188	169	357	—
506	44	Ташъ-кейти	25	68	56	124	—
507	45	Татули-кишлаги	29	81	67	148	—
508	46	Зарзебиль	41	119	83	202	2
509	47	Зодъ	44	145	100	245	—
510	48	Агъ-іокушъ	36	114	78	192	—
511	49	Огрунджа	30	124	83	207	—
512	50	Мазра-большая	49	150	143	293	—
513	51	Мазра-малая	39	130	97	227	—
514	52	Кясаманъ	31	94	72	166	—
515	53	Шишъ-каія	51	141	110	251	—
516	54	Чиль	45	159	106	265	—
517	55	Арданиджъ	20	67	52	119	—
518	56	Ада-тапа̀	22	82	47	129	—
519	57	Шоръ-Али	24	86	54	140	—
520	58	Агъ-булагъ	26	79	57	136	—
521	59	Тохлиджа	50	177	119	296	—
		Итого	999	3164	2443	5607	15
		ПРОВИНЦІЯ НАХИЧЕВАНСКАЯ.					
		1. Городъ Нахичевань.					
		Во всѣхъ частяхъ вообще. Татаръ и Армянъ	905	1883	1741	3624	155
		Боша̀	4	9	8	17	—
		Грузинъ	—	—	—	—	1
		Итого	909	1892	1749	3641	156
		Магалы:					
		1. Алинджачайскій.					
522	1	Кюзнютъ	4	8	5	13	—
523	2	Джульфа	—	—	—	—	41

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.				Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
						—			—					
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	56	42	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	117	95	212
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	133	114	247
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	49	50	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	91	87	178
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	60	57	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	85	79	164
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	46	29	75
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	71	215	164	379
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	188	169	357
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	68	56	124
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	81	67	148
5	4	9	—	—	—	—	—	—	—	—	43	124	87	211
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	145	100	245
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	114	78	192
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	124	83	207
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	150	143	293
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	130	97	227
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	94	72	166
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51	141	110	251
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	159	106	265
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	67	52	119
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	82	47	129
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	86	54	140
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	79	57	136
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50	177	119	296
52	38	90	—	—	—	—	1485	4457	4100	8557	2499	7673	6581	14254
377	338	715	265	600	510	1110	—	—	—	—	1325	2860	2589	5449
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	8	17
2	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	4
379	340	719	265	600	510	1110	—	—	—	—	1330	2871	2599	5470
—	—	—	96	269	244	513	—	—	—	—	100	277	249	526
119	100	219	14	33	43	76	—	—	—	—	55	152	143	295

№ общїй	№ по магаламъ.	Названїе городовъ и селенїй.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
524	3	Башъ-джамалдинъ	7	25	19	44	—
525	4	Аяхъ-джамалдинъ	40	81	87	168	—
526	5	Аразинъ	25	58	44	102	—
527	6	Кизильджа	14	32	31	63	—
528	7	Апракунисъ	—	—	—	—	30
529	8	Кирнà	32	98	73	171	—
530	9	Бананьяръ	74	189	151	340	—
531	10	Салтагъ	30	80	75	155	—
532	11	Порашенъ	15	39	38	77	5
533	12	Хачапарахъ	18	46	41	87	—
534	13	Ханъ-згà	33	76	70	146	—
535	14	Хош-кешинъ	12	20	24	44	—
536	15	Параташъ	—	—	—	—	8
537	16	Гяль-Джараджуръ	6	17	9	26	4
538	17	Шурутъ	9	26	23	49	17
539	18	Башъ-Анзыръ	20	52	45	97	—
540	19	Ортà-Анзиръ	12	25	24	49	—
541	20	Дибъ-Анзиръ	5	16	10	26	—
542	21	Тейвасъ	10	22	20	42	—
543	22	Казанчи	11	36	32	68	14
544	23	Аравсякъ	13	22	19	41	—
545	24	Лякятахъ	10	19	21	40	4
		Итого .	400	987	861	1848	123
		2. Нахичеванскїй.					
546	1	Тумбулъ	17	38	35	73	14
547	2	Кошá-диза	43	90	80	170	—
548	3	Негрямъ	202	465	422	887	—
549	4	Кармиръ-ванкъ	—	—	—	—	10
550	5	Таза-кендъ	18	64	48	112	57
551	6	Ямъ-хана	7	21	20	41	—
552	7	Булганъ	50	102	110	212	—
553	8	Карá-чухá	63	117	118	235	—
554	9	Карá-ханъ-бегли	5	14	9	23	—
555	10	Гаджи-варъ-верхнїй	26	57	54	111	—
556	11	Шакаръ-абадъ	—	—	—	—	—
557	12	Бадахшанъ	19	36	34	70	—
558	13	Гадживаръ-нижнїй	—	—	—	—	—
559	14	Яримджа	16	38	25	63	13
560	15	Кагапъ	49	114	98	212	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.				Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	25	19	44
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	81	87	168
—	—	—	39	91	97	188	—	—	—	—	64	149	141	290
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	32	31	63
91	77	168	13	31	26	57	—	—	—	—	43	122	103	225
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	98	73	171
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74	189	151	340
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	80	75	155
13	15	28	12	32	28	60	—	—	—	—	32	84	81	165
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	46	41	87
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	76	70	146
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	20	24	44
25	22	47	7	15	19	34	—	—	—	—	15	40	41	81
13	14	27	—	—	—	—	—	—	—	—	10	30	23	53
56	55	111	4	8	11	19	—	—	—	—	30	90	89	179
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	52	45	97
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	25	24	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	16	10	26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	22	20	42
35	30	65	23	59	45	104	—	—	—	—	48	130	107	237
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	22	19	41
8	10	18	—	—	—	—	—	—	—	—	14	27	31	58
360	323	683	208	538	513	1051	—	—	—	—	731	1885	1697	3582
40	31	71	81	228	198	426	—	—	—	—	112	306	264	570
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	90	80	170
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	202	465	422	887
21	21	42	11	26	25	51	—	—	—	—	21	47	46	93
155	143	298	86	218	197	415	—	—	—	—	161	437	388	825
—	—	—	49	141	142	283	—	—	—	—	56	162	162	324
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50	102	110	212
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	63	117	118	235
—	—	—	101	222	218	440	—	—	—	—	106	236	227	463
—	—	—	20	60	42	102	—	—	—	—	46	117	96	213
—	—	—	31	68	64	132	—	—	—	—	31	68	64	132
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	36	34	70
—	—	—	13	54	41	95	—	—	—	—	13	54	41	95
53	44	97	74	196	163	359	—	—	—	—	103	287	232	519
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	114	98	212

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
561	16	Нахши-Наргизъ	4	9	6	15	—
562	17	Нагаджиръ	16	42	37	79	—
563	18	Гюнлюкъ	3	11	8	19	—
564	19	Хорни	3	10	9	19	—
565	20	Сарабъ	67	151	125	276	—
566	21	Шейхъ-мираншa	15	31	27	58	—
567	22	Кербелай-Оруджъ-диза	13	23	23	46	—
568	23	Кули-бей-диза	—	—	—	—	—
569	24	Ќаримъ-бей-диза	—	—	—	—	—
570	25	Гюльтапá	2	4	6	10	—
571	26	Кяримъ-ханъ-мазра	—	—	—	—	—
572	27	Вайхиръ	16	26	30	56	—
573	28	Али-абадъ	—	—	—	—	—
574	29	Шеихъ-Магмудъ	5	13	8	21	20
575	30	Халиль-абадъ	—	—	—	—	8
576	31	Узунъ-обá-ашага	33	82	75	157	—
577	32	Узунъ-обà-юхаре	14	32	36	68	1
578	33	Дидаваръ	25	51	51	102	—
579	34	Назаръ-абадъ (или *Дамирзанданъ*)	10	30	25	55	—
580	35	Халхалли	5	12	9	21	—
581	36	Саласусъ	18	43	39	82	—
582	37	Сичанли	13	27	27	54	—
583	38	Шахъ-бузъ	26	66	65	131	—
584	39	Кюлюсъ	20	48	35	83	—
585	40	Кечиль	23	51	46	97	—
586	41	Нурсъ	—	—	—	—	13
587	42	Нурсу-мазра	1	3	4	7	—
588	43	Магмудъ-абадъ	9	17	18	35	—
589	44	Кар́а-бабà	23	46	40	86	1
590	45	Гяджазоръ	—	—	—	—	—
591	46	Геумуръ	—	—	—	—	—
592	47	Али-Мюгаммедъ-кишлаги	6	12	14	26	—
593	48	Кёлани-кишлаги	14	29	26	55	—
594	49	Исмаилъ-кишлаги	3	6	5	11	—
595	50	Ариндж̌ъ	—	—	—	—	—
596	51	Казимъ-кишлаги	2	5	2	7	—
597	52	Ирамешинъ-ашагá	12	28	25	53	—
598	53	Ирамешинъ-юхаре	9	17	18	35	—
599	54	Кюки	9	23	18	41	—
600	55	Мараликъ	6	16	16	32	—
601	56	Шагда	5	9	9	18	—
602	57	Бадамли	10	20	14	34	13

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.					Душъ.		
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.			
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	6	15
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	42	37	79
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	11	8	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	10	9	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	67	151	125	276
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	31	27	58
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	23	23	46
—	—	—	32	70	66	136	—	—	—	—	32	70	66	136
—	—	—	10	30	22	52	—	—	—	—	10	30	22	52
—	—	—	74	184	146	330	—	—	—	—	76	188	152	340
—	—	—	33	78	78	156	—	—	—	—	33	78	78	156
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	26	30	56
—	—	—	25	71	65	136	—	—	—	—	25	71	65	136
44	43	87	67	174	166	340	—	—	—	—	92	231	217	448
16	17	33	19	27	28	55	—	—	—	—	27	43	45	88
—	—	—	16	35	30	65	—	—	—	—	49	117	105	222
1	2	3	20	51	41	92	—	—	—	—	35	84	79	163
—	—	—	3	9	6	15	—	—	—	—	28	60	57	117
—	—	—	41	105	93	198	—	—	—	—	51	135	118	253
—	—	—	47	112	111	223	—	—	—	—	52	124	120	244
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	43	39	82
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	27	27	54
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	66	65	131
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	48	35	83
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	51	46	97
40	34	74	25	66	59	125	—	—	—	—	38	106	93	199
—	—	—	10	27	27	54	—	—	—	—	11	30	31	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	17	18	35
1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	24	47	41	88
—	—	—	13	30	24	54	—	—	—	—	13	30	24	54
—	—	—	12	27	23	50	—	—	—	—	12	27	23	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	12	14	26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	29	26	55
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	6	5	11
—	—	—	18	51	40	91	—	—	—	—	18	51	40	91
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	2	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	28	25	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	17	18	35
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	18	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	16	32
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	9	9	18
38	31	69	10	17	15	32	—	—	—	—	33	75	60	135

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
603	58	Кара́-боя	4	9	8	17	—
604	59	Теркешъ	20	47	32	79	—
		Итого.	979	2205	1989	4194	150
		3. Мавазихатунскій.					
605	1	Джагри	207	619	517	1136	—
606	2	Джани-кенди	7	15	18	33	—
607	3	Гярмячатахъ	11	23	25	48	—
608	4	Иткранъ	31	87	70	157	—
609	5	Дигинъ	1	4	2	6	—
610	6	Бузга́у	13	43	37	80	—
611	7	Кюрядисъ	—	—	—	—	—
612	8	Огбунъ	12	20	17	37	—
613	9	Султанъ-бегъ	—	—	—	—	—
		Итого.	282	811	686	1497	—
		4. Хокскій.					
614	1	Кара́-багларъ	71	197	164	361	—
615	2	Хокъ	46	148	130	278	—
616	3	Шахъ-тахта	43	91	80	171	—
617	4	Киврахъ	56	120	114	234	—
618	5	Юрчи-гильдасаръ	16	28	25	53	—
619	6	Тананамъ	12	17	13	30	—
620	7	Азнабюртъ	10	27	28	55	43
621	8	Хиджа́у	16	38	27	65	—
622	9	Сустъ	22	61	67	128	—
		Итого.	292	727	648	1375	43
		5. Даралагезскій.					
623	1	Ахура́	23	70	56	126	—
624	2	Достъ-Али-бегъ-диза	3	9	5	14	—
625	3	Гамза-Али-диза	19	39	40	79	—
626	4	Яиджи	246	448	449	897	—
627	5	Джагазуръ	5	10	6	16	—
628	6	Хачикъ	3	6	3	9	15
629	7	Амагу	9	15	16	31	—
630	8	Арпа́	—	—	—	—	14
631	9	Данзикъ-юхаре	30	57	69	126	—
632	10	Данзикъ-ашага	7	14	13	27	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.											
			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ	Душъ.		
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	8	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	47	32	79
404	367	776	941	2377	2130	4507	—	—	—	—	2070	4991	4486	9477
—	—	—	130 Груз 1	398 инъи 4	340 зъКи 2	738 зиха. 6	—	—	—	—	338	1021	859	1880
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	15	18	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	23	25	48
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	87	70	157
—	—	—	23	56	53	109	—	—	—	—	24	60	55	115
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	43	37	80
—	—	—	35	96	71	167	—	—	—	—	35	96	71	167
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	20	17	37
—	—	—	27	66	60	126	—	—	—	—	27	66	60	126
—	—	—	216	620	526	1146	—	—	—	—	498	1431	1212	2643
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	71	197	164	361
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	148	130	278
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	91	80	171
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	56	120	114	234
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	28	25	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	17	13	30
115	109	224	—	—	—	—	—	—	—	—	53	142	137	279
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	38	27	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	61	67	128
115	109	224	—	—	—	—	—	—	—	—	335	842	757	1599
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	70	56	126
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	9	5	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	39	40	79
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	246	448	449	897
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	6	16
38	42	80	4	5	7	12	—	—	—	—	22	49	52	101
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15	16	31
23	28	51	—	—	—	—	4	6	6	12	18	29	34	63
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	57	69	'26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	14	13	27

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
633	11	Чувя	9	15	14	29	4
634	12	Гешинъ	14	34	28	62	—
635	13	Эльпійнъ	—	—	—	—	—
636	14	Чинахчи	4	17	13	30	—
637	15	Кашха	1	5	3	8	—
638	16	Кешишъ-веранъ	—	—	—	—	—
639	17	Койтулъ	—	—	—	—	—
640	18	Айназиръ	—	—	—	—	18
641	19	Козлуджа	11	35	25	60	—
642	20	Кизилъ-кишлаги	17	43	42	85	—
643	21	Агъ-хачъ	6	23	14	37	—
644	22	Кабахъ-лугъ	8	16	17	33	—
645	23	Зейта	18	40	27	67	—
646	24	Зигрикъ	10	27	16	43	—
647	25	Гинишикъ	1	1	2	3	6
648	26	Енгиджа	—	—	—	—	—
649	27	Аяри	6	18	12	30	—
650	28	Манишкя	3	7	11	18	—
651	29	Кешишъ-кенди	—	—	—	—	—
652	30	Орта-кендъ	—	—	—	—	—
653	31	Башъ-кендъ	—	—	—	—	—
654	32	Хорсъ	3	13	13	26	—
655	33	Таратунъ	—	—	—	—	—
656	34	Калакюли	—	—	—	—	—
657	35	Агъ-кендъ	39	124	92	222	—
658	36	Агъ-дарà	13	45	33	78	—
659	37	Расуль-кишлаги	5	13	10	23	—
660	38	Шахъ-гельди-кишлаги	7	16	20	36	—
661	39	Салъ	17	33	44	77	—
662	40	Обанá	5	13	12	25	—
663	41	Ардарасъ	6	18	12	30	—
664	42	Али-кишлаги	3	13	6	19	—
665	43	Гасанъ-кенди	—	—	—	—	—
666	44	Эрдапинъ	—	—	—	—	—
667	45	Али-ханъ-пагяси	5	9	9	18	—
668	46	Хорвадихъ	9	15	20	35	—
669	47	Алагязъ	4	18	14	32	1
670	48	Гюней-ванкъ	10	28	30	58	—
671	49	Каушихъ	18	53	43	96	—
672	50	Карà-ванкъ	14	46	34	80	—
673	51	Джагатай	6	17	13	30	—
674	52	Эртишъ	13	45	25	70	—

Армянъ вообще. — ренныхъ. Число душъ. муж.	жен.	итого	Переселенцевъ. Изъ Персии. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Изъ Турции. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Всего. Число семействъ.	Душъ. муж.	жен.	итого.
9	7	16	—	—	—	—	2	4	3	7	15	28	24	52
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	34	28	62
—	—	—	18	73	62	135	—	—	—	—	18	73	62	135
—	—	—	24	88	91	179	—	—	—	—	28	105	104	209
—	—	—	10	36	29	65	—	—	—	—	11	41	32	73
—	—	—	9	22	21	43	—	—	—	—	9	22	21	43
—	—	—	36	99	102	201	—	—	—	—	36	99	102	201
54	51	105	6	25	18	43	1	6	1	7	25	85	70	155
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	35	25	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	43	42	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	23	14	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	17	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	40	27	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	27	16	43
12	16	28	—	—	—	—	—	—	—	—	7	13	18	31
—	—	—	6	21	21	42	—	—	—	—	6	21	21	42
—	—	—	36	100	86	186	—	—	—	—	42	118	98	216
—	—	—	42	122	121	243	—	—	—	—	45	129	132	261
—	—	—	56	169	162	331	1	1	—	1	57	170	162	332
—	—	—	25	77	51	128	—	—	—	—	25	77	51	128
—	—	—	16	54	37	91	—	—	—	—	16	54	37	91
—	—	—	31	91	79	170	—	—	—	—	34	104	92	196
—	—	—	10	26	30	56	—	—	—	—	10	26	30	56
—	—	—	21	60	61	121	—	—	—	—	21	60	61	121
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	124	92	222
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	45	33	78
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	10	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	16	20	36
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	33	44	77
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	12	25
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	18	12	30
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	13	6	19
—	—	—	17	53	39	92	—	—	—	—	17	53	39	92
—	—	—	38	91	81	172	—	—	—	—	38	91	81	172
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	9	9	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15	20	35
5	3	8	11	36	22	58	—	—	—	—	16	59	39	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	28	30	58
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	53	43	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	46	34	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	17	13	30
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	45	25	70

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
675	53	Ахта́	34	100	87	187	—
676	54	Тезъ-харабъ	5	10	12	22	—
677	55	Азадекъ	—	—	—	—	—
678	56	Поръ	5	10	8	18	—
679	57	Пашали	—	—	—	—	—
680	58	Караларъ	13	25	24	49	—
681	59	Гёгарчинъ	5	13	7	20	—
682	60	Сюйланли	14	30	28	58	—
683	61	Марадузъ-кишлаги	6	17	15	32	—
684	62	Аргязъ	38	109	84	193	—
685	63	Бюльбюль-Олянъ	12	43	24	67	—
686	64	Джани-ашага	10	21	24	45	—
687	65	Херхеръ	48	110	103	213	—
688	66	Аринджъ	32	93	84	177	—
689	67	Ташъ-кендъ	14	26	36	62	—
690	68	Кечь-бегъ	6	13	12	25	—
691	69	Гюмишъ-хана́	8	17	18	35	—
692	70	Тарпъ	21	50	46	96	—
693	71	Терпъ	17	50	46	96	—
694	72	Чай-кендъ	15	42	36	78	—
695	73	Джуль	25	56	61	117	—
696	74	Гюмуръ	5	16	11	27	—
697	75	Гябутъ	8	20	15	35	—
698	76	Ахили	2	4	7	11	—
699	77	Каяли	9	20	20	40	—
700	78	Мартиросъ	19	48	47	95	—
		Итого .	1001	2411	2172	4583	58
		ОРДУБАДСКІЙ ОКРУГЪ.					
		3. Городъ Ордубадъ.					
		Во всѣхъ частяхъ вообще	767	1687	1575	3262	—
		Магалы:					
		1. Ордубадскій.					
701	1	Андемичь-ашага́	13	30	30	60	14
702	2	Андемичь-юхаре	30	49	62	111	—
703	3	Нюсъ-нюсъ	32	61	53	114	—
704	4	Анабадъ	5	8	10	18	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	100	87	187
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	12	22
—	—	—	33	90	76	166	—	—	—	—	33	90	76	166
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	8	18
—	—	—	18	49	49	98	—	—	—	—	18	49	49	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	25	24	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	7	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	30	28	58
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	17	15	32
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	109	84	193
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	43	24	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	24	45
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	48	110	103	213
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	93	84	177
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	26	36	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	13	12	25
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	17	18	35
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	50	46	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	50	46	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	42	36	78
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	56	61	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	16	11	27
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	20	15	35
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	7	11
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	20	20	40
—	—	—	40	119	87	206	—	—	—	—	59	167	134	301
141	147	288	507	1453	1332	2746	8	17	10	27	1574	4075	3661	7736
—	—	—	36	84	98	182	—	—	—	—	803	1771	1673	3444
51	56	107	7	13	17	30	—	—	—	—	34	94	103	197
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	49	62	111
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	61	53	114
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	8	10	18

№ общій	№ по ма-га-ламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ.				Ко
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.
				муж.	жен.	итого	
705	5	Гянза́	16	36	24	60	—
706	6	Кётанъ	14	29	28	57	—
707	7	Килитъ	28	57	47	104	—
708	8	Карчеванъ	—	—	—	—	22
709	9	Гюль-яманъ	8	10	18	28	—
		Итого	146	280	272	552	36
		2. Акулисскій.					
710	1	Акулисъ-верхній, или юхаре	50	124	101	225	104
711	2	Варагиртъ	12	29	27	56	36
712	3	Нюгаде или Нюджаде	14	34	27	61	—
713	4	Акулисъ-ашага, нижній или даштъ	—	—	—	—	74
714	5	Мирза-джафаръ-диза	1	3	2	5	—
		Итого	77	190	157	347	214
		3. Дастинскій.					
715	1	Даста́	116	293	260	553	—
716	2	Ханъ-ага́	20	63	49	112	—
717	3	Агри	13	31	25	56	—
718	4	Ванандъ	64	161	138	299	—
719	5	Валаверъ	26	55	42	97	—
720	6	Дегсаръ	6	21	25	46	7
721	7	Салъ	3	6	6	12	—
722	8	Данагиртъ	—	—	—	—	38
723	9	Дернисъ	44	120	117	237	4
724	10	Кёлаки	—	—	—	—	13
725	11	Унюсъ	17	43	42	85	—
726	12	Пазмари	3	4	9	13	—
727	13	Дизаджи-Джафаръ-ханъ	4	10	8	18	—
728	14	Дизаджи-Лютфъ-Али-султанъ	1	3	2	5	—
		Итого	317	810	723	1533	62
		4. Бѣлевскій.					
729	1	Аза́-юхаре	6	13	10	23	—
730	2	Аза́-ашага	22	55	59	114	—
731	3	Деръ	—	—	—	—	—
732	4	Яиджи	81	180	178	358	—
733	5	Су-батанъ-диза	3	4	3	7	—
734	6	Калантаръ-диза	10	27	20	47	—

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	36	24	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	29	28	57
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	57	47	104
51	57	108	7	26	20	46	—	—	—	—	29	77	77	154
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	10	18	28
102	113	215	14	39	37	76	—	—	—	—	196	421	422	843
337	327	664	18	61	46	107	—	—	—	—	172	522	474	996
121	112	233	—	—	—	—	—	—	—	—	48	150	139	289
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	34	27	61
227	232	459	11	34	42	76	—	—	—	—	85	261	274	535
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	5
685	675	1356	29	95	88	183	—	—	—	—	320	970	916	1886
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	116	293	260	553
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	63	49	112
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	31	25	56
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	161	138	299
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	55	42	97
25	25	50	—	—	—	—	—	—	—	—	13	46	50	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	6	6	12
93	84	177	—	—	—	—	—	—	—	—	38	93	84	177
12	13	25	—	—	—	—	—	—	—	—	48	132	130	262
51	43	94	—	—	—	—	—	—	—	—	13	51	43	94
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	43	42	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	4	9	13
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	10	8	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	5
181	165	346	—	—	—	—	—	—	—	—	379	991	888	1879
—	—	—	83	228	200	428	—	—	—	—	89	241	210	451
—	—	—	22	50	51	101	—	—	—	—	44	105	110	215
—	—	—	47	148	122	270	—	—	—	—	47	148	122	270
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81	180	178	358
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	4	3	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	27	20	47

40

№ общій	№ по магаламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммеданъ. Число семействъ.	Число душъ. муж.	жен.	итого	Ко... Число семействъ.
735	7	Мирза-Гасанъ-диза	13	26	25	51	—
736	8	Гусейнъ-али-бей-диза	6	10	12	22	—
737	9	Худаверди-бей-диза	20	46	32	78	—
738	10	Бѣлевъ	39	78	89	167	—
739	11	Бегрутъ	7	13	17	30	—
740	12	Парагà	4	11	16	27	21
741	13	Тиви	37	64	55	119	1
742	14	Бистъ	19	37	53	90	11
743	15	Аляги	—	—	—	—	—
744	16	Хурсъ	2	4	4	8	—
745	17	Дара-юргутъ	5	12	12	24	—
746	18	Насиръ-абадъ	2	6	4	10	6
747	19	Кяримъ-кули-диза	13	19	16	35	—
		Итого	289	605	605	1210	39
		5. Чинанапскій.					
748	1	Дюглюнъ	35	78	72	150	—
749	2	Дюглюнъ-диза	4	15	8	23	—
750	3	Чинанапъ	1	2	2	4	38
751	4	Уступи	39	84	82	166	—
752	5	Урумисъ	—	—	—	—	11
		Итого	79	179	164	343	49

629 Армянской-Области. 630

Армянъ вообще.											Всего.			
ренныхъ.			Переселенцевъ.								Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персіи.				Изъ Турціи.							
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	26	25	51
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	10	12	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	46	32	78
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	78	89	167
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	13	17	30
63	60	123	—	—	—	—	—	—	—	—	25	74	76	150
1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	38	65	56	121
31	26	57	—	—	—	—	—	—	—	—	30	68	79	147
—	—	—	17	51	43	94	—	—	—	—	17	51	43	94
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	4	8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	12	12	24
14	12	26	2	3	3	6	—	—	—	—	10	23	19	42
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	19	16	35
109	99	208	171	480	419	899	—	—	—	—	499	1194	1123	2317
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	78	72	150
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	15	8	23
101	107	208	—	—	—	—	—	—	—	—	39	103	109	212
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	84	82	166
26	29	55	—	—	—	—	—	—	—	—	11	26	29	55
127	136	263	—	—	—	—	—	—	—	—	128	306	300	606

Mənbə:

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 543-630.

Əlavə 2.

1829-1832-ci illərdə İ.Şopen tərəfindən Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi) qeydə alınmış kəndlərin siyahısı

Въ Армянской-Области всѣхъ вообще селеній 1,111, названія коихъ показаны въ слѣдующемъ алфавитномъ спискѣ:

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.		Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Абад-улла	Эрив.	Шарурск.	Агджа-кишлагъ	Эрив.	Занги-бас.
Аббасъ-абадъ [1])	—	Веди-басар.	Агджа-кишлагъ	—	Гарни-бас.
Аббасъ-абадъ	—	Сурмалинс.	Агдисъ	—	Дарак.-Пар.
Аббасъ-гёль	—	Дарак.-Пар.	*Аглянли*	—	Талинс.
Абдалларъ	—	Гарни-бас.	Аглянли (или Ясахли).	—	Карпи-бас.
Абдулъ-абадъ (или Ка-			Агри	Орд.	Дастинс.
тиръ-абадъ)	—	Сардар.-аба.	Агри-ванкъ	Эрив.	Гёг-чайск.
Абдулъ-агали	—	Гёг-чайск.	*Агриджа* }	—	—
Абдулъ-рахманъ	—	Карпи-бас.	*Агриджа* }		
Абисія (или Бабаки).	—	Шарурск.	Агрисифатъ	—	Саотлинск.
Абюль-кенди	—	Занги-бас.	*Агсъ*	—	Веди-басар.
Абюль-кенди (см. Ки-			Аг-Агмедъ	—	Шарурск.
зилджикъ)	—	Гёг-чайск.	Аг-башъ	—	Гарни-бас.
Аванъ	—	Кирхъ-бул.	Аг-булагъ	—	Гёг-чайск.
Аванъ	—	Сеидли-Ахс.	Аг-веисъ	—	Сурмалинс.
Авшаръ	—	Веди-басар.	Аг-гамзали	—	Гарни-бас.
Агаверъ	—	Сурмалинс.	*Аг-дамиръ*	—	Карпи-бас.
Агазоръ	—	Кирхъ-бул.	Аг-дара̀	Нах.	Даралагезс.
Ага-кичикъ	—	Талинс.	Аг-іокушъ	Эрив.	Гёг-чайск.
Агджа-архи	—	Сард.-абад.	Аг-кала̀	—	—
Агджа-кала̀, верхняя и			Аг-кендъ	Нах.	Даралагёзс.
нижняя	—	Талинс.	*Аг-килиса*	Эрив.	Гёг-чайск.
Агджа-кала́	—	Карпи-бас.	Аг-крагъ	—	—
			Аг-мюгаммедъ	—	Сурмалинс.
			Аг-пара́	—	Дарачичаг.
			Аг-ташъ	—	Дар.-Парч.
			Аг-хачь	Нах.	Даралагезс.

[1]) Курсивный шрифтъ означаетъ селенія разоренныя.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Адатли	Эрив.	Гарни-бас.
Ада-тапа́	—	Гёг-чайск.
Ади-яманъ	—	Талинс.
Ади-яманъ верхній и нижній	—	Гёг-чайск.
Аза́, верхняя и нижняя	Орд.	Бѣлевскомъ.
Азадекъ	Нах.	Даралагезс.
Азакларъ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Азизли	—	Гарни-бас.
Азнабіюртъ	Нах.	Хокскомъ.
Азнамиръ	Орд.	Бѣлевск.
Айдинъ	Эрив.	Дарачичаг.
Айлихъ	Орд.	Бѣлевск.
Айназиръ	Нах.	Даралагезс.
Айри-будагъ	Эрив.	Абаранс.
Айсаси	Нах.	Даралагезс.
Айтахтъ	Эрив.	Карпи-бас.
Акеракъ	—	Дар.-Парч.
Акеракъ	—	Карпи-бас.
Акеракъ Талишинскій (или Талишъ-Акеракъ)	—	—
Аки-кендъ (см. Мурадъ-тапа́	—	Кирхъ-бул.
Акина-гёгъ	—	Абаранс.
Акисъ	—	Карпи-бас.
Акси-кендъ	—	Шарурск.
Акулисъ верхн. и нижн.	Орд.	Акулис.
Алакли	Эрив.	Шарурск.
Алапарсъ	—	Дарачичаг.
Ала-папахъ	—	—
Алетли	—	Сурмалинс.
Али-абадъ	—	Веди-бас.
Али-абадъ	Нахи	чеванск.
Али-бегли	Эрив.	Карпи-бас.
Али-верди-хараба́	—	Дар.-Парч.
Али джанъ	—	Сурмалинс.
Али-Камарли	—	—
Али-кёса	—	Дар.-Парч.
Али-кёчакъ	—	Сурмалинс.
Али-кёчакъ	—	Абаранс.
Али-кизилъ	—	Гарни-бас.
Али-кизилъ	—	Веди-бас.
Али-кишлаги	Нах.	Даралагезс.
Али-краш	Эрив.	Гарни-бас.
Али-краш	—	Веди-бас.
Али-мали	—	Сурмалинс.
Али-мали	—	Дар.-Парч.
Али-мёрданъ	—	Гарни-бас.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Али-мюгаммедъ-кишлаги	Эрив.	Веди-бас.
Али-мюгаммедъ-кишлаги	Нахи	чеванск.
Али-серки	Эрив.	Гарни-бас.
Али-ханъ-пагяси	Нах.	Даралагезс.
Али-шаръ	Эрив.	Шарурс.
Алла-верди-бегъ	—	Гёг-чайс.
Алагязъ	Нах.	Даралагезс.
Алтунъ-тахтъ верхній и нижній	Эрив.	Гёг-чайс.
Алучали	—	Дар.-Парч.
Алучали	—	Гёг-чайск.
Аляги	Орд.	Бѣлевск.
Амагу	Нах.	Даралагезс.
Амамли	Эрив.	Абаранс.
Амаратъ	—	Сурмалинс.
Амирли	—	Абаранс.
Амирли	—	—
Амиръ-оджагъ	—	Дар.-Парч.
Анабадъ	Орду	бадскомъ.
Анбердъ	Эрив.	Карпи-бас.
Андемичъ ниж. и верхн.	Орду	бадскомъ.
Андъ	Эрив.	Веди-бас.
Апракунисъ	Нах.	Алинджач.
Арабъ-енгиджа	Эрив.	Шарурск.
Арабкирли	—	Сурмалинс.
Аравсякъ	Нах.	Алинджач.
Аразинъ	—	—
Аралихъ	Эрив.	Гарни-бас.
Аралихъ	—	Талинс.
Аралихъ-кёлани	—	Карпи-бас.
Аралихъ-кяльбъ-али-ханъ	—	Шарурс.
Аралихъ-мюгаммедъ-али-бегъ	—	—
Арамли	—	Карпи-бас.
Арамусъ	—	Кирхъ-бул.
Аратанъ	—	Гарни-бас.
Арбатанъ	—	Шарурс.
Арбатъ	—	Занги-бас.
Аргаджи	—	Сурмалинс.
Аргязъ	Нах.	Даралагезс.
Арданиджъ	Эрив.	Гёг-чайс.
Ардарасъ	Нах.	Даралагезс.
Арзакянъ	Эрив.	Дарачич.
Арзапъ	—	Кирхъ-бул.
Арзини	—	—

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Аринджъ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Аринджъ	Нахи	чеванск.
Аринджъ	Нах.	Даралагезс.
Аркъ-ури	Эрив.	Сурмалинс.
Арменъ-кёвшани	—	Саотлинс.
Армикъ	—	Веди-бас.
Армутли	—	Сард.-абад.
Арпа́	Нах.	Даралагезс.
Арпава	Эрив.	Гарни-бас.
Арпагавасикъ	—	Карпи-бас.
Арташатъ	—	Гарни-бас.
Арташатъ (см. Фат-абадъ)	—	Сард.-абад.
Артусъ	—	Гарни-бас.
Асни	Орд.	Веди-бас.
Ассаръ	Эрив.	Саотлинс.
Аствацъ-азни-гёгъ	—	Чиванапс.
Аствацъ-нъкалъ	—	Абаранс.
Асьма	—	Сурмалинс.
Атамъ-ханъ	—	Гёг-чайс.
Атлиджа	—	Сурмалинс.
Ат-таши	—	Гёг-чайс.
Аушъ	Нах.	Даралагезс.
Ахили	—	—
Ахна-тунъ	Эрив.	Карпи-бас.
Ахсахъ-таосъ	—	Гёг-чайс.
Ахта́	Нах.	Даралагезс.
Ахта́, верхн. и нижн.	Эрив.	Дарачич.
Ахура	Нах.	Даралагезс.
Ашихъ-Гусейнъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Аштаракъ	—	Карпи-бас.
Аязли	—	Гарни-бас.
Аярли	—	Карпи-бас.
Аяри	Нах.	Даралагезс.
Аяхъ-джамалдинъ	—	Алинджач.
Баба-джуръ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Бабаки (или Абисія)	—	Шарурс.
Баба-киши	—	Сеидли-Ахс.
Баба-киши	—	Дарачич.
Бабюрли	—	Талинс.
Багарли	—	Сурмалинс.
Баглуль-кенди	—	Талинс.
Багчаджикъ	—	Веди-бас.
Багчаджикъ	—	Талинс.
Багчаджикъ	Нах.	Даралагезс.
Бадахшанъ	Нахи	чеванск.
Бадамли	Нахи	чеванск.
Базарджикъ	Эрив.	Абаранс.
Байбуртъ	—	Гарни бас.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Байрамъ-али-кенди	Эрив.	Гарни-бас.
Байрамъ-али-кишляги	—	—
Байрамъ-кенди (или Караташъ)	—	Дар.-Парч.
Бананьяръ	Нах.	Алинджач.
Баратъ	Эрив.	Дарачич.
Басаръ-Гечаръ	—	Гёг-чайск.
Башъ-Абарань	—	Абаранск.
Башъ-авзиръ	Нах.	Алинджач.
Башъ-Гарни	Эрив.	Гарни-бас.
Башъ-джамалдинъ	Нах.	Алинджач.
Башъ-Гёзальдара	Эрив.	Гёг-чайск.
Башъ-кейти	—	—
Башъ-кендъ	—	Кирхъ-бул.
Башъ-кендъ	—	Гёг-чайск.
Башъ-кендъ	Нах.	Даралагезс.
Башъ-кишлагъ	Эрив.	Саотлинск.
Башинъ-али	—	Гарни-бас.
Башъ-сизъ	—	Талинск.
Бджни	—	Дарачич.
Бегдживазли	—	Гарни-бас.
Бегли-гусейнъ (см. Сарашми-кишляги)	—	Гёг-чайск.
Бегрутъ	Орд.	Бѣлевск.
Безакли	Эрив.	Кирхъ-бул.
Бейбутъ-абадъ	—	Занги-бас.
Бердикъ	Нах.	Алинджач.
Беюкъ-ага	Эрив.	Гёг-чайск.
Беюкъ-кизилъ-кула	—	Талинск.
Билякъ	Нах.	Даралагезс.
Бистъ	Орд	Бѣлевск.
Битли	Эрив.	Абаранск.
Бичинакъ	Нахи	чеванск.
Блуръ	Эрив.	Сурмалинс.
Богамли	—	Гарни-бас.
Боша-кишлаги	—	Шарурск.
Боя-дара	Нах.	Даралагезс.
Бугда-тапа́	Эрив.	Гёг-чайск.
Бузавандъ-ахунди	—	Гарни-бас.
Бузавандъ-куламъ-али	—	—
Бузгау	Нах.	Мавазихат.
Булагъ-баши	Эрив.	Гарни-бас.
Булганъ	Нахи	чеванск.
Бульхеиръ	Эрив.	Абаранск.
Буралянъ	—	Гарни-бас.
Бурдюкъ	—	—
Бурунли	—	Шарурск.
Бѣлевъ	Орд.	Бѣлевск.
Бюльбюль-олянъ	Нах.	Даралагезс.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Вагаршапатъ (или Эчміадзинъ)	Эрив.	Карпи-бас.
Вайхиръ	Нахи	чеванск.
Вайхиръ суфла и улія	Эрив.	Шарурск.
Валаверъ	Орд.	Дастинск.
Вали-агали	Эрив.	Гёг-чайск.
Вали-джанъ	—	Веди-бас.
Вали-джанъ	—	Сурмалинс.
Ванкъ	Нах.	Даралагезс.
Ванандъ	Орд.	Дастингск.
Варагиртъ	—	Акулисск.
Вартанесъ	Нах.	Даралагезс.
Вартануль	—	—
Вермазъ-яръ	Эрив.	Занги-бас.
Вермазъ-яръ	—	Шарурск.
Веди суфла и улія	—	Веди-бас.
Гаваръ	—	Гёг-чайск.
Гаджи-аббасъ	—	Сурмалинс.
Гаджи-багиръ	—	Абаранск.
Гаджи-байрамли	—	Саотлинс.
Гадживаръ верхній и нижній	Нахи	чеванск.
Гаджи-кара	Эрив.	Шарурск.
Гаджи-кара	—	Карпи-бас.
Гаджиларъ	—	—
Гаджи-мумн-ханъ	—	Гёг-чайск.
Гаджи-элясъ	—	Занги-бас.
Гамза-али-диза	Нах.	Даралагезс.
Гасанъ-абадъ	Эрив.	Сурмалинс.
Гасанъ-ага	—	Занги-бас.
Гасанъ-джанъ	—	Дар.-Парч.
Гасанъ-кала	—	Веди-бас.
Гасанъ-кенди	—	Дар.-Парч.
Гасанъ-кенди	Нах.	Даралагезс.
Гёгджали	Эрив.	Сурмалинс.
Гёгъ-гюмбадъ	—	Занги-бас.
Гёгъ-килиса	—	Кирхъ-бул.
Гёгъ-умусъ	—	Сурмалинс.
Гёгъ-чай	—	Гёг-чайск.
Гёгарчинъ	—	Талинск.
Гёгарчинъ	Нах.	Даралагезс.
Гедаргель (см. Чай-котора)	Эрив.	Кирхъ-бул.
Гёзаль-дара	—	Гёг-чайск.
Гёзли	—	Талинск.
Гело-кенди	—	Гарни-бас.
Гёль	—	—
Гёль-кенди	—	Гёг-чайск.
Гендзакъ	—	Дар.-Парч.
Гендзакъ (см. Кёса-могаммедъ)	Эрив.	Гёг-чайск.
Гёраванъ	—	Веди-бас.
Гертачъ	—	Гарни-бас.
Геумуръ	Нахи	чеванск.
Гешинъ	Нах.	Даралагезс.
Гилянаръ	Эрив.	Гарни-бас.
Гилянаръ-суфла	—	—
Гиндавасъ	Нах.	Даралагезс.
Гинишикъ	—	—
Гирама́	Эрив.	Карпи-бас.
Гирама́-ашага	—	Дар.-Парч.
Гиря-гязаръ	Нах.	Даралагезс.
Гома-дзоръ	Эрив.	Дарачич.
Гортунъ	Нах.	Даралагезс.
Гунбазъ	Эрив.	Абаранск.
Гунбазъ	—	—
Гусейнъ-али-бей-диза	Орд.	Бѣлевск.
Гусейнъ-кенди	Эрив.	Сурмалинс.
Гусейнъ-кенди	—	Саотлинск.
Гюклюкъ	—	Веди-бас.
Гюлаби	—	Дар.-Парч.
Гюлабди	—	Абаранск.
Гюль-агмедъ	—	Дар.-Парч.
Гюль-тапа́	Нахи	чеванск.
Гюль-яманъ	Орду	бадск.
Гюмишъ	Эрив.	Дарачич.
Гюмишъ-хана́	Нах.	Даралагезс.
Гюмуръ	—	—
Гюней-ванкъ	—	—
Гюнлюкъ	Нахи	чеванск.
Гябаръ-али	Эрив.	Дарачич.
Гябутъ-мазра	—	Шарурск.
Гябутъ	Нах.	Даралагезс.
Гяджазоръ	Нахи	чеванск.
Гяль-джараджуръ	Нах.	Алинджач.
Гямрисъ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Гянза	Орду	бадск.
Гярмячатахъ	Нах.	Мавазихат.
Давали	Эрив.	Веди-бас.
Давришларъ	—	Шарурск.
Дагна-кендъ (см. Дамирчи-кишлаги)	—	—
Дада-кишлаги	—	Дарачич.
Дадали	—	Талинск.
Далакли	—	Кирхъ-бул.
Дали-арутюнъ	—	Гёг-чайск.
Дали-кардашъ	—	—
Даликъ-ташъ	—	—

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.		Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Дали-паша	Эрив.	Дарачич.	Джульфа	Нах.	Алинджач.
Далларъ	—	—	Джювришъ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Даллуларъ беюкъ и кич.	—	Гарни-бас.	Джюфтликъ	—	Гарни-бас.
Дама-гермасъ	—	Кирхъ-бул.	*Джяфаръ-абадъ*	—	Занги-бас.
Дама-гермасъ	—	Абаранск.	Джафаръ-абадъ	—	Дар.-Парч.
Дамджили	—	Кирхъ-бул.	Джафаръ-абадъ	—	Сард.-абад.
Дамджили	—	Абаранск.	*Джяфарли*	—	Веди-бас.
Дамиръ-занданъ (см.			*Джяфарли*	Нах.	Даралагезс.
Назаръ-абадъ)	Нахи	чеванск.	Дзакъ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Дамиръ-сиханъ	Эрив.	Дар.-Парч.	Діадинъ	—	Шарурск.
Дамирчи-кишлаги (см.			Диб-анзиръ	Нах.	Алинджач.
Дагна-кендъ	—	Шарурск.	Діанъ	Эрив.	Сеид-Ахсах.
Дамирчили-ашага	—	Талинск.	Дигиръ	—	—
Дамирчи-поюсъ	—	Гёг-чайск.	Дигинъ	Нах.	Мавазихат.
Дамирчи-шолли	—	Занги-бас.	Дидаваръ	Нахи	чеванск.
Данагиртъ	Орд.	Дастинс.	Дизаджи-Джафар.-ханъ	Орд.	Дастинс.
Данзикъ ашага и юхаре	Нах.	Даралагезс.	Дизаджи-Люфтъ-Али-		
Дара-нюргютъ	Орд.	Бѣлевск.	султанъ	—	—
Дараамаркъ	Нах.	Алинджач.	*Довлатъ-абадъ* (или Ти-		
Дарекали	Эрив.	Гарни-бас.	муръ-ханъ-кенди)	Эрив.	Сард.-абад.
Даста	Орд.	Дастинс.	Догкузъ	—	Гарни-бас.
Двинъ	Эрив.	Гарни-бас.	Донгузъ-гянъ	—	Занги-бас.
Дегсаръ	Орд.	Дастинс.	Достъ-али-бегъ-диза	Нах.	Даралагезс.
Дерджанъ	Эрив.	Занги-бас.	Дуданга	Эрив.	Шарурск.
Дернисъ	Орд.	Дастинс.	Дюглюнъ	Орд.	Чинанапс.
Деръ	—	Бѣлевск.	Дюглюнъ-диза	—	—
Джабачили	Эрив.	Гарни-бас.	Егвардъ	Эрив.	Карпи-бас.
Джагазуръ	Нах.	Даралагезс.	Елкизъ-агачь	—	Шарурск.
Джагатай	—	—	Елкованъ	—	Кирхъ-бул.
Джагри	—	Мавазих.	*Еллиджа*	—	Гарни-бас.
Джамушъ-басанъ	Эрив.	Веди-бас.	Енгиджа	—	Веди-бас.
Джамушли	—	Абаранск.	Енгиджа	—	Шарурск.
Джамушли	—	—	Енгиджа	Нах.	Даралагезс.
Джаннатъ-абадъ	—	Сурмалинс.	Зааръ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Джаннатли	—	Гарни-бас.	Загали	—	Гёг-чайск.
Джанги	—	Абаранск.	*Занджирли*	—	Веди-бас.
Джанджикъ	—	—	Занджирли	—	Дарачич.
Джанъ-давришъ	—	Дар.-Парч.	*Занкянъ*	—	Сурмалинс.
Джанъ-фита	—	Сард.-абад.	Зарзебиль	—	Гёг-чайск.
Джани-ашага	Нах.	Даралагезс.	*Заринджа*	—	Талинск.
Джани-ашага	—	—	Зейва	—	Шарурск.
Джани-кенди	—	Мавазих.	Зейва	—	Карпи-бас.
Джани-юхаре	—	Даралагезс.	*Зейналъ-ага*	—	Дарачич.
Джарджансъ	Эрив.	Абаранск.	Зейналъ-агали	—	Гёг-чайск.
Джигинъ	—	Веди-бас.	Зейта	Нах.	Даралагезс.
Джили-гёль	—	Абаранск.	Зирикъ	—	—
Джирюхли	—	Саотлинс.	Зильфикаръ	Эрив.	Сурмалинс.
Джирманисъ	—	Веди-бас.	*Зимми*	—	Веди-бас.
Джуль	Нах.	Даралагезс.	*Зирнели*	Нахи	чеванск.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Зограбли	Эрив.	Гарни-бас.
Зодъ	—	Гёг-чайск.
Зола-хачъ	—	—
Зоръ	—	Сурмалинс.
Зувала	Нах.	Алинджач.
Ибрагимъ-абадъ (или Игдиръ-магà	Эрив.	Сурмалинс.
Игдали	—	Сард.-абад.
Игдиръ-магà (или Ибрагимъ-абадъ)	—	Сурмалинс.
Игдиръ	—	—
Игнадусъ	—	Кирхъ-бул.
Иланчаланъ	—	Карпи-бас.
Илларъ	—	Кирхъ-бул.
Имамъ-верди-каласи . .	—	Гарни-бас.
Имамъ-шагли	—	—
Инакли	—	Карпи-бас.
Инджà.	—	Дар.-Парч.
Инакли	—	Гарни-бас.
Ирамешинъверх.и ниж.	Нахи	чеванск.
Ириндъ	Эрив.	Талинс.
Иръ-абадъ	—	Дар.-Парч.
Исмаилъ-кишлаги . . .	Нахи	чеванск.
Истинахъ-Чирахли . .	Эрив.	Сурмалинс.
Итъ-кой.	—	Сард.-абад.
Итъ-кранъ	Нахи	Мавазих.
Іоанна-ванкъ.	Эрив.	Абаранск.
Кабагъ-лугъ	Нах.	Даралагезс.
Каганъ	Нахи	чеванск.
Кагинъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Кадили	—	Веди-бас.
Казанфаръ-новый . . .	—	Сеид-Ахсах.
Казанфаръ-старый. . .	—	Абаранск.
Казанчи	—	Веди-бас.
Казанчи.	—	Сурмалинс.
Казанчи.	Нах.	Алинджач.
Кази капаралъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Кази-кишлаги	—	Сурмалинс.
Какавусъ	—	Гарни-бас.
Каладжикъ.	—	Шарурск.
Калакли.	—	Дар.-Парч.
Калакюли.	Нах.	Даралагезс.
Калали	Эрив.	Занги-бас.
Калантаръ-диза	Орд.	Бѣлевск.
Калача.	Эрив.	Дар.-Парч.
Калача.	—	Абаранск.
Калашанъ	—	Карпи-бас.
Калашъ-бегъ-куласи . .	—	Талинск.
Калаш-кенди	—	Сеид.-Ахс.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Калясиръ	Нах.	Даралагезс.
Камарли.	Эрив.	Гарни-бас.
Камарли.	—	Карпи-бас.
Камасаръ.	—	Гёг-чайск.
Камишли	—	Дар.-Парч.
Канакиръ.	—	Кирхъ-бул.
Канли-аллах-верди. . .	—	Гёг-чайск.
Кара-асаръ.	—	Сурмалинс.
Кара-баба	Нахи	чеванск.
Кара-багларъ	Нах.	Хоксkомъ.
Кара-багларъ суфла и улія	Эрив.	Веди-бас.
Кара-боя	Нахи	чеванск.
Кара-булагъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Кара-булагъ	—	Абаранск.
Карабурджъ.	—	Шарурс.
Кара-вали	—	Гарни-бас.
Кара-ванкъ.	Нах.	Даралагезс.
Караван сарай	Эрив.	Сурмалинс.
Караван сарай.	—	Гёг-чайск.
Караван сарай	—	—
Кара-гаджили.	—	Гарни-бас.
Кара-гамзали	—	—
Кара-гасанли	—	Шарурск.
Карагачь	—	Веди-бас.
Карадагли	—	Гарни-бас.
Караджаларъ	—	Занги-бас.
Караджаларъ	—	Сеид.-Ахс.
Кара-джеиранъ	—	Кирхъ-бул.
Кара-джейранъ.	—	Дар.-Парч.
Кара-джейранъ.	—	Сеид.-Ахс.
Кара-каія	Нах.	Даралагезс.
Кара-калà	Эрив.	Кирхъ-бул.
Кара-калà	—	Талинс.
Кара-калà.	—	Дарачич.
Кара-калà.	—	Дар.-Парч.
Кара-килиса	—	Абаранс.
Кара-кишлагъ.	—	Занги-бас.
Кира-кишлагъ	—	Карпи-бас.
Кара-коинли.	—	Гарни-бас.
Кара-коинли.	—	Сурмалинс.
Кара-коинли.	—	Дар.-Парч.
Караларъ.	—	Веди-бас.
Караларъ	Нах.	Даралагезс.
Каранлугъ	Эрив.	Абаранск.
Каранлугъ верхній и нижній.	—	Гёг-чайск.
Кара-сахкалъ-кишлаги	—	—
Кара-тапà.	—	—

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Кара-ташъ (или Байрамъ-кенди	Эрив.	Дар.-Парч.
Кара-ханъ-бегли	Нахи	чеванскомъ.
Кара-чай	Эрив.	Сурмалин.
Карачили	—	—
Кара-чуха	Нахи	чеванскомъ.
Карга-ковмасъ	Эрив.	Талинск.
Кармиръ-ванкъ	Нахи	чеванскомъ.
Карни-гёгъ	Эрив.	Дарачичаг.
Карни-большіе	—	Абаранск.
Карни-малые	—	—
Кархунъ	—	Шарурск.
Кархунъ	—	Сард.-абад.
Карчеванъ	Орду	бадск.
Каръ-кала́	Эрив.	Дар.-Парч.
Касимъ-баши	—	Гёг-чайск.
Касимъ-джанъ	—	Сурмалин.
Катиръ-абадъ (см. Абдуль-абадъ)	—	Сард.-абад.
Катирли	—	Дар.-Парч.
Каушихъ	Нах.	Даралаг.
Кахси	Эрив.	Дарачич.
Кашха	Нах.	Даралаг.
Каяли	—	—
Кая-кишлагъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Кая-хараба	—	—
Кегамъ, островъ и монастырь (см. Севанкъ)	—	Дарачич.
Кегачъ	—	—
Кейти-ашага (см. Сальманъ кендъ	—	Гёг-чайск.
Кёлаки	Орд.	Дастинск.
Кёлани-керланъ	Эрив.	Гёг-чайск.
Кёлани-кишлаги	Нахи	чеванск.
Кемалъ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Кербелай - оруджъ - диза	Нахи	чеванск.
Кёрпи-кулаги	Эрив.	Гарни-бас.
Кёсса-джанъ	—	Шарур.
Кёсса-Мюгаммедъ (или Гендзакъ	—	Гёг-чайск.
Кетагли	—	Сеид.-Ахс.
Кётанъ	Орду	бадск.
Кёрпали	Эрив.	Карпи-бас.
Кечили	—	Сард. абад.
Кечили	—	—
Кечилъ	Нахи	чеванск.
Кечъ-бегъ	—	Даралаг.
Кёшаглы	Эрив.	Веди-бас.
Кешишъ-веранъ	Нах.	Даралагезс.
Кешишъ-кенди	—	—
Кештасъ	Эрив.	Шарурск.
Киврахъ	Нах.	Хокскомъ.
Кизилъ-булагъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Кизилъ-булагъ	—	Гёг-чайск.
Кизилъ-веранъ	—	Веди-бас.
Кизилджа	Нах.	Алиндж.
Кизильджикъ (смот. Абуль-кенди)	Эрив.	Гёг-чайск.
Кизилъ-закиръ	—	Сурмалин.
Кизилъ-кала́	—	Кирхъ-бул.
Кизилъ-килиса	—	Гёг-чайск.
Кизилъ-кишлаги	Нах.	Даралаг.
Кизилъ-кула́	Эрив.	Сурмал.
Кизилъ-дамиръ	—	Карпи-бас.
Кизнаусъ	—	—
Кизъ-кала́	—	Кирхъ-бул.
Килитъ	Орду	бадск.
Киличъ-ятахъ	Эрив.	Талинск.
Кирашли	—	Сеид.-Ахс.
Кирмизили	—	Талинск.
Кирна	Нах.	Алиндж.
Кирхъ-булагъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Кирхъ-булагъ	—	Гёг-чайск.
Кити	—	Дар.-Парч.
Китикянъ	—	Кирхъ-бул.
Китранъ	—	—
Кичикъ-кендъ	—	Сеид.-Ахс.
Кишлагъ	—	Гёг-чайск.
Кишлагъ-Аббасъ	—	Шарурск.
Кіорки	—	Веди-бас.
Кіохтъ	—	Гарни-бас.
Кіошъ	—	Сеид.-Ахс.
Коджа-ярали	—	Сард.-абад.
Козлуджа	Нах.	Даралаг.
Койласаръ суфла и улія	Эрив.	Гарни-бас.
Койтулъ	—	Сеид.-Ахс.
Койтулъ	Нах.	Даралаг.
Колагъ-архъ	Эрив.	Сард.-абад.
Кондагсасъ	—	Абаранск.
Коругъ	—	Талинск.
Коругъ-гюней	—	Дарачич.
Корчи-багъ	Нах.	Даралаг.
Корчили	Эрив.	Шарурск.
Корчили	—	Дарачич.
Котуръ	—	Абаранск.
Коша-булагъ	—	Гёг-чайск.

32

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Коша́-ванкъ	Нах.	Даралаг.
Коша́-диза	Нахи	чеванск.
Кузигюданъ	Эрив.	Сурмалин.
Кузигюданъ	—	Сард.-абад.
Кулагъ-сисъ	—	Гарни-бас.
Кули-багъ	Нах.	Даралаг.
Кули-бей-диза	Нахи	чеванск.
Куль-али	Эрив.	Гёг-чайск.
Куль-дервишъ	—	Талинск.
Кульпъ	—	Сурмалин.
Кумъ-булагъ	—	Дар.-Парч.
Кунахъ-гермасъ	—	Дарачич.
Курба-кале суфла и улія	—	Гарни-бас.
Курбанъ-кули (или Топрахъ-кале	—	—
Курганъ	—	Сурмалин.
Курдъ-али	—	Абаран.
Курдъ-кенди	—	Гарни-бас.
Курдъ-кенди	—	Шарур.
Курдукули	—	Сард.-абад.
Куру-агачъ	—	Дар.-Парч.
Куру-богазъ	—	Абаранск.
Кущи	—	—
Кущи	—	Сурмалин.
Кущи	Нах.	Даралаг.
Кущи-дамирчили	Эрив.	Шарур.
Куюджа	—	Сурмалин.
Куюли	—	Кирхъ-бул.
Кюзаджикъ	—	—
Кюзаджикъ	—	Гёг-чайск.
Кюзнютъ	Нах.	Алиндж.
Кюки	Нахи	чеванск.
Кюльлюджа	Эрив.	Кирхъ-бул.
Кюльлюджа	—	Сурмалин.
Кюльлюджа	—	Абаранск.
Кюлюсъ	Нахи	чеванск.
Кюмюрли	—	Даралаг.
Кюрадисъ	—	Мавазих.
Кюракендли	Эрив.	Карпи-бас.
Кюркчи-Баятъ-мазра	—	Шарурск.
Кюркчили	—	—
Кюссизъ	—	Веди-бас.
Кязимъ-кишлаги	Нахи	чеванск.
Кяллятахъ	—	Даралаг.
Кяндзакъ	—	—
Кянкянъ	Эрив.	Кирхъ-бул.
Кяримъ-архи	—	Сард.-абад.
Кяримъ-ага-кенди	—	Гёг-чайск.
Кяримъ-бей-диза	Нахи	чеванск.
Кяримъ-кенди	Эрив.	Гёг-чайск.
Кяримъ-кули-диза	Орд.	Бѣлевск.
Кяримъ-ханъ-мазра	Нахи	чеванск.
Кярпичили	Эрив.	Гарни-бас.
Кясаманъ	—	Гёг-чайск.
Лошанъ	—	Шарурск.
Лякятахъ	Нах.	Алиндж.
Маасимли	Эрив.	Гарни-бас.
Маасимли	—	—
Магара	Нахи	чеванскомъ.
Магмудъ-абадъ	—	—
Магмудъ-кенди	Эрив.	Шарурс.
Мазарджикъ	—	Талинс.
Мазра	Нах.	Алиндж.
Мазра большая и малая	Эрив.	Гёг-чайск.
Макраванкъ	—	Дарачич.
Малакли	—	Сурмалин.
Маманъ	—	Дарачич.
Мамишъ-кенди	—	Абаранс.
Мангюсъ	—	Кирхъ-бул.
Манишкя	Нах.	Даралаг.
Марадузъ-кишлаги	—	—
Маралнкъ	Нахи	чеванск.
Маргава	Эрив.	Сурмал.
Маркара-гёгъ	—	Сард.-абад.
Мартиросъ	Нах.	Даралагез.
Масдара	Эрив.	Талинс.
Махта	—	Шарурс.
Махта	—	Сенд.-Ахс.
Меграбли	—	Гарни-бас.
Мегрибанли	—	Талинск.
Мегюббъ	—	Кирхъ-бул.
Медина	—	Гёг-чайск.
Мезгунъ	Орд.	Чинанап.
Меликъ-кенди	Эрив.	Абаранс.
Мелькумъ-кенди	—	—
Мираухъ-кишлаги	Нах.	Даралаг.
Мирза-Гасанъ-диза	Орд.	Бѣлевск.
Мирза-Гусейнъ	Эрив.	Карпи-бас.
Мирза-Джафаръ-диза	Орд.	Акулис.
Мирза-ханъ	Эрив.	Саотлин.
Мирякъ	—	Абаранс.
Мисъ-хана	—	Дарачич.
Могни	—	Абаранс.
Мозровъ	Нах.	Даралаг.
Муганджикъ	Эрив.	Карпи-бас.
Муганджикъ	Нах.	Даралаг.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Муганджикъ-мирза-Меслюмъ	Эрив.	Шарурск.
Муганджикъ-меграбли	—	—
Муганли	—	—
Мулла-Ахмедъ	—	Гарни-бас.
Мулла-Ахмедъ	—	Сурмалинск.
Мулла-Бадалъ (Сефи-абадъ или Рахимъ-абадъ)	—	Сард.-абад.
Мулла-Баязедъ	—	—
Мулла-дурсунъ	—	Карпи-бас.
Мулла-камаръ	—	Сурмалинск.
Мулла-Касимъ	—	Абаранск.
Мунджухли	—	—
Мусаджикъ	—	Веди-бас.
Мустухли	—	Талинск.
Мурадъ-абадъ	—	Веди-бас.
Мурадъ-Тапа́ (см. Аки-кендъ)	—	Кирхъ-бул.
Муршудъ-али-кишлаги		Сурмалинск.
Муча	—	—
Мюгаммедъ-сабиръ	—	Шарурс.
Мюрзюкъ	—	Гарни-бас.
Нагаджиръ	Нахи	чеванск.
Наджафъ-али	Эрив.	Сурмалинск.
Надиръ-ханли	—	Талинск.
Назаръ-абадъ (см. Дамиръ-Занданъ)	Нахи	чеванск.
Назиръ-аванъ	Эрив.	Сеид.-Ахс.
Насиръ-абадъ	Орд.	Бѣлевск.
Нахши-паргизъ	Нахи	чеванск.
Неграмъ	—	—
Неджли верхніе и нижніе	Эрив.	Занги-бас.
Новрузли	—	Гарни-бас.
Нора-гёгъ	—	Занги-бас.
Нораговитъ	—	—
Нора-дусъ	—	Гёг-чайск.
Норашенъ	Нах.	Алиндж.
Норашенъ-суфла	Эрив.	Шарурск.
Норашенъ-улія	—	—
Норки (см. Чалмакчи)	—	Кирхъ-бул.
Норинусъ	—	—
Нурсу-мазра	Нахи	чеванс.
Нурсъ	—	—
Нюгаде	Орд.	Акулис.
Нюсъ-нюсъ	Орду	бадскомъ
Обана	Нах.	Даралаг.
Огбунъ	—	Мавазих.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Огрунджа	Эрив.	Дар.-Парч.
Огрунджа	—	Гёг-чайск.
Огурбегли	—	Гарни-бас.
Озанларъ	—	Занги-бас.
Ордакли бол. и малые.	—	Дарачич.
Орта-анзиръ	Нах.	Алиндж.
Орта-кендъ	—	Даралаг.
Ортукъ	Эрив.	Веди-бас.
Ортули-мазра	—	Шарурск.
Османъ-кенди	—	Дар.-Парч.
Охчабердъ	—	Кирхъ-бул.
Пазмари	Орд.	Дастинск.
Памбакъ	Эрив.	Абаранск.
Пана-каласи	Нах.	Даралагезс.
Паникъ	Эрив.	Сурмалинс.
Паисъ	Нах.	Мавазихат.
Парага	Орд.	Бѣлевск.
Параташъ	Нах.	Алиндж.
Пара-кендъ	Эрив.	Талинск.
Парнаутъ	—	Дар.-Парч.
Парпи	—	Карпи-бас.
Парченисъ-калача	—	Дар.-Парч.
Парченисъ-хараба	—	—
Парчи	—	Шарурск.
Патринджъ	—	Карпи-бас.
Пашадузъ	Нах.	Даралаг.
Паша-кендъ	Эрив.	Гёг-чайск.
Пашали	Нах.	Даралагезс.
Перси	Эрив.	Сеид.-Ахс.
Пирагянъ	—	Карпи-бас.
Пирили	—	Дар.-Парч.
Пиръ-малакъ	—	Талинск.
Пиръ-палудъ	—	Дарачич.
Пиръ-дамиръ	—	Дар.-Парч.
Пиръ-тикянъ	—	Талинск.
Порсухли	—	Абаранск.
Поръ	Нах.	Даралагезс.
Пурчо	Эрив.	Гарни-бас.
Пюнютъ	—	Веди-бас.
Пютгни	—	Кирхъ-бул.
Пюсаганъ	—	Талинск.
Рамазанъ-кенди (см. Рахметъ-абадъ)	—	Сурмалинс.
Рандамалъ	—	Дарачич.
Расульли	—	Сурмалинс.
Расуль-кишлаги	Нах.	Даралаг.
Рахимъ-абадъ (Мулла-Бадалъ или Сефи-абадъ)	Эрив.	Сард.-абад.
Рахманъ-кенди	—	Гёг-чайск.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.		Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Рахметъ - абадъ (или			*Сичанли*	Эрив.	Талинск.
Рамязанъ-кенди	Эрив.	Сурмалинс.	Сичанли	Нахи	чеванск.
Рашпари-Джаф.-ханъ.	—	Сард.-абад.	Сіягутъ	Эрив.	Шарурск.
Рейта	Нах.	Даралагезс.	Согютли	—	Саотлинс.
Риганли	Эрив.	Занги-бас.	Согютли	—	Талинск.
Риганли	—	Веди-бас.	Соллакъ	—	Дарачич.
Ровзанларъ	—	Дарачич.	*Софиларъ*	—	Саотлинс.
Ругиртъ	Нах.	Даралагезс.	Субатанъ-диза	Орд.	Бѣлевск.
Сабунчиларъ	Эрив.	Талинск.	Суки	Эрив.	Дар.-Парч.
Садаракъ	—	Веди-бас.	Сулейманъ-абадъ	—	Сурмалинс.
Садсили	—	Талинск.	*Султанъ-али*	—	Гёг-чайск.
Сагмоса-ванкъ	—	Абаранск.	Султанъ-бегъ	Нах.	Мавазих.
Саласусъ	Нахи	чеванск.	*Султанъ-тапа*	Эрив.	Гарни-бас.
Салтагъ	—	Алинджач.	Сустъ	Нах.	Хоксскомъ.
Салъ	—	Даралагезс.	*Сутукулянъ*	Эрив.	Талинск.
Салъ	Орд.	Дастинск.	*Сутукулянъ*	—	Дарачич.
Сальманъ-кенди (или			Сюйланли	Нах.	Даралагезс.
Кейти-ашага)	Эрив.	Гёг-чайск.	*Сюрмали*	Эрив.	Дар.-Парч.
Самадервишъ	—	Абаранск.	Таза-кендъ	—	Шарурск.
Самангаръ	—	Карпи-бас.	Таза-кендъ	—	Гёг-чайск.
Сарабъ	Нахи	чеванск.	Таза-кендъ	Нахи	чеванск.
Сарай	Эрив.	Веди-бас.	*Тайтанъ*	Эрив.	Гарни-бас.
Сарашли-кишлаги (см.			Тайчарехъ	—	Дарачич.
Бегли-Гусейнъ)	—	Гёг-чайск.	Такія	—	Карпи-бас.
Сарванларъ-улія	—	Занги-бас.	Такяликъ	—	Дарачич.
Сарванларъ-хараба	—	—	Такялти	—	Дар.-Парч.
Сарiенькъ-абадъ	—	Сурмалинс.	Такярли	—	Абаранск.
Сардарь-абадъ	—	Шарурск.	*Таласаванъ*	—	Веди-бас.
Сардарь-абадъ	—	Сард.-абад.	*Таласаванъ*	—	Сурмалинс.
Сар-абдалъ	—	Дар.-Парч.	Талинь новая и старая	—	Талинск.
Сари-будагъ	—	Абаранск.	Талишъ	—	Карпи-бас.
Сариджаларъ	—	Занги-бас.	Талишъ Акеракъ (или		
Сариnджанъ	—	Дарачич.	Акеракъ-Талишинск.	—	—
Сари-чобанъ	—	Сурмалинс.	*Тамамаликъ*	Нах.	Даралагезс.
Сатанъ-агачъ	—	Гёг-чайск.	Тамамли	Эрив.	Гарни-бас.
Саухъ-булагъ	—	Дар.-Парч.	Тананамъ	Нах.	Хоксскомъ.
Сафаръ-кули	—	Сурмалинс.	Тапа-баши	Эрив.	Гарни-бас.
Сах-сали	—	—	Тапа-дебй	—	Сард.-абад.
Сачили	—	Абаранск.	*Таракямаларъ*	—	Гарни-бас.
Севанкъ (см. Кегамъ)	—	Дарачич.	Таратунъ	Нах.	Даралагезс.
Сеидъ-кенди	—	Занги-бас.	*Тарашъ-кой*	Эрив.	Гарни-бас.
Сергеулъ	—	Сеид.-Ахс.	Тарпъ	Нах.	Даралагезс.
Сефи-абадъ	—	Карпи-бас.	Татули-кишлаги	Эрив.	Гёг-чайск.
Сефи-абадъ(см. Мулла-			Таусъ-генъ	—	Дар.-Парч.
БадалъилиРах.-абадъ).	—	Сард.-абад.	Ташъ-архъ	—	Шарурск.
Сибитахъ	—	Абаранск.	*Ташъ-архъ-улія*	—	—
Синникъ	—	Занги-бас.	Ташъ-бурунъ	—	Сурмалинс.
Сирбоганъ	—	Гарни-бас.	*Ташъ-кала*	—	Талинск.
Сичанли	—	Сурмалинс.	Ташъ-кейти	—	Гёг-чайск.

	Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.		Въ какихъ провинціяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Ташъ-кендъ	Нах.	Даралагезс.	*Фатъ - абадъ* (или Арташатъ)	Эрив.	Сард.-абад.
Ташъ-кендъ	Эрив.	Гёг-чайск.	Франганоцъ	—	Карпи-бас.
Ташли	—	Веди-бас.	Хадимли	—	Дар.-Парч.
Ташлиджа	—	Сурмалинс.	Халаджъ	—	Шарурск.
Ташъ-новъ	—	Веди-бас.	Халилъ-абадъ	Нахи	чеванск.
Теджиръ-абакъ	—	Кирхъ-бул.	*Халилъ-кишлаги*	Эрив.	Саотлинск.
Теджирли	—	Сурмалинс.	Халиса	—	Веди-бас.
Тезъ-харабъ	—	Кирхъ-бул.	Халифали	—	Сурмалинс.
Тезъ-харабъ	—	Абаранск.	Халхали	Нахи	чеванск.
Тезъ-харабъ	Нах.	Даралагезс.	*Хамъ*	Эрив.	Сард.-абад.
Тейвасъ	—	Алинджач.	Хампръ-кёсанъ	—	Дар.-Парч.
Телляки	Орд.	Бѣлевск.	Ханага	Нах.	Алинджач.
Теркешъ	Нахи	чеванск.	Ханага	Орд.	Дастинс.
Терпъ	—	Даралагезс.	Ханлихларъ	Эрив.	Шарурск.
Тиви	Орд.	Бѣлевск.	*Ханъ-чигисъ-огли*	—	Гёг-чайск.
Тигидъ	Эрив.	Сеид.-Ахс.	Харатли	—	Гарни-бас.
Тикянли	—	Дар.-Парч.	Хатунъ-архъ	—	Карпи-бас.
Тимуръ-ханъ-Кёлани .	—	Карпи-бас.	*Хача-багъ*	—	—
Тимуръ-ханъ-кенди (см. Довлатъ-абадъ) . . .	—	Сард.-абад.	Хача-парахъ	—	Занги-бас.
			Хача-парахъ	Нах.	Алинджач.
Томасли	—	Шарурск.	*Хачъ-булагъ*	Эрив.	Абаранск.
Топрахъ - кале (или Курбанъ-кули	—	Гарни-бас.	Хачикъ	Нах.	Даралагезс.
			Хейри-бегли	Эрив.	Сэотлинск.
Тоссъ	—	Карпи-бас.	*Хемутъ*	—	Веди-бас.
Тоханъ-шагли	—	Гарни-бас.	Херхеръ	Нах.	Даралагезс.
Тоханъ-шагли-Баятъ .	—	Сурмалинс.	*Хидирли*	Эрив.	Гарни-бас.
Тоханъ - шагли-Каджаръ	—	—	*Хинджау*	Нах.	Хоксcкомъ.
			Хинзракъ	Нахи	чеванск.
Тохлиджа	—	Гёг-чайск.	Хокъ	—	Хоксcкомъ.
Тумбулъ	Нахи	чеванск.	Хорвадихъ	—	Даралагезс.
Тураби	Эрив.	Дар.-Парч.	Хор-вирабъ	Эрив.	Веди-бас.
Туркменли	—	Сард.-абад.	Хорни	Нахи	чеванск.
Тутія	—	Кирхъ-бул.	Хорсъ	Нах.	Даралагезс.
Тутмашенъ	—	Дарачич.	*Хосровъ*	Эрив.	Веди-бас.
Уджанъ	—	Сеид.-Ахс.	*Хочати*	Орд.	Бѣлевск.
Узунъ-оба	—	Сард.-абад.	Хошъ-кешинъ	Нах.	Алинджач.
Узунъ - оба ашага и юхаре	Нахи	чеванск.	Хошъ-хабаръ	Эрив.	Сурмалинс.
			Худа-верди-бей-диза .	Орд.	Бѣлевск.
Улуханли	Эрив.	Занги-бас.	Хурсъ	—	—
Уляшикъ	—	Дарачич.	Цагкунгъ	Эрив.	Дарачич.
Унюсъ	Орд.	Дастинск.	Цагмака-бердъ	—	—
Урумисъ	—	Чинанапс.	*Цопанисъ*	—	Карпи-бас.
Урушмушъ	Эрив.	Сурмалинс.	Чай-кендъ	Нах.	Даралагезс.
Устуни	Орд.	Чинанапс.	*Чай - котора* (см. Гедаргёль)	Эрив.	Кирхъ-бул.
Учъ-тапа	Эрив.	Гёг-чайск.			
Ушаганъ	—	Карпи-бас.	*Чал-дагъ*	—	Дар.-Парч.
Ущи	—	Сеид.-Ахс.	Чалмакчи (или Норки)	—	Кирхъ-бул.
Фаградъ-архи	—	Шарурск.	*Чал-тапа*	—	Талинск.
Фарухъ	—	Дарачич.	Чамирли	—	Абаранск.

507 **Политическое состояние** 508

	Въ какихъ провинцiяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Чанчавадъ	Эрив.	Сурмалин.
Чаръ-багъ	—	Занги-бас.
Чаткранъ	—	Кирхъ-бул.
Чаткранъ	—	Веди-бас.
Чаткранъ	—	Дар.-Парч.
Чарчи-боганъ	—	Шарурск.
Черчеръ	—	Дарачичаг.
Чибухли	—	—
Чибухчи	—	Сард.-абад.
Чiкдамли	—	Гарни-бас.
Чиль	—	Гёг-чайск.
Чинанапъ	Орд.	Чинанап.
Чинаханли	Эрив.	Гарни-бас.
Чинахчи	Нах.	Даралаг.
Чирахли	Эрив.	Сурмалинс.
Чирахли	—	Дар.-Парч.
Чирахчи	—	Сурмалинс.
Чирахъ-оглы-кенди	Нах.	Даралагезс.
Чичагли	Эрив.	Дар.-Парч.
Чичагли	—	Талинск.
Чичагли	—	Дарачичаг.
Чобанъ-гели	—	—
Чобанъ-геракмасъ	—	Кирхъ-бул.
Чобанъ-геракмасъ	—	Абаранск.
Чомали	Нах.	Даралагез.
Чомахтиръ	Эрив.	Шарурс.
Чопуръ-али	—	Дарачич.
Чортули	—	Талинск.
Чувя	Нах.	Даралагез.
Шабанъ-мазра	Эрив.	Шарурск.
Шабинли	—	Абаранск.
Шагабли	—	Веди-бас.
Шагабъ	—	Кирхъ-бул.
Шагда	Нахи	чеванск.
Шагрiяръ	Эрив.	Гарни-бас.
Шагрiяръ	—	Шарурск.
Шагрiяръ	—	Сард.-абад.
Шагриси	—	Дарачич.
Шакаръ-абадъ	Нахи	чеванск.
Шакаръ-баши	Эрив.	Дарачичаг.
Шактакъ	Нахи	чеванск.
Шарабъ-кала́	Эрив.	Абаранск.
Шарифъ-абадъ	—	Сар.-абад.
Шафи-абадъ	—	Гарни-бас.
Шахъ-бузъ	Нахи	чеванск.
Шахъ-варидъ	Эрив.	Саотлин.
Шахъ-гельди-кишлаги	Нах.	Даралаг.
Шахъ-кули-оланъ	Эрив.	Абаранск.
Шахъ-тахта	Нах.	Хокскомъ.
Шейхъ-гаджи	Эрив.	Талинск.

	Въ какихъ провинцiяхъ.	Въ какихъ магалахъ.
Шейхъ-задъ-али	Эрив.	Гарни-бас.
Шейхъ-Магмудъ	Нахи	чеванск.
Шейхъ-миранша	—	—
Шинговитъ	Эрив.	Занги-бас.
Шинговитъ-Баятъ	—	—
Ширъ-абадъ	—	—
Ширазли	—	Веди-бас.
Шира-кала́	—	Абаранск.
Ширачи	—	Сурмалин.
Шишъ-кая	—	Гёг-чайск.
Шогайбъ	—	Гарни-бас.
Шолли-мегмандаръ	—	Занги-бас.
Шоръ-али	—	Гёг-чайск.
Шоръ-су	—	Веди-бас.
Шурутъ	Нах.	Алиндж.
Шютли	Эрив.	Веди-бас.
Эвджиларъ	—	Сурмалин.
Эвджиларъ	—	Сард.-абад.
Эйранисъ	—	Гёг-чайск.
Эйранисъ улiя и суфла	—	Гарни-бас.
Эльлиджа	—	Гёг-чайск.
Эльпинъ	Нах.	Даралаг.
Элимджанъ	Эрив.	Саотлинск.
Эминджа	—	Гарни-бас.
Эргёвъ	—	Сурмалин.
Эргёвъ	—	Карпи-бас.
Эрдашинъ	Нах.	Даралаг.
Эртишъ	—	—
Эчмiадзинъ (или Вагаршапатъ	Эрив.	Карпи-бас.
Эшнякъ	—	Талинск.
Эшшакъ-Кудуранъ	—	Дарачич.
Юва	—	Гарни-бас.
Юрчи-гильдасаръ	Нах.	Хокскомъ.
Явшанъ-мазра	Эрив.	Шарурск.
Ягли	—	Дар.-Парч.
Яйджи	—	Кирхъ-бул.
Яйджи	—	Сурмалин.
Яйджи	—	Дарачич.
Яйджи	Нах.	Даралаг.
Яйджи	Орд.	Бѣлевск.
Яманджали	Эрив.	Гарни-бас.
Ямхана	Нахи	чеванск.
Яппа	Эрив.	Гарни-бас.
Ярбашъ	—	Абаранск.
Ярпузли	—	Гёг-чайск.
Яримджа	Нахи	чеванск.
Ясахли (или нижнiй Агляили)	Эрив.	Карпи-бас.
Яшилъ	—	Талинск.

Mənbə:

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 485-508.

Əlavə 3.

1826-1828-ci illər Rusiya — İran və 1828-1829-cu illər Rusiya — Türkiyə müharibələri nəticəsində Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi) dağıdılmış Azərbaycan kəndlərinin siyahısı

СПИСОКЪ РАЗОРЕННЫМЪ ДЕРЕВНЯМЪ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

№ деревнямъ.	Названіе деревень.	№ деревнямъ.	Названіе деревень.
	Въ Эриванской-Провинціи.	25	Аки-кендъ или Мурадъ-тапа̀.
		26	Арзини.
	Въ магалахъ		**Занги-басарскомъ..**
	Кирхъ-булагскомъ.	27	Гасанъ-ага.
1	Кюзаджикъ.	28	Синникъ.
2	Игнадузъ.	29	Караджаларъ.
3	Кюльюджа.	30	Озанларъ.
4	Караджейранъ.	31	Дерджанъ.
5	Теджиръ-абакъ.	32	Нора-гёгъ.
6	Безакли.	33	Джяфаръ-абадъ.
7	Кара-кала́.		
8	Чай-котора или Гедаргёль.		**Гарни-басарскомъ.**
9	Арзапъ.		
10	Норинусъ.	34	Маасимли.
11	Дамджили.	35	Тайтанъ.
12	Китикянъ или Кятикутъ.	36	Байрамъ-али-кишлаги.
13	Куюли.	37	Кулагъ-сисъ.
14	Кизъ-кала̀.	38	Зограбли.
15	Тезъ-харабъ.	39	Курдъ-кенди.
16	Баба-джуръ.	40	Шафи-абадъ.
17	Дама-гирмасъ.	41	Киръ-бузавандъ.
18	Далакли.	42	Башъ-гарни.
19	Кянкянъ.	43	Мюрзюкъ.
20	Гёг-килиса.	44	Эйранисъ-улія.
21	Яйджи.	45	Бурдукъ.
22	Кизилъ-кала̀.	46	Гергачъ.
23	Чобанъ-герекмасъ.	47	Гилянаръ-суфла.
24	Азакларъ.	48	Мулла-Ахмедъ.

№ деревнямъ.	Названiе деревень.
49	Какавусъ.
50	Шагрiяръ.
51	Шоганбъ.
52	Эйранисъ-суфла.
53	Кярпичили.
55	Абдалларъ.
55	Курба-кале-улiя.
56	Курба-кале-суфла.
57	Артузъ.
58	Яппа.
59	Али-мёрданъ.
60	Али-краги.
61	Эльлиджа.
62	Бураланъ.
63	Султанъ-тапа́.
64	Азизли.
65	Али-сорки.
66	Гело-кенди.
67	Кара-гаджили.
68	Хидирли.
69	Адатли.
70	Тарашъ-кой.
71	Али-кизилъ.
72	Булагъ-баши.
73	Байрамъ-али-кенди.
74	Пурчо.
75	Имамъ-верди-каласи.
76	Таракямаларъ.
	Веди-басарскомъ.
77	Риганли.
78	Ширазли.
79	Караларъ.
80	Сарай.
81	Чаткранъ.
82	Карабагларъ-суфла.
83	Карабагларъ-улiя.
84	Таласаванъ.
85	Шагабли.
86	Занджирли.
87	Пюнютъ.
88	Шоръ-су.
89	Ташъ-новъ.
90	Гасанъ-кала́.
91	Джяфарли.
92	Ортукъ.
93	Вали-джанъ.
94	Кешагли.
95	Аббасъ-абадъ.
96	Али-кизилъ.
97	Мурадъ-абадъ.
98	Али-абадъ.
99	Али-краги.
100	Гюнлюкъ.
101	Багчаджикъ.
102	Хемутъ.
103	Кизилъ-веранъ.
104	Зимми.
105	Мусаджикъ.
106	Андъ.
107	Казанчи.
108	Хосровъ.
109	Агсъ.
	Шарурскомъ.
110	Гаджи-кара.
111	Каладжикъ.
112	Фаградъ-архи.
113	Боша-кишлаги.
114	Ташъ-архъ-улiя.
115	Ортули-мазра.
116	Шабанъ-мазра.
117	Кюркчи-Баятъ-мазра.
118	Яшанъ-мазра.
119	Гябутъ-мазра.
120	Дагна-кендъ или Дамирчи-кишлаги.
	Сурмалинскомъ.
121	Вали-джанъ.
122	Таласаванъ.
123	Аббасъ-абадъ.
124	Саргенькъ-абадъ.
125	Расульли.
126	Занкянъ.
127	Атлиджа.
128	Гаджи-Аббасъ.
129	Сахсали.
130	Карачили.
131	Маргава.
132	Чирахли.
133	Истинахъ-чирахли.
134	Урушмушъ.

№ деревнямъ.	Названіе деревень.
135	Эргёвъ.
136	Гёгъ-умусъ.
137	Курганъ.
138	Кара-чай.
139	Али-малихъ.
140	Зоръ.
141	Али-кёчакъ.
142	Кущи.
143	Караванъ-сарай.
144	Асьма.
145	Куюджа.
146	Чирахчи.
147	Сара-асаръ.
148	Мучá.
	Даракендъ-Парченисскомъ.
149	Кара-Коншли.
150	Кити.
151	Сюрмали.
152	Ашихъ-Гусейнъ.
153	Кара-булагъ.
154	Кара-кала.
155	Чалъ-дагъ.
156	Кази-капаралъ.
	Саотлинскомъ.
157	Халиль-кишлаги.
158	Арменъ-кёвшани.
159	Софиларъ.
160	Мирза-ханъ.
161	Башъ-кишлаги.
	Талинскомъ.
162	Агляили.
163	Сичанли.
164	Надирханли.
165	Пиръ-малакъ.
166	Сутукулянъ.
167	Ага-кичикъ.
168	Мазарджикъ.
169	Пиръ-тикянъ.
170	Кара-калá.
171	Чичагли.
172	Пюсаганъ.
173	Чалъ-тапá.
174	Мустухли.

№ деревнямъ.	Названія деревень.
175	Коругъ.
176	Пара-кендъ.
177	Ташъ-калá.
178	Чортули.
179	Бабюрли.
180	Садегли.
181	Зариндж а.
182	Ашага-дамирчили.
183	Сабунчиларъ.
184	Киликъ-ятагъ.
185	Калашъ-бегъ-куласи.
186	Баглуль-кенди.
187	Беюкъ-кизилъ-кула.
188	Гёгарчинъ.
	Сардаръ-абадскомъ.
189	Рашпари-Джафаръ-ханъ.
190	Тимуръ-ханъ-кенди или Довлатъ-абадъ.
191	Итъ-кой.
192	Катиръ-абадъ или Абдулъ-абадъ.
193	Арташатъ *(см. Фатъ-абадъ).*
194	Рагимъ-абадъ или Мулла-Бадалъ или еще Сефи-абадъ.
195	Кечили.
196	Хамъ.
	Карпи-басарскомъ.
197	Тимуръ-ханъ-Кёлани.
198	Аг-дамиръ.
199	Кара-кишлагъ.
200	Инакли.
201	Цопанисъ.
202	Арпагавасикъ.
203	Хача-багъ.
204	Иланъ-чаланъ.
205	Анбердъ.
	Абаранскомъ.
206	Котуръ.
207	Тезъ-харабъ.
208	Шабанли.
209	Хачъ-булагъ.
210	Казанфаръ-старый.
211	Битли.
212	Амирли.

33

№ деревнямъ.	Названія деревень.
213	Яръ-башъ.
214	Мамишь-кенди.
215	Кара-булагъ.
216	Амамли.
217	Курдъ-Али.
218	Джанджикъ.
219	Джили-гёль.
220	Шахъ-кули-оланъ.
221	Порсухли.
222	Джомушли.
223	Айри-будагъ.
224	Мунджухли.
225	Памбакъ.
226	Гунбазъ.
227	Сибитагъ.
	Дарачичагскомъ.
228	Островъ и монастырь Кегамъ или Севанкъ.
229	Ордакли-малые.
230	Ала-папахъ.
231	Баратъ.
232	Кунахъ-гермасъ.
233	Эшшакъ-кудуранъ.
234	Чобанъ-гёли.
235	Кегачъ.
236	Маманъ.
237	Айдинъ.
238	Шакаръ-баши.
239	Мисъ-хана́.
240	Сутукулянъ.
241	Чичагли.
242	Пиръ-палудъ.
243	Зейналъ-ага́.
	Гег-чайскомъ.
244	Бугда-тапа́.
245	Гаджи-муми-ханъ.
246	Алла-верди-бегъ.
247	Учъ-тапа́.
248	Названія сихъ деревень забыты.
249	
250	Каримъ-кенди.
251	
252	Названія забыты.
253	
254	

№ деревнямъ.	Названія деревень.
255	Алтунъ-тахтъ-верхній.
256	Алтунъ-тахтъ-нижній.
257	Дамирчи-погосъ.
258	
259	Названія сихъ деревень забыты.
260	
261	
262	
263	Агриджа.
264	Ат-ташъ.
265	Ахсахъ-таузъ.
266	Караванъ-сарай.
267	Названіе забыто.
268	Касимъ-баши.
269	Медина́.
270	
271	
272	
273	Названія забыты.
274	
275	
276	Башъ-Гёзаль-дара.
277	Ханъ-чигизъ-огли.
278	
279	Названія сихъ деревень забыты.
280	
281	
282	Кизилъ-килиса́.
283	
284	
285	Названія забыты.
286	
287	
288	Беюкъ-ага́.
289	
290	Названія сихъ деревень забыты.
291	
292	
293	
294	
295	
296	
297	
298	Агъ-килиса́.
299	Названія забыты.
300	
301	Гёг-чай.
302	Султанъ-Али.

№ деревнямъ.		Названія деревень.
303		Сатанъ-агачъ.
304		Караванъ-сарай.
305		Агриджа.
306		Названія забыты.
307		
308		Каримъ-ага́-кенди.
309		Дали-Арутюнъ.
310		Камасаръ.

Нахичеванской-Провинціи.

Въ магалахъ:

Алинджа-чайскомъ.

№ деревнямъ.		Названія деревень.
311	1	Мазра.
312	2	Берджкъ.
313	3	Даргамаркъ.
314	4	Зувала́.

Нахичеванскомъ.

№ деревнямъ.		Названія деревень.
315	5	Зирнели.
316	6	Шактакъ.
317	7	Магара.
318	8	Бичинакъ.
319	9	Хинзракъ.

Мавазихатунскомъ.

№ деревнямъ.		Названія деревень.
320	10	Паисъ.

Даралагезскомъ.

№ деревнямъ.		Названія деревень.
321	11	Кяллятахъ.
322	12	Аушъ.
323	13	Тамашаликъ.
324	14	Боя-дара́.
325	15	Мираухъ-кишлаги.
326	16	Пана-каласи.
327	17	Вартапуль.
328	17	Мозровъ.
329	18	Кяндзакъ.
330	19	Джани-ашага.
331	20	Джани-юхаре.
332	21	Каракаія.
333	22	Ванкъ.
334	23	Айсаси.
335	24	Калясиръ.
336	25	Коша-ванкъ.
337	26	Чомали.
338	27	Вартанесъ.
339	28	Джафарли.
340	29	Кюмюрли.
341	30	Багчаджикъ.
342	31	Ругиртъ.
343	32	Корчи-багъ.
344	33	Кули-багъ.
345	34	Гортунъ.
346	35	Мугнанджикъ.
347	36	Рейта.
348	37	Чирагъ-огли-кенди.
349	38	Гиндавасъ.
350	39	Куіци.
351	40	Билякъ.
352	41	Пашадузъ.
353	42	Гиря-гязаръ.

Ордубадскаго-Округа.

Въ магалахъ.

Бѣлевскомъ.

№ деревнямъ.		Названія деревень.
354	1	Айлихъ.
355	2	Хочати.
356	3	Азнамиръ.
357	4	Телляки.

Чипананскомъ.

№ деревнямъ.		Названія деревень.
358	5	Мезгунъ.
559	6	Аствацъ-азни-гёгъ.

Изъ этихъ деревень, послѣднія 15, показанныя Эриванской-Провинціи въ Талинскомъ-Магалѣ, хотя и занимаютъ выгодныя и хлѣбородныя мѣста, однако не могутъ быть возобновлены по той причинѣ, что канава, посредствомъ которой онѣ довольствовались прежде водою изъ рѣчки Карангу, нынѣ разорена, а вода изъ оной обращена въ Шурагельскую-Провинцію.

Mənbə:

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 510-518.

Cədvəl 2.

Keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində əhalinin milli tərkibi
(İ.Şopenə görə, faizlə)

Xanlığın ərazisində		Müsəlmanlar		Ermənilər		Cəmi		Müsəl-manlar	Ermə-nilər
		Ailə	*Nəfər*	*Ailə*	*Nəfər*	*Ailə*	*Nəfər*	*%*	*%*
İrəvan şəhərində		1807	7331	567	2369	2374	9700	75,6	24,4
Mahallar üzrə									
1	Qırxbulaq	81	383	262	1396	343	1779	22,0	78,0
2	Zəngibasar	910	5413	133	603	1043	6016	90,0	10,0
3	Gərnibasar	753	4176	34	145	787	4321	97,0	3,0
4	Vedibasar	574	3449	2	15	756	3464	99,6	0,4
5	Şərur	1305	6010	-	-	1305	6510	100	0
6	Sürməli	709	4832	935	5892	1644	10724	46,0	54,0
7	Dərəkənd-Parçenis	589	3267	1	5	590	3272	99,9	0,1
8	Səədli	160	1004	-	-	160	1004	100	0
9	Talın	91	420	74	416	165	836	51,0	49,0
10	Seyidli-Ağsaqqallı	311	1754	6	28	317	1782	99,0	1,0
11	Sərdarabad	276	1837	469	3214	745	5051	37,0	63,0
12	Körpübasar	400	2592	897	5290	1297	7882	33,0	67,0
13	Abaran	-	-	11	58	11	58	0	100
14	Dərəçiçək	231	1300	92	552	323	1852	71,0	29,0
15	Göyçə	999	5607	15	90	1014	5697	99,0	1,0
Cəmi mahallar üzrə		**9196**	**49875**	**3498**	**20073**	**12874**	**69948**	**71,40**	**28,60**
Köçəri əhali									
		1344	7489	-	-	1344	7489		
Cəmi İrəvan xanlığı üzrə		**10540**	**57364**	**3498**	**20073**	**14218**	**77437**	**74,07**	**25,93**

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с.543-600.

Cədvəl 3.

1832-ci il məlumatına görə keçmiş İrəvan xanlığının əhalisi

№		müsəl-manlar (azər - baycan-lılar)	1827-cı ilə qədər məskun-laşdırılan ermənilər	1828-ci ildən sonra İrandan köçürülən ermənilər	1828-ci ildən sonra Osmanlı imperiya - sından köçürülən ermənilər	Yekun
1	İrəvan	7331	2369	1715	48	11463
2	Qırxbulaq	383	1396	1043	231	3053
3	Zəngibasar	5413	603	2360	-	8376
4	Gərnibasar	4176	145	5359	-	9680
5	Vedibasar	3449	15	1069	-	4533
6	Şərur	6510	-	1757	-	8268
7	Sürməli	4832	5892	1459	1342	13525
8	Dərəkənd-Parçenis	3267	5	-	-	3272
9	Səədli	1004	-	-	-	1004
10	Talın	420	416	-	1144	1980
11	Seyidli-Axsaklı	1754	28	-	-	1782
12	Sərdarabad	1837	3214	356	21	5428
13	Qərbibasar (Körpübasar)	2592	5290	2897	176	10955
14	Aparan	-	58	2018	6857	8933
15	Dərəçiçək	1300	552	3535	3263	8650
16	Göycə	5607	90	-	8557	14254
	Cəmi	**49875**	**20073**	**23568**	**21639**	**115155**

Mənbə:

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присое - динения к Российской империи. СПб., 1852, с.643-648.

Cədvəl 4.

Dmitri Zubaryevə görə, 1834-cü ildə İrəvan əyalətinin və İrəvan şəhəri ilə ətrafının kameral təsviri

Əyalət	tarix	Ailə cəmi	Kişi cəmi, nəfərlə	Tatar	İşğal-dan əvvəl köçü-rülən ermə-nilər	İşğaldan sonra İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər	Bayazit paşalı-ğından köçürü-lən yezidi kürdlər	Boşa adlanan qaraçılar
İrəvan əyaləti	1834	22.336 ailə	65300 nəfər	29.690 nəfər kişi	10.350 nəfər kişi	24.255 nəfər kişi	1000 nəfər kişi	az sayda
İrəvan şəhəri və ətrafı	1834	2750 ailə	5900 nəfər kişi	1807 ailə	11 ailə	898 ailə	-	40 ailə

Mənbə:
1. Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях
(ОРВЗ), т.IV. с.270-271, 290-291.

находятся нѣкоторыя Закавказскія наши провинціи, въ которыхъ въ продолженіи нѣсколькихъ лѣтъ не приступлено еще къ благоустройству. В. с. можете повѣрить, что не пристрастіе и не личности, мнѣ несвойственныя, побуждаютъ меня къ таковому объясненію, ибо, получивъ отношеніе ваше, отъ 2-го декабря, № 10,329, и не получивъ тогда на счетъ дѣйствій ген. Красовскаго надлежащихъ свѣдѣній, я самъ склонялъ его принять предлагаемое ему мѣсто командующаго войсками на Персидской линіи и начальника областей вновь пріобрѣтенныхъ; но, имѣя теперь ясныя доказательства невниманія ген. Красовскаго къ моимъ предписаніямъ, я позволяю себѣ мыслить, что онъ въ семъ званіи не можетъ быть полезенъ.

Всѣ сіи обстоятельства заставляютъ меня самому ѣхать въ Эривань, дабы тамъ удостовѣриться на мѣстѣ и сдѣлать нужныя распоряженія, хотя дѣла и требовали-бы скорѣйшаго прибытія моего въ Тифлисъ.

437. *Высочайшій указъ Правительствующему Сенату, отъ 21-го марта 1828 года, № 1888.*

Силою трактата, съ Персіею заключеннаго, присоединенныя къ Россіи отъ Персіи ханство Эриванское и ханство Нахичеванское повелѣваемъ во всѣхъ дѣлахъ именовать отнынѣ *Областью Армянскою* и включить оную въ титулъ Нашъ. Объ устройствѣ сей области и порядкѣ ея управленія Правительствующій Сенатъ въ свое время получитъ надлежащія повелѣнія*).

Подписано: „НИКОЛАЙ".

438. *Отношеніе гр. Паскевича къ начальнику Главнаго Штаба Е. И. В., отъ 2-го апрѣля 1828 года, № 51.*

Въ донесеніи моемъ в. с., отъ 3-го марта, № 339, предувѣдомивъ васъ о совершенномъ бездѣйствіи Эриванскаго Временнаго Правленія со времени учрежденія онаго и о невыполненіи имъ моихъ предписаній, имѣлъ я честь объяснить, что, при проѣздѣ чрезъ Эривань, я буду стараться обнаружить причины столь малаго попеченія сего Правленія о выполненіи его обязанности и о послѣдствіяхъ подробно донесу в. с.

Получивъ на дорогѣ увѣдомленіе ваше о близкой войнѣ съ Турціею и потому будучи принужденъ спѣшить въ Тифлисъ, чтобы тотчасъ приступить къ потребнымъ по сему предмету распоряженіямъ, не могъ я оставаться въ Эривани болѣе 4-хъ сутокъ и въ теченіе столь короткаго времени не имѣлъ средства собрать потребныхъ по всѣмъ частямъ свѣдѣній, ниже вникнуть во всѣ подробности производимыхъ по Эриванскому управленію дѣлъ,—за всѣмъ тѣмъ, съ самаго вступленія моего въ Эриванскую область и потомъ по прибытіи въ Эривань, удостовѣрился я въ полной мѣрѣ, что въ области сей и не приступлено еще къ учрежденію какого либо устройства. Вообще-же замѣчены мною слѣдующія неисполненія, извлеченныя мною изъ донесеній ген.-м. кн. Чавчавадзе и чиновника, назначеннаго для обозрѣнія, въ какомъ порядкѣ дѣла по Эриванскому Временному Правленію производились:

1) До сего времени не было учинено никакого распоряженія объ удобнѣйшемъ раздѣленіи области на магалы или волости и внутреннее управленіе оными оставлено безъ всякаго вниманія, такъ что Эриванское Временное Правленіе по всѣмъ дѣламъ должно было сноситься съ старшиною каждой деревни. Въ одномъ Шарурскомъ магалѣ назначенъ въ родѣ пристава Русскій офицеръ, но инструкція дана ему весьма неполная и неясная. Ему предоставлено, между прочимъ, отдавать на откупъ красильни, приносящія доходъ казнѣ довольно значительный, тогда какъ на подобные откупы торги должны производиться въ присутствіи Эриванскаго Временнаго Правленія; главнѣйшая-же ошибка была въ томъ, что чиновнику Россійскому приданъ въ товарищи Армянинъ безчиновный, который, зная языкъ, большое долженъ имѣть вліяніе на управленіе магала. Такимъ образомъ назначеніе Русскаго чиновника не только обезсилено, но даже унижено. Весьма легко постигнуть можно, какое дѣйствіе должны были произвести таковыя распоряженія въ лучшемъ магалѣ, населенномъ одними мусульманами.

2) Эриванское Временное Правленіе, получивъ инструкцію, данную мною ген.-л. Красовскому 6-го октября, не только не приступило тотчасъ къ исполненію оной, но даже не приняло къ тому никакихъ предварительныхъ мѣръ и всѣ почти пункты означенной инструкціи остались невыполненными до сего времени.

3) Засѣданія Правленія не были непрерывны и даже не имѣли опредѣленныхъ дней. Всѣхъ засѣданій, какъ по журналамъ видно, съ 8-го октября 1827 по 21-е февраля 1828 года, т. е. въ продолженіе 4-хъ мѣсяцевъ, было 11; въ 1828 году было одно только засѣданіе 21-го февраля, въ день сдачи должности областнаго начальника ген.-л. Красовскимъ ген.-м. Чавчавадзе. Обстоятельство сіе открываетъ истин-

*) См. Полн. Собр. Зак. 1828 года, №№ 1794 и 1795.

Sənəd 1.
General Paskeviçin Baş Qərargah rəisinə göndərdiyi 2 aprel 1828-ci tarixli məlumatı
Mənbə: AKAK, т.VII. Тифлис, 1878, д.438, с.487-491

ную причину упущеній и недѣятельности Правленія.

4) Дѣла по бо̀льшей части начинались записками архіеп. Нерсеса и оканчивались исполненіемъ по резолюціямъ ген.-л. Красовскаго, всегда согласнымъ съ мнѣніемъ архіепископа. Весьма замѣчательнымъ тому доказательствомъ служитъ дѣло одного мальчика, купленнаго Эриванскимъ Татариномъ въ Смирнѣ и потомъ имъ усыновленнаго. Нерсесъ утверждалъ безъ всякихъ доказательствъ, что онъ долженъ быть изъ Армянъ, и, не смотря на то, что Татаринъ представилъ свидѣтельство въ дѣйствительной его покупкѣ и что самъ мальчикъ не хотѣлъ принять христіанства и бѣгалъ отъ полиціймейстера, его присудили, по приговору Нерсеса, отобрать отъ Татарина.

5) Вообще одни Армяне, или тѣ, которые прибѣгали съ просьбами къ архіеп. Нерсесу, получали удовлетворенія; мусульмане-же, видя себя пренебреженными и оставленными правительствомъ безъ всякаго покровительства и попеченія, начали роптать и безъ скораго пріѣзда моего можно-бы ожидать послѣдствій самыхъ непріятныхъ, о чемъ я уже имѣлъ честь писать къ в. с.

6) На томъ-же основаніи была производима и раздача хлѣба для посѣвовъ и прокормленія нуждающихся поселянъ. И въ семъ случаѣ Армяне явно предпочитались мусульманамъ. Такимъ образомъ, роздано 4,500 четв. пшеницы; но бо̀льшая часть нуждающихся мусульманъ оставлена безъ пособія. Симъ истощены были запасы. Хотя ген. Красовскій доносилъ прежде, что продовольствія для войскъ станетъ на 5 мѣсяцевъ, но я нашелъ онаго, по пріѣздѣ въ Эривань, только на $2^1/_2$ мѣсяца, не взирая на то, что до моего пріѣзда, по распоряженію Красовскаго, солдаты употребляли въ пищу хлѣбъ изъ пшеничной муки пополамъ съ мукою изъ чалтыка, т. е. нетолченнаго сарачинскаго пшена, отчего между солдатами усилилась болѣзнь. О семъ обстоятельствѣ было произведено слѣдствіе, которое подтвердило, что таковой хлѣбъ дѣйствительно вреденъ.

7) Доходовъ по Эриванской области съ 7-го ноября по 15-е марта собрано всего съ небольшимъ 8 т. р., въ томъ числѣ съ рахдаровъ (таможенъ) и съ Кульпинскихъ заводовъ болѣе 7,000 р. и 800 р. въ подать съ кочующихъ Куртинцевъ; о поступленіи же сборовъ съ прочихъ откупныхъ и оброчныхъ статей Правленіе не употребило ни малѣйшаго попеченія, а объ окладныхъ податяхъ и упоминать нечего, ибо оныя до сего времени не приведены въ надлежащую извѣстность.

8) Вслѣдъ за покореніемъ Эривани, найдено было множество бумагъ сардарскихъ, въ томъ числѣ долговые акты на значительныя суммы, отчеты и свѣдѣнія объ имуществѣ сардарскомъ и вообще о прежнемъ управленіи сего ханства по отчетной части. Бумаги сіи въ то время переданы мною въ Эриванское Правленіе на тотъ конецъ, дабы оно, разобравъ оныя, о томъ, что по нимъ откроется, донесло мнѣ во всей подробности. Но Правленіе, не составивъ симъ бумагамъ даже простой нумераціи, не означивъ ихъ приложеніемъ печати и не сдѣлавъ имъ хотя поверхностнаго осмотра, поручило ихъ разобрать одному переводчику и, такимъ образомъ, важнѣйшіе документы, по общимъ слухамъ, на значущія суммы простирающіеся, отдало совершенно на произволъ одного лица, отнюдь не заслуживающаго такого довѣрія, хотя третій членъ Правленія полк. Бородинъ и напоминалъ ген.-л. Красовскому, что лучше разобрать сіи бумаги въ самомъ присутствіи. Теперь представляется вопросъ: кто за все сіе долженъ будетъ отвѣтствовать, если обнаружится ущербъ казенный, и пополнить оный?

Сообразивъ всѣ сіи обстоятельства, нельзя не видѣть разительной противуположности между управленіемъ Адербейджана и области Эриванской. Въ Адербейджанѣ, не взирая на 5-ти мѣсячное пребываніе около 25-ти т. войскъ нашихъ (считая людей, бывшихъ на продовольствіи), на тягость, терпимую отъ того жителями, на сборы денегъ и припасовъ, до $^1/_2$ милл. р. с. простиравшіеся, наконецъ, на всѣ интриги Аббас-мирзы, старавшагося возбудить негодованіе противъ нашего правительства, — все было въ порядкѣ и устройствѣ: жители съ нелицемѣрнымъ прискорбіемъ видѣли удаленіе войскъ нашихъ изъ сей провинціи, и память пребыванія Русскихъ будетъ тамъ долго оставаться въ самомъ благопріятномъ для насъ отношеніи. Напротивъ того, въ Эриванской области, истощенной и прежде отяготительными поборами и угнетеніями сардаря и при нашемъ правительствѣ освобожденной доселѣ отъ всѣхъ окладныхъ налоговъ, успѣли мы возбудить неудовольствіе между мухаммеданами, составляющими $^3/_4$ всего населенія, и они съ сожалѣніемъ уже вспоминаютъ объ управленіи сардарскомъ. Прозорливость в. с. укажетъ, какимъ образомъ могли мы на первый случай поселить столь невыгодныя для насъ впечатлѣнія въ народѣ, не временно нами покоренномъ, но поступающемъ навсегда въ подданство Е. И. В. По таковымъ уваженіямъ, поспѣшая предупредить дальнѣйшее по Эриванской области неустройство и послѣд-

Sənəd: 1, davamı

ствія самыя непріятныя, принялъ я немедленно слѣдующія мѣры:

1) Эриванское Областное Правленіе учреждено мною на томъ основаніи, какъ объяснено въ рапортѣ моемъ в. с., № 339, подъ предсѣдательствомъ ген.-м. кн. Чавчавадзе изъ двухъ военныхъ штабъ-офицеровъ (до назначенія гражданскихъ чиновниковъ), изъ двухъ почетнѣйшихъ природныхъ жителей (одного изъ Армянъ, а другаго изъ мухаммеданъ), коимъ придалъ одинъ только совѣщательный голосъ; ибо хотя я остаюсь при прежнемъ мнѣніи, что самая справедливость требуетъ дать симъ людямъ голосъ утверждающій, но не рѣшился предоставить имъ таковаго права до полученія разрѣшенія на то высшаго начальства, которымъ и прошу покорнѣйше снабдить меня поспѣшнѣе.

2) Положительное участіе архіеп. Нерсеса въ дѣлахъ по управленію Эриванскою областью вовлекло его въ явное предпочтеніе Армянъ мухаммеданамъ и способствовало одностороннимъ видамъ сего архіепископа, клонящимся болѣе къ выгодамъ Армянскаго духовенства и монастыря Эчміадзинскаго, нежели къ пользѣ общей; неограниченное-же вліяніе на всѣ дѣла, предоставленныя ему ген.-л. Красовскимъ, было одною изъ главнѣйшихъ причинъ продолжавшагося по Эриванской области неустройства и неудовольствія между мусульманами, — почему и призналъ я необходимымъ устранить Нерсеса отъ засѣданій въ Эриванскомъ Областномъ Правленіи, тѣмъ болѣе, что, по доставленнымъ отъ в. с. при предписаніи, № 2,417, для соображенія моего, правиламъ, никакого участія въ мірскихъ дѣлахъ по управленію сей области ему не предоставлено.

Изъ прилагаемаго при семъ въ копіи письма моего къ архіеп. Нерсесу в. с. изволите увидѣть, что сіе сдѣлано мною самымъ вѣжливымъ образомъ безъ нанесенія ему малѣйшаго оскорбленія.

3) Областному Эриванскому Правленію подчинены провинціи Нахичеванская, Ордубадъ и округа Мигринскій и Капанскій до разсмотрѣнія, не удобнѣе-ли будетъ послѣдніе два округа присоединить къ Карабагу.

4) Въ городахъ Эривани и Нахичевани учреждены городовыя управленія, съ раздѣленіемъ оныхъ на полицейскія и управленія суда и расправы; для руководства въ дѣйствіяхъ ихъ преподаны основныя правила.

5) Въ сихъ городахъ назначены казначеи, коимъ подробнѣйшее наставленіе вмѣстѣ съ симъ послано.

Общее образованіе областнаго и окружныхъ управленій и обязанности имъ предначертанныя, в. с. изволите усмотрѣть изъ прилагаемыхъ при семъ данныхъ Эриванскому Областному Правленію правилъ и штата, о скорѣйшемъ утвержденіи коихъ прошу покорнѣйше употребить ваше предстательство.

6) Не имѣя возможности начертать положительныхъ правилъ для управленій магальнаго и сельскаго, по несобранію Эриванскимъ Временнымъ Правленіемъ никакихъ по сему предмету свѣдѣній и даже по нераздѣленію области на магалы, предписалъ я оному Правленію открыть всѣ подробности прежняго магальнаго и сельскаго управленія и на основаніи оныхъ, составивъ проектъ наилучшаго и удобнѣйшаго раздѣленія магаловъ и управленія оными, представить все сіе на мое разсмотрѣніе, имѣя при томъ въ виду: 1) чтобы магальными беками были опредѣляемы преимущественно природные жители въ магалахъ, болѣе населенныхъ Армянами — изъ Армянъ, а въ мухаммеданскихъ — изъ мусульманъ, и 2) чтобы сельское управленіе было учреждено сколько можно сходнѣе съ прежними обычаями и чтобы оно дѣйствовало преимущественно совѣщаніями на мірскихъ сходкахъ, буде сіе таковымъ обычаямъ не противно.

7) Подтверждено Эриванскому Областному Правленію, дабы оно, въ новомъ его составѣ, занялось особенно выполненіемъ всего предписаннаго въ инструкціи, ген.-л. Красовскому данной, и сверхъ того старалось-бы собрать въ подробности статистическія свѣдѣнія, изложенныя въ проектѣ для управленія Эриванской области, доставленномъ в. с.; за исполненіемъ сего я буду имѣть внимательное наблюденіе.

8) Для приведенія въ извѣстность имѣній казенныхъ и доходовъ, которые поступать должны въ пользу правительства, учреждена особая коммисія изъ одного штабъ-офицера и 2-хъ жителей Эриванскихъ. При пособіи сей коммисіи Эриванскому Временному Правленію поставлено въ обязанность: 1) стараться, сколько можно, отыскать письменные документы и описи имуществу сардаря Эриванскаго, также вѣрнѣйшія свѣдѣнія о получаемыхъ имъ доходахъ, и составить полное и точное онымъ описаніе, и 2) сообразить, могутъ-ли быть таковые доходы получаемы нынѣ по наличному числу жителей и теперешнему состоянію области.

9) Эриванское Временное Правленіе, отъ 21-го февраля, т. е. при самомъ отъѣздѣ ген.-л. Красовскаго, представило мнѣ объ освобожденіи наиболѣе разоренныхъ отъ войны магаловъ отъ всякихъ податей и повинностей на три года, а прочихъ на

Sənəd: 1, davamı

два года. Не видя, чтобы Правленіе основало таковое требованіе свое на вѣрнѣйшихъ свѣдѣніяхъ о положеніи и нуждахъ жителей, я предписалъ войти вновь въ подробнѣйшее разсмотрѣніе, какіе именно магалы и деревни наиболѣе отъ войны потерпѣли и которымъ таковое облегченіе необходимо, и представить мнѣ соображенія, сколько можно поспѣшнѣе; до разрѣшенія-же моего, собственно окладныхъ податей съ крестьянъ не взыскивать и, дабы взысканіе оныхъ не происходило мимо вѣдома Правленія, публиковать о томъ повсемѣстно. При семъ я долженъ объяснить, что настояніе Временнаго Правленія, дабы всѣ жители Эриванской области безъ изъятія были освобождены отъ податей и повинностей одни на 3, а другіе на 2 года, я почитаю слишкомъ увеличеннымъ и, по моему мнѣнію, достаточно будетъ однихъ потерпѣвшихъ дѣйствительное раззореніе и имѣющихъ въ облегченіи настоятельную нужду освободить отъ налоговъ не болѣе какъ на одинъ годъ, потому что въ прошломъ году съ нихъ ничего взимаемо не было.

10) Хотя при первоначальномъ распоряженіи Временнаго Правленія на счетъ векселей и другихъ денежныхъ документовъ сардаря и учинено важнѣйшее упущеніе тѣмъ, что оные предоставлены были на произволъ переводчика; но, дабы за всѣмъ тѣмъ не оставались они безъ надлежащаго разсмотрѣнія и казна не лишилась-бы принадлежащихъ ей капиталовъ, подтверждено отъ меня вновь Эриванскому Правленію, чтобы оно, въ новомъ его составѣ, немедленно приступило къ разобранію и приведенію въ извѣстность всѣхъ счетовъ и долговъ сардаря и доставило-бы мнѣ полныя о семъ свѣдѣнія, съ присовокупленіемъ соображенія его, какимъ образомъ долги сіи удобнѣе взысканы быть могутъ.

При семъ имѣю честь присовокупить, что объ уничтоженіи многихъ изъ сихъ долговъ Временное Правленіе входило уже ко мнѣ съ представленіемъ подъ предлогомъ, будто-бы оные наложены сардаремъ произвольно, ибо капиталы уплачены; но какъ многіе изъ сихъ векселей даны въ 1825 году, а въ подтвержденіе таковаго мнѣнія своего Правленіе не представило никакихъ доводовъ, кромѣ копіи съ письма сардаря Эриванскаго къ одному изъ прежде бывшихъ его чиновниковъ, мною въ оное Правленіе по особому случаю препровожденное, которое показываетъ одно только намѣреніе сардаря скрыть долги сіи отъ нашего правительства, то и увѣдомилъ я Правленіе, что къ уничтоженію таковыхъ долговъ не вижу я никакой причины и полагаю возможнымъ разсрочить только по нѣкоторымъ изъ нихъ уплату денегъ. Вообще нельзя не замѣтить, что Временное Правленіе во всѣхъ своихъ дѣлахъ, которыя относились до соблюденія интереса казеннаго не только не наблюло должнаго попеченія, но избѣжало всякой отчетности.

11) Предъ прибытіемъ моимъ въ Эривань бѣжали за границу два мусульманина дер. . . . . Однѣ только важныя причины могли понудить къ побѣгу жителей осѣдлыхъ,—посему и предписалъ я произвести объ обстоятельствѣ семъ изслѣдованіе.

Принимая-же въ соображеніе, что предотвратить побѣги жителей на всемъ пространствѣ нашихъ границъ, коль скоро они недовольны будутъ нашимъ управленіемъ, нѣтъ никакой возможности и что строгія въ семъ отношеніи мѣры больше ожесточатъ противъ насъ находящихся во вновь покоренныхъ провинціяхъ мусульманъ, нежели принесутъ пользы, предписалъ я жителямъ помянутыхъ двухъ (?) деревень, которые почти всѣ перехвачены на дорогѣ, предоставить полную свободу перейти за границу и возвратить все имущество, какъ имъ, такъ и ушедшимъ ихъ товарищамъ принадлежащее, а вмѣстѣ съ тѣмъ приказалъ опубликовать повсемѣстно, такъ, чтобы всякому жителю Эриванской области было о томъ извѣстно: a) что всѣмъ тѣмъ, которые захотятъ перейти отъ насъ за границу дозволяется сіе отъ правительства; b) но таковымъ выходцамъ никогда и ни въ какомъ случаѣ не будетъ позволено возвратиться въ наши области, безъ особеннаго моего разрѣшенія, и c) что всякій житель безъ изъятія въ нуждахъ своихъ и жалобахъ можетъ свободно обращаться къ начальнику области и въ Областное Правленіе; что никто имъ въ томъ препятствовать не долженъ, подъ опасеніемъ строжайшаго взысканія, и что всякая законная и справедливая просьба непремѣнно будетъ удовлетворяема.

Зная умоначертанія здѣшняго народа, я увѣренъ, что сіе средство подѣйствуетъ гораздо болѣе, нежели самыя строгія мѣры, въ особенности, если мѣстное начальство будетъ поступать съ мухаммеданами ласково и справедливо, и

12) Вообще поставлено мною Эриванскому Областному Правленію въ непремѣнную обязанность сохранять величайшее безпристрастіе во всѣхъ дѣлахъ между Армянами и мусульманами и отнюдь не дѣлать предпочтенія первымъ, въ особенности-же — вѣротерпимость и сколько можно предотвращать всякіе споры о религіи и укоризны.

Описавъ в. с. главнѣйшіе безпорядки, найден-

Sənəd: 1, davamı

ные мною при поверхностномъ токмо обзорѣ управленія Эриванскою областью, и распоряженія, учиненныя мною для приведенія сей области въ нѣкоторое устройство, весьма чувствую, что при важнѣйшихъ нынѣшнихъ занятіяхъ вашихъ я обременяю васъ столь обширнымъ изложеніемъ, но знаю также, сколько вы изволите принимать участія въ дѣлахъ здѣшняго края, и потому поставляю себѣ въ обязанность доводить до свѣдѣнія в. с. все, что по управленію вновь пріобрѣтенными провинціями мною найдено и учинено будетъ, не скрывая отъ васъ и собственныхъ своихъ ошибокъ, къ числу коихъ должно отнести предоставленное мною, вслѣдъ за покореніемъ Эривани, участіе въ управленіи сею областью архіеп. Нерсесу. Но никогда не полагалъ я, чтобы архіепископъ сей, заявлявшій усердіе свое во всякомъ случаѣ, принялъ на себя такую обязанность единственно съ тѣми видами, чтобы обратить всѣ попеченія свои на однихъ Армянъ и, мало заботясь о пользахъ государственныхъ, предпочитать онымъ выгоды Армянскаго духовенства и въ особенности монастыря Эчміадзинскаго. Не могъ я также предвидѣть, что ген.-л. Красовскій сдѣлается однимъ исполнителемъ воли Нерсеса и, не обращая вниманія на всѣ данныя ему отъ меня предписанія, не озаботится даже о первоначальномъ устройствѣ сего вновь покореннаго края и оставитъ мусульманъ, составляющихъ $^3/_4$ всего населенія, безъ должнаго покровительства и пособій.

Въ заключеніе всего повторяю покорнѣйшую просьбу мою о скорѣйшемъ утвержденіи представляемаго при семъ штата для управленія Эриванскою областью, купно съ ханствомъ Нахичеванскимъ, который я по необходимости долженъ привести въ дѣйствіе; при томъ обязанностью считаю присовокупить, что по тѣмъ уваженіямъ, которыя изложены мною въ рапортѣ, № 339, рѣшился я назначить въ видѣ столовыхъ денегъ прибавку къ окладному жалованью военнымъ офицерамъ, назначеннымъ временно къ исполненію должностей, которые потомъ должны быть замѣщены чиновниками гражданскими.

439. *Рапортъ Армянскаго Областнаго Правленія гр. Паскевичу, отъ 26-го апрѣля 1828 года, № 1016.*

Эриванскіе ахунды, муллы, ханы и беки, при послѣднемъ проѣздѣ в. с. чрезъ Эривань, подали вамъ просьбу о позволеніи имъ пользоваться пожалованными бывшимъ Эриванскимъ сардаремъ Хусейн-ханомъ доходами казенныхъ деревень подъ именемъ *тіулы*. В. с. означенную просьбу изволили препроводить въ Армянское Областное Правленіе на разсмотрѣніе.

Правленіе, по учиненіи о семъ надлежащаго дознанія, удостовѣрилось, что тіулы бываютъ наслѣдственные и временные; они имѣютъ большое сходство съ арендами, ибо казенные доходы, получаемые съ казенныхъ или помѣщичьихъ деревень, предоставляются въ пользу частныхъ людей временно или наслѣдственно. Тіулы на семъ послѣднемъ основаніи давались бо̀льшею частью помѣщикамъ на казенные доходы, съ ихъ деревень слѣдуемые, тогда какъ временные тіулы замѣняли только жалованье и давались болѣе съ казенныхъ деревень однимъ служащимъ или за прежнія услуги. Частнымъ людямъ, коимъ отдаваемы въ тіулы деревни, предоставлялось право удерживать за собою жителей тѣхъ деревень.

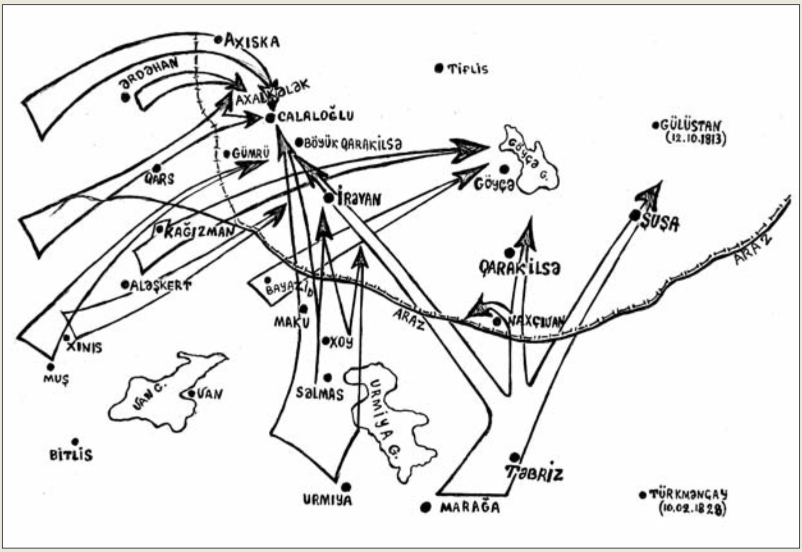
Награда сія была весьма значительна, ибо съ помѣщичьихъ земель произведенія крестьянъ дѣлились на двѣ части, т. е. изъ 30-ти до 15-ти оставалось крестьянину, а другіе 15 забираемо было въ пользу сардаря, изъ коихъ отдавалось помѣщику только 4; слѣдовательно, жалуя ихъ тіулами, предоставляли имъ право пользоваться и остальными 11 частями.

Правленіе, при внимательномъ разсмотрѣніи просьбы сей, полагаетъ справедливымъ, чтобы пожалованные тіулы въ наслѣдство утверждены были за ними на семъ основаніи, но временными предоставить пользоваться однимъ служащимъ, въ замѣнъ жалованья, по мѣсту, когда первые превышаютъ послѣднее. При семъ правительство обязано приложить большую осторожность, дабы подобныя права въ такомъ только случаѣ были уважаемы, когда оныя сохранены были до послѣдняго времени Персидскаго правленія въ сихъ вновь пріобрѣтенныхъ областяхъ.

440. *Предписаніе гр. Паскевича Армянскому Областному Правленію, отъ 4-го мая 1828 года, № 1037.*

Семейству Акопа Арютинова, который бѣжалъ къ намъ изъ войскъ Аббас-мирзы съ извѣстіемъ о намѣреніи Персіянъ, но по поимкѣ лишенъ глазъ, носа и губъ; вдовѣ Аствацатуровой, мужъ коей убитъ Персіянами по подозрѣнію въ сохраненіи писемъ отъ Россійскихъ начальниковъ, и Оганезу Асліану, которому выколотъ глазъ, отрѣзанъ носъ и языкъ за указаніе дорогъ отряду ген.-адъют. Бенкендорфа,—по ходатайству за нихъ архіеп. Нерсеса, я предлагаю Армянскому Правленію отпустить единовременно по 10-ти черв. и потомъ продолжать выдачу всякій годъ по 30-ти р. с. изъ Эриванскихъ доходовъ на каждое семейство.

Sənəd: 1, davamı

Şəkil 1. 1828-1831-ci illərdə ermənilərin İran və Türkiyədən Azərbaycan torpaqlarına köçürülmə istiqamətləri

Mənbə: Arzumanlı V. Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998, s. 261

272 ЦАРСТВОВАНІЕ ГОСУДАРЯ

1828

трясенъ покой подвластныхъ Намъ народовъ, и насиліе, вопреки святости договоровъ, быстрымъ вторженіемъ коснулось предѣловъ Россіи.

Надлежало отразить силу силою. — Въ странѣ, непріятелемъ опустошенной и почти непроходимой, преслѣдуя его и въ тоже время борясь съ силою природы, превозмогая и палящій зной лѣта и жестокость зимы, храброе воинство Наше послѣ несчетныхъ усилій покорило Эривань, дотолѣ неприступный, и за Араксомъ на высотахъ Арарата утвердило свои знамена и, углубляясь далѣе во внутренность Персіи, овладѣло самымъ Тавризомъ и страною ему сопредѣльною. Ханство Эриванское по обѣ стороны Аракса и Ханство Нахичеванское — часть древней Арменіи — пали во власть Побѣдителя.

Но, покоряя Области, Россійское воинство стяжало еще другую славу. Среди войны, въ землѣ непріятельской, безопасность частныхъ лицъ и имуществъ, всѣ права собственности не менѣе были въ очахъ воина священны, какъ среди мира и въ странѣ союзной. Кроткимъ, великодушнымъ, исполненнымъ пощады и умѣренности обращеніемъ съ побѣжденными, превыше самыхъ побѣдъ, возвеличено достоинство Русскаго имени.

Такимъ образомъ въ краткое время менѣе, нежели въ восемъ мѣсяцевъ по вступленіи въ непріятельскую землю, совершены подвиги рѣшительные, многолѣтніе. Успѣхи ихъ доказали, что правому дѣлу Нашему поборалъ Промыслъ. Подъ сильною Его защитою Россія, поставляя первымъ своимъ благомъ миръ, никогда не попуститъ нарушать его безъ строгаго и праведнаго возмездія.

Путь къ побѣдамъ еще былъ отверстъ; но какъ скоро предстала надежда къ мирнымъ соглашеніямъ, Мы съ удовольствіемъ обратились къ миру.

Въ основаніе его, Мы постановили оградить Имперію естественными и безопасными предѣлами, и, вознаградивъ въ полной мѣрѣ всѣ убытки, войною нанесенные, отдалить навсегда всѣ причины къ ея возобновленію.

На сихъ главныхъ основаніяхъ, въ 10 день Февраля въ Туркменчаѣ заключенъ и подписанъ между Россіею и Персіею Трактатъ вѣчнаго мира, при семъ во всеобщее извѣстіе издаваемый. (*)

Выгоды сего мира измѣряемъ Мы наипаче постановленіемъ въ сей странѣ твердыхъ и безопасныхъ границъ. Въ семъ единственно видѣ взираемъ Мы на пользу пріобрѣтеннаго Нами края. Все, что въ завоеваніяхъ Нашихъ не относилось прямо къ сей цѣли, всѣ города и селенія Повелѣли Мы возвратить по исполненіи мирныхъ условій.

Къ симъ существеннымъ выгодамъ присоединяются пользы торговли, коея свободное движеніе Мы всегда признавали однимъ изъ главныхъ побужденій къ трудолюбію и промышлености, и вмѣстѣ съ тѣмъ вѣрнымъ залогомъ и ручательствомъ мира прочнаго, на взаимныхъ нуждахъ и пользахъ утвержденнаго.

Богу, устрояющему судьбы Царствъ земныхъ, возсылая изъ глубины души хвалу благодаренія, Мы удостовѣрены, что всѣ любезные и вѣрные Наши подданные, срѣтая во всѣхъ происшествіяхъ сей войны и въ счастливомъ ея окончаніи новое знаменіе благости Его и покровительства Россіи, проліютъ къ Престолу Его теплыя ихъ молитвы; да будетъ миръ сей, промысломъ Его устроенный, твердъ и непреложенъ, и да поможетъ Намъ десница Его Святая сохранить тишину и спокойствіе на предѣлахъ Имперіи Нашей.

1888. — Марта 21. (**) Именный, данный Сенату. — *О именованіи присоединен-*

(*) Трактатъ см. выше Февраля 10.

(**) Распубликованъ Сенатомъ 27 Марта.

Sənəd 2.
I Nikolayın (1825-1855) Şimali Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi hesabına "Erməni vilayəti" yaradılması haqda fərmanı
Mənbə: ПСЗРИ, Собр. второе, т.III. 1828, СПб., 1830, с 272-273

ныхъ къ Россіи Ханствъ Эриванскаго и Нахичеванскаго Областію Армянскою.

Силою Трактата, съ Персіею заключеннаго, присоединенныя къ Россіи отъ Персіи Ханство Эриванское и Ханство Нахичеванское, Повелѣваемъ во всѣхъ дѣлахъ именовать отнынѣ Областію Армянскою и включить оную въ Титулъ Нашъ. Объ устройствѣ сей Области и порядкѣ ея управленія Правительствующій Сенатъ въ свое время получитъ надлежащія повелѣнія.

1889.—Марта 21. Высочайше утвержденный Уставъ о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ (*)

Мнѣніе Государственнаго Совѣта. Государственный Совѣтъ въ Департаментѣ Военномъ и въ Общемъ Собраніи, разсмотрѣвъ проектъ Устава о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ съ табелями о госпитальныхъ потребностяхъ и формами для письмоводства, и принимая въ уваженіе, что правила, изложенныя въ семъ Уставѣ, объемля всѣ отрасли госпитальнаго управленія, согласуютъ врачеваніе и успокоеніе болящихъ воиновъ съ опредѣлительностію расходовъ и благоустройствомъ, *мнѣніемъ полагаетъ:* Уставъ сей утвердить; но какъ въ существѣ своемъ онъ есть токмо полное собраніе существующихъ учрежденій и постановленій, вошедшихъ уже въ привычку и нетребующихъ особенной Высочайшей конфирмаціи, то по воспослѣдованіи на Уставъ сей утвержденія Государя Императора, препроводить оный къ Начальнику Главнаго Штаба Его Величества для руководства по управленію непремѣнныхъ военныхъ госпиталей.

Резолюція. Его Императорское Величество, воспослѣдовавшее мнѣніе въ Департаментѣ Военномъ и въ Общемъ Собраніи Государственнаго Совѣта по проекту Устава о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ съ приложеніями, Высочайше утвердить соизволилъ и повелѣлъ исполнить. *Предсѣдатель Государственнаго Совѣта.*

Уставъ о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ.

ГЛ. I.—О непремѣнныхъ госпиталяхъ вообще.

§ 1. Непремѣнные госпитали въ отношеніи къ своему составу раздѣляются на 6 классовъ.

§ 2. Въ госпиталѣ каждаго класса для помѣщенія больныхъ нижнихъ воинскихъ чиновъ опредѣляется извѣстное число мѣстъ штатныхъ и запасныхъ; а именно:

Въ 1 классномъ 100 штат. и 50 запасныхъ.
— 2 — — — 250 — — — 50
— 3 — — — 500 — — 100
— 4 — — —1000 — — 200
— 5 — — —1500 — — 300
— 6 — — —2000 — — 500

Сверхъ сего для пріема и леченія больныхъ Офицеровъ полагается имѣть особыя палаты или отдѣленія въ госпиталѣ.

1-го, 2-го и 3-го класса на 10
— — 4— — — — 20
— — 5— — — — 40
— — 6— — — — 50 кроватей.

§ 3. Если въ какомъ-либо госпиталѣ заняты будутъ больными всѣ штатныя мѣста, и половина запасныхъ, а число больныхъ, въ полкахъ и командахъ, въ окрестности расположенныхъ, не уменьшится: тогда, съ разрѣшенія Начальства, часть больныхъ переводится въ другіе госпитали, по близости расположенные, или тотъ же самый госпиталь распространяется на большій классъ, смотря по удобности.

§ 4. Уменьшеніе штатовъ госпиталей, или переименованіе оныхъ изъ большихъ въ меньшіе классы, опредѣляется уменьшеніемъ числа войскъ, въ окрестности расположенныхъ.

§ 5. Чиновники и прислуга назначаются сообразно классу каждаго госпиталя по штату, у сего прилагаемому.

(*) Слѣдующія къ сему Уставу приложенія съ лит. А—М. см. въ концѣ Тома.

Sənəd 2. davamı

98

II ПРИЛОЖЕНІЕ.

Г. Полковнику и Кавалеру Лазареву.

Вашему Высокоблагородію извѣстно, что всѣ почти Армяне, въ разныхъ округахъ Аддербиджана проживающіе, и всѣ Греки, находящіеся около города Урміи, скоро послѣ занятія Тавриза нашими войсками изъявили готовность свою переселиться въ наши области, и депутаты ихъ, во время бытности моей въ Дейкарганѣ, просили дать имъ на сіе дозволеніе; потомъ для утвержденія ихъ въ семъ намѣреніи присланы были отъ Армянскаго Архіепископа Нерсеса Епископъ Стефанъ и Архимандритъ Николай, кои, получивъ отъ меня открытыя предписанія ко всѣмъ воинскимъ Начальникамъ объ оказаніи имъ въ семъ дѣлѣ всего возможнаго пособія, отправились для исполненія возложеннаго на нихъ порученія, но и до сего времени нѣтъ никакихъ свѣденій, имѣли ли они въ предпріятіи своемъ успѣхъ, и въ чемъ именно состояли ихъ дѣйствія.

Должно полагать, что жестокая стужа и, можетъ быть, надежды, что весь Аддербиджанъ останется навсегда въ рукахъ нашихъ, не допускали донынѣ Христіанъ, въ немъ находящихся, приступить

Sənəd 3.
İrandan Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilər üçün müəyyən olunmuş güzəşt və imtiyazlar
Mənbə: Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва, 1831, с.98-107

къ переселенію, но теперь, когда сдѣлалось извѣстнымъ, что войска наши, по мирному трактату, въ скорости должны очистить Аддербиджанъ, кромѣ Урміи, Хоя и Маки, остающихся у насъ въ залогѣ до уплаты $1\frac{1}{2}$ курура, въ число 8, нынѣ отъ Персидскаго Правительства намъ слѣдующихъ, и съ приближеніемъ весны переселеніе не сопряжено уже съ особенными затрудненіями, нѣтъ сомнѣнія, что большая часть Христіанъ сихъ не останутся въ Аддербиджанѣ. За всѣмъ тѣмъ, дабы переселеніе ихъ происходило съ порядкомъ и не потерпѣли бы они при семъ случаѣ отъ Персіянъ притѣсненій, и наконецъ, для преподанія имъ въ необходимыхъ случаяхъ нужнаго пособія, постановивъ на сей предметъ положительныя правила, исполненіе оныхъ возлагаю непосредственно на Ваше Высокоблагородіе, и предписываю вамъ дѣйствовать на слѣдующемъ основаніи:

Относительно приготовленія Христіанъ къ подъему съ мѣста.

1. Избравъ для содѣйствія вамъ въ исполненіи сего порученія двухъ благонадежныхъ Штабъ-Офицеровъ и нѣсколькихъ Оберъ-Офицеровъ, теперь же представить ко мнѣ на утвержденіе, и для учиненія распоряженія объ откомандированіи оныхъ съ вами

Sənəd 3, davamı

100

Штабъ и Оберъ-Офицеровъ имѣете вы немедленно отправить въ округи, наиболѣе населенные Армянами и Христіанами другихъ исповѣданій, и первоначально въ окрестности Мараги, откуда войска наши должны выступить не позже 8 Марта, слѣдовательно и переселенцы должны немедленно тронуться съ мѣста, требуя тамъ отъ отряднаго Командира, Генералъ-Маіора Панкратьева, которому Вы предъявите сію Инструкцію, нужнаго пособія и назначенія къ вамъ особой команды изъ 25 человѣкъ козаковъ при одномъ Оберъ-Офицерѣ, о чемъ отъ меня дано теперь же Генералъ-Маіору Панкратьеву предписаніе.

2. По прибытіи на мѣсто, вы и чиновники, въ вѣдомствѣ вашемъ состоящіе, обязаны узнавать истинное намѣреніе Христіанъ, и удостовѣриться, точно ли они желаютъ къ намъ переселиться.

3. Для соглашенія ихъ къ тому не употреблять никакихъ побужденій, а тѣмъ болѣе насильственныхъ мѣръ, но дѣйствовать едиными внушеніями, представляя имъ всѣ выгоды поступленія ихъ въ подданство Императора Христіанскаго, могущественнѣйшаго въ Европѣ, и ту мирную и счастливую жизнь, которою они будутъ пользоваться, находясь

Sənəd 3, davamı

подъ покровительствомъ благотворныхъ Россійскихъ законовъ.

4. Вамъ съ чиновниками предоставляю право обнадеживать Христіанъ именемъ Правительства, что по переселеніи ихъ въ наши области, занимающіеся торговлею, могутъ водвориться въ городахъ и будутъ пользоваться общими, съ тамошними торговцами, правами; поселяне же будутъ надѣлены удобною землею въ достаточномъ количествѣ и освободятся отъ податей на 6 лѣтъ, а отъ земскихъ повинностей на 3 года.

4. Селеніямъ и семействамъ, которыя объявятъ непремѣнное желаніе перейти къ намъ, составлять списки по прилагаемой при семъ формѣ, означивъ въ нихъ особо семейства, которыя, по совершенной бѣдности, будутъ требовать пособія при переходѣ, и списки сіи доставлять ко мнѣ; а въ случаѣ выбытія моего изъ Аддербиджана, Начальнику войскъ, который здѣсь оставаться будетъ.

6. Въ округахъ, изъ коихъ войска наши должны въ скоромъ времени выступить, а наипаче въ Марагѣ и окрестностяхъ, склонять Армянъ, дабы они начали переселеніе теперь же, или по крайней мѣрѣ слѣдовали бы вмѣстѣ съ войсками, ибо съ выходомъ

Sənəd 3, davamı

оныхъ будутъ они подвергаться не только обидамъ и притѣсненіямъ отъ Персіянъ, но и могутъ быть ими вовсе задержаны подъ разными предлогами.

7. Въ Урмійскомъ и Хойскомъ округахъ, которые по трактату остаются у насъ въ залогѣ до уплаты 1$\frac{1}{2}$ курура, позволить Христіанамъ переселяться постепенно до конца Мая. Впрочемъ Ваше Высокоблагородіе обще съ чиновниками должны поступать въ отношеніи семъ, сообразуясь съ обстоятельствами и съ уплатою денегъ, отъ Персидскаго Правительства намъ слѣдующихъ.

8. Семействамъ или цѣлымъ селеніямъ, которые готовы будутъ къ переселенію, давать открытые листы для безопаснаго слѣдованія и охранные листы для освобожденія отъ податей и повинностей по прилагаемой здѣсь формѣ.

9. Предоставить право каждому селенію оставить отъ себя повѣреннаго для продажи имущества, принадлежащаго переселяющимся Христіанамъ, въ положенный по трактату срокъ. Повѣренныхъ сихъ снабдить надлежащими видами по препровождаемой при семъ формѣ, и вмѣстѣ съ тѣмъ отнестись къ Коммисару, находящемуся при Аббасъ-Мирзѣ, или къ тому дипломатическому чиновнику, который въ

Sənəd 3, davamı

103

Тавризѣ находиться будетъ, объ оказаніи таковымъ повѣреннымъ всякаго покровительства и пособія.

На счетъ слѣдованія переселенцевъ до границъ областей нашихъ.

10. Для удобнѣйшаго во время пути продовольствія, и въ особенности для избѣжанія недостатка въ кормѣ для скота, переселенцевъ раздѣлить на партіи по селеніямъ, или какъ признаете удобнѣе, такъ, чтобы каждая партія состояла отъ 150 до 300 семействъ.

11. Партіи сіи стараться до границы нашей вести разными дорогами, дабы одна партія не сходилась съ другою.

12. Дозволить переселяться и отдѣльно каждому семейству, не ручаясь однако за ихъ безопасность.

13. Вообще соглашать Христіанъ, дабы они слѣдовали въ Нахичеванскую и Эриванскую области, гдѣ предлагается увеличить, сколько можно, народонаселеніе Христіанами. Впрочемъ жителямъ деревни Узумчи и 3-хъ близъ ея находящихся Армянскихъ селеній, позволить слѣдовать въ Карабахъ, такъ какъ сія провинція къ нимъ ближе.

14. Для сопровожденія каждой партіи отрядить одного Офицера изъ тѣхъ, кои въ помощь вамъ не-

Sənəd 3, davamı

104

перь назначены, или же требовать таковыхъ, знающихъ Армянскій языкъ, отъ отрядныхъ Начальниковъ, а также и козаковъ, ко всякой партіи отъ 2 до 5 человѣкъ.

15. Какъ скоро въ какомъ-либо округѣ партія переселенцевъ тронется съ мѣста, то Ваше Высокоблагородіе, или кто-либо изъ чиновниковъ, въ помощь вамъ назначаемыхъ, должны будете тотчасъ увѣдомить о томъ Эриванское Временное Правленіе, объяснивъ число семействъ, фамилію пристава, мѣсто на границѣ, на которое партія будетъ слѣдовать, означивъ хотя примѣрное время, къ которому партія сія можетъ прибыть къ нашимъ владѣніямъ, а также и то, въ какихъ мѣстахъ проживали переселенцы, т. е. на плоскости ли и жаркихъ, или гористыхъ и холодныхъ мѣстахъ, какого рода хозяйствомъ они занимались и сколько имѣютъ скота.

16. На выдачу взаимообразно вспоможенія совершенно бѣднымъ семействамъ и на непредвидимые расходы извольте, Ваше Высокоблагородіе, получить отъ управляющаго должностію Генералъ-Интенданта, Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника Жуковскаго, 25 тыс. руб. серебромъ, изъ числа ко-

Sənəd 3, davamı

105

ихъ, по усмотрѣнію вашему, предоставляется вамъ отпускать потребное число каждому чиновнику, въ отдѣльный округъ посылаемому; но съ тѣмъ, чтобъ выдача вспоможенія, не превышая 10 р. серебромъ на семейство, была производима подъ росписки получающихъ оные и съ засвидѣтельствованіемъ старшинъ и священника того селенія, которому бѣдные принадлежать будутъ. Въ употребленіи сихъ денегъ какъ вы, такъ и чиновники, въ вѣденіи вашемъ состоящіе, должны представить надлежащій расчетъ.

17. Обязанности ваши и придаваемыхъ вамъ чиновниковъ, кромѣ приставленныхъ для препровожденія партій, будутъ продолжаться до того времени, пока переселенцы вступятъ въ предѣлы нашихъ провинцій, ибо для назначенія мѣстъ подъ водвореніе переселенцевъ, для оказанія имъ возможнаго пособія отъ земли и для содѣйствія къ поселенію ихъ, учрежденъ будетъ при Эриванскомъ Временномъ Правленіи Комитетъ, въ вѣденіи коего будетъ поступать каждая партія переселяющихся Армянъ тотчасъ по переходѣ оной въ наши границы. Для чего на встрѣчу сей партіи высланы будутъ отъ Комитета нарочные, которые

Sənəd 3, davamı

вмѣстѣ съ приставами, при партіяхъ находящимися, и будутъ препровождать ее до мѣста назначенія. По Карабаху возлагается сіе на попеченіе тамошняго Военно-Окружнаго Начальника, Князя Абхазова.

18. Когда совершенно окончите ваши дѣйствія, въ то время извольте доставить мнѣ полный отчетъ о дѣйствіяхъ вашихъ, и особенно о суммахъ, вами и приданными вамъ въ помощь Штабъ и Оберъ-Офицерами издержанныхъ; при послѣднемъ отчетѣ долженъ быть приложенъ имянный списокъ семействамъ, которымъ будетъ выдано заимообразно вспоможеніе, и росписки ихъ въ полученіи денегъ, дабы на основаніи оныхъ можно было въ послѣдствіи распорядиться о взысканіи сего долга, которое имѣетъ быть учинено по прошествіи первыхъ пяти лѣтъ, послѣ водворенія Христіанъ, въ послѣдующіе за нѣмъ 5 лѣтъ.

и 19. Изъ суммы 25 т. руб., вамъ отпускаемой, имѣете вы снабжать прогонами по числу верстъ, полагая по 2 коп. серебромъ на версту, Штабъ-Офицеровъ на 3, а Оберъ-Офицеровъ на 2 лошади, поелику же по большей части лошадей должно будетъ нанимать по вольнымъ цѣнамъ; а сверхъ того Штабъ- и Оберъ - Офицеры при разъѣздахъ будутъ имѣть и

Sənəd 3, davamı

407

другіе расходы, по недостаточному состоянію для нихъ тягостные, то изъ сей же суммы предоставляю вамъ выдавать для всѣхъ таковыхъ издержекъ Штабъ-Офицерамъ по 30, а Оберъ-Офицерамъ по 20 руб. въ мѣсяцъ серебромъ.

Подписалъ: *Командиръ Отдѣльнаго Кавказскаго Корпуса, Генералъ отъ Инфантеріи, Генералъ-Адъютантъ Паскевичъ.*

No 275.
26 Февраля 1828 г.
Тавризъ.

Sənəd 3, davamı

III ПРИЛОЖЕНІЕ.

ХРИСТІАНЕ!

По дошедшимъ до меня достовѣрнымъ слухамъ неблагонамѣренные люди стараются распространить не токмо нелѣпыя и лживыя вѣсти, но даже вселить страхъ въ просившихъ дозволеніе переселиться въ благословенную Россію, и тѣмъ отвратить желаніе сердецъ ихъ.

Քրիստոնեայք,

Լսելի եղև յականջս իմ, թէ արք չարամիտք ջանան ոչ միայն հրապարակել սուտ և զանպատեհ զրոյցս, այլև տալ երկիւղ մեծ, որոց կամին անցանել յօրհնեալ Ռուսաստան. և զայս օրինակ կամին դարձուցանել զձեզ 'ի գովելի ցանկութենէ սրտի ձերոյ։

Sənəd 4.
İrandan Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərə rəhbərlik edən erməni zabiti Qazaros Lazaryanın İran ermənilərinə müraciəti
Mənbə: Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва, 1831, с.107-111

108

Въ отвращеніе сего и по довѣренности ко мнѣ Армянскаго народа, по долгу обязанности, возложенной на меня Главнокомандующимъ нашимъ, объявляю вамъ, что великодушный Монархъ Россійскій даетъ желающимъ переселиться надежное, спокойное и счастливое убѣжище въ Его государствѣ.—Въ Эриванѣ, Нахичеванѣ и Карабахѣ, гдѣ сами изберете, получите вы въ изобиліи хлѣбородную землю, отчасти засѣянную, коей десятая только часть обрабатывается въ пользу Казны. — Вы освобождаетесь въ продолженіи шести лѣтъ отъ всякихъ податей и, для переселенія бѣднѣйшимъ изъ

Եւ ես առ 'ի հերքել զայս ամ ըստ պարտեացն որովք բեռնաւորեալ եմ 'ի սպարապետէն, և 'ի հաւատարմուէ ազգին որ առիս, յայտ առնեմ ձեզ, թէ մեծահոգի ինքնակալն ամ Ռուսաց պարգևէ այնոցիկ որք ցանկան գաղթել, զապահով զխաղաղ և զերջանիկ տեղի ապաստանի 'ի յընդարձակ կայսերութեան իւրում:

'Ի գաւառսն Երևանայ, Նախիջևանայ և Ղարապաղու, զորս դուք ընտրեսջիք, տացի ձեզ լայնատարած և արգասաւոր երկիր, որ արդէն իսկ ըստ մասին սերմանեալ է. և 'ի պտղոյ նորին զտասներորդ մասն միայն տաջիք Տէրութե. և յընթացս վեց ամաց ազատ լիցիք յամ հարկատուութէ. և որք միանգամ ա-

Sənəd 4, davamı

409

васъ, подана будетъ помощь. — Тѣ, кои имѣютъ здѣсь недвижимость, отправивъ семейства свои, могутъ оставить по себѣ повѣренныхъ для продажи оной, срокъ коей опредѣленъ по Туркманчайскому трактату до пяти лѣтъ; имена оставшихся съ описью имуществъ ихъ доставятся мною къ Посланнику или Коммисару, при Его Высочествѣ Аббасъ Мирзѣ пребывающемъ, дабы они, яко подданные Великаго Государя, были подъ высокимъ Его покровительствомъ.—Въ Россіи увидите вы терпимость вѣръ и равенство правъ Русскаго съ прочими подданными Государя, и забудете всѣ горести, вами

ւելի աղքատ լիցեն ՚ի ձէնջ, տացի նցա օգնութի չուելոյ: Որք միանգամ թողուն աստ զհունձս իւրեանց և զանշարժ ինչս, յետ առաքելոյ զընտանիս իւրեանց կարեն թողուլ աստ զորս ոմանս ՚ի վաճառել զնո մինչև ցհինգ ամս՝ ըստ սահմանադրութե արարելոյ ՚ի թէւեխս դաշանց Թուրքմանչայի: Զանուանս եղհաշուեգիրս ընչիցն զորս թողջիք աստ, առաքեցից մերում գործակալի որ առ Ապասմիրզայ շահզատայն, զի լիցին ը̄ պաշտպանութ̄ նորին կայսերական մեծութե, որում լինջիք հպատակք: ՚Ի Ռուսաստան տեսջիք զթոյլատուութիւն ա̄մ կրօնից. և զհաւասարութի իրաւանց Ռուսաց ը̄ այլոց հպատակաց կայսերն. անդ մոռասջիք զա̄մ նեղութիս զորս կրեցիք.

Sənəd 4, davamı

терпимыя.—Тамъ найдете вы новое отечество, населенное Христіанами, и не увидите болѣе угнетенія святой вѣры! Тамъ будете вы жить подъ покровительствомъ законовъ и почувствуете благотворное ихъ дѣйствіе.—Тамъ наконецъ вы улучшите благосостояніе ваше, и малыя пожертвованія, сдѣланныя вами, вознаградятся стократно.—Вы оставите родину, любезную для всякаго; но одна мысль о землѣ Христіанской должна приводить васъ въ восторгъ.

անդ գտջիք զնոր հայրենիս բնակեալ 'ի Քրիստոնէից, և ոչ ևս տեսջիք զը̄ղ կրօնըն մեր 'ի նեղութ․ անդ կեցջիք ը̄ հովանաւորութ օրինաց և զգասջիք վաղվաղայն զբարերար ազդեցութի նոցին․ հուսկ ապա անդ վիճակ ձեր բարեգոյն լիցի․ և փոխանակ սակաւուն զոր կորուսջիք, անդ տացի ձեզ հարիւրապատիկ։ Դժուարին է թէ լռութ զերկիր ծնընդեան ձերոյ որ սիրելի է ամէն․ բայց մտածելն թէ բնակելոց էք 'ի Քրիստոնեայ Տէրութ, սկսանի ազդել 'ի ձեզ մեծ ցնծութ։

Քրիստոնեայքն Ճապաղեալք 'ի գաւառս պարսկաց տեսցեն վերջապէս զանձինս ժողովեալ 'ի մի վայր, և զինչ՞ք արդեօք թէ բարութիւնք մեծ լինընակալ լին

Sənəd 4, davamı

111

Разсыпанные по областямъ Персидскимъ, Христiане увидятъ соединенiе свое, и можете ли вы знать, чѣмъ Великiй Монархъ Россiи наградитъ преданность вашу? Поспѣшайте! время дорого. — Скоро выступятъ Россiйскiя войска изъ границъ Персидскихъ, тогда переселенiе ваше затруднится, и мы не въ состоянiи будемъ отвѣчать за безопасное слѣдованiе ваше. — Жертвуя малымъ и на малое время, получите все и навсегда.

Подписалъ: *Россiйско-*Императорскiй *Полковникъ и Кавалеръ Лазаревъ.*

30 Марта, 1828 г.

Г. Урмiя.

Ռուսաց ո՞րչափ ունի վարձատրել զհաւատարմութիւնս ձեր։ Փութացարո՛ւք, բարեկամք իմ. ժամանակն անգին է. զօրքն մեր ը՟ հուպ դատարկեսցեն զգաւառս պարսկաստանի. յայնժամ գուցէ բազում արգելս դիցեն ձեզ. և մեք կորուսանիցեմք զմիջոցս պաշտպանելոյ և ապահով առնելոյ զգալուստ ձեր. զոհեսջիք զսակաւն և ՚ի սակաւ ժամանակի, և առատօրէն ընկալջիք զամենայնն և ՚ի մշտնջենաւորս.

Պոլկովնիկ և կաւալեր կայսեր Ռուսաց Ղազարոս Լազարեանց.

՚ի 30 մարտի. 1828. ՚ի քաղաքս, Ուրմի.

Sənəd 4, davamı

fut de tout temps mon guide et que personne ne me l'enlèvera. Je dois avouer que pour surcroît d'une maladie chronique, j'étais rongé d'un mal moral, par suite des désagréments non mérités qui m'ont été faits tout récemment, et de me voir placé de niveau avec des gens nuls, sans principes et méprisés de la Nation. Toutes ces circonstances m'ont forcé de venir Vous faire part des choses les plus essentielles et Vous découvrir la vérité, mais Vous ne m'avez pas accordé un moment de loisir. Votre Excellence me parliez encore de la protection, lorsque j'ai refusé la plus flatteuse qui aurait déjà avancé ma carrière, pour avoir l'honneur de me rendre à l'appel honorable de Votre Excellence. Ma protection, ce fut mon devoir et la personne de Votre Excellence. Tout ce que je viens d'exposer, je le prouverai par des faits. Si après toutes ces preuves de l'estime et du dévouement que je n'ai cessé d'avoir pour Vous, Monsieur le Comte, Votre Excellence pouvait concevoir l'ombre d'un doute sur mon compte, c'est le plus grand mal que Vous puissiez jamais me faire, et désormais je ne demande plus rien, excepté que Votre Excellence daigne jeter un regard d'humanité sur les pauvres transmigrés qui ont perdu l'impossible et qui peut-être sont dans le plus grand besoin, et de récompenser ceux d'entre eux qui se sont distingués par une conduite louable.

Sans doute quelques calomniateurs auront noirci mes actions et mes paroles; tout ce que je désire, c'est que ce que j'ai dit et fait devienne patent et, fort de ma conscience, il ne me reste qu'à prier Votre Excellence de voir la fin de mes travaux pour rendre justice à ceux qui ont partagé mes peines, puisque pour le moment je vois qu'on m'a fait un mal injuste et irréparable dans Votre esprit.

Je vais m'occuper de rendre les comptes de la somme qui m'a été confiée pour la grande œuvre que nul autre que moi, j'ose le dire, n'aurait entreprise, et j'espère que Votre Excellence à la fin me rendra justice.

616. *Рапортъ ген.-м. Панкратьева къ гр. Паскевичу, отъ 8-го сентября 1828 года, № 296.—Хой.*

Имѣя достовѣрное свѣдѣніе, что находящійся въ Тавризѣ баталіонъ Русскихъ бѣглецовъ, состоящій въ командѣ такъ называемаго маіора Самсона, бывшаго службы нашей вахмистра Макинцова, ежедневно усиливается вновь прибывающими въ Тавризъ дезертирами, какъ изъ Нахичеванской области, такъ и изъ ввѣреннаго мнѣ отряда,—я отнесся къ н. с. Амбургеру, дабы онъ требовалъ отъ Персидскаго правительства немедленнаго возвращенія дезертировъ нашихъ, въ силу XIV ст. Туркменчайскаго трактата, по коей самое пребываніе такъ называемаго маіора Самсона въ Адербейджанѣ терпимо быть не должно, ибо онъ, личнымъ примѣромъ, внушеніями и тайными связями имѣетъ вредное вліяніе на прежнихъ своихъ соотчичей.

Я полагалъ обязанностью напомнить консулу нашему о соблюденіи помянутой XIV ст. трактата, ибо Персидское правительство, какъ кажется, сохраняетъ только тѣ пункты трактата, которые въ пользу онаго сдѣланы. Очевиднымъ доказательствомъ тому служитъ и нынѣшняя уплата денегъ, которая продолжается болѣе трехъ недѣль послѣ назначеннаго окончательнаго срока, т. е. отъ 15-го августа. О высылкѣ изъ Тавриза остальныхъ денегъ я не имѣю никакихъ свѣдѣній, не смотря на ежедневныя отношенія мои къ Амбургеру.

617. *Предписаніе гр. Паскевича ген.-м. Панкратьеву, отъ 20-го сентября 1828 года, № 706. Нахичевань.—Секретно.*

Полк. Лазаревъ, занимавшійся переселеніемъ изъ Адербейджана въ наши области христіанъ, приписываетъ успѣхи сдѣланнаго переселенія преимущественно одной своей распорядительности и тому уваженію Армянской націи къ фамиліи его, которое племя сіе питаетъ къ его предкамъ.

Желая имѣть свѣдѣніе, дѣйствительно-ли такое изъясненіе Лазарева имѣетъ признаки достовѣрности, я прошу васъ, сколько вамъ о томъ извѣстно, увѣдомить меня, при чемъ не оставьте присовокупить, въ какой мѣрѣ какъ сами вы вспомоществовали по переселенію означенныхъ христіанъ, такъ и другія лица, которымъ вы давали по сему предмету порученія. Сверхъ того сообщите, если доходили до вашего свѣдѣнія слухи, не имѣли-ли переселенцы причины быть недовольными распоряженіями Лазарева и въ чемъ именно.

618. *Записка о переселеніи Армянъ изъ Персіи въ наши области* *).

В. с. угодно было узнать достовѣрнѣе чрезъ меня о способахъ, которые были приняты къ пересе-

*) Въ дѣлахъ нѣтъ свѣдѣній, кому принадлежитъ эта записка; но судя по тому, что упоминаемый въ ней переводчикъ Дадашевъ былъ переводчикомъ у Грибоѣдова, можно съ нѣкоторою вѣроятностью заключить, что и записка принадлежитъ Грибоѣдову.

Sənəd 5.
Müəllifi A.Qriboyedov olduğu güman edilən "Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər"
Mənbə: AKAK, т.VII, Тифлис, 1878, д.618, с.642-644.

ленію Армянъ изъ Адербейджана, и о нынѣшнемъ ихъ водвореніи въ нашихъ областяхъ.

Вотъ истина по сему предмету, какъ она мнѣ извѣстна: полк. Л . . . *) почиталъ себя главнымъ побудителемъ этой эмиграціи, о чемъ, какъ вамъ извѣстно, онъ изъяснялся довольно гласно, но неосновательно, потому что Армяне никакого понятія не имѣли о немъ, будучи единственно движимы довѣренностью къ Россіи и желаніемъ быть подъ ея законами. Трактатъ давалъ имъ на сіе полное право. Дѣятельными орудіями при переселеніи были: кн. Аргутинскій, Гамазовъ, а другіе подчиненные офицеры дѣйствовали уже подъ ихъ вліяніемъ. Полк. Л. . . помышлялъ только о сочиненіи прокламацій, довольно неумѣстныхъ, между прочимъ, о формированіи регулярнаго Армянскаго ополченія, полагая даже включить въ кругъ своихъ замысловъ, хотя благонамѣренно, но необдуманно, и самый Карабагъ и прочія области, имѣющія свое начальство и гдѣ особенной власти отъ давно учрежденныхъ не могло быть допущено. Кн. Аргутинскій представлялъ ему нѣсколько разъ о его поведеніи, какъ это все хвастливо, вѣтренно и безполезно. Всѣ прочія дѣла полк. Л. . . были такого-же рода и не стоятъ того, чтобы о нихъ распространяться. Должно только прибавить, что онъ человѣкъ пустой, но небезнравственный, не способенъ утаивать казенныхъ денегъ и дѣлать вредъ умышленно.

При раздачѣ денежнаго пособія выходцамъ изъ Урміи произошло много безпорядковъ, но не злоупотребленій: бѣднымъ недодано, богатымъ передано. Это произошло отъ поспѣшности, съ которой сія провинція оставлена была нашимъ войскомъ. Въ торопяхъ дѣйствовали безъ разбора, и потому деньги мало послужили въ помощь, ибо дурно были розданы. Это, впрочемъ, единственный случай, мнѣ извѣстный.

Такъ было при переселеніи; но при помѣщеніи ихъ у насъ на новыхъ мѣстахъ все сдѣлано безмысленно, нерадиво и непростительно. Для завѣдыванія ими учрежденъ комитетъ, который ничего не вѣдалъ и тѣмъ болѣе достоинъ охужденія, что отъ в. с. имѣлъ самое точное и подробное наставленіе, какъ ему въ семъ случаѣ поступать:

1) Армяне бо́льшею частью поселены на земляхъ помѣщичьихъ мусульманскихъ. Лѣтомъ это еще можно было допустить. Хозяева, мусульмане, бо́льшею частью находились на кочевьяхъ и мало имѣли случаевъ сообщаться съ иновѣрными пришельцами.

2) Не заготовлено ни лѣса и не отведено иныхъ мѣстъ для прочнаго водворенія переселенцевъ. Все сіе въ свое время было упущено. Поправить ошибку на нынѣшній годъ поздно. Переселенцы находятся сами въ тѣснотѣ и тѣснятъ мусульманъ, которые всѣ ропщутъ и основательно. В. с. извѣстно, что вообще всѣхъ здѣшнихъ жителей въ сложности должно почитать переселенцами, ибо всѣ они были выселены сардаремъ въ военное время и находятся въ самомъ скудномъ положеніи.

3) Денежное казенное пособіе роздано безъ всякаго толку: раздавали по рублю, по два, какъ нищимъ, безъ вѣрныхъ свѣдѣній, сколько нуждающихся и кому что нужно. 25 р. выданные единовременно, вдесятеро важнѣе той-же суммы, отпущенной дробно, въ разныя времена. Не принято никакой общей мѣры, какъ напримѣръ: покупки хлѣба для содержанія цѣлаго общества, также для посѣва на будущій годъ и пр.

Указавъ в. с. на жалкіе акты комитета переселенія, я долженъ также по справедливости замѣтить, что если-бы въ немъ засѣдали и люди со способностями, которыхъ вовсе тамъ не было, то и они нашлись-бы въ большомъ затрудненіи. Въ Областномъ Правленіи нѣтъ еще вовсе даже поверхностной описи земель и селеній за-Аракскихъ; еще неизвѣстно число жителей и въ округахъ по сю сторону Аракса. Объ имѣніяхъ и говорить нечего: никто не знаетъ, кому что принадлежитъ. Такимъ образомъ, комитету негдѣ было занять надлежащихъ свѣдѣній, которыми долженъ былъ пользоваться. Здѣшній областной начальникъ отзывается, что онъ хотѣлъ большое число новоприбывшихъ Армянъ переселить за Араксъ, но они просили у в. с. позволенія остаться на тѣхъ мѣстахъ, куда ихъ на первый разъ временно пристроили, на что и получили ваше согласіе. Подполк. кн. Аргутинскій не отчаявается однако-же въ возможности привести сію мѣру въ исполненіе. Чиновникъ этотъ заслуживаетъ по своей распорядительности и честности полное довѣріе начальства.

30 т. р. с. и 2 т. черв., вновь назначенные въ пособіе переселенцамъ, будутъ уже употреблены гораздо разборчивѣе. Если-бы в. с. рѣшились еще два раза столько въ наискорѣйшемъ времени отпустить на тотъ-же предметъ, то совершенно бы упрочили благосостояніе означенныхъ выходцевъ. Извольте только принять въ соображеніе число требующихъ помощи, которые всѣ со временемъ будутъ платить подать казнѣ; сравните съ среднею оцѣнкою въ Россіи такого-же количества душъ, и вся сумма, в. с. на сіе выданная, не только покажется вамъ умѣренною, но

*) Лазаревъ.

Sənəd 5, davamı

даже ничтожною въ сравненіи съ пользою, которую она принести должна. Не знаю, представилось-ли в. с. сіе дѣло съ той именно точки зрѣнія и будетъ-ли она вами одобрена.

Еще одинъ важный источникъ пособія и казнѣ ничего не стоящій представляетъ сардарскій скотъ, котораго нынѣ открыто до 30-ти т. штукъ, розданный въ свое время сардаремъ жителямъ на содержаніе, которое имъ вмѣнялось въ подать. Онъ отъ него въ свою очередь, какъ хозяинъ, получалъ масло, шерсть и самый приплодъ и пр. О существованіи сего скота я отъ многихъ наслышанъ и рѣшительно удостовѣрился отъ членовъ Областнаго Правленія Петрикова и Меддокса. Продолжать казнѣ сіе сардарское хозяйство неудобно и въ нашей администраціи просто невозможно; раздать-же солдатамъ на порціи, значитъ израсходовать безвозвратно; но раздача сего скота переселенцамъ чувствительно пополнитъ и исправитъ ихъ хозяйство.

Сколько я ни старался узнать стороною, и именно чрезъ моего переводчика Дадашева, для сего чрезвычайно способнаго, котораго заставлялъ распрашивать по деревнямъ, гдѣ проѣзжалъ, въ Эчміадзинѣ и здѣсь, не происходили-ли какія злоупотребленія при раздачѣ денегъ, но никто на это не жалуется, и сего точно не было.

У областнаго начальника переводчикъ Мирза-Татусъ извѣстный мошенникъ, но онъ по сему дѣлу не имѣлъ никакихъ порученій; равномѣрно и братъ его, начальникъ Сурмалинскаго магала, такой-же общепризнанный негодяй, о которомъ я теперь упоминаю къ слову, но при переселеніи онъ тоже ни во что не вмѣшанъ.

Много должно ожидать отъ старанія тѣхъ, которые нынѣ завѣдываютъ водвореніемъ пришельцевъ, особенно отъ кн. Аргутинскаго; онъ уже вѣрно не впадетъ въ ошибки своего предшественника, маіора Владимірова.

Также мы съ нимъ не мало разсуждали о внушеніяхъ, которыя должно дѣлать мусульманамъ, чтобы помирить ихъ съ нынѣшнимъ ихъ отягощеніемъ, которое не будетъ долговременно, и искоренить изъ нихъ опасеніе на счетъ того, что Армяне завладѣютъ навсегда землями, куда ихъ на первый разъ пустили. Въ томъ-же смыслѣ говорено мною и полиціймейстеру, членамъ Правленія и ханамъ, которые у меня здѣсь были.

В. с. сдѣлали-бы истинное благодѣяніе, если-бы предписали Тифлисской Казенной Экспедиціи, чтобы она отрядила сюда нѣсколькихъ чиновниковъ. Здѣсь просто не кому дѣла дѣлать, даже писарей нѣтъ, переводчиковъ также. Я думаю, что можно было-бы выбрать для сего нѣсколькихъ учениковъ изъ Армянской школы въ Тифлисѣ.

Обращаясь опять къ переселенцамъ, я нахожу, что они гораздо полезнѣе нашихъ Грузинскихъ Армянъ, вообще торгашей, не приносящихъ никакой пользы казнѣ; а перешедшіе изъ Персіи бо́льшею частью — ремесленники и хлѣбопашцы.

619. *Отношеніе с. с. Грибоѣдова къ гр. Паскевичу, отъ 23-го сентября 1828 года, № 52. — Эривань.*

Имѣю честь увѣдомить в. с., что по прибытіи моемъ въ Эривань, я нашелъ Мирза-Джафара, на возвратномъ пути основавшаго здѣсь свое мѣстопребываніе. Опираясь на фирманы, которые онъ имѣетъ отъ своего двора, и на словесное позволеніе в. с., онъ требовалъ отъ мѣстнаго начальства билеты и свободный пропускъ всѣмъ тѣмъ изъ нашихъ подданныхъ, которые *по силѣ трактата* пожелаютъ переселиться въ Персію. Сущность трактата не могла быть вполнѣ извѣстна здѣшнимъ чиновникамъ, предпочтительно занятымъ внутреннимъ управленіемъ, самого областнаго начальника здѣсь не было, и потому сначала допущенъ былъ Персидскій посланный къ свободному здѣсь проживанію и къ исполненію объявленныхъ имъ порученій, тѣмъ болѣе, что отъ Тифлисскаго военнаго губернатора получена бумага, гдѣ говорится о немъ, какъ о посланникѣ, котораго должно принимать и содержать соотвѣтственно его званію. Но вскорѣ вредныя послѣдствія его внушеній и принятаго имъ на себя офиціальнаго характера побудителя и покровителя переселенія содѣлались явными. Нѣкоторые недовольные новымъ порядкомъ, вводимымъ нашимъ правительствомъ, объявили желаніе уйти навсегда отсюда. На ту пору я прибылъ и, свѣдавъ, что происходило, послалъ за Мирза-Джафаромъ и выговаривалъ ему неумѣстность его поведенія. Изъ словъ-же его я усмотрѣлъ, что онъ искренно вѣрилъ въ правильность своихъ поступковъ, выказалъ мнѣ свои фирманы; а позволеніе в. с. прежнимъ Персидскимъ подданнымъ, имѣющимъ въ Эривани собственность, продавать и обмѣнивать оную, онъ понялъ превратно, также какъ и Персидское министерство и консулъ нашъ въ Тавризѣ, воображая, что сіе также даетъ новымъ нашимъ подданнымъ право переселиться съ своею собственностью и семействами въ Персію, ежели они того пожелаютъ. Я не распространился съ нимъ въ толкованіи

Sənəd 5, davamı

10

İrəvan xanlığı ərazisindəki azərbaycanlılara məxsus yer adlarının kütləvi surətdə dəyişdirilməsi. Müasir vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırım

MÜASİR VANDALİZM:
TARİXİ ADLARA QARŞI SOYQIRIM

Bu gün erməni millətçiləri beynəlxalq ictimaiyyətin gözləri qarşısında Cənubi Qafqazın tarixi keçmişini saxtalaşdırmaqda davam edirlər.

Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinin şərtlərinə əsasən İrandan və Türkiyədən işğal olunmuş Azərbaycan dövlətinin — İrəvan xanlığının ərazisinə köçürülən ermənilər, çox keçmədən, Rusiya müstəmləkəçilərinin köməyi ilə aborigen əhaliyə — azərbaycanlılara qarşı soyqırıma və deportasiyalara başladılar. Qırğınlardan canını qurtaran yerli əhali kütləvi surətdə Şərqi Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və dünyanın başqa ölkələrinə köçüb getdi. 1988-ci ildə azərbaycanlıların keçmiş İrəvan xanlığı ərazisindən — Ermənistandan deportasiyası başa çatdırıldı. Müasir erməni vandalları keçmiş İrəvan xanlığının ərazisindəki azərbaycanlılara məxsus minillərlə tarixi olan yer adlarına — toponimlərə qarşı da soyqırım həyata keçirirlər. Azərbaycan toponimləri "erməniləşdirilir". Bir sözlə, ermənilər özlərinə saxta "tarix" yaradırlar.

...Elmə yaxşı məlumdur ki, ermənilər Cənubi Qafqazın aborigen əhalisi deyillər. Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, onlar Cənubi Qafqaza gəlmə — köçürülüb gətirilmə etnosdur. Bunu ilk mənbələrə əsaslanan tədqiqatlar çoxdan sübut etmişdir. Ermənilərin əcdadları hesab olunan tayfalar təqribən e.ə. I minilliyin ortalarında Fərat çayının yuxarılarında peyda olmuşlar. Onlar bura Balkan yarımadasından köçüb gəlmişlər.

Azərbaycan xalqının ulu babaları hələ ermənilərin Asiyada peyda olmasından çox-çox əvvəllər Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla, böyük bir regionda yüksək mədəniyyət formalaşdırmış, Arazdan cənubda

Manna və Atropatena, şimalda isə qüdrətli Albaniya dövlətini yaratmışlar.

Azərbaycan Albaniya dövləti Araz çayından şimaldakı bütün Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən tarixi Qarabağ da daxil olmaqla Araz və Kür çayları arasındakı ərazini əhatə edirdi. Albaniya dövlətinin süqutundan sonra Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları bütün tarixi dövrlərdə ya Azərbaycan dövlətlərinin, ya da müxtəlif türk-müsəlman imperiyalarının tərkibinə daxil olmuşdur. Belə ki, 1918-ci ilədək Cənubi Qafqaz ərazisində heç bir erməni dövləti olmamışdır. Tarixi reallıq və ilk mənbələrin təsdiq etdiyi həqiqət belədir!

Bu gün Cənubi Qafqazda başlıca gərginlik ocağı olan erməni dövləti yaradılması ideyasının əsası lap yaxın dövrdə — XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının regionu ələ keçirmək məqsədilə İran və Türkiyəyə qarşı apardığı işğalçılıq müharibələri dövründə qoyulmuşdur. Həmin dövrdə Rusiya özünə Cənubi Qafqazda etibarlı dayaq yaratmaq üçün xristian amilindən istifadə etdi. Bu məqsədlə yenicə işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən də keçmiş Azərbaycan dövlətlərinin — İrəvan, Naxçıvan və Qarabag xanlıqlarının ərazisinə İrandan və Türkiyədən kütləvi surətdə ermənilər köçürüldü. Erməni köçkünlərini yerli türk-müsəlman əhali üzərinə qaldırmaq məqsədilə imperator I Nikolay azərbaycanlıların ümumxalq bayramı olan Novruz bayramı günlərindən birində — 1828-ci il martın 21-də Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" adlanan bir vilayətin yaradılması barədə fərman imzaladı. Yeni yaradılmış "Erməni vilayəti"nin ərazisinə daxil edilən 1111 kənddən yalnız 62-də ermənilər yaşayırdı. Onlar da 1828-ci ilədək buraya köçürülmüş ermənilər idi. Yeri gəlmişkən, göstərilən 62 kəndin ancaq 14-nün adı erməni mənşəli idi.

"Erməni vilayəti"nin yaradılmasından sonra əzəli Azərbaycan torpaqlarının bura çar Rusiyası tərəfindən köçürülüb gətirilmiş ermənilər tərəfindən etnik təmizlənməsi dövrü başlandı. Azərbaycan xalqını öz ata-baba torpaqlarından məhrum etmək məqsədilə ona qarşı saysız-hesabsız deportasiyalar və soyqırımlar həyata keçirildi. Nəticədə Azərbaycan torpaqlarının kütləvi surətdə ermənilərlə məskunlaşdırılması prosesi həyata keçirildi. Rus tədqiqatçısı N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı: "Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu yerli əhali deyil və buraya bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür".

1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlıq yaradılması xatirinə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı torpaqlarla birlikdə ermənilərə güzəştə getdi. Beləliklə, Cənubi Qafqazda tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaradıldı. Bu vaxtdan etibarən Rusiyanın hərtərəfli köməyi ilə emənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarının azərbaycanlılardan təmizlənməsi prosesi daha da sürətləndi, ermənilərin köç saldığı ərazilər Azərbaycan torpaqları hesabına şərqə doğru daha da genişləndirildi. Bolşevik Rusiyasının hakimiyyəti dövründə bu proses daha da intensivləşdi. 1988-ci ildə azərbaycanlıların öz ata-baba yurdları olan Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi) torpaqlarından deportasiyası başa çatdırıldı. Yaxın keçmişdə əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olan bu torpaqlarda — indiki Ermənistan Respublikasının ərazisində artıq bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

Azərbaycanlılara qarşı 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-ci illərdə çoxsaylı soyqırımlar və deportasiyalar həyata keçirmiş erməni millətçiləri, eyni zamanda, minlərlə tarixi abidələri, nadir maddi və mənəvi mədəniyyət əsərlərini, məscidləri, minarələri, qəbiristanlıqları yerlə yeksan etmiş, tarixi adlara qarşı da soyqırım törətmişlər. Ermə-

ni millətçilərinin indiki Ermənistan (tarixi Qərbi Azərbaycan) ərazisində azərbaycanlılara məxsus mənəvi sərvətlərə qarşı davamlı olaraq həyata keçirdikləri soyqırım nəticəsində on minlərlə tarixi adlar dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

İlk mənbələr, o cümlədən arxiv sənədləri sübut edir ki, indiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adlarının və digər toponimlərin dəyişdirilməsi prosesinə ilk dəfə 1919-cu ildə — Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan (1918) dərhal sonra Ermənistan Respublikası hökumətinin qərarı ilə başlanılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935-ciilədək orada 190-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi adların dəyişdirilməsi prosesi daha da sürətləndirilərək kütləvi miqyas almış və 1991-ci ildə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra əsasən başa çatdırılmışdır.

Tanınmış tədqiqatçı alim Nazim Mustafanın əməyinin nəticəsi olan aşağıdakı cədvəllər müasir erməni vandalizminin insanlığa zidd mahiyyətini aydın göstərir. Bu cədvəllərin başlıca məziyyəti bundan ibarətdir ki, əsər məhz erməni mənbələrinə əsasən tərtib edilmişdir. Qoy ikili standartlar mövqeyindən çıxış edərək erməni vandallarını müdafiə edən bəzi Qərb siyasətçiləri havadarlıq etdikləri erməni millətçilərinin tarixi necə saxtalaşdırmaları ilə daha yaxından tanış olsunlar. Bəlkə bundan sonra onlar üzlərini həqiqətə doğru çevirərək özlərinə qondarma tarix yaradanları əsl adı ilə çağıracaq, YUNESKO-nun mədəni dəyərlərin qorunması haqqında 1954, 1970 və 1972-ci il tarixli konvensiyalarına hörmətlə yanaşacaqlar.

Yaqub Mahmudov,
əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor

Soyqırıma məruz qalan Azərbaycan toponimləri

Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin türkmənşəli adları olduğu kimi saxlanılırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə isə Ermənistanda rəsmi "addəyişmə əməliyyatları" 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanları əsasında həyata keçirilmişdir. 1988-ci ilin avqust ayınadək indiki Ermənistan ərazisində 521 türkmənşəli yaşayış məskəninin adı dəyişdirilmişdir.

Ermənistanda dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələrinin təqdim olunan siyahısını "Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" kitabının 1976 və 1988-ci il nəşrləri, habelə Ermənistan SSR Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı və 2000-ci ildə İrəvanda çap edilən Ermənistan Respublikasının xəritəsi əsasında hazırlamışıq.

Addəyişmə əməliyyatı əsasən aşağıdakı qaydada həyata keçirilmişdir.

1. İlk növbədə azərbaycanlıların soykökü, onun tarixi keçmişi ilə bağlı yaşayış yerlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Aşağı Türkmənli — Lusaqyuğ (Eçmiədzin), Qorçulu — Mrqaşad (Hoktemberyan), Sərdarabad — Hoktember (Hoktemberyan), Bayandur — Vağadur (Gorus), Şirvancıq — Lernakert (Artik).

2. Bir çox yaşayış məskənlərinin adları ermənicəyə hərfi tərcümə edilmişdir. Məsələn, Armudlu — Tandzut (Hoktemberyan), Daşqala — Karaberd (Ani), Dərəkənd — Dzoraqyuğ (Quqark), Dərəçiçək - Tsaxkadzor (Razdan), Göl — Liçk (Martuni), Güllübulaq — Vardaxpuyr (Qukasyan).

3. Bəzi yaşayış məskəninin adı "beynəlmiləlçilik" pərdəsi altında dəyişdirilmişdir. Məsələn, Qaraqışlaq — Dostluq (Masis), Sultanabad - Şurabad (Amasiya), Cücəkənd — Qızılşəfəq (Kalinino), Aşağı Necili — Sayat-Nova (Masis), Çanaxçı — Sovetakert (Ararat). Bu proses bəzi erməni yaşayış məskənlərinin adlarının müasirləşdirilməsi prosesi ilə yanaşı aparılmışdır.

4. Yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi isə cüzi dəyişiklə, ona oxşar, lakin erməniciləşdirilmiş adla əvəz edilmişdir. Məsələn, Də-

rabbas — Darbas (Sisian), Dəlilər — Dalar (Artaşat), Ələyəz — Araqats (Talın), Ərəvus — Arevis (Sisyan), Gabud — Kapuyt (Əzizbəyov), Çırpılı — Crapi (Ani).

5. "Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsü"nün qeyd etdiyimiz nəşrlərində adının önündə "yuxarı", "aşağı", "böyük", "kiçik" sözləri gələn türkmənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarında bu sözlərin ermənicə — yəni müvafiq olaraq "verin", "nerkin", "mets", "pokr" şəklində yazılması həmin adların erməni dilində olması görüntüsü yaratmağa xidmət etmişdir. Bununla elə təəssürat yaratmağa çalışmışlar ki, guya dəyişdirilən adlar erməni mənşəlidir. Məsələn, Verin Zağalı — Axpradzor (Vardenis), Nerkin Zeyvə — Hartaşen (Eçmiədzin), Mets Kəpənəkçi — Musaelyan (Axuryan), Pokr Şiştəpə — Pokr Sepasar (Qukasyan). Biz isə oxuculara təqdim olunan cədvəllərdə həmin adları ermənilərin təqdim etdikləri kimi deyil, əslində olduğu kimi vermişik.

6. 1935-ci ilə qədər Ermənistanda türkmənşəli yaşayış məskənlərinin adları Ali Sovetin fərmanları olmadan dəyişdirilmişdir. Məsələn, Bəbirli — Bartsraşen (Ani), Dəymədağlı — Şrvenants (Qafan), Tovuzqala — Berd (Şəmşəddil), Şirabad — Parakar (Eçmiədzin).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə Ali Sovetin fərmanı ilə yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməklə yanaşı, kəndləri birləşdirmək adı altında yüzlərlə Azərbaycan kəndinin adı Ermənistanın yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Məsələn, Ermənistan SSR Ali Sovetinin 5 fevral 1978-ci il fərmanı ilə Aşağı Kilsə (Quqark), Ağtala (Kamo), Rəhimabad (Masis), Qamışlı (Vardenis) kəndlərinin adları siyahıdan çıxarılmışdır. 1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (əhalisi soyqırıma məruz qoyulmaqla, deportasiya edilməklə və s.) yaşayış məntəqələri siyahısından silinmişdir.

Azərbaycanlıların 1948-53-cü illər deportasiyasından sonra 60-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir. Təkcə 1978-ci ildə 23 rayonda 60 türkmənşəli toponim dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə isə azərbacanlılara məxsus 90 məntəqənin adı dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə, son dövrədək 667 toponim dəyişdirilmişdir.

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanlarına əsasən Ermənistan ərazisində adları dəyişdirilmiş azərbaycanlılara məxsus yer adları*

№	*Azərbaycanlılara məxsus olan əvvəlki adı*	*Dəyişdirilmiş adı*	*Yerləşdiyi rayon*	*Fərmanın verildiyi tarix*
1	2	3	4	5
1.	Acıbac	Acabac	Qafan	09.04.1991
2.	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
3.	Adıyaman	Qarnhovit	Talın	12.11.1946
4.	Ağadərəsi	Katnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
5.	Ağbaba nahiyəsi	Amasiya rayonu		09.09.1930
6.	Ağbulaq	Luysaxpyur	Spitak	26.04.1946
7.	Ağbulaq	Ağperek	Krasnoselo	09.04.1991
8.	Ağbulaq	Ağbullak	Gorus	09.04.1991
9.	Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
10.	Ağcaqala	Tsaxkalanc	Eçmiədzin	25.01.1978
11.	Ağcaqışlaq	1.Getaşen 2.Qetazat	Artaşat	21.06.1948 25.05.1967
12.	Ağcaqışlaq	Getapya	Masis	25.01.1978
13.	Ağhəmzəli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
14.	Ağin rayonu**	Ani rayonu		12.10.1961
15.	Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
16.	Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	17.04.1948

*Siyahı 1976-cı və 1988-ci illərdə Ermənistan SSR Ali Sovetinin İrəvanda rus və erməni dillərində dərc etdirdiyi "Ermənistan SSR-in inzbati-ərazi bölgüsü" kitabları, habelə 2000-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap edilən "Ermənistan Respublikasının xəritəsi" əsasında tərtib edilmişdir.
***Ağin* – qədim türk dilində "ağ, uca, hündür", "böyük" sözü ilə "daxma, koma, mağara" mənasında işlənən "hin", "in" sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002, s. 34].

1	2	3	4	5
17.	Ağkilsə	Azat	Vardenis	03.01.1935
18.	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
19.	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan	19.04.1991
20.	Ağqala	Berdunk	Kamo (Qavar)	09.04.1991
21.	Ağudi*	Aqitu	Sisyan	09.04.1991
22.	Ağzıbir	Lçap	Kamo (Qavar)	07.12.1945
23.	Ahaqçı (Ağakiçik)	Zovasar	Talın	25.01.1978
24.	Axta rayonu	Razdan rayonu		30.06.1959
25.	Axtaxana	1.Xlatağ 2.Dzorastan	Qafan	- 01.06.1940
26.	Axula	Berkarat	Araqats	25.01.1978
27.	Axund Bozavand	1.Bzovan 2.Berdik	Artaşat	- 25.01.1978
28.	Alaçıqqaya	Alaçux	Dilican	-
29.	Alagöz	Araqats	Talın	31.07.1950
30.	Alakilsə	1.Baytar 2.Hovtun	Amasiya	- 09.04.1991
31.	Allahverdi rayonu	Tumanyan rayonu	Tumanyan	19.09.1969
32.	Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
33.	Aralıx	Yerazqavors	Axuryan	07.12.1945
34.	Aralıx	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.05.1978
35.	Aralıx Kolanı	Verin Kolanı		-
36.	Arazdəyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
37.	Arıxvəli	Lernut	Axuryan	21.10.1967

**Ağudi* – qədim türk dilində "uca, hündür, böyük" mənasında işlənən "ağ" sözü ilə uti/udi türkdilli tayfanın adının birləşməsindən əmələ gəlmiədir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 43].

1	2	3	4	5
38.	Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
39.	Armudlu	Tanzut	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
40.	Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
41.	Arpaçay st.	Axuryan st.	Axuryan	31.07.1950
42.	Arpavar	1.Lusakert 2.Nşavan	Artaşat	20.08.1945 21.10.1967
43.	Artiz*	Gexart	Abovyan	04.04.1946
44.	Astazur	Şvanidzor	Meğri	22.04.1935
45.	Astazur st.	Şvanidzor st.	Meğri	19.09.1950
46.	Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen	Martuni	07.12.1945
47.	Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
48.	Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talın	12.11.1946
49.	Aşağı Ağdan	1.Morut 2.Aknaxpyur	İcevan	25.05.1967 11.11.1970
50.	Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
51.	Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
52.	Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiədzin	04.04.1946
53.	Aşağı Girətağ	Nerkin Qirataq	Qafan	1991-ci ildən sonra
54.	Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
55.	Aşağı Xatunarxı	Qay	Eçmiədzin	25.01.1978
56.	Aşağı Qanlıca	Vağramaberd	Axuryan	26.04.1946
57.	Aşağı Qarabağlar	1.Çimənkənd 2.Urtsadzor	Ararat	- 25.01.1978
58.	Aşağı Qaraqoymaz	Nerkin Sasunaşen	Talın	12.11.1946

**Artiz* – qədim türk dilində "ardıc kolu" mənasındadır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 77].

1	2	3	4	5
59.	Aşağı Qaranlıq qəsəbəsi	Martuni qəsəbəsi	Martuni	
60.	Aşağı Qaranlıq rayonu	Martuni rayonu	-	09.09.1930
61.	Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	04.04.1946
62.	Aşağı Quylasar (Göyləsər)	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
63.	Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	25.01.1978
64.	Aşağı Pirtikən	Dzoragyuğ	Talın	02.03.1940
65.	Aşağı Pürülü	Geğavank	Qafan	09.04.1991
66.	Aşağı Türkmənli	Lyusagyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935
67.	Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12.08.1946
68.	Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
69.	Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
70.	Avdallar	Hasavan	Abovyan	04.04.1946
71.	Avdıbəy	1.Saxkaşen 2.Tsaxkaber	Spitak	04.05.1939 21.10.1967
72.	Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	-
73.	Ayğırgölü	Aknaliç	Eçmiədzin	25.01.1978
74.	Aynalı	Davtaşen	Talın	19.04.1950
75.	Ayrım	Ptxavan	Noyemberyan	-
76.	Aysəsi	1.Qızılgül 2.Arates	Yeğeqnadzor	10.09.1946 09.04.1991
77.	Babacan	1.Qızılkənd 2.Çanatağ	Vardenis	15.07.1978 09.04.1991
78.	Babakişi	Bujakan	Nairi	-
79.	Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	15.07.1948
80.	Bacoğlu	Haykavan	Axuryan	07.12.1945

1	2	3	4	5
81.	Bağçılıq	Verin Ptxni	Kotayk	09.04.1991
82.	Bahar	Artunk	Vardenis	09.04.1991
83.	Baxçalar (Hacı Bayram)	Baqaran	Hoktemberyan (Armavir)	03.07.1968 03.01.1035
84.	Bala Ayrım	Pokr Ayrum	Tumanyan	1991-ci ildən sonra
85.	Balakənd	Dovex	Noyemberyan	04.01.1938
86.	Balıxlı	Zorakert	Amasiya	09.04.1991
87.	Barana*	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938
88.	Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
89.	Basarkeçər rayonu	Basarkeçər rayonu	-	11.06.1969
90.	Baş Abaran	Aparan	Aparan	03.01.1935
91.	Baş Abaran r-nu	Aparan r-nu	-	03.01.1935
92.	Baş Gərni**	Qarni	Abovyan	03.01.1935
93.	Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
94.	Başkənd	Artsvaşen	Karsnoselo (Cambarak)	25.01.1978
95.	Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
96.	Başkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
97.	Başkənd	Geğarkunik	Kamo (Qavar)	04.04.1946
98.	Başnalı	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
99.	Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
100.	Bazarcıq	Arai	Aparan	15.07.1946
101.	Bazarçay	Qorayk	Sisyan	1991-ci ildən sonra

*_**Barana**_ – qədim türk tayfası baranilərdən qalmadır. "Qoç, qoyun" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 121].
Gərni** – urartu dilində "qala" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 418].

1	2	3	4	5
102.	Becəyəzli	Vostan	Artaşat	20.08.1945
103.	Bəbirli	Bartsaraşen	Ani	03.02.1947
104.	Bədəl (Molla Bədəl)	Yeğeknut	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
105.	Bəkdaş	Xordzor	Qafan	09.04.1991
106.	Bəryabad	Barepat	Karsnoselo (Cambarak)	09.04.1991
107.	Bəykənd	Mets Parni	Spitak	-
108.	Bəzirxana	Dzitankov	Ani	-
109.	Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
110.	Bitticə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
111.	Boğazkəsən	Dzorakap	Ani	03.01.1935
112.	Boğutlu st.	Arteni st.	Talın	31.07.1950
113.	Bozabdal	Bazum	Quqark	25.01.1978
114.	Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
115.	Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
116.	Böyük Kəpənəkçi	Musaelyan	Axuryan	03.01.1935
117.	Böyük Camışlı	Alagyaz	Araqats	04.01.1938
118.	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş	Artik	03.01.1935
119.	Böyük Ayrım	Medz Ayrum	Tumanyan	1991-ci ildən sonra
120.	Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
121.	Böyük Qarakilsə rayonu	1.Kirovakan rayonu 2.Quqark rayonu	-	30.09.1935 1964
122.	Böyük Qarakilsə şəhəri	1.Kirovakan şəhəri 2.Vanadzor	-	03.01.1935 1991
123.	Böyük Qaraqoyunlu	1.Əzizli 2.Norabak	Vardenis	03.01.1935 09.04.1991

1	2	3	4	5
124.	Böyük Məzrə	Medz Masrik	Vardenis	09.04.1991
125.	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan (Armavir)	19.04.1950
126.	Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
127.	Böyük Şorlu Dəmirçi	1.Şorlu Dəmirçi 2.Daştavan	Masis	- 25.01.1978
128.	Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
129.	Buğdaşen	Baqravan	Ani	03.02.1947
130.	Buğdaşen st.	Baqravan st.	Ani	31.07.1950
131.	Bulaqlı	Həbilkənd	Masis	
132.	Bulxeyir	Şenavan	Aparan	19.04.1950
133.	Calaloğlu	Stepanavan	Stepanavan	-
134.	Canəhməd (Sultanəli qışlağı)	1.Günəşli 2.Kutakan	Vardenis	03.07.1969 09.04.1991
135.	Carcarçı	Derek	Araqats	19.04.1957
136.	Cəbəcəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
137.	Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
138.	Cəfərabad	Getaşen	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
139.	Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
140.	Cəngi	Vardablur	Araqats	19.04.1950
141.	Cənnətli	1. Zovaşen 2. Lancazat	Artaşat	02.03.1940 21.10.1967
142.	Ciftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
143.	Cızıxlar	Tsoğamarq	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
144.	Cloyxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945
145.	Coğaz*	Berkaber	İcevan	25.01.1978

**Coğaz* – qədim türk dilində "su" sözünün fonetik forması olan "cu" ("co") sözü ilə "qaz", "xaz", "ğas" qədim türk etnoniminin birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 636].

1	2	3	4	5
146.	Comardlı	Tanahat	Sisyan	09.04.1991
147.	Cul	Hartavan	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1950
148.	Cücəkənd	1.Qızıl Şəfəq 2.Cunaşoğ	Kalinino	03.01.1935 1991-ci ildən
149.	Çaxırlı	Sovetakert	Vardenis	25.01.1978
150.	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya	09.04.1991
151.	Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
152.	Çarxac*	Kuybışev	Dilican	02.03.1940
153.	Çatıqıran	1. Nor Geği 2. Bazmavan	Nairi	08.07.1957 10.02.1962
154.	Çatıqıran	1. Razdan 2. Geğaşen	Abovyan	03.01.1935 21.10.1967
155.	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
156.	Çaykənd	Getik	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
157.	Çəmbərək	1.Krasnoselo 2.Cambarak	Krasnoselo (Cambarak)	1991-ci ildən sonra
158.	Çiçəkbulaq	Geğatap	İcevan	09.04.1991
159.	Çıraxlı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
160.	Çırçır**	Varser	Sevan	26.04.1946
161.	Çırpılı	Crapi	Ani	28.08.1974
162.	Çirviz***	Lysahovit	İcevan	25.01.1978
163.	Çivinli	Yeğnacur	Amasiya	09.04.1991
164.	Çiydəməl	Arevaşoq	Spitak	25.01.1978
165.	Çiydəmli	Azatavan	Artaşat	20.08.1.945

*__*Çarxac*__ – toponim qədim türk dilində "yarğan", "uçurum", "sıldırım dərə" mənasında işlənən "çar" sözü ilə "cüt, qoşa" mənasında işlənən "haça" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 636].
**__*Çırçır*__ –"şır-şır" sözünün dialekt variantıdır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 618].
***__*Çirviz*__ – türk dilində "çir" sözü "çətin keçilən kolluq" və "vays" "ətəyindən çay axan sıldırım" mənasını bildirən sözlərin birləşməsindən ibarətdir [bax: 110, 424].

1	2	3	4	5
166.	Çobanmaz	Avşen	Araqts	25.01.1978
167.	Çorlu	1.Lernanik 2.Lernagyuğ	Qukasyan (Aşotsk)	26.04.1946 21.10.1967
168.	Çotur*	Sarameç	Spitak	26.04.1946
169.	Çubuxçu	Vardanaşen	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
170.	Çubuxlu	Tsovagyuğ	Sevan	03.01.1935
171.	Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945
172.	Damcılı	Mravyan	Abaran	03.01.1935
173.	Danagirməz	1.Hovit 2.Niqavan	Abaran	15.07.1946 21.10.1967
174.	Dərəbas	Darbas	Sisyan	10.09.1946
175.	Darğalı	1.Anastasavan 2.Ayqezard	Artaşat	01.12.1949 30.12.1957
176.	Daşkənd	Hayrk	Vardenis	09.04.1991
177.	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
178.	Daşlı	Daştakar	Ararat	03.07.1968
179.	Daylaxlı	Arin	Əzizbəyov (Vayk)	25.05.1978
180.	Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
181.	Dədəli	Yeğnik	Talın	12.11.1946
182.	Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	21.06.1948
183.	Dəliqardaş	Saruxan	Kamo (Qavar)	21.06.1948
184.	Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1948
185.	Dəllər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
186.	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
187.	Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946

****Çotur*** – qədim türk dilində "uc, kənar" mənasındadır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 622].

1	2	3	4	5
188.	Dərə	Daranak	Vardenis	09.04.1991
189.	Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Razdan	-
190.	Dərəkənd	Dzoragyuğ	Quqark	-
191.	Dərəköy	1.Daraqyuğ 2.Saraqyuğ	Qukasyan (Aşotsk)	- 12.11.1946
192.	Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
193.	Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	-
194.	Dirəklər	Karnut	Axuryan	26.04.1946
195.	Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
196.	Donuzyeyən	Zəngilər	Masis	03.01.1935
197.	Dornu (Dortnu)*	Antaraşat	Qafan	20.06.1949
198.	Dostlu	Bareqamavan	Noyemberyan	25.01.1978
199.	Dostluq	Ayanist	Masis	09.04.1991
200.	Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
201.	Düzxaraba	Hartaşen	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
202.	Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
203.	Düzkənd	Baroj	Talın	03.01.1935
204.	Düzkənd	Alvar	Amasiya	09.04.1991
205.	Düzkənd rayonu	Axuryan rayonu	-	31.12.1937
206.	Ellər r-nu	Abovyan r-nu		12.10.1961
207.	Elləroyuğu	1.Ellər 2.Lorasar	Amasiya	- 1991-ci ildən
208.	Erdəpin	Yexegis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
209.	Evcilər	Arazap	Hoktemberyan (Armavir)	10.04.1947

* ***Dornu** (Dortnu)* – toponim qıpçaq mənşəli *durt* (dort) tayfa adı əsasında yaranmışdır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 285].

1	2	3	4	5
210.	Eylas	1.İpəkli 2. Masis sovxozu	Masis	- 04.04.1946
211.	Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
212.	Əfəndi	Noradzor	Spitak	26.04.1946
213.	Əldərə	Alvank	Meğri	1991-ci ildən
214.	Ələyəz	Yeğegis	Yeğeqnadzor	09.04.1991
215.	Ələyəz	Araqats	Talın	31.07.1950
216.	Ələyəz st.	Araqats st.	Talın	31.07.1950
217.	Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.04.1946
218.	Əligöyçək	Kuçak	Aparan	03.01.1935
219.	Əlixan	Getik	Qukasyan	03.01.1935
220.	Əliqırıx	Blaraşen	Artaşat	10.09.1948
221.	Əliqırıx	Astğadzor	Martuni	03.01.1935
222.	Əlili	Salvard	Sisyan	03.01.1935
223.	Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
224.	Ərəfsə	Arevis	Sisyan	03.07.1968
225.	Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	-
226.	Əskipara	Voskepar	Noyemberyan	-
227.	Əyar	Aqarakadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
228.	Əzizbəyov rayonu	Vayk rayonu	-	09.04.1991
229.	Gabud*	Kapuyt	Əzizbəyov (Vayk)	03.07.1948
230.	Gərd**	Kard	Qafan	09.04.1991

*__Gabud__ –"gab" sözü "qayalıqdan keçən yol", "dağlıq keçid" mənasını bildirir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 375].
**__Gərd__ – fars dilindən dilimizə keçmiş "kərdi", "lək", "əkilmiş tarla" mənasını bildirir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 416].

1	2	3	4	5
231.	Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
232.	Gərməz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
233.	Gomur	Komk	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
234.	Goran	Qoqaran	Spitak	26.04.1946
235.	Goravan	1.Yenikənd 2.Qorovan	Ararat	04.04.1946 03.07.1968
236.	Gödəkbulaq	Qarcaxpyur	Vardenis	12.08.1946
237.	Gödəklər	Martuni	Krasnoselo (Cambarak)	-
238.	Gödəkli	Mrqavan	Artaşat	20.08.1945
239.	Göl	Liçk	Martuni	-
240.	Gölkənd	Ayqut	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
241.	Göllü	Ardenis	Amasiya	09.04.1991
242.	Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935
243.	Göykümbət	Geğanist	Masis	01.12.1949
244.	Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
245.	Gözəldərə	Gexadzor	Araqatz	15.07.1946
246.	Gözəldərə	Lcevadzor	Quqark	09.04.1991
247.	Gözəldərə	Gexadir	Artik	31.05.1946
248.	Gözlü	Akunk	Talın	12.02.1946
249.	Güdgum	Geğanuş	Qafan	29.06.1949
250.	Gül	Nor Arevik	Meğri	-
251.	Gülablı	Dzoraqlux	Aparan	15.07.1946
252.	Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan (Aşotsk)	15.07.1946
253.	Güllücə	Vardenis	Aparan	19.04.1950

1	2	3	4	5
254.	Güllücə	Dzovk	Abovyan	25.01.1978
255.	Güllücə	Sarahart	Spitak	19.04.1950
256.	Güllücə	Tsaxkut	Amasiya	09.04.1991
257.	Gülüdüzü	Vardahovit	Yeğeqnadzor	09.04.1991
258.	Gülüstan	Nor Aznaberd	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
259.	Gümrü	1.Aleksandropol 2.Leninakan 3.Kumayri 4.Qyumri	-	1840 27.01.1924 1990 1992
260.	Gümüş	Karenis	Razdan	09.04.1991
261.	Güney	Arevuni	Vardenis	09.04.1991
262.	Gürcüyolu	Torosgyuğ	Qukasyan (Aşotsk)	30.07.1980
263.	Hacı Bayram	Baqaran	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935
264.	Hacı Xəlil	Tsaxkahovid	Araqats	15.07.1946
265.	Hacı Muğan	Tsovazard	Kamo (Qavar)	25.01.1978
266.	Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
267.	Hacı Qara	Ayqeşat	Eçmiədzin	03.01.1935
268.	Hacı Qara	1.Makaraşen 2.Lernapat	Quqark	01.03.1946 26.09.1957
269.	Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	03.01.1935
270.	Haçadaraq	Xaştarak	İcevan	-
271.	Haçakilsə	1.Paros 2.Nahapetavan	Artik	03.01.1935 30.01.1961
272.	Haçapara	1.Zəhmət 2.Xaçpar	Masis	03.01.1935 09.04.1991
273.	Haçasu	Açacur	İcevan	-
274.	Haxıs*	Dzorap	Əştərək	01.12.1949

*__Haxıs__ – "çay ağzı, mənsəbi", "keçid" mənasında işlənən "ağıs, axız" sözü əsasında əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 585].

1	2	3	4	5
275.	Haqqıxlı	1.Səməd Vurğun 2.Hovk	İcevan	25.01.1978 09.04.1991
276.	Hallavar	Halavar	Quqark rayonu	1991-ci ildən
277.	Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
278.	Hamamlı st.	Spitak st.	Spitak	31.07.1950
279.	Hamasa	Amasiya	Amasiya	-
280.	Heydər bəy	Sverdlov	Stepanavan	01.04.1940
281.	Həbilkənd (Bulaqlı)	Kalinin	Masis	26.09.1967
282.	Həmzəçimən	Mrqahovit	Quqark	25.01.1978
283.	Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
284.	Horadiz*	Oradis	Əzizbəyov (Vayk)	03.07.1968
285.	Hozukənd	1.Quzukənd 2.Qarnariç	Amasiya	- 09.04.1991
286.	Hüseynquluağalı	1.Nərimanlı 2.Şatavan	Vardenis	- 09.04.1991
287.	Xaçdur	Tsaxkaşat	Tumanyan	03.01.1935
288.	Xaçkənd	Debed	Quqark	03.01.1935
289.	Xalisa	Noyakert	Ararat	09.04.1991
290.	Xancığaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
291.	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb	Artaşat	-
292.	Xeyribəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan (Armavir)	25.05.1967
293.	Xərrətli	Arevabyur	Masis	25.01.1978
294.	Xoşkotan	Voskevaz	Noyemberyan	25.01.1978
295.	İbiş	Yerizak	Amasiya	09.04.1991
296.	İkinci Qarakilsə	Dozaraşen	Qukasyan (Aşotsk)	03.01.1935

*Əsli ***Oradüzdür***. "Ora"–qədim türk dillərində "çökəklik" deməkdir [bax: 110, 414].

1	2	3	4	5
297.	İlançalan	Ardaşavan	Əştərək	-
298.	İlanlı	1.Çaybasar 2.Aravet	Amasiya	26.04.1946 09.04.1991
299.	İlxıyabı	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
300.	İlməzli	Daşdadem	Kalinino	1991-ci ildən sonra
301.	İmanşahlı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
302.	İmanşahlı st.	Mxçyan st.	Artaşat	31.09.1950
303.	İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
304.	İmirli	Ttucur	Aparan	19.04.1950
305.	İnəkdağı	1.Yenikənd 2.Tretuk	Vardenis	25.01.1978 09.04.1991
306.	İnəkli	Andarut	Əştərək	01.12.1949
307.	İpəkli (Eylas)	Masis sovxozu	Masis	04.04.1946
308.	İrəvan	1.Erivan 2.Yerevan	-	1828 1936
309.	İstisu	Cermuk	Əzizbəyov (Vayk)	-
310.	İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov (Vayk)	03.01.1935
311.	İydəli	Pştavan	Hoktemberyan (Armavir)	10.04.1947
312.	İyli Qarakilsə	1.İlli 2.Hoğmik	Amasiya	- 25.01.1978
313.	Kaftarlı	Panik	Artik	-
314.	Karvansaray	İcevan	İcevan	-
315.	Karvansaray	Amretaza	Abaran	25.01.1978
316.	Keçili	Mrqaşat	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1976
317.	Kefli	Kakavasar	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
318.	Keşişkənd	Qexarot	Araqats	03.01.1935

1	2	3	4	5
319.	Keşişkənd	1.Mikoyan 2.Yeğeqnadzor	-	03.01.1935 06.12.1957
320.	Keşişkənd rayonu	1.Mikoyan 2.Yeğeqnadzor rayonu	-	03.01.1935 06.12.1957
321.	Keşişviran	1.Zovaşen 2.Urçalanc	Ararat	03.01.1935 21.10.1967
322.	Kələkarx	Şenavan	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
323.	Kələli	Noraber	Ani	03.02.1947
324.	Kələrə	Qukasavan	Masis	01.12.1949
325.	Kənkan	Hatıs	Abovyan	25.01.1978
326.	Kərimarxı	Sovetakan	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935
327.	Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo (Qavar)	02.03.1940
328.	Kərkibaş	1.Şəfəq 2.Vanevan	Vardenis	25.05.1967 09.04.1991
329.	Kərpicli	Geğadir	Abovyan	03.01.1935
330.	Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
331.	Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
332.	Kəvər*	1.Novo-Bayazet 2.Kamo 3.Qavar	-	1837 13.04.1959 1991
333.	Kəvər mahalı	1.Novo Bayazet mahalı 2.Nor-Bayazet rayonu 3.Kamo rayonu 4.Qavar rayonu	Kamo (Qavar)	1837 30.09.1930 13.04.1959 1991
334.	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	03.01.1935
335.	Kiçik Bzovan	Azatavan	Hoktemberyan (Armavir)	-
336.	Kiçik Keti	1.Lernansk 2.Pokraşen	Axuryan	26.04.1946 21.10.1967
337.	Kiçik Kəpənəkçi	Hovit	Axuryan	07.12.1945

*__Kəvər__ – xəzərlərin bir qolu olan "kəbər" etnonimi əsasında yaranmışdır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 383].

AMEA A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU
521

1	2	3	4	5
338.	Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
339.	Kiçik Məzrə	Pokr Masrik	Vardenis	09.04.1991
340.	Kiçik Pərni	Anuşavan	Artik	07.05.1969
341.	Kiçik Şəhriyar	Nor Hartages	Hoktemberyan (Armavir)	03.07.1968
342.	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.12.1946
343.	Kiçik Şorlu Dəmirçi	1.Dəmirçi 2.Darpnik	Masis	03.01.1935 09.04.1991
344.	Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	-
345.	Kolagirən	Antaramut	Quqark	10.09.1948
346.	Kolagirən	Tsovinar	Martuni	03.01.1935
347.	Kolagirən st.	Tumanyan st.	Tumanyan	31.07.1950
348.	Korbulaq	1.Tsaxkaşen 2.Sizavet	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946 21.10.1967
349.	Korbulaq	Şenkani	Abaran	25.01.1978
350.	Kosaməmməd	Batikyan	Kamo (Qavar)	-
351.	Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov (Vayk)	-
352.	Köçbək	Hedzor	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
353.	Körpəli	Arşalyus	Eçmiədzin	03.01.1935
354.	Körü	Dzoraşen	Gorus	19.04.1950
355.	Künən	1.Getaşen 2.Kirants	İcevan	03.01.1935 25.05.1967
356.	Kürdkəndi	Lernadzor	Qafan	-
357.	Küzəcik	Lancağpyur	Kamo (Qavar)	19.04.1950
358.	Qacaran	Kacaran	Qafan	04.07.1951
359.	Qaçağan	Arevadzor	Tumanyan	25.01.1.978

1	2	3	4	5
360.	Qaçağan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
361.	Qalaça	Berdavan	Noyemberyan	25.01.1978
362.	Qalalı	Noraber	Ani	03.02.1947
363.	Qaltaxçı	Hartaqyuğ	Spitak	26.04.1946
364.	Qamısqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935
365.	Qamışlı	Vartanik	Hoktemberyan (Armavir)	25.01.1978
366.	Qamışlı st.	Sovetaşen st.	Hoktemberyan (Armavir)	31.09.1950
367.	Qanlı	Qamışlı	Vardenis	12.08.1946
368.	Qapılı	Qusanagyuğ	Ani	03.02.1947
369.	Qaraboya	Xnkoyan	Spitak	26.04.1946
370.	Qarabulaq	Yerincatap	Aparan	15.07.1946
371.	Qarabulaq	Şaqik	Amasiya	09.04.1991
372.	Qaraburun	1.Qarmraşen 2.Karakert	Talın	31.07.1950 21.01.1965
373.	Qaracörən	Aragyuğ	Nairi	04.04.1946
374.	Qaraçanta	1.Əzizbəyov 2.Areqnadem	Amasiya	04.05.1939 09.04.1991
375.	Qaradağlı	1.Tsaxkaşen 2.Mrqavet	Artaşat	20.08.1945 21.10.1967
376.	Qaradaş	Sevkar	İcevan	-
377.	Qarahamzalı	1.Tamamlı 2. Burastan	Artaşat	-
378.	Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
379.	Qaraisə	Meğrahovit	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
380.	Qarakilsə	Lernahovit	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
381.	Qarakilsə	Hartavan	Aparan	19.04.1950

1	2	3	4	5
382.	Qarakilsə	1.Sisavan 2.Sisian	Sisyan	- 02.03.1940
383.	Qaraqala	Getap	Talın	12.11.1946
384.	Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21.06.1948
385.	Qaraqala	Noramut	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
386.	Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.01.1978
387.	Qaraqoyunlu	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
388.	Qaraqoyunlu	1.Əzizli 2.Norabak	Vardenis	1991-ci ildən
389.	Qaraqula	Getap	Talın	12.11.1946
390.	Qaraqula st.	Getab st.	Talın	31.09.1950
391.	Qaralar	Aralez	Ararat	25.01.1978
392.	Qaralı	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
393.	Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	26.04.1946
394.	Qaranamaz	1.Yeniyol 2.Ağvorik	Amasiya	03.01.1935 09. 04.1991
395.	Qaranlıq	Geğhovit	Martuni	03.07.1968
396.	Qaranlıq	Lusagyuğ	Abaran	10.09.1948
397.	Qaranlıqdərə	1.Xavaradzor 2.Lusadzor	İcevan	- 02.01.1935
398.	Qarğabazar	Aykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
399.	Qarqaya	Dzorvank	Krasnoselo	09.04.1991
400.	Qasıməli	Getapi	Artik	01.06.1940
401.	Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
402.	Qayabaşı	Geğemabak	Vardenis	09.04.1991
403.	Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946

1	2	3	4	5
404.	Qazarabad	İsahakyan	Ani	30.06.1945
405.	Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
406.	Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
407.	Qəmərli	Medzamor	Eçmiədzin	15.07.1946
408.	Qəmərli rayonu	Artaşat rayonu	-	04.09.1945
409.	Qəmərli st.	Artaşat st.	Artaşat	31.09.1950
410.	Qətran	Getamec	Nairi	21.06.1948
411.	Qəzənfər	Araqats	Aparan	10.09.1948
412.	Qılıcyataq	Suser	Talın	12.11.1946
413.	Qıpçaq	Hariç	Artik	31.05.1946
414.	Qırğı	Artsvaberd	Şəmşəddin (Berd)	25.01.1978
415.	Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	03.01.1935
416.	Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15.07.1946
417.	Qırmızılı	Karmraşen	Talın	12.11.1946
418.	Qızılbulaq	Xaçaxbyur	Vardenis	1991-ci ildən
419.	Qızılcıq	Ğzılcuğ	Sisyan	1991-ci ildən
420.	Qızıldaş	Aruni	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
421.	Qızıldəmir	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935
422.	Qızılgül	Arates	Yeğeqnadzor	09.04.1991
423.	Qızılkənd	Tsovatağ	Vardenis	09.04.1991
424.	Qızilkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
425.	Qızılkilsə	1.Qızıldaş 2.Aruni	Kalinino (Taşir)	03.01.1935 09.04.1991

1	2	3	4	5
426.	Qızılqoç rayonu	Qukasyan rayonu	-	12.10.1956
427.	Qızılqoç	1.Verin Qukasyan 2. Qukasyan	Qukasyan (Aşotsk)	04.01.1938 12.10.1956
428.	Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
429.	Qızılvəng	1.Çiçəkli 2.Makenis	Vardenis	24.07.1940 25.01.1978
430.	Qızqala	Getavan	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
431.	Qıznaüz*	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946
432.	Qoncalı	Zarişad	Amasiya	09.04.1991
433.	Qoşabulaq	Şadcrek	Vardenis	09.04.1991
434.	Qoşatan	Voskevan	Noyemberyan	25.01.1978
435.	Qoşavəng	Haykadzor	Ani	09.04.1950
436.	Qoturbulaq	Katnaxpyur	Stepanavan	03.01.1935
437.	Qoturbulaq	Ttucur	Krasnoselo (Cambarak)	-
438.	Qoturvan	1.Qoduxvank 2.Gyadikvank	Yeğeqnadzor	-
439.	Qovşud	Kavçut	Qafan	09.04.1991
440.	Qovuşuq	Yermon	Yeğeqnadzor	09.04.1991
441.	Quldərviş	Vosketas	Talın	03.01.1935
442.	Quləli	Qarmirgyuğ	Kamo (Qavar)	01.06.1940
443.	Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin (Berd)	04.05.1939
444.	Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1946
445.	Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.01.1946
446.	Qurdbulaq	Aygeşat	Hoktemberyan (Armavir)	19.04.1950

*Qıznauz *(Xznauz)* – oğuz etnoniminin ərəb mənbələrində "ğız, ğuz" kimi qeydə alınmasından və cəm şəkilçisi artırılmasından əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 577].

1	2	3	4	5
447.	Qurdqalaq	Kurtkullak	Gorus	09.04.1991
448.	Qurdqulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1946
449.	Qurduqulu	Armavir	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1930
450.	Qurduqulu rayonu	1.Sərdarabad r-nu 2.Hoktemberyan r-nu	-	09.09.1930 02.03.1935
451.	Quru Araz	Yerasxaun	Hoktemberyan (Armavir)	19.04.1950
452.	Quruboğaz	Ortaçya	Araqats	25.01.1978
453.	Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	-
454.	Quşçu	Keçut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
455.	Qutniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1946
456.	Lehvaz	Leyvaz	Meğri	09.04.1991
457.	Ləlɘkənd (Aşıxköy)	Laliqyuğ	İcevan	-
458.	Ləlvər	Debetavan	Noyemberyan	25.01.1978
459.	Ləmbəli	1.Debetaşen 2.Baqrataşen	Noyemberyan	18.06.1960 23.02.1972
460.	Lök	Vartanazor	Meğri	-
461.	Mağaracıq	Qdaşen	Amasiya	09.04.1991
462.	Mağdə (Maqda)*	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
463.	Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
464.	Mahmudlu	1.Çaykənd 2.Bağavank	Qafan	01.06.1940 1991-ci ildən
465.	Maralzəmi	Tğkut	Meğri	1991-ci ildən
466.	Mehmandar	Hovtaşat	Masis	25.01.1978
467.	Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20.08.1945

*__Mağdə__ *(Maqda)* – "maq" sözündən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 202].

1	2	3	4	5
468.	Mehriban	Katnaxpyur	Talın	19.04.1950
469.	Meşəkənd	Antaramec	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
470.	Məlikkənd	Melikgyuğ	Araqadz	15.07.1946
471.	Məliklər	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939
472.	Məscidli	Nor Kyank	Artik	01.04.1940
473.	Məsdərə (Mastara)*	Dalarik	Talın	21.01.1965
474.	Məsimli	Aygepat	Artaşat	01.12.1949
475.	Məzarcıq	Şenik	Talın	-
476.	Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10.09.1946
477.	Mhub	Balahovit	Abovyan	26.12.1968
478.	Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
479.	Molla Bayazet	Bambakaşat	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935
480.	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	-
481.	Molla Eyyublu	1.Evli 2.Coramut	Kalinino (Taşir)	- 09.04.1991
482.	Molla Göyçə	Maralik	Ani	03.01.1935
483.	Molla Qasım	Zovuni	Aparan	-
484.	Molla Musa	Voskehask	Axuryan	26.04.1946
485.	Mollaqışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
486.	Morut	Aknaxpyur	İcevan	11.11.1970
487.	Muğam	1.Muğamlı 2.Hovtaşen	Artaşat	04.04.1946 25.01.1978
488.	Muğan	Hovtameç	Eçmiədzin	25.01.1978

*_**Məsdərə**_ – qədim türk dilində meşəsiz dağın cənub tərəfi mənasında işlənən "mes" və "dərə" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 455].

1	2	3	4	5
489.	Muğancıq	Ayqedzor	Gorus	25.01.1978
490.	Muncuqlu	Tsilkar	Araqats	15.07.1946
491.	Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
492.	Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
493.	Mülkuçan	Erkenants	Qafan	-
494.	Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25.01.1978
495.	Nərimanlı	Şatavan	Vardenis	09.04.1991
496.	Nəziravan	Kazaravan	Əştərək	09.04.1991
497.	Nüvədi	Nonadzor	Meğri	1991-ci ildən
498.	Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26.04.1946
499.	Oğruca	1.Qaraiman 2.Sovetkənd 3.Kaxakn	Vardenis	- 25.01.1978 09.04.1991
500.	Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
501.	Oxçoğlu	Vaxçi	Amasiya	09.04.1991
502.	Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
503.	Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
504.	Ortakilsə st.	Maisyan st.	Axuryan	31.09.1950
505.	Ovandərə	Hovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
506.	Öksüz	Darik	Amasiya	09.04.1991
507.	Ördəkli	Lcaşen	Sevan	26.04.1946
508.	Palıdlı	Arpeni	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
509.	Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
510.	Paşalı	1.Əzizbəyov 2.Zaritap	Əzizbəyov (Vayk)	03.01.1935 08.07.1957

1	2	3	4	5
511.	Patrinc*	Voskehat	Əştərək	01.12.1949
512.	Pirmələk	Areq	Talın	03.01.935
513.	Pirməzrə	Katnarat	Qafan	29.06.1949
514.	Polad Ayrım	1.Polad 2.Xaçardzap	İcevan	- 09.04.1991
515.	Püşgah	Aygedzor	Meğri	-
516.	Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
517.	Reyhanlı	Hayqavan	Ararat	04.04.1946
518.	Sabunçu	Hatsaşen	Talın	25.01.1978
519.	Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
520.	Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
521.	Safolar	Cermuk	Əzizbəyov (Vayk)	-
522.	Salah	Akavnavank	İcevan	09.04.1991
523.	Samanqar	Geğakert	Eçmiədzin	25.01.1978
524.	Samurlu	Sarapat	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
525.	Saral	Nor Xaçakap	Spitak	1991-ci ildən
526.	Saratı	1.Xaçdaraq 2.Xaştarak	İcevan	- -
527.	Sarıbaş	Haykasar	Artik	15.07.1948
528.	Sarımsaxlı	Karaberd	Quqark	04.04.1946
529.	Sarıyaqub (Siyaqut)	Çaxqadzor	Vardenis	09.04.1991
530.	Sarıyer	Apavan	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
531.	Sarvanlar	Sis	Masis	09.04.1991

**Patrinc* - urartu dilində "şəhər" mənasında işlənən "patar" sözü əsasında yaranmışdır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 492].

1	2	3	4	5
532.	Satanağac	1.Güney 2.Arevuni	Vardenis	03.01.1935 09.04.1991
533.	Saybalı	Sarnakunk	Sisyan	10.09.1946
534.	Sədibağdı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
535.	Səmadərviş	Çknax	Abaran	01.06.1940
536.	Sərdarabad	1.Hoktemberyan 2.Armavir	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935 1992
537.	Siçanlı	Avtona	Talın	03.01.1935
538.	Sirkətas	Xdrants	Qafan	-
539.	Sisyan	Hatsavan	Sisyan	02.03.1940
540.	Sofulu	Soflu	Sisyan	09.04.1991
541.	Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov (Vayk)	12.10.1956
542.	Soyuqbulaq	Paqaxbyur	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
543.	Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.03.1940
544.	Subatan	Geğakar	Vardenis	09.04.1991
545.	Sultanabad	1.Şurabad 2.Pağaki	Amasiya	- 09.04.1991
546.	Sultanbəy	Bartsruni	Əzizboyov (Vayk)	03.01.1935
547.	Sunqurlu	Hayrenyats	Artik	31.05.1946
548.	Susuz	Tsamakasar	Talın	12.02.1946
549.	Sübhanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
550.	Şabadin	Yeğek	Qafan	09.04.1991
551.	Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
552.	Şahablı	Şağap	Ararat	03.07.1968
553.	Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.04.1947

1	2	3	4	5
554.	Şahalı st.	Vahaqnadzor	Quqark	25.01.1978
555.	Şahnəzər	Medzavan	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
556.	Şahriz	Geğamavan	Sevan	26.04.1946
557.	Şahvarid	Huşakert	Bağramyan	03.07.1968
558.	Şenatağ*	Lernaşen	Sisyan	02.03.1940
559.	Şeyx Hacı	Şğarşik	Talın	03.01.1935
560.	Şəfəq	Vanevan	Vardenis	09.04.1991
561.	Şəvərit	Huşakert	Hoktemberyan (Armavir)	03.07.1968
562.	Şidli	Yeğeqnavan	Ararat	09.04.1991
563.	Şıxlar	Lusarat	Ararat	26.12.1968
564.	Şıxlar	Qızılşəfəq	Sisyan	02.03.1940
565.	Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
566.	Şirazlı	Vosgetap	Ararat	09.04.1991
567.	Şirazlı st.	Ayqavan st.	Ararat	31.09.1950
568.	Şirəkqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
569.	Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948
570.	Şişqaya	Quqariç	Vardenis	09.04.1991
571.	Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935
572.	Şurnuxu**	Şurnux	Gorus	09.04.1991
573.	Taxtakörpü	Teğut	Dilican	-
574.	Tala	Getaovit	İcevan	25.01.1978

**Şenatağ* – "kənd, oba, yurd" mənasını bildirən "şen" sözü ilə "dağ" sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 652].

***Şurnuxu* – "kiçik şəlalə" mənasında işlənən "şırnıx" sözünün fonetik forması olan "şurnux" sözündən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 663].

1	2	3	4	5
575.	Talıboğlu	Musakert	Artik	15.07.1948
576.	Talın**	Talın	Talın	-
577.	Talın mahalı	Talın rayonu	-	-
578.	Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970
579.	Tamamlı	Burastan	Artaşat	-
580.	Tapanlı	Geğasar	Spitak	25.01.1978
581.	Tayçarıx	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
582.	Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
583.	Tecrabəy	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
584.	Terp***	Saravan	Əzizbəyov (Vayk)	27.02.1960
585.	Təkəli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950
586.	Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	01.12.1949
587.	Təknəli	Qoqohovit	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
588.	Təkyəli	1.Təkərli 2.Ardavaz	Razdan	- 09.04.1991
589.	Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
590.	Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
591.	Təpəköy	Berdaşen	Amasiya	09.04.1991
592.	Təzəkənd	Təzogyuğ	Masis	-
593.	Təzəkənd	Ayntap	Masis	10.09.1970
594.	Təzəkənd	1.Tazaqyuğ 2.Tavşut	Qukasyan (Aşotsk)	- 21.10.1967
595.	Təzəkənd	Nor Qyuğ	Abovyan	04.01.1946

**Talın* – türk dilində "söyüdlü yer" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 537].
***Terp* – ərəb mənşəli söz olub, "dağ keçidi, aşırım, dərə" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 543].

AMEA A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU
533

1	2	3	4	5
596.	Təzəkənd	Tasik	Sisyan	03.07.1968
597.	Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan (Aşotsk)	-
598.	Toxanşahlı	Masis	Artaşat	20.08.1945
599.	Toxluca	Draxtik	Krasnoselo (Cambarak)	19.04.1991
600.	Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
601.	Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31.07.1950
602.	Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
603.	Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
604.	Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	-
605.	Tutiyə	Saranist	Abovyan	21.06.1948
606.	Tülnəbi	Saralanc	Nairi	04.04.1946
607.	Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	03.01.1935
608.	Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978
609.	Uluxanlı	1.Zəngibasar 2.Masis	Masis	31.12.1937 31.07.1950
610.	Uluxanlı st.	Masis st.	Masis	31.07.1950
611.	Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-
612.	Urud	Vorotan	Sisyan	03.07.1968
613.	Uz*	Uyts	Sisyan	09.04.1991
614.	Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
615.	Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan (Armavir)	10.04.1947
616.	Uzuntala	1.Onut 2.Aygehovit	İcevan	25.05.1967 12.02.1969
617.	Uzuntala qəs.	Qayan	İcevan	25.05.1967

*_**Uz**_ – qədim türk tayfasının adıdır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 561-562].

1	2	3	4	5
618.	Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan (Aşotsk)	03.01.1935
619.	Vağudi*	Vağadin	Sisyan	1991-ci ildən
620.	Vedi rayonu	Ararat rayonu	-	15.05.1968
621.	Verməzyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
622.	Vəliağalı	Dzoragyuğ	Martuni	-
623.	Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin (Berd)	04.05.1939
624.	Yaqublu	1.Meğrut 2.Quqark	Quqark	01.04.1946
625.	Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
626.	Yanıxpəyə	1.Meşəkənd 2.Antarageğ	Karsnoselo (Cambarak)	25.01.1978 09.04.1991
627.	Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
628.	Yasovul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
629.	Yaşıl	Kakavadzor	Talın	12.11.1946
630.	Yaycı	Dzovaber	Sevan	25.01.1978
631.	Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
632.	Yeqanlar	Arevşat	Artik	15.07.1948
633.	Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965
634.	Yengicə	Norabats	Masis	25.01.1978
635.	Yengicə	Sisavan	Ararat	09.04.1991
636.	Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor	10.09.1946
637.	Yenikənd	Tretunk	Vardenis	09.04.1991
638.	Yeniköy	Xarkov	Ani	-
639.	Yuxarı Adıyaman	Verin Getaşen	Martuni	07.12.1945

**Vağudi* – "ağudi" toponiminin əvvəlində "v" samiti əlavə etməklə əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 163-164].

1	2	3	4	5
640.	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
641.	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talın	12.11.1946
642.	Yuxarı Ağdan	1.Ağdan 2.Qandzakar	İcevan	25.05.1967 25.01.1978
643.	Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978
644.	Yuxarı Əylənli	Tsaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946
645.	Yuxarı Girərağ	Verin Qirataq	Qafan	1991-ci ildən
646.	Yuxarı Xatınarxı	Hankaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
647.	Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
648.	Yuxarı Kürdkəndi	Noraşen	Artaşat	-
649.	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
650.	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talın	12.11.1946
651.	Yuxarı Qarxın	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
652.	Yuxarı Quylasar	1.Bambakavan 2.Byuravan	Artaşat	20.08.1945 25.01.1978
653.	Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
654.	Yuxarı Pirtikən	Tsakkasar	Talın	02.03.1940
655.	Yuxarı Türkmənli	Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1975
656.	Yuxarı Zağalı	Axbradzor	Vardenis	25.01.1978
657.	Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
658.	Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
659.	Zeytə*	Zedea	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
660.	Zeyvə	David-Bek	Qafan	29.06.1949

*__*Zeytə*__ – ərəb dilində "künc, bucaq, hücrə, ibadətgah" mənasında işlənən "zeyvə" sözündən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 317].

1	2	3	4	5
661.	Zəngibasar rayonu	Masis rayonu	-	15.03.1953
662.	Zəngilər	Zorak	Masis	09.04.1991
663.	Zərzibil	1.Zərkənd 2.Kut	Vardenis	03.01.1935 09.04.1991
664.	Zod	Sotk	Vardenis	09.04.1991
665.	Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
666.	Zorba	Sorik	Talın	03.01.1935
667.	Zöhrablı	Mrqanut	Artaşat	20.08.1945

İndiki Ermənistanda – keçmiş İrəvan xanlığı və digər Azərbaycan torpaqlarında 1918-1987-ci illərdə yaşayış məntəqələri siyahısından silinmiş azərbaycanlı kəndlərinin

S İ YA H I S I

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində olub	Nə vaxt
1	2	3	4
1.	Ağasıbəyli	Vedi (Ararat)	1930-cu illərdə
2.	Ağca (Ağcakənd)	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
3.	Ağcaqışlaq	İrəvan ətrafında	1918-20-ci illər
4.	Ağdərə	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
5.	Ağıllı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
6.	Ağkilsə	Vedi (Ararat)	1940
7.	Ağkilsə	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
8.	Ağverən	Axta (Hrazdan)	1966
9.	Alxanpəyəsi	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
10.	Alımərdan	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
11.	Alışar	Sisyan	1938
12.	Alim Əhməd	Qəmərli (Artaşat)	1940-cı illər
13.	Almalı	Qafan	1948
14.	Almalı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
15.	Aralıx	Talın	1918-20-ci illər
16.	Aramlı	Eçmiədzin	1918-20-ci illər
17.	Ardaraz	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1949
18.	Arxüstü	Qafan	1918-20-ci illər
19.	Arınc	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
20.	Arzalar	Artaşat	1948-51-ci illər
21.	Assar	Hoktemberyan (Armavir)	1918-20-ci illər
22.	Aşağı Axtala (Gümüşxana)	Tumanyan	1940
23.	Aşağı Alçalı	Martruni	1918-20-ci illər
24.	Aşağı Ərmik	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər

1	2	3	4
25.	Aşağı Goxt (Türk Goxtu)	Ellər (Abovyan)	1950-ci illər
26.	Aşağı Kilsə	Quqark	1978-ci il
27.	Aşağı Novruzlu	Qəmərli (Artaşat)	1948-51-ci illər
28.	Aşağı Qulubəyli	Eçmiədzin	1940-cı illər
29.	Aşağı Sallı	Yeğeqnadzor	1918-20-ci illər
30.	Aşağı Yeməzli	Qafan	1918-20-ci illər
31.	Atqız	Qafan	1959
32.	Aylanlı	Eçmiədzin	1918-20-ci illər
33.	Aylı Xaraba	Əştərək	1930-cu illər
34.	Babayaqublu	Qafan	1918-20-ci illər
35.	Bağçalı (Baxcəli)	Amasiya	1918-20-ci illər
36.	Bağırbəyli	Qafan	1918-20-ci illər
37.	Baharlı	Qafan	1918-20-ci illər
38.	Baxçacıq	Talın	1918-20-ci illər
39.	Baxçacıq	Vedi (Ararat)	1959
40.	Barabatum	Qafan	1918-20-ci illər
41.	Bayburt	Qəmərli (Artaşat)	1985
42.	Baydaq	Qafan	1959
43.	Bənövşəpuş	Meğri	1918-20-ci illər
44.	Bığlı	Sevan	1918-20-ci illər
45.	Bilək	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
46.	Binayeri (Qaragədik)	Gorus	1918-20-ci illər
47.	Bozkosa	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
48.	Bozqala	Amasiya	1940-cı illər
49.	Böyük Gilanlar	Qəmərli (Artaşat)	1948-51-ci illər
50.	Buğakar	Meğri	1930-cu illər

1	2	3	4
51.	Bulaqlar	Əzizbəyov	1948-51-ci illər
52.	Bülbülölən	Keşişkənd (Yegeqnadzor)	1918-20-ci illər
53.	Cadqıran	Vedi (Ararat)	1936
54.	Camışbasan	Vedi (Ararat)	1947
55.	Canı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
56.	Ceyranlı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
57.	Cəfərli (Günnüt Sünbül)	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
58.	Cığatay	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
59.	Cırmanıs	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
60.	Çamırlı	Martuni	1918-20-ci illər
61.	Çanqlı	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
62.	Çatma	Qəmərli (Artaşat)	1918-20-ci illər
63.	Çaykənd	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
64.	Çiləxanlı	Qəmərli (Artaşat)	1948-51-ci illər
65.	Çıraxlı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
66.	Çiriş	Qafan	1930-cu illər
67.	Çobankərə	Zəngibasar (Masis)	1930-cu illər
68.	Çobanlı	Qafan	1940-cı illər
69.	Çullu	Qafan	1930-cu illər
70.	Daşaltı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
71.	Daşbaşı	Qafan	1930-cu illər
72.	Daşxərmən	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
73.	Daşnov	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
74.	Daşnov	Qafan	1918-20-ci illər
75.	Daylaxlı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
76.	Dəhnəz	Vedi (Ararat)	1930-cu illər

1	2	3	4
77.	Dəlləkli	Qafan	1918-20-ci illər
78.	Dəmirçilər	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
79.	Dərəkənd	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
80.	Dəvə Xarabası	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
81.	Ertiş	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
82.	Eynəzur (Yernəzir)	Meğri	1930-cu illər
83.	Əcili	Qafan	1950-ci illər
84.	Əxili	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
85.	Əlidərəsi	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
86.	Əliməmməd qışlağı	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
87.	Əliqışlağı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
88.	Əmrakar	Meğri	1960
89.	Əngirsək	Əştərək	1959
90.	Ərəmis	Sisyan	1918-20-ci illər
91.	Ərgəz	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
92.	Ərikli	Sisyan	1918-20-ci illər
93.	Ərmik	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
94.	Əsni	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
95.	Əşirabad	Nairi	1940-cı illər
96.	Əşirzalad	Vedi (Ararat)	1920-ci illər
97.	Gendərə	Əzizbəyov (Vayk)	1930-cu illər
98.	Gənəli	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
99.	Gödəkli	Əştərək	1918-20-ci illər
100.	Gölaysor	Qəmərli (Artaşat)	1948-51-ci illər
101.	Gölcığın	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
102.	Göy Abbas	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər

1	2	3	4
103.	Göyərçin	İcevan	1950
104.	Gül	Meğri	1960-cı illər
105.	Gümüşxana	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
106.	Güneyvəng	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
107.	Göyərçin	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
108.	Haxıs	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
109.	Hamamlı	Əştərək	1930-cu illər
110.	Hand (And)	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
111.	Heşin	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
112.	Həsənli	Qəmərli (Artaşat)	1930-cu illər
113.	Hortöyüz (Hortagiz)	Sisyan	1918-20-ci illər
114.	Hortun	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
115.	Hosdun	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
116.	Hüseynqulular	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
117.	Xançallı	Amasiya	1940-cı illər
118.	Xaraba Kotanlı	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
119.	Xartlıq	Martuni	1918-20-ci illər
120.	Xınıt (Xnut)	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
121.	Xocayarlı	Eçmiədzin	1918-20-ci illər
122.	Xosrov	Vedi (Ararat)	1940-cı illər
123.	İlanlı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
124.	İlxı Qoruğu	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
125.	İmirzik	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
126.	İncəvar	Qafan	1930-cu illər
127.	İnqala	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
128.	İpəkli	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər

1	2	3	4
129.	İrimis	Sisyan	1918-20-ci illər
130.	İsgəndərabad	Eçmiədzin	1918-20-ci illər
131.	İstisu	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
132.	İtqıran	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
133.	Kalaşan	Əştərək	1918-20-ci illər
134.	Kalaşkənd	Əştərək	1918-20-ci illər
135.	Kamal	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
136.	Karvansaray	Əştərək	1918-20-ci illər
137.	Kavart	Qafan	1918-20
138.	Kiçik Gilanlar	Qəmərli (Artaşat)	1960
139.	Kiçik Qaraqoyunlu	Basarkeçər (Vardenis)	1930-cu illər
140.	Kiçikkənd	Əştərək	1918-20-ci illər
141.	Kirəşli	Abaran	1930-cu illər
142.	Kolanlı	Eçmiədzin	1930-cu illər
143.	Kolanlı	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
144.	Kosalar	Gorus	1918-20-ci illər
145.	Kotuz	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
146.	Kömürlü	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
147.	Körpüqulağı	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
148.	Kürdalı	Əştərək	1930-cu illər
149.	Kürdlər	Gorus	1918-20-ci illər
150.	Küsüz	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
151.	Küzəcik	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
152.	Qabaxlı	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
153.	Qabaqlı	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
154.	Qaladibi	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər

1	2	3	4
155.	Qanlı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
156.	Qarabaşlar	Qafan	1930-cu illər
157.	Qaracalar	Əştərək	1940-cı illər
158.	Qaraqala	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
159.	Qaraqoyunlu	Qəmərli (Artaşat)	1930-cu illər
160.	Qaralar	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
161.	Qaratəpə	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
162.	Qaratorpaq	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
163.	Qaravəng	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
164.	Qatar	Qafan	1918-20-ci illər
165.	Qaya Xaraba	Ellər (Abovyan)	1930-cu illər
166.	Qayalı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
167.	Qılıclı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
168.	Qısırxaraba	Əzizbəyov (Vayk)	1930-cu illər
169.	Qışlaq	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
170.	Qıvrax	Sisyan	1930-cu illər
171.	Qızıldaş	Amasiya	1930-cu illər
172.	Qızılxaraba	Əştərək	1918-20-ci illər
173.	Qızılkənd (Qızılkilsə)	Amasiya	1948-51-ci illər
174.	Qoşabulaq	Əştərək	1918-20-ci illər
175.	Qozluca	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
176.	Qurbağalı	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
177.	Qurbankəsilən	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
178.	Quşçu	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
179.	Quşçular	Qafan	1950-ci illər
180.	Quyulu	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər

1	2	3	4
181.	Leyliköçən	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
182.	Lor	Sisyan	1918-20-ci illər
183.	Mataruz qışlağı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
184.	Məmərza	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
185.	Məmmədabad	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
186.	Məngük	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
187.	Mərzəğat (Mərzigit)	Meğri	1918-20-ci illər
188.	Məşədilər	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
189.	Molla Əhməd	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
190.	Molla Uruzbəy Binası	Qafan	1918-20-ci illər
191.	Mollalı	Qafan	1930-cu illər
192.	Moz	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1930-cu illər
193.	Muçes Novruzlu	Qafan	1918-20-ci illər
194.	Muxtarabad	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
195.	Mumuxan	Amasiya	1918-20-ci illər
196.	Mustuxlu	Amasiya	1918-20-ci illər
197.	Mülk	Meğri	1930-cu illər
198.	Nəbilər (Aşağı Gülüdüzü)	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1930-cu illər
199.	Novlar	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
200.	Novlu	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
201.	Oğbin	Əzizbəyov (Vayk)	1930-cu illər
202.	Oxçu	Qafan	1940-cı illər
203.	Ördəkli	Amasiya	1918-20-ci illər
204.	Pirdovudan	Qafan	1918-20-ci illər
205.	Pulkənd	Sisyan	1918-20-ci illər
206.	Püsək	Sisyan	1930-cu illər

1	2	3	4
207.	Rəhimabad	Masis	1930-cu illər
208.	Sarıxanlı	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
209.	Seldağılan	Amasiya	1918-20-ci illər
210.	Seyid Kotanlı	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
211.	Seyidkənd	Masis	1948-51-ci illər
212.	Seyidlər	Qafan	1918-20-ci illər
213.	Səfiabad	Hoktemberyan (Armavir)	1918-20-ci illər
214.	Səncəravaz	Qafan	1930-cu illər
215.	Sərincan	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
216.	Siçanlı	Martuni	1918-20-ci illər
217.	Sınıx	Amasiya	1918-20-ci illər
218.	Söyüdlü	Amasiya	1918-20-ci illər
219.	Şahgəldi qışlağı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
220.	Şamsız	Gorus	1930-cu illər
221.	Şəhriyar	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
222.	Şirvanşahlı	Qafan	1918-20-ci illər
223.	Şiştəpə (türk)	Amasiya	1918-20-ci illər
224.	Şorca	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
225.	Şotalı	Qafan	1930-cu illər
226.	Şuğayıb	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
227.	Şukər	Sisyan	1940-cı illər
228.	Tağamir	Meğri	1930-cu illər
229.	Tarp	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
230.	Tecadin	Qafan	1930-cu illər
231.	Tey (Hacılı)	Meğri	1930-cu illər
232.	Tərəkəmələr	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər

1	2	3	4
233.	Tuğut	Meğri	1930-cu illər
234.	Turabxanlı	Qafan	1930-cu illər
235.	Tutiyə	Ellər (Abovyan)	1940-cı illər
236.	Üçtəpə	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
237.	Üləşik	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
238.	Vartanes	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
239.	Vartanlı	Axuryan	1918-20-ci illər
240.	Yaqublu	Əştərək	1918-20-ci illər
241.	Yanıx	Martuni	1918-20-ci illər
242.	Yappa	Qəmərli (Artaşat)	1918-20-ci illər
243.	Yavər	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
244.	Yellicə	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
245.	Yeranos	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
246.	Yuxarı Alçalı	Martuni	1930-cu illər
247.	Yuxarı Ərmik	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
248.	Yuxarı Novruzlu	Qəmərli (Artaşat)	1940-cı illər
249.	Yuxarı Qarabağlar	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
250.	Yuxarı Qulubəyli	Eçmiədzin	1940-cı illər
251.	Yuxarı Yeməzli	Qafan	1930-cu illər
252.	Zabazadur	Sisyan	1918-20-ci illər
253.	Zimmi	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
254.	Zirək	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər

Oktyabr çevrilişindən əvvəl və sovetləşmədən sonra Ermənistan SSR-də dəyişdirilmiş yaşayış məskənlərinin SIYAHISI*

№	Əvvəlki adı	İndiki adı
1	2	3
	A	
1.	Ağasıbəyli	Aqaslu
2.	Ağcaqışlaq (Qəmərli r.)	Getaşen
3.	Ağkilsə (Basarkeçər r.)	Azad
4.	Axtaxana	Xlataq
5.	Axund Bzovan	Bzovan
6.	Alakilsə	Baytar
7.	Aleksandropol	Leninakan
8.	Aleksandrovka (Leninakan r.)	Karibcanyan
9.	Aralıx Kolanlı	Aralıx
10.	Arzakənd	Arzakan
11.	Astazur	Şvanidzor
12.	Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd
13.	Aşağı Qaranlıq	Martuni
14.	Aşağı Türkmənli	Lusaqyuğ
15.	Avdalağalı	Vağaşen
16.	Ayaslı	Ayqestan
	B	
17.	Babakişi (Aparan r.)	Bujakan
18.	Balakənd	Dovex
19.	Baş Abaran	Aparan

*Населенные пункты и народонаселение ССР Армении. Издание ЦИК ССР Армении, Ереван, 1936, с. 85-87.

1	2	3
20.	Baş Gərni	Qarni
21.	Bəzirxana	Tsitankov
22.	Boğazkəsən	Dzorakap
23.	Boqdanovka	Noraşen
24.	Bozdoğan	Sarakap
25.	Bozkənd	Həmzəçimən
26.	Böyük Arıxvəli	Mets Mantaş
27.	Böyük Bekənd	Mets Qarni
28.	Böyük Kəpənək	Musaelyan
29.	Böyük Qarakilsə	Kirovakan
30.	Böyük Qaraqoyunlu (Basarkeçər r.)	Əzizli
31.	Böyük Şorlu Dəmirçi	Böyük Demurçi
C		
32.	Calaloğlu	Stepanavan
33.	Camışbasan	Əzizkənd
34.	Cəfərli Günnüt	Cafarlu
35.	Cğın-Qaraqoyun	Karakoyun
36.	Cücəkənd	Qızılşəfəq
Ç		
37.	Çatıqıran (Kotayk r.)	Razdan
38.	Çırpılı	Crapi
39.	Çubuxlu	Tsovaqyux
D		
40.	Damcılı	Mravyan
41.	Dəlikdaş	Tsakkar
42.	Dəliqardaş	Saruxan

1	2	3
43.	Dəllər	Dalar
44.	Dərəçiçək	Tsaxkadzor
45.	Dərəkənd	Dzoraqyux
46.	Dəvəxaraba	Azad
47.	Dəvəli	Ararat
48.	Dəymədağlı	Şrvenants
49.	Donuzyeyən	Zəngilər
50.	Duzkənd (Talın)	Baroj
51.	Dvin – aysor	Verin Dvin
52.	Dvin – er.	Nerkin Dvin
53.	Dvin-Kürkənd	Verin Noraşen
	E	
54.	Ecanan	Qacarants
55.	Ellər oyuğu	Ellər
	Ə	
56.	Əfəndi (Novo-Bayazet r.)	Noraşen
57.	Əskipara	Voskepar
58.	Əlixan	Qetik
59.	Əliqırıx	Astxadzor
60.	Əliqoçax	Kuçak
61.	Əlili	Salvard
62.	Əlirzalar	Çanqli
	G	
63.	Gəlur	Kaler
64.	Gödəkli (Qəmərli r.)	Martikyan
65.	Göl	Liçk

1	2	3
66.	Göykilsə	Kaputan
67.	Gül	Nor Arevik
68.	Güllübulaq – er.	Vardaqbyur
	H	
69.	Hacı Bayram	Baxçalar
70.	Hacı Eylas	Eylas
71.	Hacı Qara (Vağarşapat r.)	Ayteşat
72.	Hacı Muxan	Muxan
73.	Hacı Nəzər	Kamo
74.	Hacılar	Mrqastan
75.	Haçakilsə	Paros
76.	Haçasu	Açacur
77.	Həsənkənd	Şatin
78.	Hozukənd	Quzukənd
79.	Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı
	X	
80.	Xaçaparax	Zəhmət
81.	Xaçıdur	Tsaxkaşat
82.	Xaçigyuğ	Debet
83.	Xaraba Kotanlı	Verin Kotanlu
84.	Xaraba-Kolanlı	Kolanlu
85.	Xaraba-Sarvanlar	Nor-Koxb
86.	Xavaradzor	Lusadzor
87.	Xnut-Qaratorpaq	Qaratorpaq
	İ	
88.	İlançalan	Artaşavan

1	2	3
89.	İlli-Qarakilsə	İlli
90.	İmanşalı	Mxçyan
91.	İstisu kurort	Cermuk
92.	İtqıran	Gülüstan
	K	
93.	Kafdarlı	Panik
94.	Karvansara (Axta r.)	Atarbekyan
95.	Karvansara (keç. Qazax qəs.)	İcevan
96.	Keşişdağ	Daşkənd
97.	Keşişkənd (Aparan r.)	Gexarot
98.	Keşişkənd (Dərələyəz)	Mikoyan
99.	Keşişverən	Zovaşen
100.	Kərimarx	Sovetakan
101.	Kərpicli	Qexadir
102.	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş
103.	Kiçik Əfşar	Surenavan
104.	Kiçik Şorlu Dəmirçi	Pokr Dəmirçi
105.	Kilsəkənd	Sraşen
106.	Kir Bzovan	Azatavan
107.	Kolagirən	Tsovindar
108.	Konstantinovka	Tsaxkadzor
109.	Kosaməmməd	Batikyan
110.	Kotanlı	Karmraşen
111.	Körpəli	Arşaluys
112.	Kunen	Getaşen
113.	Kürdevan	Yenokavan

1	2	3
114.	Kürdkənd	Lernadzor
	Q	
115.	Qamışqut	Yeqeknut
116.	Qaradaş	Sevkar
117.	Qarahəmzəli	Burastan
118.	Qarakilsə (Sisyan r.)	Sisavan
119.	Qarakilsə türk	Axurik
120.	Qaranamaz	Yeni yol
121.	Qaranlıqdərə	Lusadzor
122.	Qarqavan	Pokravan
123.	Qırxbulaq	Akunk
124.	Qızıldəmir	Voskevaz
125.	Qızılkilsə (Stepanavan r.)	Qızıldağ
126.	Qızılkilsə – er.	Karmravan
127.	Qızılkilsə – türk	Qızılkənd
128.	Qızqala (Kotayk)	Astxaberd
129.	Qoduxvəng	Koturvan
130.	Qorux Güney	Karmir Ovit
131.	Qoturbulaq	Katnaqbyur
132.	Qoytur (Dərələyəz)	Getap
133.	Qulaməli Bzovan	Ayqestan
134.	Quldərviş	Vosketas
135.	Qurduqulu	Armavir
136.	Qurumsulu	Dostlu
	M	
137.	Malvalan	Malev

1	2	3
138.	Mehrab Kürkəndi	Aşağı Noraşen
139.	Məzarcıq	Şenik
140.	Mixaylovka (Axta r.)	Misxana
141.	Mixaylovka (Dilican)	Krasnoselsk
142.	Molla Bayazet	Bambakaşat
143.	Molla Bədəl	Bədəl
144.	Molla Dursun	Şaumyan
145.	Molla Eyyublu	Evli
146.	Molla Əhməd	Otlaq
147.	Molla Göyçə	Maralik
148.	Molla Qasım	Zovuni
149.	Molla Musa	Musakan
150.	Mollalu (Martuni r.)	Aluçalu Y.
151.	Mülkaçan	Erkenants
N		
152.	Nadejdino	Şorca
153.	Nikitino	Fioletovo
O		
154.	Oçi qışlaq	Zvistan
155.	Oğruca	Qaraiman
P		
156.	Panuslu	Yuxarı And
157.	Paşakənd (Axta r.)	Marmarik
158.	Paşalı	Əzizbəyov
159.	Pipis	Coğaz
160.	Pirli (Hacı Mirzə)	Mirzo

1	2	3
161.	Pirmələk	Areq
162.	Poğoskilsə	Şamaxyan
163.	Polad Ayrım	Polad
	R	
164.	Rəhmankənd	Noraşen
	S	
165.	Satanaxaç	Güney
166.	Seyid Kotanlı	Aşağı Kotanlı
167.	Seyidkənd	Şurakənd
168.	Siçanlı	Avtona
169.	Sirkətas	Xdrants
170.	Suxoy-Fontan	Fontan
171.	Sultan Əli qışlağı	Canəhməd
172.	Sultanabad	Şurabad
173.	Sultanbəy	Bartsruni
	Ş	
174.	Şıxhacı	Şğarşik
175.	Şirabad	Parakar
176.	Şorlu-Mehmandar	Mehmandar
177.	Tamamlı	Burastan
178.	Titoy Xaraba	Bavra
179.	Tolk	Cranşen
180.	Tovuzqala	Berd
181.	Turabxanlı	Turablı
	U	
182.	Uluxanlı	Nərimanlı

1	2	3
183.	Ulya-Sarvanlar	Sarvanlar
184.	Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen
	V	
185.	Vəli Ağalı	Dzoraqyux
186.	Vordnav	Vardnav
187.	Vornak	Akner
188.	Vorontsovka	Kalinino
	Y	
189.	Yelenovka	Sevan
190.	Yeniköy	Xarkov
191.	Yuxarı Çanaxlı	Hortun
192.	Yuxarı Türkmənli	Apaqa
	Z	
193.	Zərzibil	Zərkənd
194.	Zolaxaç	Zolakar
195.	Zorba	Sorik

1976-cı ilə qədər Ermənistan SSR-də dəyişdirilmiş Azərbaycan adlarının əlifba üzrə SİYAHISI*

Əvvəlki adı	Yeni adı	Rayon	Fərmanın tarixi
1	2	3	4
A			
Adamxan	Vardadzor	Martuni	3/7-1968
Adıyaman	Qarnovit	Talın	12/11-1946
Ağadzor	Katnaxpyur	Abovyan	4/4-1946
Ağahəmzəli	Marmaraşen	Masis	25/5-1967
Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26/4-1946
Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	4/4-1946
Ağın rayonu	Ani rayonu	-	12/10-1961
Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	3/7-1968
Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	17/4-1948
Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	7/12-1945
Ağkilsə	Azat	Vardenis	3/1-1935
Ağzıbir	Lçan	Kamo	7/12-1945
Axta rayonu	Hrazdan rayonu	-	30/6-1959
Axund Bzovan	Bzovan	Artaşat	-
Alaçıx	Alaçux	Dilican	-
Alakilsə	Baytar	Amasiya	-
Aleksandropol (Gümrü)	Leninakan	-	27/1-1924 -
Aleksandrovka	Qaribcanyan	Axuryan	3/1-1935
Aleksandrovka	Çkalovka	Sevan	26/4-1946
Aleksandrovka	Maksim Qorki	Stepanavan	22/2-1939

*Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1976 года. Издание пятое. Издательство, “Айастан”, Ереван, 1976, с. 265-280.

1	2	3	4
Allahverdi rayonu	Tumanyan rayonu	-	19/9-1969
Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov	12/11-1946
Anastasavan (Darğalı)	Ayqezard	Artaşat	30/12-1957 (1/12-1949)
Aralıx	Yerazqavors	Axuryan	7/12- 1945
Aralıx (Kolanlı Aralıx)	Verin Kelanlu	Eçmiədzin	-
Aravus (Ərəfsə)	Arevis	Sisyan	3/7-1968
Arazdəyən	Yerasx	Ararat	3/7-1968
Arıxvəli	Lernut	Axuryan	21/10-1967
Armudlu	Tufaşen	Artik	31/5-1946
Armudlu	Tandzut	Hoktemberyan	4/4-1946
Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Arpaçay st.	Axuryan st.	Axuryan	31/7-1950
Artaşat	Verin Artaşat	Artaşat	20/8-1945
Artiz	Qexard	Abovyan	4/4-1946
Arzakənd	Arzakan	Hrazdan	-
Astazur	Şvanidzor	Meğri	22/4-1935
Aşağı Adıyaman	Nerkin Qetaşen	Martuni	7/12-1945
Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20/3-1945
Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talın	4/4-1946
Aşağı Axta	Hrazdan	-	30/6-1959
Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27/9-1968
Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiədzin	4/4-1946
Aşağı Gözəldərə	Vardenik	Martuni	7/12-1945
Aşağı Karxun	Araks	Eçmiədzin	15/7-1946
Aşağı Qanlıca	Vaqramaberd	Axuryan	26/4-1946
Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Ararat	-

1	2	3	4
Aşağı Qaraqoymaz	Nerkin Sasunaşen	Talın	12/11-1946
Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	-
Aşağı Qoyləsər (Qoyləsər)	Dimitrov	Artaşat	1/12-1949
Aşağı Türkmənli	Lusagyuğ	Eçmiədzin	3/1-1935
Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12/8-1946
Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	3/1-1945
Avdallar	Hatsavan	Abovyan	4/4-1946
Ayan	Ağarakadzor	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	-
Aygehat	Danuşavan	Tumanyan	2/2-1963
Aynadzor	Axavnadzor	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Aynalı	Davdaşen	Talın	19/4-1950
Ayrum	Ptxavan	Noyemberyan	-
Aysəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10/9-1946
B			
Babakişi	Bujakan	Aparan	-
Babakişi	Axavnadzor	Hrazdan	15/7-1948
Bacıoğlu	Haykavan	Axuryan	7/12-1945
Bağçalar (Hacı Bayram)	Baqaran	Hoktemberyan	3/7-1968 (3/1-1935)
Baqramyan sovxozu	Ptxunk	Eçmiədzin	30/12-1957
Balakənd	Dovex	Noyemberyan	-
Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	4/1-1938
Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11/6-1969
Basarkeçər rayonu	Vardenis rayonu	-	11/6-1969
Baş Abaran	Aparan	Aparan	3/1-1935
Baş Gərni	Qarni	Abovyan	3/1-1935

1	2	3	4
Başkənd	Akunk	Abovyan	4/4-1946
Başkənd	Saralanc	Artik	31/5-1946
Başkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	4/4-1946
Başnalı	Bağramyan	Artaşat	1/12-1949
Batrinc	Voskeat	Əştərək	1/12-1949
Bayandur	Vaqatur	Gorus	7/5-1969
Bazarcıq	Arai	Aparan	15/7-1946
Bazmavan (Çatıqıran)	Nor Qexi	Nairi	10/2-1962 (8/7-1957)
Becəyəzli	Vostan	Artaşat	20/8-1945
Bekənd	Mets Parni	Spitak	-
Bəbirli	Bartsraşen	Ani	3/2-1947
Bədəl (Molla Bədəl)	Yexeknut	Hoktemberyan	4/4-1946 -
Bəzirxana	Dzitankov	Ani	-
Birəli	Lancar	Ararat	3/7-1968
Bitlicə	Bartsraşen	Artaşat	20/8-1945
Boğazkəsən	Dzorakan	Ani	3/1-1935
Boğutlu st.	Arteni st.	Talın	31/7-1950
Boqdanovka	Noraşen	Kalinin	-
Bozdoğan	Sarakap	Ani	3/1-1935
Bozköy	Hamzaçiman	Quqark	-
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12/11-1946
Böyük Arıxvəli	Mets Mantaş	Artik	3/1-1935
Böyük Camışlı	Alagyaz	Araqats	4/1-1938
Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26/4-1946
Böyük Kəpənək	Musaelyan	Axuryan	3/1- 1935

1	2	3	4
Böyük Qarakilsə	Kirovakan	-	3/1-1935
Böyük Qaraqoyun	Azizlu	Vardenis	3/1-1935
Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19/4-1950
Böyük Şiştəpə	Mets Sepasar	Qukasyan	12/11-1946
Böyük Şorlu Dəmirçi	Şorlu	Masis	-
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	4/4-1946
Buğdaşen	Baqravan	Ani	3/2-1947
Buğdaşen st.	Baqravan st.	Ani	31/7-1950
Bulxeyir	Şenavan	Aparan	19/4-1950
C			
Calaloğlu	Stepanavan	-	-
Canəhməd (Sultan Əli qışlağı)	Güəşli	Vardenis	3/7-1969 -
Cəbəcəli	Craovit	Masis	27/2-1960
Cəfərabad	Arqvand	Masis	4/4 -1946
Cəfərabad	Qetaşen	Hoktemberyan	4/4 - 1946
Cələb	Cradzor	Amasiya	26/4-1946
Cəngi	Vardablur	Araqats	19/4-1950
Ciftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12/11-1946
Cızıxlar	Tsoxamarq	Qukasyan	12/11-1945
Cloyxan	Beniamin	Axuryan	7/12-1945
Cul	Artavan	Əzizbəyov	19/4-1950
Cücəkənd	Qızılşəfəq	Kalinin	3/1-1935
Ç			
Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10/9-1948
Çarxaç	Kuybışev	Dilican	2/3-1940
Çırçır	Varser	Sevan	26/4-1946
Çiydəmli	Azatavan	Artaşat	20/8-1945

1	2	3	4
Çorord gyuğ	Kaxtsraşen	Artaşat	-
Çorord gyuğ	Haxtanak	İrəvanın Şaumyan rayonunda	10/4-1947
Çotur	Sarameç	Spitak	7/12-1945
Çubuxçu	Vardanaşen	Hoktemberyan	4/4-1946
Çubuxlu	Tsovagyuğ	Sevan	3/1-1945
D			
Daharlı	Qetk	Axuryan	7/12-1945
Damcılı	Mravyan	Aparan	3/1-1933
Daşqala	Karaberd	Ani	3/2-1947
Daşlı	Daştakar	Ararat	3/7-1968
Debetaşen (Ləmbəli)	Baqrataşen	Noyemberyan	23/2-1972 (18/6-1960)
Dədəqışlaq	Axundov	Hrazdan	4/5-1939
Dədəli	Yexnik	Talın	12/11-1946
Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	-
Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	-
Dəlilər	Dalar	Artaşat	3/1-1935
Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21/6-1948
Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26/4-1946
Dərəbas	Darbas	Sisyan	10/9-1946
Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Hrazdan	-
Dərəgyuğ (Dərəköy)	Saragyuğ	Qukasyan	12/11-1946
Dərəkənd	Dzoragyuğ	Quqark	-
Dəvəli	Ararat	Ararat	3/1-1935
Dəvəli semzavodu məntəqəsi	Ararat məntəqəsi	Ararat	10/4-1947
Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	-
Dirəklər	Karnut	Axuryan	26/4- 1946

1	2	3	4
Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20/8-1945
Donuzyeyən	Zəngilər	Masis	3/1-1935
Dornı	Antaraşat	Qafan	29/6-1949
Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19/4-1950
Duzxaraba	Hartaşen	Qukasyan	12/11-1946
Düzkənd	Axuryan	Axuryan	7/12-1945
Düzkənd	Baroj	Talın	3/1-1935
Düzkənd rayonu	Axuryan rayonu	-	7/12-1945
Dvin aysor	Dvin Verin	Artaşat	3/1-1935
Dvin erm. (Aşağı Dvin)	Dvin	Artaşat	19/4-1950
Dzaqidzor	Tumanyan	Tumanyan	4/7-1951
E			
Ellər	Abovyan	-	12/10-1961
Elləroyuğu	Ellər	Amasiya	-
Erdəpin	Yexeqis	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Evcilər	Arazap	Hoktemberyan	10/4-1947
Ə			
Əfəndi	Noraşen	Sevan	4/1-1938
Əfəndi	Karadzor	Spitak	26/4-1946
Əskipara	Voskepar	Noyemberyan	-
Ələyəz	Araqats	Talın	31/7-1950
Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	4/4-1946
Əliqırıx	Astxadzor	Martuni	3/1-1935
Əliqoçaq	Kuçak	Aparan	3/1-1935
Əlili	Salvard	Sisyan	3/1-1935
Əzizbəyov (Paşalı)	Zaritap	Əzizbəyov	8/7-1957 (3/1-1935)

1	2	3	4
F			
Fermentasiya zavodu yan. m.	Ayqepar	Şəmşəddin	30/12-1964
G			
Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov	
Getaşen (Ağcaqışlaq)	Qetazat	Artaşat	25/5-1967 (21/6-1948)
Getaşen (Künən)	Kirants	İcevan	25/5-1967 (3/1-1935)
Gərgər – rus.	Puşkino	Stepanavan	14/2-1937
Ginevit	Musaler	Eçmiədzin	29/3-1970
Goran	Nor Kesaria	Hoktemberyan	14/1-1969
Goran	Qoqaran	Spitak	26/4-1946
Gödəkbulaq	Karçaxpyur	Vardenis	12/8-1946
Gödəkli	Mrqavan	Artaşat	20/8-1945
Göl	Liçk	Martuni	-
Göyhümbət	Qexanist	Masis	1/12-1949
Göykilsə	Kaputan	Abovyan	3/1-1935
Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26/4-1946
Gözəldərə	Qexadzor	Araqats	15/7-1946
Gözəldərə	Qexadir	Araqats	31/5-1946
Gözlü	Akunk	Talın	12/11-1946
Gülablı	Dzoraqlux	Aparan	-
Güllübulaq – erm.	Vardaxpyur	Qukasyan	15/7-1946
Güllücə	Vardenis	Aparan	19/4-1950
Güllücə	Saraart	Spitak	-
Gürcüyolu	Torosgyuğ	Qukasyan	29/6-1949
Gütqum	Qexanuş	Qafan	3/7-1968
H			
Hacı Xəlil	Tsaxkaovit	Araqats	15/7-1946
Hacı Muxan	Muxan	Kamo	-

1	2	3	4
Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	3/1-1935
Hacıqara	Ayqeşat	Eçmiədzin	3/1-1935
Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	3/1-1935
Haçasu	Açacur	İcevan	-
Haxıs	Dzorap	Əştərək	1/12-1949
Hamamlı	Spitak	Spitak	26/9-1949
Hatsik	Voroşilov	Hoktemberyan	24/7-1940
Heydərbəy	Sverdlov	Stepanavan	1/6-1940
Həbilkənd (Bulaqlı)	Kalinin	Masis	- -
Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	12/8-1946
Horadiz	Oradis	Əzizbəyov	3/7-1968
Hozukənd	Quzukənd	Amasiya	-
Hrazdan (Çatıqıran)	Qexaşen	Abovyan	21/10-1967 (3/1-1935)
Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı	Vardenis	15/7-1948
X			
Xaçaparax	Zəhmət	Masis	3/1-1935
Xaçdaraq (Saratı)	Haştarak	İcevan	- -
Xaçıdur	Tsaxkaşat	Tuman	3/1-1935
Xaçigyuğ	Debet	Quqark	3/1-1935
Xancığaz	Gözəldərə	Quqark	1/6-1940
Xavaradzor (Qaranlıqdərə)	Lusadzor	İcevan	2/1-1935 -
Xeyirbəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan	25/5-1967
Xıznaüz	Araqats	Eçmiədzin	4/4-1946
Xlataq (Axtaxana)	Dzorastan	Qafan	1/6-1940
İ			
İlançalan	Artaşavan	Əştərək	-

1	2	3	4
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26/4-1946
İlxıyabı	Ayqabats	Axuryan	26/4-1946
İlli Qarakilsə	İlli	Amasiya	-
İmanşalı	Mxçyan	Artaşat	3/1-1935
İmirxan	Saratak	Artik	1/6-1940
İmirli	Ttucur	Aparan	19/4-1950
İnəkli	Antarut	Əştərək	1/12-1949
İpəkli (Eylas)	Masis sovxozu yanında m.	Masis	4/4-1946 -
İtqıran	Qülüstan	Əzizbəyov	3/1-1935
İydəli	Pşatavan	Hoktemberyan	10/4-1947
J			
Jdanov sovxozunun 2-ci sahəsi	Maisyan	Hoktemberyan	-
K			
Kaftarlı	Panik	Artik	-
Karmraşen (Qaraburun st.)	Qarakert	Talın	21/1-1965 (31/7-1950)
Karvansara	İcevan	-	-
Keşişkənd	Qexarot	Araqats	3/1-1935
Kələqarx	Şenavan	Hoktemberyan	4/4-1946
Kələli	Noraber	Ani	3/2-1947
Kələrə	Qukasavan	Masis	1/12-1949
Kərimarx	Sovetakan	Hoktemberyan	3/1-1935
Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo	2/3-1940
Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	23/5-1967
Kərpicli	Qexadir	Abovyan	3/1-1935
Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	7/12-1945
Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	3/1-1935
Kiçik Kəpənək	Ovit	Axuryan	7/12-1945

1	2	3	4
Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	7/12-1945
Kiçik Pərni	Anuşavan	Artik	7/5-1969
Kiçik Şəhriyar	Nor Artaqes	Hoktemberyan	3/7-1968
Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12/11-1946
Kiçik Şorlu Dəmirçi	Dəmirçi	Masis	3/1-1935
Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	-
Kolagirən	Antaramut	Quqark	10/9-1948
Kolagirən	Tsovinar	Martuni	3/1-1935
Korbulaq	Krasar	Qukasyan	12/11-1946
Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	-
Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov	-
Kotayk rayonu	Abovyan rayonu	-	2/10-1961
Kotigyuğ	Şavarşavan	Noyemberyan	15/6-1964
Körpəli	Arşaluys	Eçmiədzin	3/1-1935
Kuzəcik	Lancaxpyur	Kamo	19/4-1950
Kürdevan	Enokavan	İcevan	3/1-1935
Kürdkənd	Lernadzor	Qafan	-
Q			
Qacaran	Kacaran	Qafan	4/7-1951
Qaçağan	Lernavan	Spitak	26/4-1946
Qaltaxçı	Hartagyuğ	Spitak	26/4-1946
Qamışqut	Yexeknut	Quqark	3/1-1935
Qanlı	Kamışlu	Vardenis	12/8-1946
Qapılı	Qusanagyuğ	Ani	3/2-1947
Qaraboya	Xikoyan	Spitak	26/4-1946
Qarabulaq	Yerncatap	Aparan	15/7-1946

1	2	3	4
Qarabulaq dövl.ferm.	Qarabulaq	Amasiya	-
Qaracörən	Aragyuğ	Nairi	4/4-1946
Qaraçanta	Əzizəbəyov	Amasiya	4/5-1939
Qaradaş	Sevkar	İcevan	-
Qarakilsə	Hartavan	Aparan	19/4-1950
Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21/6-1948
Qaraqula	Qetap	Talın	12/11-1946
Qaraqula st.	Qetap st.	Talın	31/7-1950
Qaral	Katnacur	Spitak	26/4-1946
Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	26/4-1946
Qaranamaz	Yeniyol	Amasiya	3/1-1935
Qaranlıq	Lusagyuğ	Aparan	10/9-1948
Qaranlıq	Qexovit	Martuni	3/7-1968
Qarğabazar	Haykaşen	Eçmiədzin	25/5-1967
Qasıməli	Qetapi	Artik	1/6-1940
Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10/9-1948
Qazançı	Meğraşen	Artik	31/5-1946
Qazarabat	İsaakyan	Ani	30/6-1945
Qədirli	Lancanist	Ararat	3/7-1968
Qəmərli	Artaşat	Artaşat	4/9-1945
Qəmərli	Metsamor	Eçmiədzin	15/7-1946
Qəmərli rayonu	Artaşat rayonu	-	4/9-1945
Qətran	Qetameç	Nairi	21/6-1948
Qəzənfər	Araqats	Aparan	10/9-1948
Qılçatax	Suser	Talın	12/11-1946
Qıpçaq	Ariç	Artik	31/5-1946

1	2	3	4
Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	3/1-1935
Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15/7-1946
Qırmızılı	Karmraşen	Talın	12/11-1946
Qızıldəmir	Voskevaz	Əştərək	3/1-1935
Qızılkilsə	Qızıldaş	Kalinin	3/1-1935
Qızılkilsə – erm.	Karmravan	Qukasyan	3/1-1935
Qızılörən	Şenavan	Spitak	26/4-1946
Qızılvəng	Çiçəkli	Vardenis	24/7-1940
Qoduxvank (Qoturvəng)	Gədikvəng	Yeğeqnadzor	- -
Qolqat	Qexanist	Artik	15/7-1948
Qonaxqıran	Şirak	Axuryan	2/3-1940
Qorçulu	Mrqaşat	Hoktemberyan	4/4-1946
Qoşavəng	Haykadzor	Ani	19/4-1950
Qoturbulaq	Katnaxpyur	Stepanavan	3/1-1935
Qoytur	Qetap	Yeğeqnadzor	3/1-1935
Qranit zavodu	Qranitovan	Quqark	3/7-1968
Quldərviş	Vosketas	Talın	3/1-1935
Quləli	Karmir gyuğ	Kamo	1/6-1940
Quləli	Ayqedzor	Şamşadin	4/4-1939
Qulucan	Spandaryan	Artik	31/5-1946
Qurdbulaq	Ayqeşat	Hoktemberyan	19/4-1950
Qurdqulax	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Qurduqulu	Armavir	Hoktemberyan	3/1-1935
Quru Araz	Yerasxaun	Hoktemberyan	19/4-1950
Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	-
Quşçu	Keçut	Əzizbəyov	12/11-1946

1	2	3	4
Qutnuqışlaq	Hovtaşen	Artik	15/7-1946
L			
Lernantsk (Kiçik Keyti)	Pokraşen	Axuryan	21/10-1967 (26/4-1946)
Lernantsk (Çorlu)	Lernagyuğ	Qukasyan	(12/11-1946) -
Lələkənd (Aşıxkənd)	Laligyuğ	İcevan	- -
Ləlvər sovxozu 2-ci sahə	Lalvar	Noyemberyan	-
Lusakert (Arpavar)	Nşavan	Artaşat	21/10-1967 (20-8-1945)
Lusavan	Çarentsavan	Hrazdan	23/9-1967
M			
Mağaraşen (Hacı Qara)	Lernarat	Quqark	26/9-1957 1/3-1946
Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	2/3-1940
Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	1/6-1940
Maqda	Lernarot	Əştərək	1/12-1940
Manes	Alaverdi	Sisyan	4/5-1939
Mastara	Dalarik	Talın	21/1-1965
Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20/8-1945
Mehriban	Katnaxpyur	Talın	19/4-1950
Məçidli	Nor Kyank	Artik	1/6-1940
Məlikkənd	Tsaxkavan	İcevan	2/3-1940
Məlikkənd	Melikgyuğ	Araqats	15/7-1946
Məliklər	Spandaryan	Sisyan	4/5-1939
Məsimli	Ayqepat	Artaşat	1/12-1949
Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10/9-1946
Mixaylovka (Qırmızıkənd)	Krasnoselo	Krasnoselo	- -
Mikoyan (Keşişkənd)	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	6/12-1957 (3/1-1935)
Mikoyan rayonu (Keşişkənd rayonu)	Yeğeqnadzor rayonu	-	6/12-1957 (3/1-1935)

1	2	3	4
Misxana (Mixaylovka)	Ankazan	Hrazdan	1/12-1949 -
Moqes	Kaxnut	Qafan	29/6-1949
Molla Bayazet	Bambakaşat	Hoktemberyan	3/1-1935
Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	-
Molla Əyyublu	Evli	Kalinin	-
Molla Göyçə	Maralik	Ani	3/1-1935
Morut	Aknaxpyur (Nerkin Aqdan)	İcevan	11/11- 1970
Muğamlı	Muqam	Artaşat	20/8-1945
Muncuqlu	Tsilkar	Araqats	15/7-1946
Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15/8-1964
Musaxan (Molla Musa)	Voskeask	Axuryan	26/4-1946 -
Mustuqlu	Lancik	Ani	3/2-1947
Mühub	Balahovit	Abovyan	26/12-1968
N			
Nadejdino	Şorca	Krasnoselo	-
Nikitino	Fioletovo	Quqark	3/1-1935
Nikolayevka	Craber	Abovyan	21/6-1948
Nikolayevka	Kirov	Stepanavan	27/12-1938
Nor Bayazet (Kəvər)	Kamo	-	13/4-1959 -
Nor Bayazet rayonu	Kamo rayonu	-	18/4-1950
Nor Craşen	Craşen	Artaşat	19/4-1950
Nor Kyank (Xarberd)	Nor Xarbert	Masis	31/7-1965 (4/7-1938)
Nubaraşen	Sovetaşen	İrəvanın Orconikidze rayonu	26/3-1938
O			
Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26/4-1946
Oğruca	Qaraiman	Vardenis	-

1	2	3	4
Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20/8-1945
Onut (Uzuntala)	Ayqeovit	İcevan	12/2-1969 (25/5-1967)
Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26/4-1946
Ortakilsə st.	Maisyan st.	Axuryan	31/7-1950
Ovandərə	Ovnanadzor	Stepanavan	19/4-19
Ovit (Danagirməz)	Niqavan	Axuryan	21/10- 1967 (15/7-1946)
Ö			
Ördəkli	Lçaşen	Sevan	26/4-1946
P			
Paros (Haçakilsə)	Naqapetavan	Artik	30/1-1961 (3/1-1935)
Paşakənd	Marmarik	Hrazdan	3/1-1935
Pipis	Coqaz	İcevan	-
Pirmələk	Areq	Talın	3/1-1935
Pirtikan	Dzoragyuğ	Talın	2/3-1940
Pokrovka	Kuybışev	Stepanavan	4/5-1939
Polad Ayrum	Polad	İcevan	-
Püşqaq	Ayqedzor	Meğri	-
R			
Revazlı	Ditavan	İcevan	25/5-1967
Reyhanlı	Ayqavan	Ararat	4/4-1946
Rubenakert	Orconikidze	Krasnoselo	-
S			
Saçlı	Noraşen	Aparan	15/7-1946
Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12/11-1946
Sarıbaş	Aykasar	Artik	15/7-1948
Satanağaç	Qüney	Vardenis	3/1-1935

1	2	3	4
Saybalı	Sarnakunk	Sisyan	10/9-1946
Sədibağdı	Çkalov	Tumanyan	22/2-1939
Səmadərviş	Çknax	Aparan	1/6-1940
Sərdarabad	Oktember	Hoktemberyan	3/1-1935
Sərdarabad	Hoktemberyan	-	2/3-1935
Siçanlı	Avtona	Talın	3/1-1935
Sirkətas	Xdrants	İcevan	25/5-1967
Sisavan (Qarakilsə)	Sisian	Sisyan	2/8-1940 -
Sisyan	Hatsavan	Sisyan	2/8-1940
Sonqurlu	Ayrenets	Artik	31/15-1946
Sovxoz №10	Dzerjinski sovxozu	Hoktemberyan	-
Sovxoz №2	Kirov ad.m.	Ararat	22/10-1939
Sovxoz №3	Jdanov ad.m.	Hoktemberyan	18/7-1953
Sovxoz №3	Lukaşin	Hoktemberyan	30/12-1957
Sovxoz №36	Mrqaşen	Nairi	15/8-1964
Sovxoz №38	Proşyan	Nairi	15/8-1964
Sovxoz №39	Sasunik	Əştərək	21/8-1964
Sovxoz №40	Kasax	Nairi	11/11-1970
Sovxoz №41	Nor Yerzika	Nairi	5/11-1966
Sovxoz №5	Araks sovxozu	Hoktemberyan	4/4-1946
Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12/10-1956
Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	2/3-1940
Spandaryan sovxozu	Surenavan	Ararat	-
Spitak	Lernantsk	Spitak	19/4-1950
Sarıgöy	Sarigyuğ	İcevan	10/5-1951
Stalin	6№-li sovxoz	Hoktemberyan	-

1	2	3	4
Suxoy Fontan	Fontan	Hrazdan	3/1-1935
Sultanabad	Şurabad	Amasiya	-
Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov	3/1-1935
Susuz	Tsamakasar	Talın	12/11-1946
Sübhanverdi	Luysaxpyur Xdrants	Ani İcevan	3/2-1947 25/5-1967
Ş			
Şahab	Mayakovski	Abovyan	14/4-1940
Şahablı	Şaqap	Ararat	3/7-1968
Şahalı	Vaaqni	Quqark	10/4-1947
Şahriz	Qeqamavan	Sevan	26/4-1946
Şahvarid	Huşakert	Hoktemberyan	3/4-1968
Şıxhacı	Şqarşik	Talın	3/1-1935
Şıxlar	Lusakert	Ararat	26/12-1958
Şıxlar	Qızılşəfəq	Sisyan	2/3-1940
Şinatağ	Lernaşen	Sisyan	2/3-1940
Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
Şirəkqala	Vardenut	Aparan	15/7-1945
Şirvancıq	Lernakert	Artik	15/7-1948
Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	3/1-1935
T			
Talıboğlu	Lusakert	Artik	15/7-1948
Talış	Ariç	Əştərək	11/11-1970
Tamamlı (Qarahəmzəli)	Burastan	Artaşat	- -
Tayçarıx	Meqradaor	Hrazdan	31/5-1946
Tecrəbək	Dzoraxpyur	Abovyan	4/4-1946
Terp	Saravan	Əzizbəyov	27/12-1960

1	2	3	4
Təkərli	Tsaxkaşen	Aparan	19/4-1950
Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	1/12-1949
Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan	4/4-1946
Təpədolaq	Arevik	Axuryan	7/12-1945
Təzəkənd	Ayntap	Masis	10/9-1970
Təzəkənd	Norgyuğ	Abovyan	4/4-1946
Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	21/10-1967
Təzəgyugh (Təzəkənd)	Tasik	Sisyan	3/7-1968 -
Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan	-
Toxanşahlı	Masis	Artaşat	20/8-1945
Tolk	Verin Craşen	Masis	-
Tomardaş	Vardakar	Artik	31/5-1946
Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31/7-1950
Toparlı	Hatsik	Axuryan	7/12-1945
Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	1/12-1949
Tovuzqala	Berd	Şamşadin	-
Tsaxkaşen (Qaradağlı)	Mrqavet	Artaşat	21/10-1967 (20/8-1945)
Tsaxkaşen (Korbulaq)	Sizavet	Qukasyan	21/10-1967 (12/11-1945)
Tsaxkaşen (Avdıbəy)	Tsaxkaber	Spitak	21/10-1967 (4/5-1939)
Tumanyan (Dsex)	Dsex	Tumanyan	19/9-1969 (27/12-1938)
Tumanyan sovxozu	Haxtanak	Noyemberyan	-
Tülnəbi	Saralanc	Nairi	4/4-1946
Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	3/1-1935
U			
Uluxanlı st.	Masis	Masis	31/7-1950
Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-

1	2	3	4
Urud	Vorotan	Sisyan	3/7-1968
Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30/9-1967
Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan	10/4-1947
Uzuntala poçtu yanında m.	Kayan	İcevan	25/5-1967
Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	3/1-1935
Üzümçülük və şərabçılıq institutu eksperimental bazası	Mertsavan	Eçmiədzin	27/1-1965
V			
Vağarşapat	Eçmiədzin	-	12/3-1945
Vağarşapat rayonu	Eçmiədzin rayonu	-	12/3-1945
Vardnav (Vordnav)	Craşen	Spitak	2/3-1940 -
Vedi rayonu	Ararat rayonu	-	15/5-1968
Vəli Ağalı	Dzoragyuğ	Martuni	-
Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin	4/5-1939
Vərməzər	Arevaşat	Eçmiədzin	4/4-1946
Vornak	Akner	Alaverdi	3/1-1935
Vorontsovka	Kalinino	Kalinin	3/1-1935
Voskresenovka	Lermontovo	Quqark	5/7-1941
Y			
Yaqublu	Meqrut	Quqark	1/2-1946
Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25/5-1967
Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25/5-1967
Yasavul	Hovuni	Axuryan	7/12-1945
Yaşıl	Kakavadzor	Talın	12/11-1946
Yaycı	Qarjis	Gorus	3/7-1968
Yeqanlar	Arevşat	Artik	15/7-1948

1	2	3	4
Yelenovka	Sevan	-	3/1-1935
Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31/7-1965
Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Yenikənd (Qorovan)	Qorovan	Ararat	3/7-1968 4/4-1946
Yeniköy	Xarkov	Ani	-
Yeritsatumb	Bartsravan	Gorus	1/6-1940
Yuxarı Adıyaman	Verin Qetaşen	Martuni	7/12-1945
Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	1/12-1949
Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talın	12/11-1946
Yuxarı Ağdan	Aqdan	İcevan	25/5-1907
Yuxarı Aylanlı	Tsaxkuak	Eçmiədzin	4/4-1946
Yuxarı Karxun	Araks	Eçmiədzin	4/4-1946
Yuxarı Kürdkənd	Noraşen	Artaşat	-
Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26/4-1946
Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talın	12/11-1946
Yuxarı Qoyləsər	Bambakavan	Artaşat	20/8-1945
Yuxarı Qukasyan (Qızılqoç)	Qukasyan	Qukasyan	12/10-1956 (4/1-1938)
Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar	Talın	2/3-1949
Yuxarı Türkmənli	Apaqa	Eçmiədzin	3/1-1935
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19/4-1950
Z			
Zeyvə	David-Bek	Qafan	29/6-1949
Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	3/1-1935
Zod sovxozu	Ağyoxuş	Vardenis	-
Zolaxaç	Zolakar	Martuni	3/1-1935
Zorba	Sorik	Talın	3/1-1935

1	2	3	4
Zovaşen (Keşişverən)	Urtsalanc	Ararat	21/10-1967 (3/1- 1935)
Zovaşen (Cənnətli)	Lancazat	Artaşat	21/10-1967 (2/3- 1940)
Zovuni sovxozu yanında m.	Zovuni	Nairi	4/4-1972
Zöhrablı	Mrqanuş	Artaşat	20/8-1945

Vətən torpağından
pay verən vətənsiz qalar!

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün apardığı işğalçılıq müharibələrində İran və Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilər öz dövlətlərinə qarşı rus qoşunlarına fəalköməklik göstərdilər. Ermənilər bununla işğal olunacaq Türkiyə və Azərbaycan torpaqlarında Rusiyanın köməyi ilə özlərinə dövlət yaratmağa çalışırdılar.

Çar Rusiyası İrana və Osmanlı imperiyasına qarşı müharibələrdə öz dövlətlərinə xəyanət edən ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etdi.

1826-1828-ci illər müharibəsində Qacarlar İranına, 1828-1829-cu illər müharibəsində isə Osmanlı dövlətinə qalib gələn Rusiya imperiyası erməniləri kütləvi surətdə yenicə işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına (əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə) köçürdü.

Rusiyanın məqsədi İran və Türkiyə sərhədlərində möhkəmləndirilmiş xristian zolağı yaratmaq və həmin dövlətlərə qarşı gələcək işğallarda ermənilərdən yenə də bir vasitə kimi istifadə etmək idi.

Çar Rusiyası erməniləri İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürərkən onlar üçün hər cür şərait yaratdı. Belə ki, ermənilərin köçürülməsi işi rus ordusunda xidmət edən erməni zabitlərinə həvalə olundu. Köçürülənlərə imperiya xəzinəsindən maddi yardım göstərildi. Erməni köçlərini mənzil başına qədər rus hərbiçiləri müşayiət etdi. Köçürülən ermənilər ilk dövrlərdə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ən münbit torpaqlarında yerləşdirildi. Onlara İran və Türkiyədə yaşadıqları yerlərin iqliminə uyğun ərazilərdə torpaq verildi. Şəhərlərdən köçürülənlərə şəhərlərdə, kənd yerlərindən köçürülənlərə isə kənd yerlərində torpaq ayrıldı. Köçürülən ermənilər bütün vergilərdən və mükəlləfiyyətlərdən azad olundular. Onlara pulsuz toxum və faizsiz pul borcları verildi. Köçürülən ermənilərin xeyli hissəsinə yaylaqlarda olan azərbaycanlıların evləri və torpaqları paylandı.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ata-baba yurdları əlindən alınmış və ev-eşiksiz qalmış yerli əhalinin — azərbaycanlıların kəskin narazılığına səbəb oldu. Ümumxalq narazılığı bəzən o həddə çatırdı ki, çar hakimiyyət orqanları bununla hesablaşmağa məcbur olurdu. Məsələn, Naxçıvan əhalisinin kəskin narazılığı və aramsız çıxışları nəticəsində bu diyarda yerləşdirilmiş 500 erməni ailəsi Dərələyəzə köçürüldü. Beləliklə, erməni köçkünləri Naxçıvan diyarında qərar tuta bilmədilər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq təqribən 90 il ərzində Cənubi Qafqaza 1 milyondan çox erməni köçürülüb gətirildi. Köçürülən ermənilər əsasən Azərbaycan ərazisində və azərbaycanlıların elliklə yaşadıqları Cənubi Qafqaz torpaqlarında yerləşdirildi.

Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin axını daha da artdı.

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı türk-müsəlman əhalidən "təmizləmək" və "türksüz Azərbaycan" yaratmaq üçün erməni amilindən geniş istifadə etdi. Rusiya tərəfindən silahlandırılan və müdafiə olunan erməni terrorçu dəstələri azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırıma başladılar. Keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisi türk-müsəlman əhaliyə qarşı dəhşətli soyqırım meydanına çevrildi. Azərbaycan xalqı, xüsusilə İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ azərbaycanlıları kütləvi surətdə öz yurd-yuvalarını tərk edib Türkiyəyə, İrana və dünyanın müxtəlif ölkələrinə mühacirətə getməyə məcbur oldular.

Ermənilərin köçürülüb gətirilməsindən sonra Cənubi Qafqaz dünyanın ən qaynar gərginlik ocağına çevrildi. Cənubi Qafqazda çox geniş ərazilərə malik olan Azərbaycan öz tarixinin ən ağır dövrünə qədəm qoydu. Regionun ən çoxsaylı əhalisi olan azərbaycanlılara qarşı soyqırımlara və deportasiyalara başlandı.

1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqın iradəsini nəzərə almadan, böyük dövlətlərin təzyiqi ilə öz ərazisində pay-

taxtı qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan olmaqla erməni dövləti yaradılmasına razılıq verdi. Bununla ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən təqribən 100 il sonra Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilərə dövlət yaradılmış oldu. Beləliklə, ermənilər, nəhayət, məqsədlərinə nail oldular. Lakin bununla kifayətlənmədilər…

1918-ci ildə İrəvan şəhəri və onun ətraflarını əhatə edənə təqribən 9,5 min kv. km. - lik ərazini əhatə edən erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda erməni təcavüzünün və ermənilərin öz qonşularına qarşı ərazi iddialarının yeni mərhələsi başlandı. Rus silahı ilə silahlanmış terrorçu erməni-daşnak quldur dəstələri Naxçıvan, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz və Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək üçün yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımlara başladılar.

Sovet-bolşevik rejimi çar Rusiyasının I Pyotrdan qalma ermənipərəst və antitürk siyasətini davam etdirdi. Moskvadan hər cür dəstək alan ermənilər, çox keçmədən, Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddialarına başladılar.

Bolşeviklər ermənilərin sovet hakimiyyətini qəbul etməsi müqabilində onlara Qərbi Azərbaycan torpaqlarının yenicə yaradılmış erməni dövlətinə qatılmasına razılıq verdilər. 1920-ci il avqustun 10-da bolşeviklərlə ermənilər arasında bağlanmış sazişə əsasən, Azərbaycan xalqının iştirakı və razılığı olmadan qədim Azərbaycan torpağı Şərur-Dərələyəz mahalının mühüm hissəsi ermənilərə verildi. Bundan dərhal sonra daşnaklar XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə Zəngəzurun cənub-qərbini (Mehri bölgəsini) işğal etdilər. Bununla Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan arasında əlaqə kəsildi. Mehrinin işğalı ilə həm də Ermənistanla İran arasında birbaşa əlaqə yarandı. Lakin Naxçıvan əhalisinin inadlı müqaviməti və qardaş Türkiyənin yardımı sayəsində daşnaklar Naxçıvanı ələ keçirə bilmədilər. Bununla belə, sovet rəhbərliyinin ermənipərəst mövqeyi və antiazərbaycan siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağa, Azərbaycanın tərkibində saxlanılmaqla və mərkəzi

Şuşa şəhəri olmaqla, vilayət muxtariyyəti verildi. Bununla, ermənilər və onların Moskvadakı himayəçiləri Azərbaycana qarşı gələcəkdə yeni ərazi iddiası irəli sürmək üçün "zəmin" hazırladılar. Daha doğrusu, bugünkü Ermənistan — Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin "bünövrəsi" qoyuldu.

Sovet rejimi və Kremldə yuva salmış ermənilər Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisini genişləndirmək siyasətini sonralar da davam etdirdilər. Belə ki, 1922-ci ildə ermənilərə Azərbaycanın Qazax qəzasından daha 379.984 desyatin, keçmiş Zəngəzur qəzasından isə 405.000 desyatin torpaq verildi. 1928-ci ildə "sərhəd mübahisələrini nizama salmaq" bəhanəsi ilə keçmiş Qazax qəzasından 75.904 desyatin münbit torpaqlar və 79.208 desyatin yaylaq və örüş yerləri Ermənistan ərazisinə qatıldı. Bununla Qazax qəzası öz yaylaq yerlərinin yarısından çoxunu itirdi. 1929-cu ildə Sovet rejimi Qars müqaviləsinin şərtlərini pozaraq Naxçıvanın 657 kv.km-lik ərazisini əhatə edən 9 kəndini Ermənistan ərazisinə qatdı. Naxçıvan torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin genişləndirilməsi siyasəti sonralar da davam etdirildi. 1938-ci ildə Sədərək və Kərki kəndlərinin torpaqlarının xeyli hissəsi Ermənistana verildi. Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin daha da genişləndirilməsi bundan sonra da davam etdirildi.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan torpaqları hesabına durmadan öz ərazilərini genişləndirən ermənilər, digər tərəfdən, yenə də Moskvanın fəal köməyi ilə azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqları olan Şimal Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən) deportasiyasını da həyata keçirməyə başladılar. Bu siyasət davamlı olaraq və məqsədyönlü şəkildə aparıldı. Belə ki, azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarında ana dilində təhsil almaq hüququndan məhrum edildilər. Azərbaycan xalqına məxsus minlərlə yer adları dövlət səviyyəsində verilmiş fərmanlar əsasında erməni adı ilə əvəz olundu. Azərbay-

canlılara məxsus ənənəvi təsərrüfat sahələri ləğv olundu. Minillərlə tarixi olan Azərbaycan qəbiristanları əkin sahələrinə çevrildi. Yüzlərlə karvansaralar, məscidlər, mədrəsələr, minarələr, hamamlar və digər tarixi-memarlıq abidələri məhv edildi. Nəhayət, ermənilər 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin tərəfindən azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından — Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası ərazisindəki öz ata-baba torpaqlarından deportasiyası barədə qərar imzalamasına nail oldular. Nəticədə 1948-1950-ci illərdə 100.000 nəfərdən çox azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarından — dağlıq-yaylaq iqliminə malik torpaqlardan Azərbaycan SSRİ-nin isti Mil-Muğan düzünə deportasiya olundu. İ.Stalinin imzaladığı qərarda köçürülmə müddəti 1948-1950-ci illər müəyyən olunduğu halda azərbaycanlıların köçürülməsi prosesi 1953-cü ilə qədər və bundan sonra da davam etdirildi, daha on minlərlə aborigen əhali doğma yurdundan məhrum edildi. Köçürülən azərbaycanlıların bütün mülkiyyəti, o cümlədən qədim yurd yerləri və evləri ermənilərə paylandı. Qeyri-insani şəraitdə deportasiya olunmuş əhalinin böyük əksəriyyəti yollarda, isti Mil-Muğan düzlərində qırılıb məhv oldu.

Çar Rusiyasının erməniləri xaricdən Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhəd rayonlarına — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinə köçürmək siyasətini sovet-bolşevik rejimi də davam etdirdi. Sovet hakimiyyəti illərində də xarici ölkələrdə yaşayan ermənilər dəfələrlə indiki Ermənistan Respublikasının (keçmiş İrəvan xanlığının) ərazisinə köçürülüb gətirildi. Təkcə 1946-1948-ci illərdə 100 mindən artıq erməni xaricdən köçürülərək Ermənistan SSR-də məskunlaşdırıldı [158,365]. Bununla da xüsusi məqsədlə həyata keçirilən demoqrafik dəyişikliklər orada — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan yerli azərbaycanlı əhalini soyqırımlara məruz qoydu və onlar öz doğma tarixi-etnik torpaqlarını tərk etməyə məcbur edildilər.

Beləliklə, hazırda keçmiş İrəvan xanlığının (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisində yaşayan ermənilərin sələflərinin, demək olar ki, hamısı vaxtilə İrandan və Türkiyədən, son dövrlərdə isə digər xarici ölkələrdən — əsasən Suriya, Yunanıstan, Livan, Bolqarıstan və Rumıniyadan köçüb gəlmə ermənilərdir.

1948-1950-ci illər deportasiyasından canını qurtarıb öz doğma yurd-yuvasını tərk etməyərək Ermənistan ərazisində qalan azərbaycanlılar isə 1988-ci ildə — Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində erməni silahlı birləşmələri tərəfindən kütləvi soyqırıma məruz qaldılar və tarixi torpaqlarından qovulub çıxarıldılar.

Beləliklə, 1918-ci ildə Şimal Qərbi Azərbaycan torpağında — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində özlərinə dövlət yartmağa nail olan və burada etnik azlıq təşkil edən ermənilər bundan 70 il sonra — 1988-ci ildə Ermənistanı təketnoslu ölkəyə çevirdilər. Bununla 70 il əvvəl öz Vətənində — İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərə dövlət yaratmaq üçün torpaq vermiş azərbaycanlılar minillərlə yaşadıqları Vətənlərindən məhrum oldular! Bunun ardınca Ermənistanın silahlı qüvvələri Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən tanınmış sərhədlərini pozaraq ölkənin içərilərinə soxuldu. 1992-ci il fevralın 26-da erməni quldurları bütün dünyanın gözləri qarşısında Azərbaycan xalqına qarşı Xocalı soyqırımını törətdilər. Xocalı şəhəri yerlə yeksan edildi. Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxu işğal olundu. 1 milyondan çox azərbaycanlı öz Vətənində qaçqına çevrildi.

Bu gün dünyanın, ilk növbədə ermənilərə münasibətdə xristian həmrəyliyi nümayiş etdirən bəzi qərb siyasətçilərinin "görmədikləri", daha doğrusu, görmək istəmədikləri tarixi həqiqətin yaxın keçmişdə baş vermiş real mənzərəsi belədir.

İkili standartlar dünyasında azərbaycanlılara və ermənilərə münasibətdə ayrı-seçkilik siyasəti davam etdikcə, 1 milyondan çox azərbaycanlının öz doğma yurdunda qaçqın həyatı yaşamasına biganə

münasibət bəslənildikcə Azərbaycan xalqı ermənipərəst qərb siyasətçilərinin "insan haqları" və "demokratiya" barədə söylədikləri cəfəngiyatlara inanmayacaq, işğal olunmuş Vətən torpağı uğrunda ədalətli mübarizəni davam etdirəcəkdir! Çünki Azərbaycan xalqı 1918-ci ildə yol verilmiş acı tarixi təcrübədən bilir ki, Vətən torpağından bir daha pay vermək olmaz! Vətən torpağından pay verən Vətənsiz qalar!

Yaqub Mahmudov,

əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor

İxtisarlar

ARDTA - Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi
AMEA TİEA - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi
BOA - Başbakanlık Osmanlı Arxivi
АВПРИ - Архив Внешней Политики Российской Империи
АКАК - Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею
ВУА - Военно-Ученый Архив (фонд РГВИА)
ИКОИРГО - Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества
КВ - Кавказский вестник
КК - Кавказский календарь
КС - Кавказский сборник
МИЭБГКЗК - Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края
ОРВЗ - Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях
ПСЗРИ - Полное собрание законов Российской Империи
РГАДА - Российский Государственный Архив Древних Актов
РГВИА - Российский Государственный Военно-Исторический Архив
СРП - Сношения России с Персией (фонд АВПРИ)
СРТ - Сношения России с Турцией (фонд АВПРИ)
СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
СМИЭБГКЗК - Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края
ЦГИАГ - Центральной Государственный Исторический Архив Грузии

Mənbələr və ədəbiyyat

Mənbələr

Azərbaycan dilində

1. AMEA TİEA, inv. 1795/1/.

2. AMEA TİEA, inv. 1795/2/.

3. ARDTA, f. 202, s. 1, iş 7, v. 317-321.

4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.

5. Çələbi E. Səyahətnamə (türk dilindən işləyəni və şəhrlərin müəllifi t.e.d., professor Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997.

6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad.Z.Bünyadov, t.e.n.H.Məmmədov). Bakı, 1996.

7. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər), c. IV. Bakı, 2006.

8. Qarabağnamələr, I kitab. Bakı, 1989; II kitab. Bakı, 1991.

9. Rəhimizadə İ.H. Kitabi-Gəncineyi-Fəthi-Gəncə. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). Bakı, 2007.

10. Şardən İ. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı, 1994.

Türk dilində

11. BOA, Hatt-i Hümayun, № 37.

12. BOA, Hatt-i Hümayun, № 8488.

13. BOA, Hatt-i Humayun, № 3.

14. BOA - Ali Emiri III Ahmet № 21756.

15. BOA, Nameyi Humayun defteri, № 9.

16. BOA, Hatt-i Hümayun, № 9932

17. BOA, Mühimme defteri, XXXVIII, 115.

18. Hafiz Ebru. Zubdet ut- tevarix. Fatih Ktb. 4371, v. 562 b.

19. Osmanlı devleti ile Kafkasya, Türkistan və Kırım hanlıkları arasındakı münasebetlere dair arşiv belgeleri. Ankara, 1992.

20. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, c.I, Ankara, 1992.

21. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, c.II. Ankara, 1993.

22. Silahsör Kemani Mustafa Ağa. Revan Fethnamesi. // M.Münir Aktepe. 1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri. İstanbul, 1970.

Rus dilində

23. Абраам Кретаци. Повествование. (Критический текст, пер. на русский язык и ком. Н.К.Корганяна). Ереван, 1973.

24. АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, док. 158 (1796).

25. АКАК, т. I. Тифлис, 1866.

26. АКАК, т. II. Тифлис, 1868.

27. АКАК, т. III. Тифлис, 1869.

28. АКАК, т. IV. Тифлис, 1870.

29. АКАК, т.V. Тифлис, 1873.

30. АКАК, т. VI. ч.I,Тифлис, 1874.

31. АКАК, т. VI. ч.II, Тифлис, 1875.

32. АКАК, т.VII. Тифлис, 1878.

33. АКАК, т.VIII. Тифлис, 1881.

34. Аракел Даврижеци. Книга Историй. (Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян). Москва, 1973.

35. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века (Сб.документов), т.II, ч.II. Ереван, 1967.

36. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века (Сб.документов), т.III. Ереван, 1976.

37. Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. (Сб.документов), т.IV, ч.II. Ереван, 1990.

38. Армянская анонимная хроника. 1722-1736.(пер. с турецкого и примечания акад. З.М.Буниятова). Баку, 1988.

39. Бакиханов А.А. Гюлистани-Ирам. Баку, 1991.

40. Бурнашев С.Д. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793.

41. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 г. СПб., 1869, ч.I-III.

42. Взгляд на армянскую область из путевых записок Н.Нефедьева. СПб., 1839.

43. Военный энциклопедический лексикон (издаваемый обществом военных и литераторов). Изд. второе, т. VI. СПб., 1854.

44. Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI. ч.6. Эриванская губерния (сост. П.К. Услар). СПб., 1883.

45. Воронов Н.И. Данные об армянском население в России А.Д.Ерицова //ИКОИРГО, т.VII. Тифлис, 1882-1883.

46. Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва, 1831.

47. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Соч. в двух томах, т.II. Москва, 1971.

48. Договоры России с Востоком. Политические и торговые (собрал и издал Т.Юзефович). СПб., 1869.

49. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1815 годах, ч.II. (Географическое описание). Москва, 1826.

50. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община, Казань, 1889.

51. Ереванци С. Джамбр. Памятная книга, зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Пер. С.Малхасянца, под. ред. П.Т.Арутюняна. Москва, 1958.

52. Есаи Гасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской /1702-1722 г.г./(пер. с. древнеарм. языка Т.И. Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Буниятова). Баку, 1989.

53. Жизнь Артемия Араратского, ч. I. СПб., 1813.

54. Записки Сергея Алексеевича Тучкова (1766-1808). СПб., 1908.

55. Записки Алексея Петровича Ермолова (1816-1827), ч.II, Москва, 1868.

56. КВ, т. I. Тифлис, 1900.

57. КК. Тифлис, 1847.

58. КС. т. XXI. Тифлис, 1900.

59. КС, т. XXII. Тифлис, 1901.

60. КС, т. XXIII. Тифлис, 1902.

61. КС, т. XXIV. Тифлис, 1903.

62. КС, т. XXVI. Тифлис, 1907.

63. КС, т. XXVII. Тифлис, 1908.

64. КС, т. XXVIII. Тифлис, 1908.

65. КС, т. XXX. Тифлис, 1910.

66. Канакерци З. Хроника. Москва, 1969.

67. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией (Исторический очерк). СПб., (без выходных данных).

68. Линч Х.Ф.Б. Армения. Путевые очерки, этюды (Русские провинции). (Пер. с англ. Е.Джуновской), т.I. Тифлис, 1910.

69. Меликсет-беков Л.М. Описания сопредельных Грузии стран второй половины XVIII века. //Труды Тбилисского Государственного Университета им. Сталина, № XVIII . 1940.

70. МИЭБГКЗК. Тифлис, 1885, вып. I, ч.I.

71. ОРВЗ (Составил Лекгобытов), ч. I-IV. СПб., 1836.

72. Персидские документы Матенадарана, (указы, сост. А.Д.Папазян), вып. I, (XV-XVII вв.). Ереван, 1956.

73. Персидские документы Матенадарана (указы, сост. А.Д.Папазян). вып. II, (1601-1650 гг.). Ереван, 1959.

74. Присоединение Восточной Армении к России, т.I, (1801-1813), (сб.док. под ред. Ц.П.Агаян). Ереван, 1972.

75. ЦГИАГ, ф.8.

76. ПСЗРИ, собр. второе, т.III, 1828, СПб., 1830.

77. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сб. док.). Ереван, 1978.

78. РГАДА, Госархив. Разряд XXIII.

79. РГВИА, ф. ВУА.

80. РГВИА, ф.41.

81. РГВИА, ф. 52.

82. СМОМПК, вып.I. Тифлис, 1881.

83. СМОМПК, вып.II. Тифлис, 1882.

84. СМОМПК, вып.IV. Тифлис, 1884.

85. СМОМПК, вып.VI. Тифлис, 1888.

86. СМИЭБГКЗК, т.I, ч.I. Тифлис, 1887.

87. СМИЭБГКЗК, т.I, ч.II. Тифлис, 1887.

88. СМИЭБГКЗК, т.III. Тифлис, 1888.

89. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч. I. Москва, 1833.

90. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч. II. Москва, 1838.

91. Фома Мецопский. История Тимур-Ланка и его преемников. (Пер. с др. арм. на русский Т.И.Тер-Григоряна). Баку, 1957.

92. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911.

93. Шербатов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т.II. СПб., 1890.

94. Шербатов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т.III, СПб., 1891.

95. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

96. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника (XVII века). (Пер. и ком. Ф.М. Алиева, А.Д. Желтякова, М.К. Зулаляна, Г.В. Путуридзе), вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей малой Азии и Ирана. Москва, 1983.

97. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898.

İngilis və fransız dillərində

98. Brydges H.J. The dynasty of the Kajars, translated from original Persian manuscript. New York, Arno Press, 1973.

99. Busse H. History of Persia under Qajar rule, translated Hasan-e Fasai's "Farsnama-ye Naseri". New York, 1972.

100. Le Mamye-Clairac. Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle. Paris, t. II, MDCCL (1750).

101. Lynch H.F.B. Armenia, Travels and Studies , II vol. 1901.

102. Morier J. Second Voyage en Perse, en Armenie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 a 1816, tome second, Paris, 1818.

103. Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration. Translated and explained by V.Minorsky. London, 1943.

Erməni dilində

104. Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրութիւն: Երեւան,1938: [Əylisli Zəkəriyyə. Gündəlik. Yerevan, 1938].

105. Սիմէօնէ Երեւանցիոյ: Ջամբռ: Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնավից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌՀԻԳ: [Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müffəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarşapad, 1873].

Ədəbiyyat

<u>Azərbaycan dilində</u>

106. Azərbaycan tarixi atlası. Bakı, 2007.

107. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, c. III. Bakı, 1999.

108. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, c. IV. Bakı, 2000.

109. Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.

110. Budaqov B.Ə, Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.

111. Cəfərsoylu İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı, 2008.

112. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, 1979.

113. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (tərtib edən S.Əsədov) Bakı, 1995.

114. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996.

115. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, 1997.

116. Həsənov S. Erməni mənbələri qədim İrəvanın tarixi haqqında // YOM. Türk dünyası mədəniyyət dərgisi. Bakı, 2007, №5, s. 41-45.

117. Kiğamyans T. "Erməni hərəkatının tarixçəsi" (Erməni dilindən tərcümə Mirzə Fətəli İsmixanova məxsusdur). Bakı, 1917 // (Əski əlifbadan çevirən Q.Camalov). AMEA TİA "Əlyazmalar fondu".

118. Mahmudov Y. Azərbaycan: Qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, 2005.

119. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər. Bakı, 2005.

120. Mahmudov Y, Şükürov K. Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı, 2007.

121. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002.

122. Məmmədova İ. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycan - da etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsiri. // Tarix və gerçəklik (Azərbaycan tarix qurumu). Bakı, 2008/1(3), s.89-110.

123. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı, 1977.

124. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik- XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı - Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002.

125. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, 2002.

126. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.

127. Nəcmi Nasir. Abbas Mirzə (XIX əsr Rusiya- İran- Azərbaycan münasibətləri). (Farscadan tərcümənin, ön sözün, izah və qeydlərin müəllifi, prof. Nazim Axundov). Bakı, 1993.

128. Səmyuel A.Uimz. Ermənistan — terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri. Bakı, 2004.

129. Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı,1997.

130. Şükürov K. Türkmənçay 1828 (tarixi xronika). Bakı, 2006.

131. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. (İdeya və ön sözün müəllifi Y.Mahmudov. Tərtib edən N.Mustafa). Bakı, 2006.

132. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), Bakı, 2004.

133. Vəlili M.H. Azərbaycan. (Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı, 1993.

Rus dilində

134. Алиев И.Г. Нагорный Карабах: история, факты, события. Ба - ку, 1989.

135. Алиев И.Г. Лжеистория - попытка оправдания агрессии. Баку, 2003.

136. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975.

137. Алавердянц М.Я. Граф Иван Федорович Паскевич-Эреванский и его деятельность на Кавказе в очерках армянского историка. СПб., 1912.

138. Анинский А. История армянской церкви /до XIX века/. Кишинёв, 1900.

139. Арутюнян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Ереван, 1940.

140. Бахрамов Дж. О чем говорится в справке прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля от 1907 г. святейшему синоду русской православной церкви для передачи царю Николаю II. // Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2005, №1-6, с.128-132.

141. Богданова Н.Г. К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в. // Исторический архив, т.II. Москва, 1939.

142. Владыкин М. Путешествие по Кавказу. (Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу), ч.I. М.,1885.

143. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Москва, 1976.

144. Гарабаг: Кюрекчайский договор - 200. Баку, 2005.

145. Гёзалова Н. О книге Дж.Борнотьяна "Иреванское ханство при Гаджарах (1795-1828)". //Azərb.Milli Elmlər Akademiyası, Xəbərlər (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası) Bakı, 2007, № 8, s. 118-127.

146. Гизетти А.А. Сборник сведений о потерях кавказских войск во время войн (1801-1885). Тифлис, 1901.

147. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, 1959.

148. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 до 1806 г. СПб., 1866.

149. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т.I. (кн.II-III), СПб., 1871.

150. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т.IV. СПб., 1886.

151. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т.V. СПб., 1887.

152. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI. СПб., 1888.

153. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954.

154. Желиховская В. Кавказ и Закавказье (с рисунками и картою Кавказа), Изд. 4. Москва, 1913.

155. Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII века. Изв. об-ва обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1929, вып. IV. №8.

156. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва, 1969.

157. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку, 2005.

158. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Бишкек, 2009.

159. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII века. Ереван, 1947.

160. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в, ч.1-2. Москва-Ленинград, 1936.

161. Мамедова Г. О походе В.Зубова в Азербайджан (1796 г.). Баку. 2003.

162. Мамедова Г. К вопросу о христианских меликах и меликствах Северного Азербайджана в XVIII в.// Кюрекчайский договор - 200. Баку, 2005, с.67-82.

163. Мамедова Г. Азербайджан в восточной политике России и "армянский вопрос" в XVIII- начале XIX вв. //Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2005. №1-6, с.35-48.

164. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв. Баку, 1993.

165. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.

166. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва, 1966.

167. Махмудов Я.М. Краткая история государственности. Баку, 2005.

168. Махмудов Я.М., Шукюров К.К. Гарабаг: Реальная история. Факты. Документы. Баку, 2005.

169. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку, 1993.

170. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис, 1913.

171. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII в.в. Ереван, 1972.

172. Парсамян В.А. История армянского народа 1801-1900 гг. Ереван, 1972.

173. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. "Исторический сборник", т. 4. Москва — Ленинград, 1935.

174. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград, 1949.

175. Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями), кн. I-V. СПб., 1904.

176. Попова О.И. Грибоедов - дипломат. Москва, 1964.

177. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.III, вып.1-4. СПб., 1886.

178. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т.I. Тифлис, 1901.

179. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т.II. Тифлис, 1902.

180. Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение (под ред. Г.М.Казарян). Ереван, 1978.

181. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700). Баку, 1981.

182. Сафаров Р. Динамика этнического состава населения Ире - ванской губернии в XIX - начале XX века (этнополитический ас-

пект) // AMEA, Xəbərlər (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). Bakı, 2004, № 4, s.111-134.

183. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI - XIX веках. Москва, 1958.

184. Справка прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, представленная в 1907 г. Святейшему Синоду. // Известия АН Азерб.ССР, сер.ист., фил. и права. 1989, № 2, с.146.

185. Служивый. Очерки покорения Кавказа (с рисунками и картами). СПб., 1901.

186. Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России. // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3(82) с.26-40.

187. Тер-Мкртчян Л.Х. Армения под властью Надир шаха. Москва, 1963.

188. Хубов Е. Описание достопамятных происшествий в Армении. СПб, 1811.

<u>Türk dilində</u>

189. Beydilli K.1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülen ermeniler. Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XIII, sayı 17, Ankara, 1988.

190. Çetinkaya Nihat. Iğdır tarihi. İstanbul, 1996.

191. Cemal Gökce. Kafkasya ve Osmanlı İmperatopluğunun Kafkasya siyaseti. Istanbul, 1979.

192. Kırzıoğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara, 1976.

193. Kırzıoğlu F. Sürmeli çukurunda Tuzluca Ayrımluları. Turk dili dergisi, 1964.

194. Məmmədov S. Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan // Türkler. Yeni Türkiye yayınları. c.VI. Ankara, 2000.

195. Sümer F. Kara Koyunlular (Başlangıctan Cihan- Şaha kadar). c.I, Ankara, 1967.

196. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara, 1992.

İngilis dilində

197. Atkin Muriel. Russia and Iran. 1780-1828, Menneapolis, 1980.

198. Bahramov C. Inexcusable Bitter Reusults of a Political Error. Azerbaijan and Azerbaijanis. 2008. № 5-8, p. 30-35,

199. Bahramov C. Some notes on history of genoside policy against the Azerbaijani people. Azerbaijan and Azerbaijanis. 2005, № 1-5, p.9-14.

200. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992.

201. Bournoutian G.A. The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century // Transcaucasia, Nationalism and Social change. The University of Michigan Press, 1996.

202. Hovannisian R. Armenia on the Road to Independence, 1918. Los Angeles, 1967.

203. Lockhart L. Nadir Shah. A critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938.

204. Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the afghan occupation of Persia. Cambridge, Cambridge University Press, 1958.

205. Mahmudlu Y. Azerbaijan short history of statehood. Islamabad, 2005.

206. Mahmudov Y.M, Shukurov K. Garabagh. Real history, facts, documents. Baku, 2005.

207. Mahmudlu Y. Azerbaijan short history of statehood. Baku, 2006.

208. Nacafli G. Attempts of Armenians to establish state on the territory of Azerbaijan in the first quarter of the 18th century (from materials of "Peter the Great's relations with Armenian people" book after G.A.Ezov). // "Азербайджан и азербайджанцы", Баку, 2005, № 1-6, p.49-59.

209. Nacafli T, Nacafli G. Role of Gajars in Azerbaijans political life in the XVI - XVII centuries.// "Азербайджан и азербайджанцы", Баку, 2006, № 1-4.

210. Perry J.P., Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979.

Başqa dillərdə

211. Arveladze Bondo. Gürcüstandakı "erməni", yaxud Gürcü kilsələridir?! Tiflis, 1996 [Gürcü dilində].

212. Axiaşvili Yakov (Mixateli). Daşların yeni harayı. Tiflis, 2005 [Gürcü dilində].

213. Cavaxişvili İvane. Demoqrafik proseslər və Gürcüstanın Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan əlaqələrində ərazi bütövlüyü məsələsi (XIX-XX əsrlər)// Tiflis, 1925. "Literaturli Sakartvelo" № 43. 1988-ci ildə Bordo Arveladze tərəfindən açıqlanmışdır.)// Gürcüstan Dövlət Mərkəzi Arxivi 4717 №1, iş № 6, s.82-111. [Gürcü dilində].

214. Գրիգորյան Վ.Ռ. Երեվանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում, Երեվան, 1958: [Qriqoryan V.R. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonlarında (1780-1800). Yerevan, 1958].

215. Ցերվանդ Շահազիզ: Հին Ցերեվանը: Ցերեվան, 1931: [Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. Yerevan, 1931].

216. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər [Alman dilində].

217. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər [Ərəb dilində]

218. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər [Fıransız dilində].

219. Məhəmməd Kazım. Name-ye aləm ara-yi Nadiri. III cild. M., 1966.

220. میرزا محمدسادق موساوی (نامی) اسفاحانی. تاریخ کتقوشا. تحران.١٣١٧ [Mirzə Məhəmmədsadıq Musəvi-ye (Nami-yi) İsfahani. Tarix- e Kitiquşa, Tehran, 1317].

221. میرزا رشید. تاریخ افشار. تحران ١٣٢٩. [Mirzə Rəşid. Tarixe - Əfşar. Tehran, 1329].

222. Հակոբյան:Թ:Խ: Երեվանի պատմությունը (1801-1879): Երեվան, 1959: [Hakopyan T.X. İrəvanın tarixi (1801-1879). Yerevan, 1959].

223. Chardin J. Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres licus de İ’Orient. vol. II. Amsterdam, 1735, Paris 1811.

224. Schillinger G. Persianische und Ost-indianische Reise. Nürnberg, 1716.

THE IREVAN KHANATE
the Russian invasion and resettlement of Armenians in the territory of Northern Azerbaijan

The resume

The resume

In the book offered to the readership is spoken about one of the Azerbaijan states having played the significant role in the history of Southern Caucasus- the Irevan khanate (1747-1828). History of the Irevan khanate is an integral part of the rich spiritual and material culture of Azerbaijan people created in the course of several millennia.

In the recent past- in the beginning of the XIX century the territory of present Armenian Republic was a part of the territory of the Azerbaijan state –Irevan khanate. Territories, on which the Irevan khanate had been emerged, are the ancient lands of the Azerbaijan Turks. The important historical events and processes which had found reflections in the heroic epos of Azerbaijan and other Turkic peoples “Kitabi-Dede Gorgud” had occurred just in this region of Azerbaijan. Oghuz khagan from which Oghuz-Turks have taken their genealogical origin lived just here- on the outskirt lands of the Goycha Lake,* died and were buried here. Many of other Oghuz-Turk warlords lived, died and had been buried here- on their ancestors’ homeland.

Up to the Russian invasion in the beginning of the XIX century overwhelming majority of population in the Irevan khanate was made by the Azerbaijan Turks. In the capital of the khanate- in the ancient city of Irevan, lived only the Azerbaijan Turks. Medieval sources also confirm belonging of this city to Azerbaijan. Ibrahim Rahimizadeh, being the secretary of the sultan during the Ottoman campaigns of the XVI century wrote that Irevan is the “apple of the eyes of the Azerbaijan lands”. Even after the invasion by Russia in the beginning

* In 1930 the historical Azerbaijan name of the Lake Goycha was renamed by Armenians to “Sevan”.

of the XIX century the population of Irevan city consisted of the Azerbaijan Turks. B.Jelikhovskaya writes: "In view Irevan is entirely a Tatar (Azerbaijan - editor) city".

Being the second after the Irevan city and situating on the left bank of the river Araz Sardarabad was one of majestic medieval fortresses of Azerbaijan. In Sardarabad fortress, except for the sardar's palace and the huge garden belonging to the sardar there were roughly 700 houses, 1 mosque, row of 33 shops, 16 mills, 4 factories on manufacture of oil, set of other craft works. This city, as well as other monuments of Azerbaijan, was wiped off the face of the Earth.

In the territory of the Irevan khanate samples of material culture of the Azerbaijan people - settlements, cities had been erected; thousands of historical monuments-fortresses, mosques, minarets (prayer's tower), caravansaries, bath-houses had been built. In the territory of the khanate were a great deal of ancient Oghuz-turk graveyards and a lot of other gravestone monuments, including gochbashi (ram-head) statues belonging to the Azerbaijan people. All the place names- toponyms also belonged to the Azerbaijan people.

However in the beginning of the XIX century in Southern Caucasus began the period of bloody tragedies. After bloody battles and protracted sieges Russian troops managed to seize the fortresses of Sardarabad and Irevan. The Irevan khanate was invaded. The commander-in-chief of the Russian troops Paskevich was awarded with the title of "count Erivanski", the second degree "Cross of St. George" and the money premium in amount of 1 million roubles. Seizure of the Irevan fortress was celebrated in Saint Petersburg with special official parade and special medals were instituted.

After the victory over Iran and Turkey, the Russian invaders under the clauses of Turkmenchay (1828) and Adirna (1829) contracts, began mass resettlement of Armenians from these states to the lands of Northern Azerbaijan, in particular to the territories of Irevan, Nakhchivan, Garabagh khanates and the lands of present Republic of Georgia where Azerbaijanis lived. This fact is proved with numerous archival documents.

Armenians were moved to the territory of Northern Azerbaijan purposefully, i.e. to create for them the permanent homeland. Despite of mass resettlement of Armenians, the imperial government bodies not at once managed to change a demographic situation in the Irevan khanate. Russian general Paskevich who had realized the invasion of the Irevan khanate was obliged to recognize that even after the resettlement of Armenians there three quarters of population in the Irevan lands were made by the Azerbaijan Turks.

In due course, with the purpose of liquidation of historical state traditions and consciousness of independence of the Azerbaijani people, the Russian colonizers began to carry out administrative-territorial reforms. On March, 21, 1828 according to the decree of Emperor Nicolas I, Irevan and Nakhchivan khanates of Azerbaijan were liquidated, and in their territory for Armenians moved from Iran and Turkey the fictious "Armenian province" was created. Thus the first step on the way of creation of the Armenian state in Southern Caucasus, to be exact, in the territories of Irevan and Nakhchivan khanates was made.

After resettlement of Armenians Southern Caucasus stepped to the period of bloody massacres. Having been armed and supported by the Russian invaders, the Armenian

armed formations started to pursue a policy of genocide against the Azerbaijani people. With the purpose of carrying out the invasive plans in Southern Caucasus great powers began to use Armenians and in exchange for it they tried their best for creation their state on the lands of North Azerbaijan – former Irevan and Nakhchivan khanates.

At last on May 29, 1918 under pressure of great powers the government of the newly established Azerbaijan Democratic Republic conceded the ancient Azerbaijan city of Irevan with adjoining area of 9, 5 sq. km to Armenians. On the conceded Northern Azerbaijan lands- in the territories of former Irevan khanate the Armenian state was created. It is an incontestable historic fact that in Southern Caucasus had never been the Armenian state before. Today in the given territory Armenians completely have destroyed all monuments of material - spiritual culture and toponyms of Azerbaijan. As a result of bloody policy pursued by the support of great powers in the territories, where in the recent past the overwhelming majority of the population was made by the Azerbaijan Turks, today does not live any Azerbaijani.

The book “The Irevan khanate: the Russian invasion and resettlement of Armenians in the territory of Northern Azerbaijan”, made by the staff of authors from employees of the History Institute, the Azerbaijan Republic National Academy of Sciences is worked out with the purpose of unmasking falsifications and to make the world community aware of the scientific truth, to be exact, the real history. Written on the basis of incontestable primary sources, including numerous archival documents and even the Armenian sources, the book “The Irevan khanate: the Russian invasion and resettlement of Armenians in the territory of Northern Azerbaijan” proves, that the territory on which today the state called the Armenian Republic has been formed, in the recent past and during all history was the Azerbaijan land. Native populations of these lands were Azerbaijanis. But the Armenian is the alien ethnos resettled in Southern Caucasus by the tsarist Russia. The territory of the Armenian Republic on which the stated ethnos lives is the Azerbaijan land. As long as Azerbaijan people live, this truth will also live.

ИРЕВАНСКОЕ ХАНСТВО
Российское завоевание и переселение армян
на земли Северного Азербайджана

Резюме

Резюме

В предлагаемой читателю книге говорится об одном из азербайджанских государств - Иреванском ханстве, сыгравшем важную роль в истории Южного Кавказа (1747-1828). История Иреванского ханства является неотъемлемой составной частью богатой духовной и материальной культуры, созданной тысячелетиями азербайджанским народом.

Территория нынешней Армянской Республики в недавнем прошлом – в начале XIX века была территорией азербайджанского государства - Иреванского ханства.

Территории, на которых было создано Иреванское ханство, являются древнейшими азербайджанско-тюркскими землями. Важные исторические события и процессы, отраженные в героическом эпосе азербайджанского и других тюркских народов «Китаби-Деде Горгуд», разворачивались именно в этом регионе Азербайджана. Огуз хаган, который являлся генеалогическим предком огузских тюрков, жил, умер и был похоронен именно здесь – в окрестности озера Гёйча.* И многие другие тюркско-огузские полководцы действовали, умерли и были похоронены здесь, на родине своих предков.

До завоевания Россией в начале XIX века абсолютное большинство населения Иреванского ханства составляли азербайджанские тюрки. В столице ханства - древнем городе Иреване целиком

* В 1930 году историческое азербайджанское название этого озера - Гёйча было переименовано армянами в «Севан».

проживали именно азербайджанские тюрки. В средневековых источниках также подтверждается принадлежность этого города Азербайджану. Ибрагим Рахими-заде, являвшийся секретарем султана во время османских походов в XVI веке, называл Иреван «зеницей ока азербайджанских земель». После завоевания Россией в начале XIX века население города Иревана также состояло из азербайджанских тюрков. Б.Желиховская писала: «По виду Иреван является целиком татарским (азербайджанским - ред.) го-родом».

Второй самой большой после Иревана городом - крепостью была расположенная на левом берегу реки Араз Сардарабадская крепость - одна из величественных средневековых крепостей Азербайджана. В городе Сардарабаде кроме дворца Сардара было около 700 домов, 1 мечеть, торговый ряд из 33 дуканов (лавок), 16 мельниц, 4 маслобойных завода, множество других ремесленных мастерских, а также принадлежащий Сардару огромный сад. Как и другие памятники Азербайджана этот город был стерт армянами с лица земли.

На территории Ireванского ханства были построены образцы материальной культуры азербайджанского народа - села, города, возведены тысячи исторических памятников - крепостей, мечетей, минаретов, каравансараев, бань. На территории ханства было бесчисленное множество древних тюркско-огузских кладбищ, где в большом количестве находились принадлежащие азербайджанскому народу надгробные памятники, в том числе гочбаши (бараньи памятники). Все топонимы в данном регионе также относились к азер-байджанскому народу.

Однако в начале XIX века в истории Южного Кавказа начался период кровавых трагедий. После кровопролитной и длительной осады русские войска захватили Сардарабадскую и Иреванскую крепости. Иреванское ханство было завоевано. Главнокомандующий русскими войсками Паскевич получил за эту «победу» титул графа, орден Георгия второй степени, денежное вознаграждение в размере 1 миллиона рублей и титул «Эриванский». Захват Иреванской крепости был отмечен в Санкт-Петербурге официальным парадом, и по данному случаю были учреждены специальные медали.

После победы над Ираном и Турцией российские колонизаторы на основании статей Туркменчайского (1828) и Адрианопольского (1829) договоров с целью осуществления своих будущих захватнических планов переселили в массовом порядке живущих на территории этих государств армян на земли Северного Азербайджана, в особенности на территории Гарабагского, Нахчыванского, Иреванского ханств и в населенные азербайджанцами регионы нынешней Грузинской Республики. Этот факт подтверждается многочисленными архивными документами.

Армяне переселялись на земли Северного Азербайджана специально, с целью создания для них постоянной родины. Царским правительственным органам

несмотря на массовое переселение армян не сразу удалось изменить демографическую ситуацию в Иреванском ханстве. Осуществивший захват Иреванского ханства русский генерал Паскевич вынужден был признать, что даже после переселения армян три четверти населения иреванских земель составляли азербайджанские тюрки.

Немного спустя с целью уничтожения древних государственных традиций и сознания независимости азербайджанского народа, российские колонизаторы стали проводить административно-территориальные реформы. 21 марта 1828 года указом императора Николая I были ликвидированы Иреванское и Нахчыванское ханства Азербайджана, а на их территории для переселившихся из Ирана и Турции армян была создана так называемая «Армянская область». Таким образом, был сделан первый шаг на пути к созданию армянского государства на азербайджанских землях Южного Кавказа, а точнее на территории Иреванского и Нахчыванского ханств.

После переселения армян Южный Кавказ вступил в период кровавой резни против азербайджанского народа. Армянские вооруженные отряды, используя всестороннюю поддержку и вооружаясь с помощью российских колонизаторов, стали проводить политику геноцида против азербайджанского народа. Великие державы с целью осуществления на Южном Кавказе своих захватнических планов использовали армян в качестве орудия, и в обмен на это оказывали им всяческую помощь для создания государства на землях Северного Азербайджана - бывших Иреванского и Нахчыванского ханств.

Наконец, 29 мая 1918 года под давлением великих держав правительство новообъявленной Азербайджанской Демократической Республики уступила армянам древний азербайджанский город Иреван вместе с прилегающими территориями площадью примерно 9,5 тыс. кв. км. На уступленных этих азербайджанских землях - бывшей территории Иреванского ханства - было создано армянское государство. До этого на территории Южного Кавказа никогда и вообще не было армянского государства, что является неопровержимым историческим фактом. Сегодня на данной территории армянами полностью уничтожены все памятники материально-духовной культуры и топонимы Азербайджана. В результате проводимой при поддержке великих держав кровавой политики на этих территориях, абсолютное большинство населения которых в недавнем прошлом составляли азербайджанские тюрки, сегодня не проживает ни один азербайджанец.

Книга «Иреванское ханство: Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана», подготовленная авторским коллективом Института Истории Национальной Академии наук Азербайджана, разработана с целью раскрытия этих фальсификаций, доведения до мировой общественности

научной истины, а точнее реальной истории такой, какая она есть. Написанная на основе неопровержимых первоисточников, в т.ч. многочисленных архивных документов, а также армянских источников книга «Иреванское ханство: Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана» доказывает, что территория, на которой сегодня расположено государство под названием Армянская Республика, в недавнем прошлом и на протяжении всей истории всегда была азербайджанской землей. Аборигенами этих земель были именно азербайджанцы. А армяне являются переселенным царской Россией на Южный Кавказ пришлым этносом. Территория же нынешней Армянской Республики, на которой проживает данный этнос, является азербайджанской землей. Пока существует азербайджанский народ, будет жить и данная истина.

İRƏVAN XANLIĞI

Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi

2010, Bakı, Azərbaycan
618 səhifə
İkinci nəşr

Nəşriyyat redaktoru
Yusif Əliyev

Kompyuter tərtibatı və dizayn
İdris Əhmədov

Kompyuter yığımı
Aliyə Ələsgərova
Elnarə Əliyeva

Korrektor
Kəmalə Cəfərova

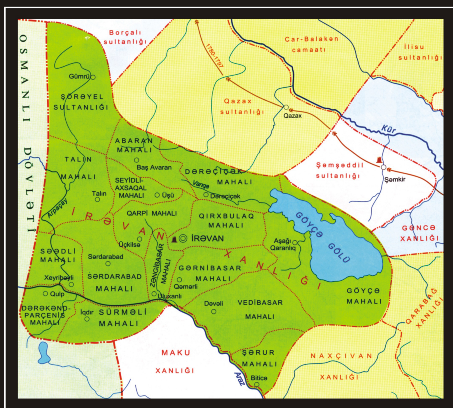
CBS
mətbəəsində çap olunmuşdur

© **Regionların İnkişafı İctimai Birliyi**

AZ 1009
Bakı şəhəri,
Zərgərpalan küçəsi 143,
Tel.: (+994 12) 596 36 60
Faks: (+994 12) 596 36 86
Mobil: (+994 50) 216 78 57
(+994 50) 443 80 07
regionlariib@yahoo.com • region.00@rambler.ru

ISBN: 978-9952-8134-0-1

VƏTƏN TARİXİ LAYİHƏSİ

REGİONLARIN İNKİŞAFI İCTİMAİ BİRLİYİ
ISBN: 978-9952-8133-4-0